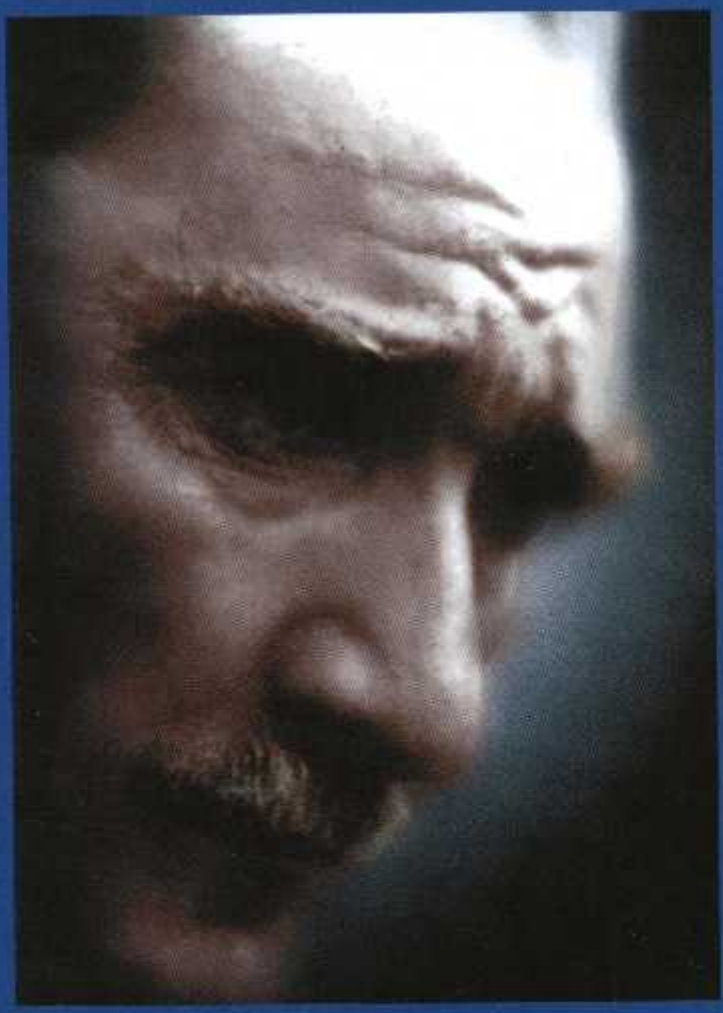
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ISSN 1011-727X

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

CİLT: XX MART 2004 SAYI: 58

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ISSN 1011-727X

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

CİLT: XX MART 2004 SAYI: 58

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA ÇOLAK : "Tehcir Olayı"nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: "Talat Paşa Davası" 1

YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM İSLAM : Kurtuluş Savaşı Yıllarında Çukurova "Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme"..... 47

YRD. DOÇ. DR. MEHMET YETİŞGİN : Ermenilerin Maraş'tan Ayrılmaları, 1920-1922 65

DR. AHMET TETİK : Malta'dan Esir Mektupları..... 83

YRD. DOÇ. DR. ZÜBEYİR KARS : Ankara'nın Başkent Olduğu Yıllardaki Eğitim, Sağlık ve Sosyal Durumu Üstüne..... 105

DR. MUSTAFA ALBAYRAK : "Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası"nın Hazırladığı İlk Raporun (1951) Demokrat Parti Hükûmetlerinin Politikalarına Etkileri..... 129

Levent Sahverdi Arşivi

DR. MUSTAFA HERGÜNER : Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hereke'de 169

DR. ZEKERİYA TÜRKMEN : Mustafa Kemal Paşanın Büyük Taarruz Öncesinde Süvari Kolordusunu Denetlemesi ve Ilgın Manevrasında Süvari Kolordusu 203

YRD. DOÇ. DR. MELEK ÇOLAK : Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türk Eğitim Yaşamında Macar Eğitimcilerinin Yeri 231

YRD. DOÇ. DR. SERAP TAŞDEMİR : Sivas Türk Ocağı Dergisi: Birlik 245

YRD. DOÇ. DR. NURETTİN GÜLMEZ : Anadolu Islahatı Olağanüstü Genel Müfettişliği 261

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞINCA DÜZENLENEN KONFERANS, PANEL VB. FAALİYETLER

PROF. DR. NURİ KÖSTÜKLÜ : Çanakkale'de Şehit Olan Yalvaçlılar 299

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ

CİLT: XX MART 2004 SAYI: 58

"TEHCİR OLAYI"NIN PROPAGANDA SÜRECİNDEKİ DORUK NOKTASI: "TALAT PAŞA DAVASI"

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÇOLAK*

ÖZET

Tarihe "Talat Paşa Duruşması" olarak geçen ve 2-3 Haziran 1921'de Berlin Üçüncü Eyalet Mahkemesi'nde görülen dava, bir cinayet duruşmasından çok, "Ermeni meselesi"ni ele alan ve cinayete kurban gitmiş Talat Paşayı yargılayan bir dava olmuştur. Dolayısıyla duruşma uluslar arası bir boyut kazanmış ve Talat Paşa şahsında Osmanlı Devleti'nin "Tehcir Olayı"dan dolayı yargılandığı ve dünya kamuoyunun ilgisinin yoğunlaştığı bir duruşma olmuştur. Duruşma sadece bir buçuk gün sürmüş, katil serbest bırakılıp maktul suçlu bulunmuş ve karar önce temyize götürülüp ardından hemen geri çekilmiştir. Ayrıca tanık seçimi ve sınırlı sayıda tanığın dinlenmesi, bu mahkemenin vermiş olduğu kararının adil olup olmadığı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Mahkeme süreci boyunca, gerek dünya basınında gerekse duruşmalar esnasında, Talat Paşanın şahsını ve devlet adamlığını hedef alan birçok iddia ortaya atılmış ve çok sayıda belge ve bilgi mahkeme heyetine sunulmuştu. Bu bağlamda "Talat Paşa Duruşması" aynı zamanda "Ermeni meselesi" ile ilgili çok sayıda doğru ve tahrif edilmiş belge ve bilginin toplandığı bir dava olmuştur. Bu çalışmanın amacı, başta bu duruşmanın tutanakları olmak üzere, Alman arşiv belgeleri ve dönemin gazetelerine dayanarak, konuyla ilgili Türkçe yazılmış telif eserler de incelenerek bilimsel bir araştırma ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler

Talat Paşa, Teilirian, Tehcir Olayı, Birinci Dünya Savaşı, Berlin.

* MKÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Levent Şahverdi Arşivi

SUMMIT POINT IN THE PROPAGANDA PROCESS OF "THE EVENT OF FORCED EMIGRATION": "TALAT PASHA'S LAWSUIT"

ABSTRACT

The lawsuit being pasted as Talat Pasha's lawsuit in history and decided in the third provincial lawcourt of Berlin in 2-3 June 1921 has became a case dealing with "the Armenian Question" and judging Talat Pasha who became an innocent victim of crime more than a hearing in criminal lawsuit. Therefore, the hearing obtained an international aspect and the Otoman State was judged by "the event of forced emigration" in the personality of Talat Pasha, along with the intensive concern of th public opinion of World. The hearing lasted only one and half days an the killer was set free and the murdered was found guilty. Firstly, the decision was appealed to the court of appeal and then dew back. In addition, the choosing lawcourt to be discussed in point of justice. During the process of lawsuit,. in both the press of Wold and hearings of lawsuit, a lot of assertions related to the personality of Talat Pasha and his statesmansihp were put forward and a number of documents and information were presented to the board of the lawcourt. In this context, "the case of Talat Pasha" became also the lawsuit that many right or distorted documents regarding "the Armenian Question" were collected. The aim of this study is to produce a scientific article, being based on firstly the reports of lawsuit and the German archival documents and newspapers o the period, and examining Turkish original works related to the subject.

Key Words

Talat Pasha, Teilirian, the Event of Forced Emigration, the First World War, Berlin.

Levent Şahverdi Arşivi

Giriş

Ünlü Alman düşünür ve yazar Goethe'nin *"üç bin yıllık geçmişinin hesabını yapamayan insan günübirlik yaşayan insandır"* sözü bize, bir taraftan insanlık tarihini irdelemenin önemini belirtirken diğer taraftan da "günübirlik" bir yaşamdan kaçmanın ne denli zor olduğunu ortaya koymaktadır. Geçmişin hesabını, özellikle de yakın geçmişin hesabını yapmak kolay değildir. Zira geçmişin muhasebesini, bilimsel kriterlere uygun bir tarih anlayışının yapması gerekli olduğuna göre, tarihin bir bilim ve hatta bilimden de öte bir alan olduğunun kavranmadığı yerlerde ve zamanlarda, yakın tarih, siyasetin ve uluslararası ilişkilerin bir arka bahçesi olmaktan kurtulamamakta, dolayısıyla yakın geçmişin hesabı yapılırken, tarih bilimi ve metodolojisinin ortaya koyduğu araştırma yöntemleri fazla rağbet görmemektedir. Bu çerçevede gerek Türkiye ve gerekse Türkiye dışında "Ermeni Meselesi" konusundaki araştırmalara baktığımızda, bilimsel yöntemlerden ve tarih metodolojisinden uzak, siyasî hedeflere ve uluslararası çıkarlara hizmet amacıyla tarih adına yapılan araştırmaların az olmadığını görmekteyiz. Bu durum ise, geçmişte "neyin nasıl olduğu ve neler değiştirdiği" sorularının doğru cevaplar bulmasına engel olmaktadır.

"Ermeni Meselesi" dendiğinde akla gelen ilk isimlerden biri de Talat Paşa'dır. Onun için Ermeni meselesi ve Talat Paşa, özellikle de "Tehcir Olayı" ve Talat Paşa bağlamında az sayılmayacak kadar bilimsel ve bir o kadarı da bilimsel olmayan araştırma ve incelemeler mevcuttur. Her iki konu hakkında yazılanlar çoğaldıkça soru işaretleri çoğalmakta, tartışmalar uzayıp gitmektedir. Zira her iki konu da, artık tarihî mesele olmaktan çıkıp siyasî, diplomasi, sosyal, ekonomik vb. bir boyut alarak uluslararası bir düzeyde tartışılır duruma gelmiştir. Esasen her iki konu da ortaya çıktığı günden itibaren uluslararası bir mahiyette idi. Dolayısıyla da her uluslararası konu gibi bu iki probleme de her ülke, her millet, her grup bilimsel ve tarafsız bir tarihî mesele olarak tarih araştırmaları çerçevesinde bakmak yerine, kendi çıkar ve ön yargıları ile bakınca, zaman zaman mesele bilimsel zeminini kaybedip farklı alanlarda tartışılır hale gelmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı toprakları üzerindeki Ermeni olaylarının açıklanabilmesi ancak meselenin tarih araştırma yöntemleri kullanılarak irdelenmesiyle ve Ermeni olaylarının başlangıçtan günümüze kadar geçen süreci bir bütün olarak kavramakla mümkündür. Aksi taktirde zincirin birer halkası olan olgulardan sadece bir veya bir kaçını ele alıp tamamını açıklamaya çalışmak hem tarih araştırmaları yöntemi hem de meselenin tamamını anlamak açısından eksik olacaktır. Olgular, belgeler tarihi olayın açıklanmasında modern tarihçiliğin birinci derecede önem verdiği kaynaklardır. Ancak bir olgudan yola çıkarak tarihî olayın tamamını açıklamaya çalışmak eksik olacaktır. Kanaatimizce Türkiye'de ve Batı'da "Ermeni Meselesi" konusunda yapılan araştırmalarda böyle bir eksiklik söz konusudur. Zira Batılılar daha çok "Tehcir Olayı" ve Birinci Dünya Savaşı boyunca çeşitli nedenlerden dolayı ölen Ermeniler ile ilgilenirken, Türkiye'de bu konuda kendisine karşı yapılan suçlamalara cevap mahiyetinde daha çok "Tehcir Olayı" öncesi Ermeni isyanları ile "Tehcir Olayı" sonrası Ermeni katliamları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Her ne kadar "Tehcir Olayı" ile ilgili, gerek tehcir vuku bulurken gerekse tehcirden sonra ve günümüze kadar hem propaganda hem de bilimsel anlamda önemli çalışmalar yapılmış olsa da, "Tehcir Olayı" ile bağlantılı olarak Ermeni terörüne kurban gitmiş İttihat ve Terakki ileri gelenleri Talat Paşa, Dr. Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi, Cemal Paşa konusunda çok fazla bilimsel çalışma olduğu söylenemez. Halbuki bu konularda yapılacak olan bilimsel çalışmaların hem Ermeni terör olaylarının ortaya konmasında hem de bu olayların batı dünyasında algılanma şeklinin açıklığa kavuşmasında önemli katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

İşte bu çerçevede biz "Ermeni Meselesi" konusundaki araştırmalara katkıda bulunmak amacıyla, üzerinde yeteri kadar bilimsel araştırma olmadığı kanaatinde olduğumuz "Talat Paşa Davası"nı bu çalışmamızda irdeleyeceğiz. Bunu yaparken temel kaynak olarak Alman Arşiv Belgelerini, gazete haberlerini, mahkeme tutanaklarını ve özel yazışmaları esas aldık. Bunlarla beraber konuyla ilgili gerek yurtiçi gerekse yurtdışı ikinci el kaynaklarda değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul Boğazı'ndan Hardenbergstrasse'ye

Osmanlı Devleti'nin artık Birinci Dünya Savaşı'nı kaybedeceğinin anlaşılması üzerine Talat Paşa, sadrazamlıktan istifa etmiş ve iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleri ile genel merkezde toplanarak, ne yapmaları gerektiği konusunda önemli bir karara varmıştır: *"Ortalık durulup memleket yabancı işgalcilerden kurtulduktan sonra tekrar İstanbul'a dönmek üzere geçici bir süre için"*[1] örgütün lider kadrosu İstanbul'u terk edecektir.

Hayatının önemli bir bölümünü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmaları ve siyasî faaliyetleri için harcamış ve kendini bu örgüt ile özdeşleştirmiş olan Talat Paşa, önce ülkeyi terk etmek istememiştir. Ancak İstanbul işgal altındayken İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin adil olmayan bir yargılama sonucu idam edilme ihtimalleri yüksekti. Bu nedenle Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile İttihat ve Terakki'nin ileri gelen altı önemli şahsiyeti[2] 1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan gece boğazda açıkta bekleyen Alman torpidosu[3] ile yol alıp 3 Kasım günü Sivastopol'a ulaştılar[4]. Aynı gün Kırım'daki Alman Askerî yetkililerin yardımı ile Ak Mescit'e (Simferopol), oradan da 7 Kasım'da takma isimlerle gizli bir şekilde mahiyetleriyle birlikte Berlin'e varmak üzere yola çıktılar. Berlin'e doğru hareket eden İttihatçılar arasında Enver Paşa yoktur. Enver Paşa Ak Mescit'de kalıp Trans-

---

1 Hasan Babacan, **Mehmed Talât Paşa 1874-1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)**, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 1999, s.175.

2 Enver, Talat ve Cemal Paşalar ile birlikte İstanbul'u terk eden diğer İttihatçılar Şunlardır: Beyrut Valisi Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaettin Şakir, Cemal Azmi ve İsmail Hakkı Paşa Bkz. **Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA-AA)**, R 13805, Türkei Nr. 159 No. 2, Bd. 20, Der K. Geschäftsträger an Ausw. Amt, Kiew, den 9 November 1918; Babacan, **a.g.e.**, s. 175.

3 Talat Paşa ve yukarıda isimlerini verdiğimiz diğer İttihatçıları taşıyan Alman deniz aracının niteliği hakkında değişik bilgiler mevcuttur. Tevfik Çavdar'a göre, *"Talat Paşa ve arkadaşlarını İstanbul'dan Odesa'ya götüren Alman gemisinin niteliği de değişik olarak anlatılmıştır. Kimine göre bu gemi denizaltıdır, kimine göre de bir torpidodur."* (Bkz., Tevfik Çavdar, **Talât Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Dost Kitabevi Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1984, s. 470). Babacan da Mithat Şükrü Bleda'ya dayanarak, bunun bir denizaltı olduğunu yazmaktadır (bkz. Babacan, **a.g.e.**, s. 175). Alman belgelerine göre ise, Talat Paşa ve arkadaşlarını Sivastopal'a taşıyan deniz aracı bir torpido idi. (Bkz. PA-AA, R13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Der K. Geschäftsträger an Auswärtiges Amt, Kiev, den 4 November 1918). Dolayısıyla Talat Paşa ve arkadaşlarını Sivastopol'a taşıyan deniz aracının bir Alman torpidosu olduğunu kabul etmek gerekir.

4 **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr. 159 No. 2, Bd. 20, Der K. Geschäftsträger an Ausw. Amt, Kiew, den 4 November 1918.

Levent Şahverdi Arşivi

kafkasya'da İslâm ordusu kurma çalışmalarını sürdüren kardeşi Nuri Paşanın yanına geçmek istemişse de Almanlar –kendi çıkarlarına aykırı buldukları için- buna müsaade etmemişlerdir[5].

Talat Paşa ve arkadaşlarının yurdu terk ettikleri öğrenilince İstanbul'da kurulmuş olan yeni hükûmet, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği aracılığı ile Kırım topraklarında bulunan bu İttihatçıların iade edilmesini istemiştir. İstanbul'da Alman Büyükelçiliği görevini yürüten Waldburg, sadrazamın bu isteğini 3 Kasım'da Alman Dışişlerine iletmiş; ancak bu isteğe ek olarak, İttihatçıların İstanbul'a geri gönderilmelerinin Alman İmparatorluğu'nun güvenirliliğini ve çıkarlarını zedeleyeceğini, Alman dostu olan bu kişilerin hiçbir şekilde İstanbul'a iade edilmemelerini ve Kırım'daki Alman askerî makamlara bu yönde talimat verilmesi gerektiğini de Alman Dışişlerine bildirmiştir[6]. Aslında Sadrazam İzzet Paşa da, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar nedeni ile İttihatçıların İstanbul'da tarafsız bir mahkemede yargılanmalarının mümkün olmayacağı kanaatinde olduğundan, iade edilmelerinin doğru olmayacağı düşüncesindeydi. Ancak İstanbul'daki Ermeni ve Rum azınlığı ile İngilizlerin baskısı ve İtilâf Devletleri lehine dönmüş İstanbul'daki bir kısım yerli basına, karşı koyabilmek için İzzet Paşa 5 Kasım'da, Waldburg'dan, Kırım topraklarında bulunan bu İttihatçıların hiç değilse askerî kanadından olan En-

5 İstanbul'da Alman Büyükelçiliği görevini yürüten Waldburg, Alman Dışişlerinden Enver Paşanın Kafkasya'ya geçmesine müsaade edilmemesini, böyle bir durumun İstanbul'da kabine krizine neden olabileceğini ve bunun sonucunda yeni kurulacak kabinede İtilâf Devleti taraftarlarının ağırlık kazanacaklarını ve bunun da Alman çıkarlarına uygun olmayacağını belirtmekteydi. Bkz **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Der K. Geschäftsträger an Auswärtiges Amt, Pera, den 4 November 1918. İstanbul'daki Alman Bahriye Ataşesi de Cemal Paşanın diğer İttihatçılardan ayırt edilmemesini, Enver ve Talat Paşaya gösterilen ihtimamın Cemal Paşaya da gösterilmesini Alman Genel Kurmayı'ndan istemekteydi. (Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Staatssekretär a.D. an Auswärtiges Amt, Gr. Hauptquartier, den 8. November 1918). Zira Cemal Paşa Fransız kültürüne yakınlığı ve Fransa'ya olan sempatisi ile tanınıyordu.

6 Bkz **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Der K. Geschäftsträger an Auswärtiges Amt, Pera, den 4 November 1918. İngilizlerin baskısı ile Osmanlı Devleti'nin daha sonraki iade taleplerinde Cemal Paşa, Dr. Nazım Bey, Bedri Bey, Azmi Bey ve Bahaeddin Şakir Beyin isimleri ön plâna çıkarak, bu kişilerin Ermenilerin tehcirinde yetkilerini kötüye kullandıkları ve İstanbul'u terk ederlerken yanlarına devlet kasasından yüklü miktarda para aldıkları gerekçeleriyle İstanbul'da yargılanmak üzere iade edilmeleri istenmiştir. Ancak Alman Hükûmeti Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü bu iddiaların delilsiz olduğu kanaatindeydi. (Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Freiherr von der Bussche an den Herrn Minister des Innern, Berlin, den 28. November 1918 ve **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Türkei und Bulgarien, 28. Dezember 1918).

Levent Şahverdi Arşivi

ver ve Cemal Paşaların iade edilmesini talep etmiş ve bunların İstanbul'da yargılanacaklarını beyan etmiştir. Ayrıca İzzet Paşa, bu iki kişi iade edilmediği taktirde İngilizlerin, Osmanlı toprağında bulunan yaklaşık 700 Alman subayı ile 11 000 Alman personeli esir alacakları tehdidinde bulunduklarını da Alman Büyükelçiliğine bildirmiştir[7]. Waldburg, Alman Dışişlerine gönderdiği 6 Kasım tarihli telgrafta, durumun İzzet Paşanın belirttiği kadar ciddi olmadığını, kaldı ki İttihatçıların yurdu terk etmelerine İzzet Paşa Hükûmeti'nin göz yumduğunu ve bu durumda Alman Hükûmeti'nin sorumlu tutulamayacağını belirtiyordu[8]. Dolayısıyla Alman Dışişleri Bakanlığı'nın, İttihatçıların İstanbul'u terk ettiği ilk günden itibaren bunları iade etmeme yönündeki tutumunu kararlılıkla sürdürdüğünü görmekteyiz.

Alman Hükûmeti özellikle Talat Paşayı iade etmeyi, hiçbir şekilde düşünmüyordu[9]. Bundan dolayıdır ki, Talat Paşa, kendisine kalmak için Berlin'i seçmiştir. Zira Berlin'de, Alman İmparatorluğu'ndan üst düzeyde dostları bulunuyor[10] ve ayrıca Alman Hükûmeti, ona İttihat ve Terakki ileri gelenleri ile buradan daha kolay haberleşebilme ve geleceğe yönelik düşüncelerini gerçekleştirmek için organizasyon imkânı sağlıyordu.

Talat Paşa ile birlikte ülkeyi terk eden İttihatçılar bir süre Berlin'in 50 km. uzağında, Postsdam kenti yakınlarında ünlülerin sayfiye yeri olan Neubabelsberg'e, büyük ihtimalle Alman yetkililerce yerleştirildiler. Talat Paşa burada uzun süre durmayıp Berlin'in merkezine taşındı. Eşi Hayriye Hanım ile birlikte Charlottenburg semtindeki Hardenberg sokağı 4 numarada,

---

7 **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Der K. Geschäftsträger an Auswärtiges Amt, Konstantinopel, den 6 November 1918.

8 **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Der K. Geschäftsträger an Auswärtiges Amt, Pera, den 5 November 1918.

9 **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Türkei und Bulgarien, 28. Dezember 1918.

10 Talat Paşa hem üst düzey Alman yöneticileriyle dostluklar kurmuş hem de Alman kamuoyunda olumlu etkiler bırakabilmişti. Alman kamuoyu onu Osmanlı Devleti'ni modernleştirmek için çaba sarf eden bir devrimci ve kadim bir Alman dostu olarak tanıyordu. Özellikle onun Nisan 1917'de Sadrazam olarak Berlin'e yaptığı gezi sırasında Alman gazeteleri ondan övgüyle bahsetmişlerdir. Meselâ önemli bir Alman gazetesi şöyle yazmaktadır: "*...yeni Türkiye'nin enerjik ve çok güçlü kurucularından birini (Talat Paşa) selamlıyoruz ki, onların kahraman ve cesur çocukları değişik cephelerde kendilerini ispat ettiler. Almanya'nın gerçek ve halis dostlarına saygılarımızı sunuyoruz...*" *Bkz. Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung, "Zum Besuch Talaat Paschas in Berlin"*, Mittwoch 25. April 1917.

Levent Şahverdi Arşivi

birinci katta kendine tahsis edilen 9 odalı geniş bir evde oturmaya başladı[11]. Talat Paşanın evi yalnız Almanya'daki değil, onu ziyarete gelen Avrupa'daki eski Jön Türklerin buluşma yeri oldu[12]. Talat Paşa, öldürüldüğü gün olan 15 Mart 1921 tarihine kadar Berlin'de bu evde, kimliğini gizleyerek, ekonomik ve sağlık sıkıntıları içinde sade bir hayat sürdürmüştür[13].

Talat Paşa, Berlin'de geçirdiği yaklaşık iki buçuk yıla aşkın bir zaman zarfında Mustafa Kemal ile mektuplaşarak Anadolu'daki Millî Mücadeleciler ile iletişim kurmaya çalışmış, Avrupa'nın değişik şehirlerine dağılmış olan İttihat ve Terakki ileri gelenleri ile temasa geçmiş[14] ve kendisine yakın gördüğü yabancı çevreler ile ilişkiye girmiştir[15].

---

11 Talat Paşa'nın Hardenberg sokağında oturduğu 4 numaralı ev, II. Dünya Savaşı'nda Berlin'in şiddetle bombalanmasından nasibini aldığından bugün yerinde bulunmamaktadır. Onun yerine Berlin'in yeniden inşası esnasında 1950'lerde yapılmış ve içinde de 2002 yılına kadar Berlin'in en büyük kitapçılarından olan "Kiepert"in bulunduğu bir bina yer almaktadır.

12 Dilek Zaptçıoğlu, *"Talat Paşa Davası"*, **Cumhuriyet,** 23 Nisan 1993.

13 Eşi Hayriye Hanım yıllar sonra Berlin'deki sıkıntılı günlerini: *"Berlin'de beş parasız kaldığımız günlerimiz oldu. Parmağımdaki yüzükleri sattık. Nihayet kendisine (Talat Paşa) verilen son hatıraları ve nişanları bile..."* şeklinde ifade etmiştir. Bkz.: *"Eşi Hayriye Hanım Talat Paşayı Anlatıyor"*, *Yakın Tarihimiz*, C. 2, Yıl: 1962, s.194'den nakleden Hasan Babacan, **a.g.e.**, s. 205.

14 Örneğin Bern'deki Alman Konsolosluğu'ndan Alman Dışişleri Bakanlığına 19 Kasım 1919 tarihinde gönderilen bir yazıda, Talat Paşanın bu ayın başlarında Cavit Bey ve Necmettin Molla ile Lozan'da görüşmeler yaptığını, programında İttihat ve Terakki'nin kurucularından olan Ahmet Rıza ile de görüşme olduğunu, ancak Ahmet Rıza'nın Roma'dan Lozan'a gelmesinin gecikmesi üzerine, Talat Paşanın Ahmet Rıza ile görüşemeden Almanya'ya geri döndüğü ifade edilmiştir. Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Deutsche Gesandtschaft an das Auswärtige Amt, Bern, den 19 November 1919. Başka bir raporda ise Talat Paşa ve İsviçre'deki İttihatçıların kendilerine yakın Fransız dostlarıyla da görüştükleri ve Fransa ile yakınlık kurmaya çalıştıkları bu çerçevede daha önceleri Osmanlı Devleti'nde görev yapmış ve Paris'te iaşe komisyonu başkanlığında bulunmuş olan Ernst Weil ile de görüştüklerini Almanya'nın Bern Konsolosu yazmaktadır. Bu rapora göre Cavit, Bey Fransız dostu Pichon üzerinden Fransız hükûmeti ile ilişki kurmaya çalışıyordu. Bkz:. **PA-AA**, R 14162, Türkei No. 198, Bd. 8, Deutsche Gesandtschaft an das Auswärtige Amt, Bern, den 14 Januar 1920

15 Talat Paşanın Berlin'deki faaliyetleri hakkında İlhan Tekeli-Selim İlkin şunları yazmaktadırlar: *"...İttihat ve Terakki önderleri Berlin'e Spartaküs hareketinin en civcivli günlerinde ulaşmışlardır. İlk ayları hareketin yatışmasını beklemek ve kendilerini çevreye kabul ettirmeğe uğraşmakla geçmiştir. Daha sonra değişik İttihat ve Terakki önderleri kendilerine yakın gördükleri, İtalyan, İngiliz, Fransız, Alman ve Bolşevik çevreleri ile temaslar aramışlardır. Değişik Avrupa kentlerine dağılmış olan İttihatçılar bu kentlerde basın büroları ve benzeri çevreler kurarak örgütlenmişlerdir. Bu çevreler merkez Berlin ve Talat Paşa olmak üzere, Lahaye, Lozan, Münih, Roma'da oluşmuştur. Eski İttihatçılar yalnız ülke dışında değil, ülke içinde de örgütlenmektedir. Talat Paşa ülkeyi terk ederken kendisine yakın olan Kara Vasıf Bey ve Kara Kemal'e örgütlenmelerini salık vermişlerdir, onlarda "karakol" teşkilâtını kurarak etkinliklerini artırmak yolundadırlar..."* Geniş bilgi için bkz.: İlhan Tekeli-Selim İlkin, *"Kurtuluş Savaşında Talât Paşa İle Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları"*, **Belleten,** C. XLIV, Nisan 1980, s.174, s.301-346; Ayrıca Talat Paşanın Berlin'deki diğer faaliyetleri için bkz.: Cemal Kutay, **Şehit Sadrazam Talât Paşanın Gurbet Hatıraları,** C.I-III, İstanbul 1983; Çavdar, **a.g.e.,** s. 481 vd. Babacan, **a.g.e.,** s. 181 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

İtilâf Devletleri[16], Talat Paşanın Anadolu'daki hareketle ilgilenmesinin ve bu hareketin ileri gelenleri ile temas kurmasının arkasında, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın isteklerinin ve teşviklerinin olduğunu iddia ediyorlardı. Dolayısıyla İtilâf Devletlerine göre Berlin'de yaşayan İttihatçılar Alman çıkarları doğrultusunda, Alman Hükûmeti tarafından yönlendiriliyorlardı[17]. Ancak Alman belgelerine baktığımızda, Talat Paşanın bir an önce Osmanlı topraklarına dönüp, Anadolu'daki mücadeleye katılmak istediğini ve İtilaf Devletlerinin kendisi hakkında Ermeni Meselesi konusundaki olumsuz propagandalar karşısında tarafsız bir mahkemeye çıkıp, suçsuz olduğunu tescil ettirmeyi, istediğini görüyoruz[18].

Talat Paşanın oturduğu mahalle olan Charlottenburg (Şarlotenburg) polisi, 15 Mart 1921 Salı günü şöyle bir açıklama yapar: "*Yabancı uyruklu biri, bugün öğleden önce saat 11 30' a doğru Charlottenburg Mahallesindeki Hardenberg sokağında 17 nolu evin önünde yaşlı bir adamı arkadan kurşunladı. Suçlu elindeki silahını attıktan sonra kaçmaya çalıştı. Ancak etraftaki halk tarafından yakalanarak Mommsen polis karakoluna götürüldü. Fazla Almanca bilmeyen ve kendisine bir tercüman isteyen katilin kimliği burada tespit edildi; katil Solomon Teilirian adında 24 yaşında İran'ın Salmas kentinde doğmuş bir öğrenci. Charlottenburg'da oturuyor ve cinayeti kıskançlık yüzünden işlemiş olmalı. Üzerinde 12 000 Mark nakit para bulunmuştur. Öldürülen kişinin üzerinde bulunan kartvizitlerden ise maktulun Türk kökenli Sali Ali Bey olduğu zannedilmektedir.*"[19] Aynı

16 Burada İtalya'yı diğer İtilâf Devletleri'nden farklı tutmak gerekmektedir. Zira Birinci Dünya Savaşı'nda galip gelen bloğun içinde yer almasına rağmen, savaş sonrası paylaşımda umduğunu bulamayan ve özellikle İngiltere ve Fransa ile araları açılmış olan İtalya ile Talat Paşanın özel görüşmeleri olduğunu görmekteyiz. Nitekim İtalya Dışişleri Bakanlığı'ndan Grafen Sforza imzasıyla 14 Mart 1921 de Talat Paşaya yazılmış olan mektupta, İtalya'nın baskıları sonucu, İngiltere'nin Malta'da sürgünde bulunan Gençtürklerin İstanbul'a dönmelerine müsaade ettiği bildirilmekteydi. Bu mektup Talat Paşanın öldürülmesinden sonra Berlin'e ulaştığı için, ancak Talat Paşanın eşine verilebilmiştir. Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Der Staatskommissar für Öffentliche Ordnung an das Auswärtiges Amt Berlin, Berlin, den 20 März 1921.

17 İtilâf Devletleri Berlin'deki İttihatçıların sadece Alman Dışişleri ile değil, Prof. Jaeckh gibi Alman şarkiyatçılarıyla da gizli temas halinde olduklarını ve Alman Hükûmeti'nin bunları koruduğunu ileri sürüyorlardı. bkz. : **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Deutsche Gesandtschaft an das Auswärtiges Amt, Bern, den 29 Februar 1918.

18 Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Türkei und Bulgarien, 28 Dezember 1918.

19 **Berliner Tageblatt**, *"Mord auf offener Strasse"*, Dienstag 15. März 1921 (Akşam Baskısı). Krş. Dilek Zaptçıoğlu, *"Talat Paşa Davası"*, **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1993.

Levent Şahverdi Arşivi

günün akşam baskısında Berliner Tageblatt gazetesi Charlottenburg polisinin açıklamasına ek olarak verdiği yorumda öldürülen kişinin Sali Ali Bey değil, Sadrazam Talat Paşa olduğu ve cinayetin de kıskançlık yüzünden değil tamamen politik nedenlerden dolayı işlendiği haberleri yer alıyordu. Bu haber ertesi gün Charlottenburg polisi tarafından doğrulandı ve cinayetin detayları açıklandı[20].

Katil Teilirian'ın halk tarafından linç edilmesini polis engellemiş, ancak başında bir bastonun yol açtığı 20 santimetre uzunluğunda derin bir yaradan dolayı kan kaybetmiş ve o gece ateşler içinde kıvranarak sayıklamıştır. Ertesi gün, 16 Mart 1921 sabahı Charlottenburg Polis Karakolu Cinayet Masasından Müfettiş von Manteuffel tarafından bir tercüman aracılığıyla sorgulanmıştır. Teilirian sorgusunda: *"...Almanya'ya sadece Talat Paşayı öldürmek için geldim... Ailem Ermeni tehcirinde öldü. Ben tesadüf eseri ölümden döndüm. Daha o zaman Talat Paşayı öldürmeye ant içtim"*[21] diyerek bu cinayeti uzun süredir plânladığını belirtmiştir[22]. Ancak daha

---

20 **Berliner Tageblatt,** *"Die Ermordung Talaat Paschas in Berlin"*, Mittwoch 16. März 1921.

21 **Berliner Tageblatt,** *"Das Verständnis des Mörders Talaats Paschas"* Mittwoch 16. März 1921 (Akşam Baskısı); **Vossische Zeitung,** *"Die Ermordung Talaat Paschas"*, Mittwoch, 16. März 1921; Zaptçıoğlu, **a.g.m., Cumhuriyet,** 23 Nisan 1993.

22 Hasan Babacan'a göre, Talat Paşanın öldürülmesine dair kesin karar Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi üzerine, mütareke döneminde Erivan'da Ermeni ihtilalcileri tarafından toplanan bir kongrede alındı. *"Bu kongrede Birinci Dünya Harbi esnasında Ermenileri tehcir eden hükûmet üyeleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bazı nüfuzlu üyelerinin öldürülmesine karar verilmişti. Bu karara Talat Paşa da dahildi. Bu komiteler tehcir emriyle ilgili olan kişileri öldürmek için fedailer seçmişlerdi. Bu sırada Talat Paşayı öldürme görevini de, Ermeni ordusu yüzbaşılarından Gorganyan isminde biri üzerine aldı. Bu kişi daha sonra başka bir işe tayin edildi. Talat Paşayı öldürme görevi de Nazaryan isminde meşhur bir komitacıya verildi. Nazaryan komita tarafından yapılan bu teklife itiraz etti; -Almanca bilmiyorum. Lisanını bilmediğim bir memlekette, böyle önemli bir görevi başarıyla sonuçlandıramam. Bu görevi Solomon Teilirian'a veriniz, memnuniyetle kabul edecektir dedi. Teilirian kendisine yapılan teklifi, en küçük bir tereddüt göstermeden kabul etti ve derhal Berlin'e gitti"*. Bkz. A. Haluk Dursun, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 547-550'den nakleden Babacan, **a.g.e.,** s. 206, Dip Not 627; Arşavir Şıracıyan, **Bir Ermeni Teröristin İtirafları,** İstanbul 1997, s. 84-90 vd.; Tasvir-i Efkâr, 13 Kanunuevvel 1942. s. 3". Dilek Zaptçıoğlu'da (bkz. aynı makale), İttihat ve Terakki'nin son Kâtib-i Umumisi Mithat Şükrü Bleda'nın hatıratına dayanarak, Talat Paşanın İngiliz istihbaratı tarafından öldürülme ihtimaline de değinmektedir. Ancak Talat Paşanın öldürülmesi olayı hala tam olarak aydınlatılamamıştır. Görgü tanıklarının ifadesinden, Teilerian'ın mahkemedeki savunmasının tutarsızlığından ve daha sonraları çok sayıdaki İttihat ve Terakki mensubu kişilerin Ermeni terörüne kurban gitmesinden yola çıkarak bildiğimiz bir gerçek vardır ki, o da Teihlerian'ın bu cinayeti tek başına işlemediği, cinayetleri organize eden bir Ermeni terör örgütünün varlığıdır. Fakat katilin suç ortaklarına işaret eden görgü tanıklarının ifadeleri mahkemede kayda geçmedi. Aynı şekilde Teilerian'ın çelişkili ifadeleri araştırılmadı.

Levent Şahverdi Arşivi

sonra, bizim de aşağıda değineceğimiz gibi mahkemesi sırasında Teilirian, *"böyle bir şey dediğimi hatırlamıyorum"* diyerek sözlerini yalanlayacaktır.

Karakoldaki sorgusunun devamında Teilirian şunları anlatır: *"Ermeni asıllı bazı vatandaşlar bana Talat Paşayı öldürmem için para verdi*[23]*. Epeydir Berlin'deyim. Çeşitli pansiyonlarda kaldım. Birkaç hafta evvel Talat Paşanın Hardenberg sokağı 4 numaralı evin ikinci katında oturduğunu öğrendim. Onu rahatça izlemek ve alışkanlıklarını ezberlemek için tam karşısındaki binada oda tuttum... Talat Paşa her sabah saat 9'a doğru hayvanat bahçesi civarında oturan bir akrabasını ziyaret etmek ve sabalı gazetelerini okumak için evden çıkardı. O gün evden saat 11'i geçerken çıktı"*[24]. Teilirian ve arkadaşları[25] Talat Paşayı karşıdaki kaldırımdan takip ediyorlar, gözden kaybetmemeye çalışıyorlardı.Teilirian yalnız bulunuyor, arkadaşları ise bir otomobil ile onu beş on adım geriden takip ediyorlardı. Tam 17 numaralı evin önüne geldiğinde, katil, Paşanın omzuna dokunur, Paşa arkaya döndüğünde aralarında çok kısa bir konuşma geçer ve Paşanın başına bir kurşun sıktıktan sonra silahı olay yerine atarak kaçmaya çalışır. Talat Paşa hemen orada can verir. Etrafta bulunanlar kaçmaya çalışan katili yakalayıp polise teslim ederler[26].

Teilirian, işlediği cinayetten hiç vicdan azabı duymadığını belirterek: *"Kitle katili Talat Paşanın öldüğünü duyan vatandaşlarım, rahat bir nefes alacak ve bu başarımdan ötürü benimle iftihar edeceklerdir. Bunu düşününce seviniyorum. Cinayeti sadece bu duyguyu tatmak için işledim. Bu cinayeti soğukkanlılıkla önceden hesaplayarak, hazırlanarak işlediğini iti-*

---

23 Mahkemedeki savunmasında Teilerian, *"Ermeni asıllı bazı vatandaşlar bana Talat Paşayı öldürmem için para verdi"* şeklinde polise verdiği ifadesini yalanlamıştır. Bunun yerine, Tehcirden sonra 1916 yılı sonlarında Erzincan'a geri döndüğünü ve ailesinin toprağa gömmüş olduğu 4800 altın lirayı çıkarttığını ve Talat Paşayı öldürene kadar bu parayla geçindiğini, yakalandığında üzerinde bulunan 12 000 Markın kaynağının da bu para olduğunu söylemiştir. Bkz. **Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht, Der Prozeß Talat Pascha**. Yayına Hazırlayan: Tessa Hofmann, Gesellschaft für bedrohte Völker Göttingen und Wien April 1980. s. 10-11.

24 **Berliner Tageblatt**, *"Das Geständnis des Mörders Talaat Paschas"*, Mitwoch 16. März 1921 (Akşam Baskısı); Zaptçıoğlu, Aynı yer.

25 Mahkemedeki savunmasında Teilirian suikast sırasında yalnız olduğunu, kendi başına bu işi yaptığını söylemiştir. Fakat kendisine Şahan Natali isimli bir teröristin yardım ettiği bilinmektedir. Bkz.: Şıracıyan, **a.g.e.**, s. 218-219'den nakleden Babacan, **a.g.e.**, s. 206, Dip Not 628.

26 Babacan, **a.g.e.**, s. 206.

Levent Şahverdi Arşivi

raf ediyorum. Sorumluluğu vicdan rahatlığıyla taşıyorum"[27] diyerek cinayeti kasten işlediğini itiraf ediyordu.

Talat Paşanın cenazesi 19 Mart 1921 tarihinde Hardenberg sokağındaki evine getirtilir ve burada saat 11 00 de bir cenaze merasimi düzenlenir. Berliner Tageblatt gazetesine göre: *"Türk bayrağına sarılı Talat Paşanın tabutunun önüne değerli çelenkler kondu. Törene katılanlar arasında Talat Paşanın eşi, Türk Konsolosluk yetkilileri, Alman Dışişleri eski Bakanı Kühlmann ve müsteşarı Zimmermann, General von Seeckt ile daha önce Türkiye'de görev yapmış çok sayıda yüksek rütbeli Alman subayı bulunuyordu"*[28]. Buradaki törenden sonra, cenaze, daha sonra Türkiye'ye gönderilecek fırsat bulunana dek geçici olarak Berlin Neukölln'deki Türk mezarlığına defin edildi[29].

Talat Paşanın Ermeni terörüne kurban gitmesi, Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'ni terk edip Almanya'ya yerleşmiş olan ittihatçılar arasında can güvenliklerinin olmadığı şeklinde yorumlandığından huzursuzluğa neden olmuştur. Zira Talat Paşanın katli ferdi bir olay olmayıp, "Tehcir Olayı" ile bağlantılı olarak Ermeni terör örgütleri tarafından organize edilen ve o dönemdeki etkili Osmanlı devlet adamlarını hedef alan bir olaydı. Bu nedenle Almanya'da yaşayan İttihatçıların can güvenliği kal-

---

27 **Berliner Tageblatt**, *"Das Verständnis des Mörders Talaats Paschas"*, Mitwoch 16. März 1921 (Akşam Baskısı); Zaptçıoğlu, **Aynı yer**.

28 **Berliner Tageblatt**, *"Trauerfeier für Talaat Pascha"*, Sonnabend,19. März 1921. Dr. Nazım bir mektubunda: "Cenazede ümidimizin fevkinde bir kalabalık vardı. Bu kalabalığın en mühimini Talat'ın Türkiye'de tanıdığı resmî Almanlar teşkil ediyordu. Ondan sonra şark akvamı geliyordu. Reisicumhur, Başvekil, Hariciye ve Adliye Nazırları diğer erkanı hükûmet taziye için memuru mahsuslar gönderdiler. İmparatorun baş mabeyincisi cenazede hazır bulunmuştur..." diye yazmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Çavdar, **a.g.e.**, s. 520 vd.

29 Bugün hala Berlin'in Neukölln semtinde mevcut olan ve içinde mezarlığın yanı sıra Berlin'in minareli tek cami, çay ocağı, kitaplık, dükkan vb. gibi birimleriyle küçük bir külliye görünümünde olan "Berlin Türk mezarlığının" tarihi 1798 yılına kadar inmektedir. Osmanlı Devleti'nin elçisi olarak 1797 yılında Berlin'e gitmiş olan Ali Aziz Efendi bir yıl sonra vefat edince Berlin'e gömülmüştür. Bu tarihten itibaren Prusya hükümdarları Osmanlı Devleti ile olan iyi ilişkileri sonucu Berlin'de vefat edenler için bir "Türk mezarlığı" oluşturmaya çalıştılar ve birkaç yer değişikliğinden sonra 1866'da bugünkü yer olan Neukölln'deki Colombiadamm mevkiinde "Türk Mezarlığı" yerini bulmuşlardır. Talat Paşanın cenazesi tahnit edilmiş bir şekilde, İstanbul'a getirilme tarihi olan 20 Şubat 1943 yılına kadar bu mezarlıkta kalmıştır. Talat Paşanın yanı sıra yine Berlin'de 18 Nisan 1922'de Ermeni terörüne kurban gitmiş olan İttihatçılar Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi'de bu mezarlığa defin edilmiş ve mezarları hala burada bulunmaktadır. Bkz. **Berlin für Orientalisten. Ein Stadtführer**, Yayına Hazırlayanlar: Gerhard Höpp ve Norbert Mattes, İkinci Baskı, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2002, s. 9 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

mamıştı. Bu tedirginlik içerisinde İttihatçılar, can güvenliklerinin sağlanması için o dönemde Türkiye'nin Almanya'daki temsilciliğini yürüten İsviçre Elçiliğine müracaat etmişlerdi. Berlin'deki İsviçre Elçiliği 18 Nisan 1921'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na bir nota vererek, Almanya'daki İttihatçıların can güvenliklerinin sağlanmasını ve bu yönde önlemler alınmasını talep etmiştir. Bu notada birinci derecede korunmaları gereken üç isim de yer alıyordu: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez Komite Üyeleri Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım Bey ve Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey[30]. 26 Nisan da Alman Dışişlerinden, İsviçre'nin Berlin Elçiliğine verilen cevapta, Almanya'daki İttihatçıların Alman makamları tarafından iyi korundukları ve notada adı geçen kişilerin özel korunmaya alındıkları ve bu notadan sonra koruma önlemlerine dikkat edilmesi hususunda yerel makamların dikkatinin çekildiği belirtilmekteydi[31]. Ancak ilginç bir rastlantı sonucu, Berlin'deki İsviçre Elçiliği'nin18 Nisan 1921 tarihinde İttihatçıların can güvenliği için koruma istediği ve özellikle Alman makamlarına isimlerini verdiği bu üç kişiden ikisi, Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Bey, bu notadan tam bir yıl sonra 18 Nisan 1922'de Berlin'de Ermeni teröristler tarafından kurşunlanmışlardır.

Talat Paşanın öldürülmesiyle birlikte "Tehcir Olayı"nın yanı sıra, onun maceralı hayat hikayesi ve Almanya ile olan ilişkileri de Berlin gazetelerinde haber ve yorum olarak ön plâna çıkmıştır[32]. Biz burada konu-

30 **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Schweizerische Gesandtschaft in Berlin an das Auswärtige Amt des Deutschen Reiches, Berlin, den 18 April 1921. Yukarıda verilen bu üç isim Talat Paşanın öldürülmesinden sonra, Avrupa'da bulunan ve Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesine destek veren Türklerin örgütlü bir şekilde çalışmalarına devam etmesi için büyük çaba harcıyorlardı; Ankara ile sürekli temas halindeydiler. Ankara'dan kendilerine ulaşan en son haber ise Yemen, Afganistan ve Mezopotamya temsilcilerinin Ankara'ya gelerek, Millî Mücadele'ye destek verdiklerini belirtmeleriydi. Berlin'deki İttihatçılar ile Ankara Hükûmeti arasındaki ilişkiden Alman Hükûmeti haberdardı ve bu ilişki çerçevesinde elde ettiği haberleri değerlendiriyordu. Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Abschrift, Berlin, den 21 Mai 1921.

31 **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, an die Schweizerische Gesandtschaft, Türkische Interessen, Berlin, den 26 April 1921.

32 Bkz. **Deutsche Allgemeine Zeitung,** *"Talaat Pascha in Berlin Ermordet"*, 15. 3. 1921 (Akşam Baskısı). Aynı gazetenin 16.3.1921 tarihli *"zur Ermordung Talaat Paschas"* adlı makale. **Vorwärts,** *"Talaat Pascha"*, 16.3.1921. **Der Tag**, *"Der Werwolf. Zum Tode Talaat Paschas"*, 16. 3. 1921, (Akşam Baskısı) **Berliner Tageblatt** ve "Talaat Pascha" Mittwoch 16. März 1921; **Berliner Tageblatt**, *"Das Verständnis des Mörders Talaats Paschas"*, Mitwoch 16. März 1921 (Akşam Baskısı); **Vossische Zeitung**, *"Die Ermordung Talaat Paschas"*, Mittwoch, 16. März 1921.

Levent Şahverdi Arşivi

muz gereği, Talat Paşanın hayat hikayesinin Alman basınına nasıl yansıdığını detaylı bir şekilde ele almayacağız[33]. Ancak Talat Paşa cinayeti ve Teilirian'ın yargılanmasının anlaşılabilmesi için sadece birkaç cümle ile Almanya'nın o günkü durumundan bahsedeceğiz.

Talat Paşa Sivastopol, Ak Mescit üzerinden Almanya topraklarına vardığında, Almanya eski Almanya değildi. Tarihe "Kasım Devrimi" diye geçen ve 4 Kasım'da başlamış olan halk ayaklanması yayılmaya başlamış ve Berlin Sokakları Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg liderliğindeki Spartakistler ile Alman muhafazakarları arasındaki çatışmalara sahne oluyordu. Spartakistlerin "Ocak Ayaklanması" 19 Ocak 1919 da "Berlin Muhafız Tümeni (Berlin Freikorpssoldaten der Garde-Kavallerie-Schützen-Division)" tarafından bastırılmış ve bu ayaklanmanın liderleri olan Karl Liebknecht ile Rosa Luxemburg işkenceli bir sorgulamadan sonra kurşuna dizilmişlerdi[34]. İttihatçıların müttefiki Alman Kayzeri II. Wilhelm, Almanya'yı terk ederek Hollanda'ya yerleşmiş, iktidarın gerçek hakimleri olan Alman Orduları Komutanları Ludendorff ve Hindenburg görevlerinden ayrılmışlardı. Neticede Ocak 1919'da Spartakistlerin isyanı bastırılmış liderleri idam edilmiş ve Almanya'nın Weimar şehrinde Cumhuriyet ilân edilmiştir. Bu Almanların ilk Cumhuriyet deneyimidir ve "Üçüncü İmparatorluğa" uzanan yolun başlangıcı olmuştur.

---

33 Bu gazete haberlerinde Talat Paşa genellikle enerji dolu, sorumluluğunu bilen, açık sözlü, görüştüğü devlet adamlarını etkileyebilen, ittihatçıların en akıllı lideri ve kadim bir Alman dostu olarak görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'da görev yapan İngiliz Büyükelçisinin *"...İstanbul'da beni kandırmayan tek kişi Talat Paşa idi..."* (bkz. **Deutsche Allgemeine Zeitung,** *"zur Ermordung Talaat Paschas"*, 16.3.1921 sabah baskısı) sözü, Talat Paşanın açık sözlü ve güvenilir devlet adamlığına örnek gösterilirken, onun doğru dürüst okul hayatı olmamasına rağmen akıcı bir şekilde Fransızca konuşması ve savaş esnasında bile Almanca öğrenmesi ise öğrenme kabiliyetinin yüksek olmasına yorumlanıyordu. (bkz. **Deutsche Allgemeine Zeitung**, *"Talaat Pascha in Berlin Ermordet"*, 15.3.1921 (Akşam Baskısı). Talat Paşanın devlet adamlığı konusunda ise **Vorwärts gazetesi** *"...o nadir rastlanan kabiliyetli devlet adamlarından biriydi..."* diye yazmaktadır (bkz. **Vorwärts**, *"Talaat Pascha"*, 16.3. 1921).

34 Birinci Dünya Savaşı sonucundan ve Rusya'daki Bolşevik İhtilâlinden yararlanarak Almanya'da devrim yapmak isteyen Spartakistlerin liderleri Karl Liebknecht ile Rosa Luxemburg'un hazin sonu, "devrim kendi çocuklarını yutar" sözü çerçevesinde ele alınarak, yine bir devrimci olan Talat Paşanın Berlin de kurşunlanması arasında Der Tag gazetesinde bağlantı kurulması dikkat çekicidir (**Der Tag**, *"Der Werwolf. Zum Tode Talaat Paschas"*, 16. 3. 1921, Akşam Baskısı).

Levent Şahverdi Arşivi

Berlin Üçüncü Eyalet Mahkemesi

Geçtiğimiz yüzyıl bir çok ilginç duruşmalara sahne olmuştur. Kanaatimize göre bu ilginç duruşmalardan en önemlilerden biri tarihe "Talat Paşa Davası" olarak geçen ve 2-3 Haziran 1921'de Berlin Üçüncü Eyalet Mahkemesinde görülen davadır. Duruşmanın ilginçliği sadece bir buçuk gün sürmesi, katilin serbest bırakılıp maktulun suçlu bulunması, kararın önce temyize götürülüp ardından hemen geri çekilmesi[35], tanık seçimi ve bunların çok azının dinlenmesi gibi hususlarda kendini göstermektedir. Fakat bunların yanı sıra bu duruşmayı ilginç kılan bir diğer nokta ise, duruşmaya verilen isimde bulunmaktadır. Duruşma sanığın adıyla yani "Teilirian Davası" olarak değil, davacının adıyla yani "Talat Paşa Davası" olarak adlandırıldı ve Alman basınında böyle yer aldı. Dolayısıyla Teilirian'ın değil de Talat Paşanın yargılandığı bir mahkeme oldu[36]. Sanığın polise verdiği ifadesi ile mahkemeye verdiği ifadesi ve duruşma süresince söylediklerinin birbiriyle çelişmesi, ancak mahkeme heyetinin bu çelişkilerin üzerinde fazla durmaması yine bu duruşmanın ilginç taraflarındandı. Belki de rüyaların anlatıldığı ve bu rüyaların davanın gidişatında önemli rol oynadığı tarihin tanık olduğu tek mahkemedir.

Bir Berlin gazetesi olan Vossische Zeitung, 2 Haziran1921 tarihli sayısında Talat Paşa davasının ilk günü için ayırdığı uzunca yazısının ilk paragrafında şöyle diyordu: "*...Düzen ve disiplini seven Alman yargı sistemi şimdi dışarıda ve içeride ayrı ayrı kontrol edilmesi mümkün olmayan karmakarışık açıklamaları ve olayları aydınlatmaya çalışıyor. Talat Paşanın büyük politik trajedisinin son perdesi aramızda oynandığı için bunu açık-*

35 "Talat Paşa Davası"nda katil Teilirian duruşmadan sonra serbest bırakılınca iddia makamı davayı hemen temyize göndermiştir. Ancak daha sonra elinde temyiz için yeterli belge olmadığı ve Teilirian'ın Almanya'yı terk ettiği gibi gerekçelerle temyizden vazgeçmiştir. Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Abschrift zu III T 971/21, Berlin, den, 15. Juli 1921.

36 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez Komite üyesi ve Talat Paşanın öldürülmesinden sonra Berlin'deki İttihatçı örgütlenmenin dağılmasını önlemeye yönelik büyük çaba sarf eden, Dr. Bahaeddin Şakir, Teilirian'ın yargılanması için yaklaşan mahkemede, "Ermeni Meselesi"nin gündeme getirilerek mahkemenin politizeleştirileceği ve "Talat Paşanın yargılanması" şekline dönüştürüleceği konusunda endişelerini Alman yetkililere karşı dile getirmiştir. Bahaeddin Şakire'e göre, Teilirian, İran vatandaşı ve İran pasaportu taşıyordu. Aileside İran topraklarında ölmüş olabilirdi. Dolayısıyla bu mahkemede Türk toprakları üzerinde vuku bulmuş olaylar tartışılmamalıydı. Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Abschrift, Berlin, den, 21 Mai 1921.

Levent Sahverdi Arşivi

lığa kavuşturmak Alman yargısının hakkı ve görevidir. Türk devlet adamını öldüren katil, kendi isteğiyle Ermenistan içlerinden kalkıp, büyük bir yolculuğa çıkmış; ta ki Berlin'de kurbanını bulana kadar. Şimdi mahkemenin cevabını aradığı temel soru şudur: Katil daha bu yolculuğun başından itibaren kurbanını bulup öldürmek niyetinde miydi yoksa bu ani bir ruh hali ile mi olmuştur?"[37].

Her ne kadar Teilirian, cinayetten sonra polis karakolundaki ifadesinde *"o (Talat Paşa) yabancı uyruklu, ben de yabancı uyrukluyum. Bunun size, Almanya'ya bir zararı yok"*[38] dese de *"Talat Paşa trajedisinde son perde"* Alman topraklarında oynanmıştı ve bu *"trajediyi"* yorumlamak da Alman yargı sisteminin görevi haline gelmişti. Gerçi Teilirian polisteki ifadesinde cinayeti kasten ve plânlayarak işlediğini itiraf etmişti. Buna rağmen mahkemede, temel soru olan cinayetin "kasten" mi, yani önceden plânlanarak mı, yoksa "ani bir ruh haliyle" mi işlendiğine karar verilebilmesi için geniş bir bilir kişi heyeti oluşturulmuştu. Zira sanık hakkında C.J. 22/21 numaralı dosya ile açılan kamu davasında 31 Mayıs 1870 tarihli Alman Ceza Kanununun *"Adam öldüren kişi, eğer öldürme fiilini kasten yerine getirdiyse cinayet suçundan ölüm cezasına çarptırılır"* hükmünü içeren 211. maddesi uygulanabileceği gibi, 212. madde de uygulanabilirdi ve buna göre eğer sanık Talat Paşayı kasten öldürmediyse beş yıldan hafif olmamak üzere ağır hapis cezasına mahkum edilebilirdi. Sanık hakkında uygulanabilecek diğer maddeler ise 213. ve 51. maddelerdi. Bunlardan 213. madde "tahrik" unsurunu, 51. madde ise "cezai ehliyetin olmadığı" şartlarını içeriyordu. Eğer sanık cinayeti işlediği anda şuursuz veya ağır akıl hastası ise "özgür iradesinin çalışmadığı" kabul edilerek 51. maddeye göre serbest bırakılabilirdi. Dolayısıyla cinayetin "kasten" mi yoksa şuursuz bir ruh haliyle mi işlendiği sorusuna bilir kişi heyetinin vereceği cevap, kararı doğrudan etkileyebilecekti.

Bu nedenle sanığın sadece ruh ve beden sağlığı hakkında karar verecek beş kişilik bir bilir kişi heyeti oluşturuldu. Bunların arasında Berlin'in

37 **Vossische Zeitung,** *"Die Ermordung Talaat Paschas"*, Donnerstag 2. Juni 1921.
38 **Vossische Zeitung,** *"Die Ermordung Talaat Paschas"*, Freitag, 3. Juni 1921.

Levent Şahverdi Arşivi

en büyük ve tam teşekküllü araştırma hastanesi Charite'nin Sinir Kliniği Başhekimi Psikiyatrist Dr. Edmund Forster ve Berlin Üniversitesi onur Profesörü Dr. Hugo Liepmann gibi saygın psikiyatrist ve nörologlar bulunuyordu. Daha sonra bilir kişi heyetinde yer alan bu sinir ve psikiyatri uzmanları mahkemede birbiriyle çelişkili raporlar verecek; bilirkişiler Teilirian'ın cezai ehliyeti konusunda anlaşamayacaklardır[39]. Mahkemede sanığın savunmasını Berlinli ünlü avukatlar, Dr. Adolf von Gorden ve Dr Johannes Werthauer[40] ile Kiel Üniversitesi Hukuk Profesörü Dr. Niemeyer üstlenmişlerdi. Bu ünlü Avukatların Teilirian'ı savunması için Amerika'da yaşayan Ermeni örgütleri büyük gayret sarf etmişler ve hem savunma masraflarının karşılanması hem de hasta olduğu belirtilen Teilirian'ın tedavi edilmesi için de 10 bin dolar yardım göndermişlerdi[41].

Mahkeme sonunda kararı ise hepsi Berlinli değişik meslek gruplarından on iki Alman jüri üyesi verecekti. Alman yasalarına göre Talat Paşayı mahkemenin savcısı Gollnick savunacaktı. Almanca bilmeyen sanığa tercümanlık etmek üzere de Berlin Ermeni Cemaatinden, Teilirian'ı önceden tanıyan ve ona hayranlık duyan Vahan Zalariantz ve Georg Kalusdiyan adında iki Ermeni çağrılmıştı.

---

39 Sanığın ruh ve beden sağlığı hakkında rapor veren bilirkişilerin beşi de sanığın epilepsi olduğu konusunda mutabıktır. Ancak sanığın cinayeti "özgür iradesinin çalışmadığı" şuursuz bir anda işlediği ve dolayısıyla "cezai ehliyetin olmadığı"Alman ceza yasasının 51. maddesine göre serbest bırakılması konularında bilirkişiler farklı görüşler beyan etmişlerdir. Dr. Störmer 51. maddenin sanık hakkında uygulanamayacağını savunurken, Dr. Haak ve Prof. Förster uygulanması gerektiğini, Prof. Liepmann ile Prof. Förster ise 51. maddenin hem uygulanabileceğini hem de uygulanamayacağını belirtmişlerdir. Bilirkişi raporları hakkında geniş bilgi, mahkeme heyeti ve "Talat Paşa Davası" mahkeme tutanakları için bkz.: Armin T. Wegner, **Der Prozeß Talaat Pascha**, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte m.b.H., Berlin 1921. Aynı eseri Tessa Hofmann'da bir önsöz ekleyerek yayınlamıştır. Bkz., **Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht, Der Prozeß Talaat Pascha**, Yayına. Hazırlayan Tessa Hofmann, Gesellsachaft für bedrohte Völker, Göttingen, Wien 1980. Hoffman bu esere yazdığı önsözde, Talat Paşaya atfedilen Andonian belgelerinin doğruluğunu kabul ederek, Talat Paşanın Ermeni halkının sistematik bir şekilde yok edilmesi için emirler verdiğini ve 1894 ile 1922 yılları arasında "Türk fanatiklerinin" 2 milyona yakın Ermeni'yi öldürdüklerini bilimsel bir dayanağı olmadan provakatif bir dille yazmaktadır. Talat Paşa Davası tutanaklarının Türkçesi için bkz. **Talat Paşa Davası, Tutanaklar**, Yay. Hazırlayan Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, İstanbul 2003.

40 Werthauer, Talat Paşanın öldürülmesinden hemen sonra, 26 Mart 1921'de Teilirian'ın savunmasını üstlendiğini, 3-4 hafta içerisinde başlayacak olan mahkemede Teilirian'ın beraat edeceğini, zira Alman Dışişlerinden Lepsius'un yayınlamış olduğu belgelerin dışında, Talat Paşanın "Ermeni Tehciri" olayında suçlu olduğunu gösteren çok sayıda belge elde ettiğini bir yakın arkadaşına anlatmıştır. Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, 26 März 1921.

41 **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Abschrift, Berlin, den 21. Mai 1921.

Levent Sahverdi Arşivi

Mahkemeye olan ilgi oldukça yüksek düzeydeydi. Mahkeme salonu tamamen dolmuştu. İzleyiciler arasında *"katile ateşli bir şekilde destek veren"*[42] Ermeniler çoğunluktaydı. Davayı çok sayıda yabancı uyruklu gazeteci de izlemeye gelmişti. Suçlu sandalyesinde ise *"..kısa boyu, ince ve zayıf yapısı ile koyu renkli bir elbisenin içinde solgun yüzü ve donuk bakışlarıyla tam bir fanatik tipi..."*[43] olan Salomon Teilirian oturuyordu.

Teilirian'ın avukatlarına göre, Teilirian'ın aklanması ancak, mahkeme *"Talat Paşa Ermeni katliamlarından dolayı yargılandığı bir salona"* dönüştürülebilirse mümkün olabilirdi ve savunma Avukatı Niemeyer'e göre *"...Teilirian, ailesinin ve çok sayıda Ermeninin ölümünden Talat Paşayı sorumlu gördüğü için öldürmüştü..."*.[44] Nitekim mahkemenin seyri başladıktan kısa bir süre sonra tamamen değişti. Mahkeme artık temel soru olan, cinayetin "kasten" mi, yani önceden plânlanarak mı, yoksa "ani bir ruh haliyle" mi işlendiğine karar vermek yerine, Talat Paşanın "Tehcir Olayı"nda ne kadar suçlu olduğuna karar vermeye çalışıyordu. Mahkemeye Erzincan'daki tehcirin şahitleri olarak 1915 Haziran'ında bölgede Kızılhaç adına bulunan hemşire Thora von Wedel-Jarsberg ile Eva Elvers'in yanı sıra bir Alman misyoneri olan Didszun ve Halep'de öğretmenlik yapmış olan Spieker de davet edilmişlerdi. Bu şahitlerin ortak özelliği Osmanlı toprakları üzerinde misyoner olarak bulunmuş olmaları ve "Tehcir Olayını", *"Hristiyanlığı ilk kabul eden halklardan biri olan Ermenilerin Anadolu topraklarından silinmesi"* şeklinde propaganda ederek dünya kamuoyuna duyurmaya çalışmalarıydı. Bu şahitlerin Teilirian'ın söylediklerine katkıda bulunmak ve onu doğrulamak amacıyla çağrılmış oldukları açıktı. Zira tehcir hakkında esas doğru bilgiyi verebilecek durumda olan ve tehcir esnasında gerek Osmanlı başkentinde gerekse tehcir bölgesinde bulunan ve bulundukları görev gereği olay hakkında detaylı bilgi sahibi olan üst düzey Alman yetkilileri mahkemeye davet edilmemişlerdi. Mahkemenin

---

42 **Vossische Zeitung**, *"Die Ermordung Talat Paschas"*, Donnerstag 2. Juni 1921.

43 **Berliner Tageblatt**, *"Der Mord an Talaat Pascha vor dem Schwurgericht"*, Donnerstag 2. Juni 1921 (Akşam Baskısı).

44 **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Aufzeichnung, Berlin, den 27. Juli 1921.

Levent Şahverdi Arşivi

bir diğer şahidi ise, Paris'te yaşayan ve 1920'de "Documents Officiels Concernant les Massacres Armeniens (Ermeni Katliamlarıyla İlgili Resmi Belgeler) adlı kitabı yayınlanmış olan Aram Andonian'dır. Andonian Berlin'e gelirken Ermenilerin katledilmesini emreden ve Talat Paşanın imzasını taşıdığını iddia ettiği telgrafların[45] orijinallerini getirmiş ve savunma makamına delil olarak sunmuştur.

"Talat Paşa Davası"nın tutanaklarını ilk yayınlamış olan ve mahkemeye çağrıldığı taktirde sanık lehine seve seve şahitlik yapacağını eserinin önsözünde belirten Armin T. Wegner bu duruşma hakkında genel olarak şunları yazmaktadır: *"...Davada garip bir dönüşüm oldu. Acı çeken sanık daha tek bir kelime etmeksizin, geçmişte yaşadığı olayların ağırlığıyla (Tehcir Olayı) davacı konumuna geçti. Artık sanık sandalyesinde oturan Salomon Teilirian değil bir ölünün kanlı gölgesiydi. Bu durum sanki esrarengiz şu deyimi doğruluyordu: Suç öldürende değil ölendedir! Bu dava Talat Paşanın kişiliği konusunda da son noktayı koymamıştır. Çelimsiz Ermeni öğrenci ve geniş omuzlu Talat Paşa bu davada arka plânda kalmışlardır. Ön plâna çıkan ise yarısına yakını imha edilmiş bir halkın mezarından ayağa kalkıp, savaşın çirkinliğine ve onun cellatlarına çürümüş elleriyle uzanmaları ve bu mahkemenin tribünlerinde o tanımlanamaz acıyı dünyaya haykırmalarıydı. İşte bu durum, bu davayı Almanya'nın bu güne dek gördüğü en önemli davası haline getirmiştir. Burada anlatılan olayların gücü öylesine etkili olmuştur ki; Jüri apaçık bir cinayete rağmen beraat kararı vermiştir..."*[46].

---

45 Aram Andonian'ın yayınladığı bu telgrafların sahte ve tahrif edilmiş olduğu ispatlanmıştır. Bkz. Türkkaya Ataöv, **Talât Paşa'ya Atfedilen Andonian "Belgeleri" Sahtedir!**, Ankara 1984.

46 **Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht**'den nakleden Armin T. Wegner, **Der Prozeß Talaat Pascha**, s. 1. Yukarıda çevirisini verdiğimiz metne Doğan Akhanlı'nın eserinde de rastlamak mümkündür. Ancak Akhanlı çeviri yaparken cümlelerin anlamını değiştirecek derecede serbest davranmıştır. Buna yukarıdaki kısa metinden iki örnek verebiliriz: Birincisi, metnin aslında **"acı çeken sanık"** olarak geçen ve bizim yukarıda ikinci cümlenin içinde verdiğimiz yeri, Akhanlı **"acı çeken mağdur sanık"** olarak çevirmiştir. Asıl metinde yer almamasına rağmen buraya "mağdur" kelimesi eklenmiştir. İkincisi ise bizim buraya aldığımız metnin ortalarına doğru yer alan **"yarısına yakını imha edilmiş bir halkın"** kısmını **"imha edilmiş bir halkı"** şeklinde çevirmiştir ki, bundan halkın tamamının imha edildiği anlamı çıkmaktadır. Bkz. Akhanlı, **a.g.e.**, s. 9.

Levent Şahverdi Arşivi

Apaçık bir cinayete rağmen mahkemede beraat kararının çıkması Alman basınında değişik tepkilere yol açmıştır. Biz burada bu tepkileri detaylı bir şekilde ele almayacağız. Zira bu konuda müstakil bir araştırma mevcuttur[47]. Ancak Teilirian'ın serbest bırakılmasına dair bir tepkiye burada değinmeden geçemeyeceğiz ki, o da Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Genelkurmay Başkanı sıfatıyla "Tehcir Olayı"nı bizzat takip etmiş ve konuya vakıf olmasından dolayı bu mahkemenin kararına adeta isyan etmiş olan ve bizim bu çalışmanın ekinde aslının fotokopisinden tamamını verdiğimiz Fritz Bronsart von Schellendorf'un yazısıdır. Von Schellendorf şöyle yazıyor: *"...Mahkeme katilin akli dengesinin yerinde olmadığını açıkladı. Fakat aynı katilin fantezi dolu ölüm hikayelerini gerçekçi buldu. Garip, çok garip. Ya olaylarla fazla ilgisi olmayan ya da şahit olduklarını söyledikleri hikayeleri sadece "kulaktan duyan" kişiler tanık olarak dinlendiler. Gerçekleri gözleriyle görmüş olan tanıklar davet edilmediler...Belki de okuyucu (böyle bir yargılamanın) zenci devleti Liberya'da olduğunu düşünüyordur. Hayır! (Bu yargılama) yeni Almanya'da, bir Alman Mahkemesinde oldu..."*[48]

Peki bu mahkemede neler anlatılmıştı ki, cinayeti işlediği gün gibi ortada ve bunu kabul etmiş olan bir katil beraat ettirilmişti? Hangi anlatılanların gücü buna yetmişti? Yine bu anlatılanların gücü nasıl olmuş da bir buçuk gün zarfında katili davacı, maktulu davalı duruma düşürmüştü? Sanığın çelişkili ifadeleri üzerine neden gidilmemiş ve mahkeme neden bir buçuk günde bitirilmişti? "Talat Paşa Davası" ile ilgili bu tür soruları çoğaltmak mümkündür. Bu soruların cevabının aranması ile ancak bu ilginç mahkemede olup-bitenlerin anlaşılabileceği kanaatindeyiz. Bu nedenle biz burada önce mahkemede olup bitenlerle başlamak istiyoruz.

Mahkemenin ilk günü öğleden önce sanık Teilirian'ın sorgusu ve şahitlerin ifadesi alınmıştı. Öğleden sonra ise bilir kişi olarak Papaz Johan-

---

47 Bkz, Ramazan Çalık , *"Talat Paşayı Vuran Teröristin Affının Alman basınındaki Yankısı"*, **Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof.Dr. Nejat Göyünç**, Sota-Yeni Türkiye, Haarlem – Anakara 2001.

48 Fritz Bronsart von Schellendorf, , *"Ein ungesühntes Verbrechen"*, **Liwa-el İslam**, Nr. 4 (1. August 1921), s. 13.

Levent Şahverdi Arşivi

nes Lepsius, General Liman von Sanders ve Metropolit Krikoris Balakian ile[49] adli bilirkişiler, ikinci günü ise savunma avukatları dinlenmiş, deliller toplanmış, tanıkların yazılı ifadeleri alınarak jürinin kararı alınmıştı.

İki gün sürmüş olan mahkemenin gidişatını savunma avukatlarının stratejileri yönlendirmişti. Savunma avukatlarının stratejisi iki ana noktada toplanıyordu:

1. Bir yandan sanığı temsil ederken, öte yandan ve her şeyden önce Alman İmparatorluğu'nun çıkarlarını temsil etmek[50], bu yolla hem jüriyi etkilemek hem de Almanya'ya zarar vermemek,

2. Bu davada, Osmanlı toprakları üzerindeki "Ermeni Meselesini" ön plâna çıkartarak konuyu geniş bir alana ve zamana dağıtmak. Böylece hem yıllardır İtilâf Devletleri'nin "Ermeni Meselesi" konusundaki propagandaları doğrultusunda fikir beyan ederek savaşı kazanmış güçlerin yanında yer almak, hem duygulara hitap ederek mahkeme jürisi üzerinde etkili olmak, hem de iddia makamının delil toplamasını imkânsız hale getirmek.

Nitekim dava başlar başlamaz sanığın sorgulanmasına geçilmiş ve kimlik bilgilerin sorulmasından hemen sonra konu tehcirin Erzincan'da uygulanışına çekilmiş ve böylece artık katilin suçu "kasten" mi yoksa "bir anlık ruh hali" ile mi işlediği sorusu yerini, "Ermenilerin öldürülmesi için Talat Paşa emirler verdi mi vermedi mi" sorusunun cevabı mahkemenin gündemini oluşturmuştur. Teilirian'ın sorgusu başladıktan kısa bir süre sonra mahkeme salonuna artık aklın ve hukukun arka plâna itilip, duyguların ön plâna çıkarılmasıyla halisünasyonların, rüyaların anlatıldığı bir

49 Mahkemeye Türk-Ermeni ilişkileri konusunda "bilirkişi" sıfatı ile Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanya'nın Halep konsolosu olan W. Rössler'de davet edilmişti. Ancak Alman Dışişleri Bakanlığı bu talebi mahkemenin başladığı gün savunma makamına göndermiş olduğu bir yazı ile ret etmiş ve Rössler'in kişisel yorumları hariç tutulmak üzere, yolladığı raporların gerçekleri yansıttığını belirterek, bu raporların yayınlandığını ifade etmiştir. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Konzept, Auswärtiges Amt, Berlin, den 2. Juni 1921. Bu raporların Johannes Lepsius tarafından çarpıtılarak ve tahrif edilerek yayınlanmış olduğuna yukarıda değinmiştik.

50 Mahkeme başkanı Lemberg duruşmayı açar açmaz savunma avukatı Gordon ile aralarında geçen konuşmada, Gordon üzerine basa basa iki defa bu davanın Alman çıkarlarıyla ilgili olduğunu ve burada kendilerinin Alman çıkarlarının da savunucusu olduklarını belirtmiştir. Bkz.: **Der Völkermord...**, s. 2-3.

Levent Şahverdi Arşivi

psikolojik durum hakim olmuştu. Bu duygusal psikolojik durum öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, Teilirian bu durumu değerlendirmek için rüyalarını bile anlatır olmuştu. Buna göre, Teiliran mahkeme başkanına bir gece annesini rüyasında gördüğünü ve annesinin ona Talat'ı öldür dediğini bunun üzerine uzun ve dolambaçlı bir yolculuktan sonra Berlin'e ulaştığını ve Talat Paşanın oturduğu evin karşısında bir odaya taşındığını anlatır. Ancak mahkeme başkanının *"annenizi rüyanızda gördüğünüz andan itibaren mi Talat Paşayı öldürmeye karar verdiniz ve bu amaçla Talat Paşanın evinin karşısına taşındınız?"* sorusuna *"yeni evime taşındığımda annenin bana söylediklerini unuttum"*[51] diye cevap vermişti.

Cinayet anını ise şöyle anlatmıştı: *"Odamda kitap okuyor, volta atıyordum. Talat'ı önce balkonda sonra sokağa çıkarken gördüm. Talat dışarı çıkarken annemin ruhu tekrar gözümün önüne geldi. Annemin, babamın ve kardeşlerimin öldürülmesinden sorumlu olan bu adam işte önümdeydi... O anda bavulumdaki silahı kaptığım gibi arkasına düştüm ve ateş ettim"*[52]. *Oysa, bizim yukarıda değindiğimiz gibi, karakolda verdiği ifadesinde ""...Talat her sabah dokuza doğru evden çıkardı... Almanya'ya sadece Talat Paşa'yı öldürmek için geldim... Ailem Ermeni tehcirinde öldü. Ben tesadüf eseri ölümden döndüm. Daha o zaman Talat Paşayı öldürmeye ant içtim"*[53] demişti.

Teilirian anne, baba ve kardeşlerinin öldürüldüğünü iddia ettiği Erzincan olaylarından sonra Berlin'e kadar nasıl geldiğini mahkemede özetle şöyle anlatmaktadır: *"O günden itibaren anne, baba ve kardeşlerimi görmedim. Bu olayda yaralı olarak kurtulduğumda dağda bir Kürt köyüne sığındım. Kürtler bana iyi davrandı. Orada yaşlı bir kadın beni himayesine aldı. Yaralarım iyileşince bana burada daha fazla kalamayacağını, çünkü Türk hükûmetinin yanlarında Ermenileri barındıranları ölümle cezalandırdığını söyledi ve İran'a gitmem tavsiye edildi. İki Ermeni arkadaşımla*

---

51 **Der Völkermord...**, s. 15 vd.

52 **Der Völkermord...**, s. 19.

53 **Berliner Tageblatt**, *"Das Verständnis des Mörders Talaats Paschas"*, Mittwoch 16. März 1921 (Akşam Baskısı); **Vossische Zeitung**, *"Die Ermordung Talaat Paschas"*, Mittwoch, 16. März 1921; Zaptçıoğlu, a.g.m., **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1993.

Levent Şahverdi Arşivi

bazı günler sadece ot yiyerek dağlarda İran'ın yolunu tuttuk. İki yol arkadaşımdan biri ot zehirlenmesinden olsa gerek, yolda öldü. Öbürü çok zeki bir adamdı. Gündüzleri uyuyor geceleri yol alıyorduk. Rus ordusuyla karşılaşana kadar yaklaşık iki ay geçti. Üzerimizde Kürt elbiseleri vardı. Ruslar bizi sorguya çektikten sonra serbest bıraktılar. Önce Kafkasya'ya gitmek istedim. Ruslar buna izin verdi. Ancak savaşın olmadığı İran içlerine doğru yöneldim. Sonra arkadaşımla Tiflis yolunu tuttuk. Ben Salmas'ta hastalanıp bir yıl kaldım. Burada bir kilise bana yemek ve para verdi. Arkadaşım burada beni terk etti. Bir yıldan fazla burada kaldıktan sonra Erzincan'ın Ruslar tarafından ele geçirildiğini duydum. Ailemi ve akrabalarımı aramak için 1916 yılı sonlarına doğru Erzincan'a geri döndüm. Evimizin bir kısmının yerle bir olduğunu kapılarının kırıldığını görünce bayılmışım. Ne kadar süre baygın kaldığımı bilmiyorum. Kendime geldiğimde, şehirde bulduğum iki Ermeni ailenin yanına gittim. Müslüman oldukları için sadece o iki aile kendilerini kurtarabilmişlerdi (Halbuki Müslüman olan Ermeniler de tehcir edilmiştir.). *Bir buçuk ay Erzincan'da kaldıktan sonra Tiflis'e, oradan 1919 yılı başlarında İstanbul'a, İki ay sonra Selanik'e, oradan Sırbistan'a, sonra tekrar Selanik'e, oradan 1920 yılı başlarında Paris'e, burada yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra 21 Kasım 1920'de Cenevre'ye, aynı yılın Aralık ayı başlarında ise Berlin'e geldim"*[54].

Mahkemedeki sorgulaması sırasında Teilirian, 1916 yılı sonlarında Erzincan'a geri döndüğünde ailesinin toprağa gömmüş olduğu 4800 altın lirayı çıkarttığını ve Talat Paşayı katledene kadar bu parayla geçindiğini, yakalandığında üzerinde bulunan 12 000 Markın kaynağının da bu para olduğunu belirtmiştir[55]. Oysa polisteki sorgulamasında *"Ermeni asıllı bazı vatandaşlar bana Talat Paşayı öldürmem için para verdi"*[56] şeklinde ifadesini vermişti. Yine karakoldaki sorgulamasında Teilirian bu parayı, elinde hazır bulunan çek aracılığı ile olaydan iki gün önce bankadan temin ettiğini ve olaydan sonra kaçmak amacıyla bu parayı kullanacağını söylemişti[57].

---

54 **Der Völkermord...**, s. 9-15.

55 Bkz. **Der Völkermord**, s. 10-11.

56 **Berliner Tageblatt,** *"Das Geständnis des Mörders Talaat Paschas"*, Mitwoch 16. März 1921 (Akşam Baskısı)

57 **Deutsche Allgemeine Zeitung,** *"Die Ermordung Talaat Paschas"*, 16.3.1921 (Akşam Baskısı).

Levent Şahverdi Arşivi

Teilirian'ın polisteki ifadesinde verdiği bilgiler ile mahkemedeki sorgulamasında verdiği bilgilerin çeliştiğini yukarıdaki birkaç örnek ile ortaya koymaya çalıştık. Bu örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Acaba mahkeme heyeti bu çelişkiler üzerine neden gitmedi? Dava neden hemen bir buçuk günde sonuçlandırıldı? Duruşma bir başka tarihe ertelenip, bu zaman zarfında çelişkilerin olduğu noktalarda derinlemesine inceleme ve araştırma yapılamaz mıydı? Zira yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi, Teilirian mahkemedeki sorgulanması sırasında ispatlanması ya mümkün olmayan ya da uzmanların onayına muhtaç bilgiler vermişti (annesini rüyasında görmesi, yerin altında para çıkartması, Kürt köyünde yaşlı kadının yaralarını iyileştirmesi gibi). Diğer yandan bu cinayetin işlenmesi için Teilirian'a kimler yardımcı olmuştu? Muhtemelen iyi organize olmuş bir örgüt Teilirian'a yol göstermişti. Çünkü, Teilirian mahkeme tarafından serbest bırakıldıktan hemen sonra Almanya'yı terk etmiş ve Alman polisinin tüm araştırmalarına rağmen izine rastlanmamıştır[58]. Kanaatimize göre bunun ve yukarıdaki soruların cevapsız kalmasının en önemli nedeni aşağıda ele alacağımız üzere, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Prusya Adalet Bakanlığı'na gönderilmiş olan yazıdaki isteklerdi.

Alman Hükûmeti ve "Talat Paşa Davası"

Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Prusya Adalet Bakanlığı'na 26 Mayıs 1921 tarihli ve üzerine "acil" ibaresi yazılmış önemli bir yazı iletildi. Bu yazıda şöyle deniyordu: *"Bu günlerde başlayacak olan Talat Paşa Davası'da bir dizi siyasî meselenin ortaya atılarak kamuoyunda büyük çalkantıların meydana gelmesinden, kamu düzeninin ve daha henüz kurulma aşamasında olan yeni Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin bozulmasından endişe edilmektedir.... Savunma makamının, olayı, Türk hakimiyetinden kurtulmaya ve bağımsızlığını elde etmeye çalışan kahraman ve Hristiyan Ermeni milletinin uğradığı zulümler sonucu ortaya çıktığını iddia edeceği kesin olarak beklenmektedir. Böylece olay politik ve dinî bir zemine*

58 Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Der Polizeipräsident Abteilung I.A., den 11 August 1921.

Levent Şahverdi Arşivi

çekilmiş olacaktır... Bu bir taraftan kamu düzeninin bozulmasına neden olurken, diğer taraftan da Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Alman-Türk ittifakının Ermeni meselesine yansımasının gündeme gelmesine neden olabilir. Belki de savunma makamı Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan "Tehcir Olayı" esnasında Alman diplomasisinin tutumu hakkında bilgi bile talep edebilir. Daha da kötüsü mahkeme esnasında, bir Alman dostu olan Talat Paşanın bütün siyasî faaliyetleri ve özellikle Alman İmparatorluğu ile olan ilişkileri gündeme gelebilir... Bu politik nedenlerden dolayı meselenin şu sırada alenen tartışılması tarafımızdan kesinlikle arzu edilmemektedir"[59].

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın mesajı açıktı; Ermeni meselesi şu sıra kesinlikle tartışma konusu edilmemeliydi ve bu dava kısa sürede kamuoyunu rahatsız etmeyecek ve Alman Hükûmetini zor durumda bırakmayacak bir şekilde sonuçlandırılmalıydı. Zira Ermeni meselesinin tartışılması Alman kamu düzenini bozabilirdi ve daha da önemlisi, mahkeme Alman Hükûmeti'nden tehcirle ilgili soruların cevaplandırılmasında bazı açıklamalar isteyebilir, Alman Dışişleri Bakanlığı'nı zor duruma düşürebilirdi.

Öte yandan "Talat Paşa Davası"nda Mahkeme başkanı olan Lemberg'in duruşmayı açar açmaz savunma avukatı Gordon ile aralarında geçen konuşmada, Gordon'un üzerine basa basa iki defa bu davanın Alman çıkarlarıyla ilgili olduğunu ve burada kendilerinin Alman çıkarlarının da savunucusu olduklarını belirttiğini yukarıda açıklamıştık. Savunma avukatları bir yandan sanığı temsil ederken, öte yandan ve her şeyden önce Alman İmparatorluğu'nun çıkarlarını temsil etmeyi ve bu yolla jüriyi etkilemeyi istiyorlardı. Ayrıca savunma avukatlarının böyle bir stratejiyi takip etmelerinin önemli bir nedeni de yukarıda metninin çeviri özetini ve ekte aslından fotokopisinin tamamını verdiğimiz Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasî Daire Başkanlığı'ndan Prusya Adalet Bakanlığı'na Talat Paşa Davası

59 **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, St. Pol. An das Preussische Justizministerium, Berlin, den 26. Mai 1921 Zaptçıoğlu, çalışmasında Alman Dışişlerinden Prusya Adalet bakanlığına iletilmiş olan bu yazının "Talat Paşa Davası"nın başlamasından bir gün önce olduğunu yazmaktadır (bkz. a.g.m., **Cumhuriyet**, 22 Nisan 1993). Halbuki bu belge 26 Mayıs tarihlidir ve "Talat Paşa Davası" 2 Haziranda başlamıştır. Aynı hataya Zaptçıoğlu'ndan alıntı yapmış olan Babacan da düşmüştür (bkz. **a.g.e.**, s. 214).

Levent Sahverdi Arşivi

ile ilgili gönderilen yazıdır. İşte bu yazı çerçevesinde davayı siyasî bir zemine çekmeme ve Alman çıkarlarını koruma konusunda savunma makamı ile iddia makamı arasında bir söz birliği sağlanmıştı[60].

Halbuki, duruşmadan önce Talat Paşanın eşi Hayriye Hanımın avukatı ile görüşen mahkeme savcısı: *"...olay adi bir cinayet suçudur. Şayet savunma makamı olayı adi bir cinayet suçu olmaktan çıkarıp politik bir cinayete dönüştürür ve mahkeme heyeti de buna hak verirse, olayın politik yönü ile ilgili belge ve bilgiyi elde etmek için duruşmanın ertelenmesini talep edeceğim.."*[61] sözünü Hayriye Hanım'ın avukatına vermişti. Nitekim mahkeme başladıktan kısa bir süre sonra savunma makamı "Tehcir Olayı"nı gündeme getirerek konuyu siyasî ve dinî bir zemine taşımış, böylece iddia makamını hem hazırlıksız yakalamış hem de Alman çıkarları açısından bu konuda konuşmayı, bilgi ve belge toplamayı uygun bulmayan iddia makamını zor durumda bırakmıştır. Neticede iddia makamına göre, sanığın duruşma esnasında Ermeni tehciri ve Ermeni meselesi ile ilgili anlattıkları hakkında belge ve bilgi toplamak imkânsızdı[62]. Zirâ bu anlatılanların tamamı Alman toprakları dışında -Osmanlı Devleti, İran, Tiflis, Avrupa ülkeleri-, geçmiş zamanda ve savaş esnasında vukua gelmişti. Bir kısmı rüya, bir kısmı hatıra ve bir kısmı da hayal mahsulü olaylardan oluşuyordu. Dolayısıyla iddia makamı duruşmayı erteleme talebinin bir anlam taşımayacağı kanaatine varmıştır. Zaten Alman Dışişleri Bakanlığı da kamu menfaati gereği duruşmanın hemen bitirilmesini istiyordu.

Şimdi, bir taraftan Berlin Üçüncü Eyalet Mahkemesinde "mazlum Ermenilerin Anadolu topraklarında katledilmesi" duruşmasına dönen "Talat Paşa Davası" görülürken, diğer taraftan bahsi geçen dönemde Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Alman Hükûmeti bu konuda kendisine soru sorulmamasını istiyordu. Kanaatimizce, Alman Hükûmeti'nin böyle önemli

60 Bkz. PA-AA, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, St. S. Pol. zu III T 644.

61 Bkz. PA-AA, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Im Namen des Türkischen Klubs, Berlin, 4. Juni 21.

62 PA-AA, R 13805, Türkei Nr.159 No. 2, Bd. 20, Abschrift zu III T 971/21, Berlin, den 15 Juli 1921.

Levent Şahverdi Arşivi

bir konuda kendisine soru sorulmasını istememesinin nedeni Almanya'nın tehcir olayında oynadığı veya İtilaf Devletlerinin Almanya'ya yüklemek istedikleri rolle ilgilidir. Zira İtilâf Devletleri'nin "Tehcir Olayı"nı kendi politik, ekonomik ve stratejik çıkarları doğrultusunda kullanacaklarını daha önceden bilen Almanya, Birinci Dünya Savaşı sona erdikten hemen sonra, "Tehcir Olayı" ile ilgisi olmadığını ispatlamak için çeşitli bilimsel[63], ve siyasî çalışmalara başlamıştı. Peki acaba gerçekten Almaya "Tehcir Olayı"nda etkili olmuş muydu? Osmanlı hizmetindeki Alman subaylar tehcirin uygulanmasında görev almışlar mıydı?

Osmanlı Devleti'nin Ermenileri tehcir etmeye başlamasıyla birlikte, İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere ve Fransa, başlattıkları yoğun bir propaganda ile, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin kendi toprakları üzerinde yaşayan Hristiyanları yok ederek, savaştan sonra sadece Müslümanlardan oluşan bir devlet kurmayı hedeflediklerini ileri sürüyorlar[64], böylece bu savaşta tarafsız kalmış olan Hristiyan Avrupa devletlerini ve özellikle de henüz harbe girmemiş olan Amerika Birleşik Devletleri'ni kendi saflarında savaşa sokmayı hedefliyorlardı. Bu amaçla Amerikan misyonerlerinin etkin propagandası, ardından İngilizlerin Osmanlı cephelerinde zaafiyet yaratma düşüncesi bir araya gelince tehcir "mazlum Hristiyan Ermenilerin kıyımı ve sürülmesi" olarak çok daha farklı boyutlarda dünya kamuoyuna

63 Birinci Dünya Savaşı sona erdikten hemen sonra 1919 yılı içerisinde Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Dr Solf'un, Johannes Lepsius'u arayarak, Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki Ermeni meselesi ile ilgili belgeleri yayınlayarak Alman diplomasisinin Ermeni meselesindeki tutumunu ortaya koymasını istemesi ve Lepsius'un bu belgeleri seçerek yayınlaması ve Almanların Ermenilerin tehcirinde katkıda bulunmadıklarını iddia etmesi, yukarıda belirttiğimiz Almanya'nın kendisinin Tehcir Olayı ile ilgisinin olmadığını ispatlamaya çalışması çabalarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Lepsius'un bu çalışması hakkında aşağıda daha detaylı bilgi verilmiştir. Ayrıca Almanya'nın "Ermeni Meselesi" ile ilgili suçlamalarda kendini aklama çalışmaları hakkında detaylı bir araştırma için bkz. Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.

64 İtilâf Devletleri'nin bu şekildeki propagandalarını, Taner Akçam doğru kabul edip daha da ileri gitmiş ve Tehcir olayı ile Nazi Almanya'sındaki Yahudi soykırımı (Holocaust) arasında anlaşılması güç bir bağlantı kurmuştur (Bkz. Taner Akçam, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, İkinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 114 vd.). Bununla da yetinmeyen Akçam, İttihatçıların Anadolu'yu Türkleştirme politikası sonucu tehcirin gerçekleştiğini savunarak şöyle demektedir: *"...bazı kesimlerin iktisaden zenginleşmelerinin yanısıra asıl büyük fayda (tehcirden kaynaklanan fayda) Anadolu toprakları üzerinde ulusal devletin kurulma koşullarının oluşturulması noktasında elde edilmiştir..."* (Bkz. Akçam, **a.g.e.**, s. 123 vd).

Levent Şahverdi Arşivi

duyurulmuştu[65]. İtilâf Devletleri'ne göre, "Tehcir olayı"nı Almanlar düşünmüş, Osmanlı Devleti uygulamış[66] ve Osmanlı Devleti hizmetindeki bir kısım Alman subay ve diplomatta Ermenilerin tehcir edilmesinde Osmanlı Devletine yardım etmişlerdi[67]. Bu propagandalarıyla İtilaf devletleri hem Osmanlı Devleti'ni hem de Almanya'yı, Hristiyanlığı kabul eden ilk milletlerden biri olma özelliğine sahip Ermenileri yok eden iki devlet olarak dünyaya tanıtıyorlardı.

Almanya, bir yandan müttefiki olduğu Müslüman Osmanlı Devletini kendi saflarında tutmaya çalışırken[68], diğer yandan da bu olayları Hristiyan-Müslüman çatışması şablonuna koymak isteyen ve bu yönde propaganda yaparak, diğer tarafsız devletler üzerinde etkili olmaya çalışan, İtilâf Devletleri'nin propaganda furyasına karşı koymaya çalışıyordu. İtilâf Devletleri'nin propagandası ile müttefiki Osmanlı Devleti arasında kalan Almanya'nın Ermenilerin tehciri konusundaki diplomatik tutumunu en iyi

---

65 Celalettin Yavuz, *"Ermenilerin Arkasında Hep Birileri mi Olacak?"*, **Kök Araştırmalar** (Ayrı Basım), C. III, S.1 (Bahar 2001), s. 21.

66 Savaştan sonra Fransa'da "Tehcir Olayını" ele alan yayınlarda "Tehcir Olayı'nın Alman kökenli" olduğu iddiaları yer almıştır. Bkz. Zaptçıoğlu, a.g.m., **Cumhuriyet**, 22 Nisan 1993.

67 Ermenilerin tehciri esnasında İngiliz basınında başta Almanya'nın Halep Konsolosu von Rößler olmak üzere, Urfa, Antep ve Muş bölgelerinde görev yapan bazı Alman diplomat ve subaylarının, tehcire tabi tutulan Ermenilerin öldürülmesin de Osmanlı yetkililerine yardım ettiklerine dair haberler çıkmıştır. Savaştan hemen sonra Alman diplomasisinin "Tehcir Olayı"ndaki rolünü ortaya koymak için , "Ermeni Meselesi" ile ilgili Alman arşiv belgelerini yayınlamış olan Johannes Lepsius, yukarıda belirtilen yerlerde Almanların "Ermenilerin öldürülmesi" olaylarına karışmadıklarını ortaya koyduğunu iddia etmiştir (Bkz. Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien 1914-1918.** Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Der Tempel Verlag , Potsdam 1919, s. LV-LXI). Ancak Lepsius'un bu eserinin güvenilir olmadığı ve yayınladığı belgeleri tahrif ettiği bilinmektedir. Bkz. Mustafa Çolak, *"Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı –Johannes Lepsius Örneği-"*, **Belleten**, C. LXVI, S. 247, Ankara 2003. s. 967-985. Türkiye'yi ve Türkleri iyi tanıyan ve bu konuda çok sayıda araştırması bulunan Gotthard Jäschke, Lepsius'un yukarıda adı geçen eseri hakkında şunları yazıyor: *"...Lepsius bu çalışmasıyla; Alman Hükûmeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosları aracılığı ile Ermenilerin durumunu iyileştirmek ve kolaylaştırmak için hemen hemen her şeyi yaptığını ve dolayısıyla Almanya'nın 'Ermenilerin yazgısından' tamamen suçsuz olduğunu kanıtlamak uğraşı içerisinde..."* Jäschke, Gotthard, "Johannes Lepsius. Zum Hundertsten Geburtstag am 15 Dezember", **Die Zeichen der Zeit (Evangelische Monatsschrift für Mitarbeiter der Kirche)**, 12 (1958). S. 448'den nakleden Selami Kılıç, *"Bazı Alman Çevrelerindeki "Soykırım" İddialarına Eleştirisel Bir Yaklaşım"*, **Yeni Türkiye**, 2001/37, s. 332.

68 Zira Çanakkale Muharebeleriyle birlikte Alman siyasî çevrelerinde Osmanlı Devleti'nin ayrı bir barış imzalayarak savaştan çekileceği endişesi yaygınlaşmıştı (bkz. Muatafa Çolak, *"Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları"*, **Türkler**, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 377-383).

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul'daki Büyükelçisi Wangenheim'ın 4 Temmuz 1915 tarihli memorandumu ortaya koymaktadır. Hem Osmanlı Dahiliye ve hem de Hariciye Nezareti'ne gönderilen bu memorandumda Wangenheim, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı almış olduğu askerî tedbirleri desteklemeye devam ettiklerini, ancak suçlular ile suçsuzları iyi ayırt etmek gerektiğini, aksi takdirde İtilaf Devletleri'nin bundan yararlanarak, özellikle bağımsız devletler nezdinde propaganda yapıp kendilerini zor durumda bırakabileceklerini belirterek: *"...Savaş sona erdikten sonra, yabancı güçlerin Ermeni meselesini yeniden bahane ederek, Türkiye'nin içişlerine karışacakları tahmininde bulunmak zor değildir. Onun için Büyükelçilik (Almanya), tehcir edilmiş olan Ermenilerin hem tehcir sırasında hem de iskan edildikleri yerlerde, canlarını ve mallarını emniyete alacak tedbirlerin alınmasını acele olarak gerekli görmektedir"*[69] demek suretiyle, hem Osmanlı Devleti'ni kırmamaya, hem de İtilâf Devletleri'nin Almanya'yı suçlu göstermeye çalışan propagandalarına engel olmaya çalışıyordu. Birinci Dünya Savaşı boyunca Almanlar, bir taraftan Kafkas Cephesinde Rus ve Ermeni birliklerine karşı savaşan Osmanlı ordusuna destek verirken diğer taraftan da Almanya'daki Ermeni derneklerine ve Ermeni din adamlarına destek vermesi de, ancak Almanya'nın yukarıda belirttiğimiz politikası ile açıklanabilir[70].

---

69 Çolak, Mustafa, **Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası 1914-1918**, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1999, s.137

70 Ermenilerin bu derneklerinden bir tanesi olan Deutsch-Armenische Gesellschaft (Alman-Ermeni Derneği) ın başkanı olan Johannes Lepsius, Alman siyasilerinden de aldığı destekle Birinci Dünya Savaşı boyunca zaman zaman İstanbula gelerek, Ermenilerin tehciri konusunda Alman Büyükelçisi, Enver Paşa ve Talat Paşa gibi kişilerle üst düzey görüşmeler yapmıştır (Bkz. Çolak, *"Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı –Johannes Lepsius Örneği-"*, **Belleten**, C. LXVI, S. 247, Ankara 2003. s. 971 vd.). Aynı dernek Talat Paşa Davası" esnasında ve sonrasında Alman basınında neşrettiği yazılarla ve mahkemede katilin savunmasına yardımcı olmakla önemli bir rol oynamıştır. Hem bu derneğin propagandasına karşılık vermek hem de katilin serbest bırakılmasıyla Türk tarafının uğradığı mağduriyeti dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla Almanya'da yaşayan bazı Türk aydınları tarafından da bazı neşriyatta bulunulmuştur. Bunlardan özellikle iki tanesi "Talat Paşa Davası" ve "Ermeni Meselesi" hakkında detaylı bilgi vermektedir: Bkz. Emir Schekip Arslan, **Das armenische Lügengewebe. Frivole Haltung der Gönner Armeniens**, Morgen- und Abendland Verlag, Berlin 1921 ve Mansur Rıfat, **Das Geheimnis der Ermordung Talaat Paschas. Ein Schlüssel für das englische Propagandasystem**, Morgen- und Abendland Verlag, Berlin 1921.

Levent Sahverdi Arşivi

Nitekim "Talat Paşa" davası görülürken bilirkişi olarak mahkemeye çağrılmış ve görüşlerini belirtmiş olan Johannes Lepsius, "Ermeni katliamları" ile ilgili olarak bu mahkemede şahitlerin ve sanığın anlattıklarının tamamen doğru olduğunu, ancak İtilaf Devletleri'nin propaganda ettikleri gibi Almanya'nın bu olayda bir suçu olmadığını, bilâkis Almanya'nın Ermenileri korumaya çalıştığını, bunun belgelerinin Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde mevcut olduğunu beyan etme gereği duymuştur[71]. Başka bir ifade ile "bilirkişi" Lepsius Alman İmparatorluğunu savunma görevini üstlenmiştir. Yine mahkemenin bir başka bilirkişisi Liman von Sanders ise sanığın ve şahitlerin ifadelerine katılmamakla beraber, Alman makamlarının Ermenilere karşı yapılan uygulamaları engellemek için girişimlerde bulunduğunu ifade ederek, şöyle devam etmiştir: *"...Alman hükûmeti bu meseleye (Tehcir Olayı) ilişkin olarak elinden gelen her şeyi yapmıştır. Fakat çok zor bir işti. Alman Büyükelçisi Graf Metternich'in Ermenilere karşı yürütülen uygulamalara karşı kararlı bir protestoda bulunduğundan özel olarak haberdarım"*[72] diyerek o da Alman İmparatorluğu'nu savunma gereği duymuştur.

Alman Hükûmeti, "Tehcir Olayı" esnasında düştüğü ikileme -bir yandan müttefiki olduğu Müslüman Osmanlı Devleti'ni kendi saflarında tutmaya çalışırken, diğer yandan da bu olayları Hristiyan-Müslüman çatışması şablonuna koymak isteyen ve bu yönde propaganda yaparak, diğer taraflar üzerinde etkili olmaya çalışan, İtilâf Devletleri'nin propaganda furyasına karşı koymaya çalışmak- benzer bir durumu "Talat Paşa" davasında, katilin serbest bırakılmasıyla yaşadı. Alman Hükûmeti, bir taraftan savaşı kaybetmiş ve yeniden yapılanmaya çalışan Almanya'nın çıkarları için, "Talat Paşa Davası"nın bir an önce sonuçlandırılmasının gerekliliğine inanırken, diğer taraftan sadece Osmanlı Devleti'nin değil, bütün İslâm dünyasının etkili şahsiyeti Talat Paşanın katilinin serbest bırakılmasının Türklerde ve İslâm dünyasında bırakacağı olumsuz "Alman ima-

71 Bkz. **Der Völkermord...**, s. 56-61.
72 Bkz. **Der Völkermord...**, s. 62.

Levent Şahverdi Arşivi

ji"nın düzeltilmesi yönünde çaba harcıyordu. Zira "Talat Paşa Davası" sonucundan memnun olmayan İslâm ülkelerinden Alman Hükûmeti'ne önemli tepkiler geliyordu[73].

Talat Paşa ve Tehcir Olayı

Teilirian'ın avukatlarının, Teilirian'ın yargılandığı mahkemeyi *"Talat Paşanın Ermeni katliamlarından dolayı yargılandığı bir salona"* dönüştürmeyi amaçladıklarını ve bunda da başarılı olduklarını yukarıda ifade etmiştik. Dolayısıyla bu mahkemede ve mahkeme haberlerini veren dünya basınında Talat Paşa, Tehcir olayındaki rolü ile tartışılmaya başlanmıştı.

Bilindiği gibi, Ermenilerin tehcirine dair Dahiliye Nezareti'nin tezkeresi Meclisi-i Vükelâ'dan 30 Mayıs 1915'de çıktığında Talat Paşa Dahiliye Nazırı ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerindendi. "Tehcir Olayı" İtilaf Devletleri'nin propagandası ile *"mazlum Hristiyan Ermenilerin kıyımı ve sürülmesi"* olarak dünya kamuoyuna tanıtılınca, Talat Paşa, Ermenilerin tehcir işlemlerini yürütmüş olan Dahiliye Nezaretinin nazırı olarak bu olaydan sorumlu önemli bir yetkili durumuna gelmişti. Üstelik Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sokan İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri, Osmanlı Devleti'nin bu savaştan yenik çıkmasıyla birlikte yurdu terk etmişler ve cemiyet dağılmaya başlamıştı. İstanbul İtilâf Devletleri tarafından işgale uğrayınca İstanbul Divan-ı Harbi Örfi'de İttihat ve Terakki İleri gelenleri yargılanmış idam cezası da dahil değişik cezalara çarptırılmışlardı. Talat Paşa da bu mahkemelerde yargılanmış ve Enver Paşa, Cemal Paşa ve Dr. Nazım ile birlikte gıyaben idam cezasına çarptırılmıştı. Unutmamak gerekir ki, İstanbul Di-

73 Örneğin Hindistan Müslümanlarının Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda, "Talat Paşa Davası" sonucunda Teilirian'ın serbest bırakılmasından Alman Hükûmeti'nin de memnun olmadığını basına ve İslâm ülkeleri halklarına açıklaması gerektiğini, aksi taktirde siyasî ve adlî olan bu konunun ekonomik boyutunun da olabileceği ve şimdiye kadar Almanya'ya sempati ile bakan Hindistan Müslümanlarının bundan böyle Almanya ile ticaret yapmaya olumsuz bakabilecekleri belirtilmiştir. Bkz. **PA-AA**, R 78588, Türkei, Rechtswesen 16 sdh, Bd. 9, Auswärtiges Amt an den Herrn Reichminister, Berlin, den 30. Juni 1921. Ayrıca Berlin'de yaşayan İslâm ülkelerinin temsilcileri (Mısır, Arap, Azerbaycan, Hindistan, İran Tatar ve Türk) Teilirian'ın serbest bırakılmasının hemen ertesi günü, 4 Haziran 1921 günü bir araya gelerek Alman devlet başkanına sert bir dille yazdıkları bir mektupta "Talat Paşa Duruşmasının sonucunun adil ve hukukî olmadığını" belirterek, kararın revize edilmesini istemişlerdir. Bkz. **PA-AA**, R 13805, Türkei Nr.159 no 2, Bd. 20, Berlin, den, 4. Juni 1921.

Levent Şahverdi Arşivi

van-ı Örfi'de görülen davalar ve alınan kararlar, Batılı güçlerin İstanbul'u işgal ettikleri ve zafer kazanmış taraf olarak kendi hukuklarını egemen kılmaya çalıştıkları bir döneme denk gelmektedir. Ayrıca bu yargılamaların önderliğini yıllardır muhalefette kalmış olan Hürriyet ve İhtilaf Partisi ile İstanbul'da İttihat ve Terakki sonrası kurulmuş olan Padişah yanlısı hükûmetler yapıyorlardı. Dolayısıyla bu yargılamaların tarafsız ve bağımsız olduğunu söylemek oldukça güçtür[74].

İstanbul Divan-ı Örfi'de görülen davalar ve alınan kararlar ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen lideri Talat Paşanın, cemiyeti ile birlikte "Tehcir Olayı"ndaki etkinliğine burada detaylı olarak girmeyeceğiz. Burada konuyu sınırlandırarak, Talat Paşa bağlamında ele aldığımızdan, Talat Paşayı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilerin tehciri konusundaki düşünce ve eylemlerinden ayırarak sadece onun tehcir hakkındaki şahsî faaliyetlerini irdelemeye çalışacağız.

Talat Paşa cinayetinin katili Teilirian'ın karakoldaki ilk sorgusunda cinayeti "Tehcir Olayı"ndan dolayı işlediğini açıklaması üzerine, Alman gazetelerinde "Tehcir Olayı"nda Talat Paşanın kişisel etkinliği konusunda haberler ve yorumlar çıkmaya başlamıştır. Hatta Talat Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelen diğer yöneticilerinin "Tehcir Olayı"ndaki rolleri karşılaştırılmıştır. Cinayetten bir gün sonra Berliner Tageblatt şöyle yazmaktadır: *"...Ermenistan'daki o korkunç olaylardan dolayı ona (Talat Paşa) suçluluk duygusu, suç hissi yüklenemez. Bu halkın (Ermeniler)*

74 İstanbul Divan-ı Harbi Örfi' de yargılanan sanıklara atfedilen suçlar ve Talat Paşanın bu suçlamalara karşı cevabı hakkında geniş bilgi için bkz. **Talât Paşanın Anıları,** Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1990. s. 149-182. Taner Akçam ise bizim bu mahkemelerin bağımsız ve tarafsız olamayacaklarına dair yukarıda belirttiğimiz nedenlere katılmayıp, bu mahkemelerin Ermeni soykırımını belgelediklerini ve bu yönü ile insan haklarına katkıda bulunduğunu iddia etmektedir (Bkz, Akçam, Taner, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na,** İmge Yayınları, Ankara 1999). Hatta iddiasını biraz daha ileri götürerek: *"...(Bu yargılamaların) önemi sadece Osmanlı topraklarında 1915-7 yılları arasında işlenmiş cinayetler ve katliamlar hakkında son derece önemli bilgi ve belgeleri gün ışığına çıkartması ile sınırlı değildi. Bu yargılamalar ve bununla paralel Paris Barış Görüşmelerinde yürütülen tartışmalar, daha sonra Nazilerin yargılanması için Nürnberg'de kurulan mahkemelerin hukuki temelleri için önemli bir "ön hazırlık" niteliği de taşıdılar"* diye yazmak suretiyle (Bkz. Akçam, Taner, **Ermeni Tabusu Aralanırken: Diyalogdan Başka Bir Çözüm Var mı?**, Su Yayınları, Ankara 2000. s. 73) bu yargılamalar ile üst düzey Nazilerin yargılandığı Nürnberg mahkemeleri arasında anlamsız bir bağ kurarak anakronizm hatasına düşmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

yok edilmesine, Talat Paşanın komitenin (İttihat ve Terakki) diğer üyeleri ve Enver'in aç gözlü, ganimet avcısı akrabalarından daha az katkıda bulunduğu kabul edilmelidir..."[75]. Yine aynı günkü gazete, Johannes Lepsius'un Alman Dışişleri Bakanlığı ile anlaşarak, bu bakanlık bünyesinde bulunan ve Osmanlı toprakları üzerinde Birinci Dünya Savaşı esnasında vuku bulan Ermeni olayları ile ilgili yayınlamış olduğu belgelere dayanarak (Lepsius'un bu belgelerinin tahrif edilmiş olduğuna yukarıda dipnot 67'de değinmiştik) şunları yazmıştır: *"...Alman Büyükelçiliği'nde görevli Dr. Mordtmann ile bir görüşmesinde (Talat Paşa) içteki düşmanı tamamen temizlemeyi ve Dünya Savaşı'ndan bu yolla faydalanmayı düşündüğünü söylemiştir..."*[76] Böylece gazete Talat Paşayı "Osmanlı toprakları üzerindeki gayrimüslimleri yok ederek" Osmanlının devamını ve birliğini sağlanmaya inanmış bir politikacı olarak görmekte, bu yönü ile Talat Paşayı İspanya kralı II. Filip'e benzetmektedir. Ancak buna rağmen Talat Paşanın Ermenilerin tehciri konusunda Enver Paşanın akrabalarından ve İttihat ve Terakki'nin diğer ileri gelenlerinden daha ılımlı olduğunu yazmaktadır.

Talat Paşanın hayatını konu alan aynı günkü Berliner Tageblatt, onun mücadeleci ve inandığı yolda yılmadan savaşan yapısına işaret ederek, bu özelliğinden dolayı, onun fanatik derecede hayranlarının ve nefret edenlerinin olduğuna dikkat çekmektedir. Bu açıdan Ermenilerin ondan aşırı derecede nefret ettikleri ve cinayetin bu nefretin ürünü olduğu üzerinde durmaktaydı. Aslında Talat Paşa "Tehcir Olayı"na başta karşıydı. Ancak Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin asker kanadı onu Ermenilerin tehcir edilmesine ikna etmeyi başarmışlardı. Zira bu askerî bir gereklilikti. Talat Paşa ikna olduktan sonra bütün gücüyle Ermeni tehciri konusunda çalışmıştır[77]. Tehcir esnasında yolda meydana gelen iaşe sıkıntısının gi-

---

75 Bu iki cümlenin Almanca aslı şöyledir: *"...Ein Schuldgefühl, ein Empfinden für die Schrecklichkeit des in Armenien verübten, dürfte nicht auf ihm gelastet haben, und man konnte auch annehmen, da? er an dieser Austilgung eines Volkes weniger beteiligt gewesen sei als die beutegierige Verwandschaft Envers und andere Leute des Komitees..."* Bkz. **Berliner Tageblatt,** *"Das Ende Talaats"*, Mitwoch 16. März 1921.

76 Almanca aslı *"...-gegenüber dem Botschaftsmitgliede Dr. Mordtmann – die Absicht 'mit den inneren Feinden gründlich aufzuräumen', und den Weltkrieg dafür zu benutzen, ausgesprochen hat..."* Bkz. **Berliner Tageblatt,** *"Das Ende Talaats"*, Mitwoch 16. März 1921.

77 Bkz. **Berliner Tageblatt,** *"Talaat Pascha"*, Mitwoch 16. März 1921.

Levent Sahverdi Arşivi

derilmesi ve tehcire tabi tutulan Ermenilerin can güvenliğinin sağlanması için en fazla çalışanlardan biri de Talat Paşa idi. Talat Paşa, Ermenilerin iaşe ve can güvenliğinin sağlanması için yerel makamlara telgraflar ile emirler vermiş ve Osmanlı merkez yönetiminin, Ermenilerin tehcirden dolayı zarar görmemesi için ciddi bir şekilde çalıştığını ispatlamak için bu telgraflarının bir kısmının kopyalarını müttefik Alman İmparatorluğunun İstanbul'daki Büyükelçisine de vermiştir.[78]

"Talat Paşanın yargılanmasında" karar çıkıp katil serbest bırakıldıktan bir gün sonra Berliner Tageblatt'da Dr. Ernst Feder ismiyle yayınlanan yazıda Talat Paşanın Ermeni tehcirinde kişisel olarak ne kadar sorumlu olduğu sorusu soruluyordu. Yazar bu makalesinde, Almanya'daki diğer yazarların çoğunda olduğu gibi[79] Lepsius'un belgelerini doğru kabul ederek Talat Paşanın *"Birinci Dünya Savaşı'ndan faydalanarak içteki düşmanı tamamen temizleme"* gibi bir düşüncesi olduğunu ve bu yolla Osmanlı topraklarındaki bütün gayri Müslimler konusuna nihai çözüm getirileceğine inandığını belirtmektedir[80].

Lepsius'un kendisi ise, "Talat Paşa Davası" mahkemesi esnasında "bilirkişi" sıfatı ile verdiği ifadede *"Tehcir kararı Genç Türkler Komitesi tarafından alındı. Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından plânlanarak, Genç Türk teşkilâtları tarafından uygulandı..."*[81] demek suretiyle Talat Paşanın baştan beri Ermenilerin tehcirine taraftar olduğunu belirtiyor ve devam ediyor: *"...Vahşeti (Ermeni tehciri) engellemek için en küçük bir girişimde dahi bulunmayan, komitenin ruhu ve güçlü kişisi Talat, imha emrini veren kişidir. Türk ve Alman belgeleri bunu kanıtlamaktadır..."*[82].

78 Bkz. Bkz. **PA-AA**, Türkei 183, Armenien, Bd. 38, Kaiserlich Deutsche Botschaft an Seine Exzelenz den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 4. September 1915; **PA-AA**, Türkei 183, Armenien, Bd. 38, Kaiserlich Deutsche Botschaft an Seine Exzelenz den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 25. September 1915.

79 Örneğin bkz. **Vossische Zeitung**, Freitag 3. Juni 1921

80 Feder, Ernst, *"Die Lehre des Talaat Prozesses"*, **Berliner Tageblatt**, Sonnabend, 4 Juni 1921

81 **Der Völkermord...**, s. 56.

82 **Der Völkermord...**, s. 60.

Levent Şahverdi Arşivi

Lepsius'un burada bahsettiği ve *"komitenin ruhu ve güçlü kişisi Talat, imha emrini veren kişidir"* savını dayandırdığı Türk ve Alman belgelerine Tarih metodolojisindeki kaynak kritiği çerçevesinde baktığımızda bu belgelerin güvenilir olmadığını görmekteyiz. Zira bahsi geçen Alman belgeleri, Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki belgelerdir ki, bunların Lepsius tarafından çarpıtılarak ve tahrif edilerek yayınlanmış olduğuna yukarıda değinmiştik Lepsius'un ifadesinde bahsi geçen Türk belgelerinden kastedilen Talat Paşanın İstanbul Divanı Örfide yargılanması sırasında mahkemeye sunulan belgelerdir ki, bu belgelerde yine aynı şekilde güvenilir değildir. Zira yukarıda da değindiğimiz gibi İstanbul'daki yargılamalar sırasında, İstanbul İtilâf Devletleri işgali altında idi. Nitekim Berlin'deki mahkemenin bir başka bilirkişisi ve Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'nde en üst düzeyde komutanlıklarda bulunmuş olan Liman von Sanders *"...Ben, Ermenilere ilişkin olarak Talat tarafından imzalanmış bir emir kesinlikle almadım..."*[83] diyerek Lepsius'un iddialarını kabul etmemiştir.

Talat Paşa, daha hayatta iken, kendisine ait "Tehcir Olayı" konusundaki tüm suçlamaların dünya kamuoyunda giderek artması üzerine, Ermeni meselesi konusunda kendisini savunmak zorunda kalmıştır. Ancak kimliğini gizlediği için kamuoyuna açıklamalar yapamıyor, sadece yaptığı özel görüşmelerde bu konuda bilgiler veriyordu. Ateşkesin ilânından bir süre sonra Talat Paşa, İngiliz ajanı Aubrey Herbert'e bir mektup yazarak, *"...Ermeni kıyımından sorumlu tutulmaması gerektiğini, bunu kanıtlayacak durumda olduğunu ve kanıtlamayı çok istediğini..."* belirtiyor ve görüşme talebinde bulunuyordu[84].

Talat Paşanın bu görüşme isteği ancak 1921 yılının Şubat ayı sonlarında gerçekleşmiştir. Almanya'nın Hamm ve Düsseldorf şehirlerinde gerçekleşen bu görüşmelerde Talat Paşa adeta kendisinin, İttihat ve Terakkinin ve bu partinin icraatlarının savunucusu olmuş ve İngilter'e ile Türkiye arasında iyi ilişkilerin kurulmasına Herbert'i ikna etmeye çalışmıştı. Her-

83 **Der Völkermord...**, s. 62

84 **Talât Paşanın Anıları**, Yay.Haz. Mehmet Kasım, Say Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1986, s. 182.

Levent Şahverdi Arşivi

bert'e göre Talat Paşa bu görüşmelerde, Ermenilerin tümüyle yok edilmesine her zaman karşı olduğunu anlatmıştı. Talat Paşaya göre böyle bir şey yapılamazdı; Çünkü bu tür yöntemleri uygulamaya kalkışan bir ülke uygarlıkla arasındaki bağları koparmış olurdu. Paşa, buna karşı çıktığını, hatta Ermeni meselesi ile ilgili olarak suçlu birkaç Türk ve Kürdün idam edilmeleriyle sonuçlanan soruşturmanın açılmasını sağladığını, ancak her ikisinde de Almanlarca yenilgiye uğratıldığını söylüyor ve İngiltere'den madalyonun sadece bir yüzünün görüldüğünü belirtiyordu. Ayrıca Talat Paşa, savaş başlamadan Ermenilerle değişik defalar görüşüldüğünü, kendilerinin Ermenilere çok geniş azınlık hakları vermeyi istediklerini (otonom verilemezdi. Çünkü Kafkasya'daki sürgün Ermeniler dönseler bile Ermeni nüfusu hiçbir Osmanlı ilinde çoğunluk teşkil etmiyordu) ve hatta Ermenilerin yoğun oldukları bölgelere bir İngiliz valisi bile düşündüklerini, ancak bütün bunlara rağmen savaşın başlamasıyla birlikte Ermenilerin, Osmanlı Devleti'ni arkadan vurduklarını ve düşmanla birlikte hareket ettiklerini söylüyordu[85]. Talat Paşa bunları Herbert'e anlatmakla Osmanlı Devleti'nin, Ermenileri tehcir etmekteki haklılığını ortaya koymaya çalışıyordu.

Kanaatimizce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve Osmanlı Hükûmetinin önde gelen siyasî bir lideri olarak Talat Paşa, başlangıçta Ermenilerin tehcir edilmesine karşıydı. Zira böyle bir durum Osmanlı Devleti'ni başta müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan olmak üzere, hem savaşta tarafsız kalmış devletler nezdinde hem de İtilaf Devletleri karşısında zor duruma düşürecekti. Talat Paşa, tehcirin gerçekleşmesinin o günkü Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlarda mümkün olmayacağını da belirterek *"... ben bu kanunun (Göç ve İskân) tamamıyla uygulanmasına karşıydım...Geleceği düşünerek bu kanunun uygulanmamasında ısrar ettim ve yürürlüğe girmesini geciktirmeyi de başardım..."*[86] demek suretiyle tehcir konusunda başlangıçtaki tutumunu ortaya koymuştur. Ancak tehcir askerî açıdan zorunlu bir hal alınca, Talat Paşa askerî yetkilerin raporları doğrultusunda tehcire destek vermiştir.

---

85 **Talât Paşanın Anıları,** s. 183-203.
86 **Talât Paşanın Anıları,** s. 81-82.

Levent Şahverdi Arşivi

Sonuç

Talat Paşa anılarında, Ermeni çetelerin Müslüman kadın, çocuk, ve erkekleri vahşice katlettiklerini Rus subayların raporlarına dayanarak anlattıktan sonra şöyle devam etmektedir: *"...Bütün bu vahşilik ve cinayetler karşısında savaşı kazananlar susuyor ve eylemleri yapanları alkışlıyorlar. Demek ki dünyada, biri kazananlara, biri yitirenlere özgü olmak üzere iki türlü adalet varmış. Gerçekte yalnız bir tek adalet bulunmalı; bu adalet uygulanamadığı taktirde yerine getirecek manevî bir güç vardır ve zaman da uygulanmasına engel olamayacaktır."*[87] Talat Paşanın bu görüşlerinin ne denli isabetli olduğu, Teilirian'nın Berlin'deki yargılanmasında kendini bir kere daha göstermiştir. Cinayet işlemiş bir sanık savaşı kazanan güçlerin etkisiyle alkışlanmış ve "kazananlara özgü bir adaletle" serbest bırakılmıştır. Maktul ise "kaybedenlere özgü bir adaletle" yargılanmış ve mahkum edilmiştir. Zira Birinci Dünya Savaşı'nı hem Talat Paşa hem de onun Almanya'daki dostları kaybetmiştir.

Teilirian'ı yargılayan mahkemeye bakıldığında, "bilirkişi" sıfatıyla mahkemede görüş beyan eden ve görüşleriyle jüri üyelerini önemli ölçüde etki altında bırakan Papaz Johannes Lepsius'un, ve Mareşal Liman von Sanders'in tehcir konusunda "bilirkişi" olabilecek niteliklere sahip olmadıklarını görmek mümkündür. Lepsius'un, gerek tehcir öncesi ve gerekse tehcir sonrası bitmek tükenmek bilmeyen Türk düşmanlığı, fanatizmi sergileyen tutumu dolayısıyla konuya tarafsız yaklaşması düşünülemezdi. Lepsius, zaman zaman Osmanlı Devletine seyahatler yapmakla beraber Doğu Anadolu'daki askerî ve siyasî gelişmeleri daha çok Almanya'dan takip etmiş ve tehcir ile ilgili Alman belgelerini taraflı bir şekilde kullanarak tahrif etmiştir. O Kafkas Cephesi ve Doğu Anadolu'daki gerçek durumu yaşamamış, olayları kendisinin de bir parçası olduğu Almanya'daki Ermeni dernekleri penceresinden "takip" etmiştir. Sanders ise Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Harbiye Nezareti emrinde "Alman Askeri Misyonu Başkanı" olarak aktif görevler üstlenmekle beraber hiçbir zaman tehcire neden olan Kafkas Cephesi'nde bulunmamıştır. Bu durumu Sanders'in kendisi de mahkemede beyan etmiş ve ayrıca Osmanlı Devleti hizmetinde

87 **Talât Paşanın Anıları,** s. 144; Zaptçıoğlu, a.g.m., **Cumhuriyet**, 21 Nisan 1993.

Levent Şahverdi Arşivi

bulunduğu süre içerisinde, Talat Paşadan Ermenilerin yok edilmesine dair hiçbir emir almadığını kesin bir dille ifade etmiştir. Ermenilerin tehciri esnasında Kafkas Cephesi'nde Üçüncü Ordu Kurmay Başkanı olarak görev yapan Alman Felix Guse[88] ise mahkemeye hiç davet edilmemiştir. Aynı şekilde belirtilen dönemde Osmanlı Harbiye Nezareti emrinde çalışan üst rütbeli Alman subayları da -von Schellendorf, von Seeckt gibi- mahkemeye davet edilmemiştir. Zira olaya vakıf olan bu Alman subaylarına göre, tehcir, Kafkas Cephesi'nin askerî durumu ve bölgedeki sivil Müslüman halkın güvenliği için uygulanması zorunlu bir hal almıştı. Başvurulara rağmen mahkemede "Tehcir Olayı"na vakıf hiçbir Türk yetkilinin dinlenmemesi de dikkat çekicidir.

Teilirian'ın yargılanması esnasında mahkeme boyunca konuşulan, üzerinde durulan, tartışılan konulara bakıldığında, cinayetin Berlin'de değil de Anadolu'da işlenmiş olduğu izlenimi edinilmektedir. Mahkeme cinayetten daha çok "Tehcir Olayı" ile ilgilenmiş ve "Ermeni Meselesi"ni ön plâna çıkartmıştır. Bunun böyle olmasını özellikle savunma avukatları istemiş ve mahkemeyi de savunma avukatları yönlendirmişlerdir. Zira Teilirian'ı ancak "mazlum Hristiyan Ermenilerin katliamı" propagandası kurtarabilirdi. Mahkeme heyeti de, Teilirian'ın kimliği dahil, mahkemede söylediklerini, iddia ettiklerini araştırmaya gerek duymadan doğru kabul etmiş ve hükmünü bir buçuk günde vermiştir. Mahkeme bir taraftan Teilirian'ın epilepsi hastası olduğunu ve olayı işlediği anda şuurunun yerinde olmadığını kabul ederek onu serbest bırakmış diğer yandan bu hasta adamın mahkemede kendisi ve ailesinin tehciri ile ilgili söylediği ve Talat Paşayı suçladığı sözlerini doğru olarak kabul etmiştir.

---

88 Teilirian'ın yargılanması esnasında Liman von Sanders, Osmanlı Kafkas Cephesinde Alman subayı bulunmadığını belirtmiştir. Halbuki Kafkas Cephesi'nde savaşı yürüten Osmanlı Üçüncü Ordusunun Kurmay Başkanı bir Alman olan Felix Guse idi. Yine savaş başladığında gönüllülerden oluşan birliği ile Ruslara karşı bu bölgede saldırılarda bulunan Yarbay Stange de bir Almandı Aynı şekilde belli bir süre Erzurum'da Alman Konsolosluğu ve "İrtibat Subaylığı" görevlerini yürütmüş olan Dr. von Scheubner-Richter'de bir Alman subayı ve diplomatı idi. Guse'nin Üçüncü Ordu Kurmay Başkanlığı görevi, Ruslarla ateşkes antlaşmasının imzalandığı 7 Aralık 1917'e kadar devam etmiştir. Osmanlı Üçüncü Ordusunun Ruslara karşı vermiş olduğu mücadeleleri ve Türk halkı hakkındaki kendi görüşlerini topladığı **Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest** (Leipzg 1940) eserde Ermeni çetelerinin ve isyanlarının Üçüncü orduya verdiği zararlardan sık sık bahsederek, Ermenilerin tehcir edilmesiyle Üçüncü Ordunun büyük bir tehlikeden kurtarıldığını belirtmektedir (bkz.Guse, **a.g.e.**, s 63).

Levent Şahverdi Arşivi

Mahkeme boyunca, gerek dünya basınında gerekse duruşmalar esnasında, Talat Paşanın şahsını ve devlet adamlığını hedef alan birçok iddia ortaya atılmış ve çok sayıda belge ve bilgi mahkeme heyetine sunulmuştu. Ancak bu belgelerin önemli bir kısmının sahte olduğu ve çarpıtıldığı, Teilirian yargılanmasından çok daha sonraları ortaya konmuştur.

Teilirian'ın yargılanmasını, Almanya'nın o günkü iç siyasî durumu da etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki Kayzer II. Wilhelm ve ekibi iktidardan uzaklaştırılmış ve Almanya ilk cumhuriyetini kurmuştu. Fazla uzun ömürlü olamayan bu Weimar Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanlığı, Teilirian'ın yargılanmasının hükûmete her hangi bir soru sorulmadan bir an önce sonuçlandırılmasını istiyordu. Dönemin Alman Dışişlerine göre Alman menfaatleri bunu gerektiriyordu. Zira dava, uluslararası bir boyut kazanmıştı ve uzadıkça Almanya bundan zarar görebilirdi. Böylece Teilirian'ın yargılandığı mahkemeye siyasî irade karışmış oluyordu.

Kanaatimize göre, gerek "Ermeni Meselesi" ile ilgili Almanya ve Avrupa'daki araştırmalar, gerekse burada konumuz olan Talat Paşanın "Tehcir Olayı"ndaki kişisel rolü konularında en önemli yanılgılardan biri, Lepsius'un yayınlamış olduğu belgelerin doğru kabul edilmesidir. Aynı hataya Teilirian'ın yargılaması esnasında Berlin Üçüncü Eyalet Mahkemesi'de düşmüştür. Üstelik bu mahkeme hem Lepsius'un belgelerini hem de Andonian'ın belgelerini doğru kabul etmiştir. Halbuki bu her iki araştırıcının belge tahrifatı yaptıkları sonraları anlaşılmıştır.

Tüm bunların dışında, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlarla birlikte aynı cephelerde çarpışmış ve "Talat Paşa Davası" esnasında Anadolu'da ölüm-kalım mücadelesi veren Türk halkına yönelik küçük düşürücü, aşağılayıcı sözler, Teilirian'ın yargılanması boyunca Türk-Ermeni ilişkileri çerçevesinde ve Talat Paşanın şahsında sarf edilmiş, mahkeme de bunlara göz yumduğu gibi Teilirian'ı da serbest bırakarak Berlin ve Berlin dışında yaşayan İttihatçılara yönelik daha sonraki terör saldırılarına (Dr. Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi, Cemal Paşa) zemin hazırlamıştır. Düzen, disiplin çalışkanlık ve adaleti ile ünlü Almanların bir mahkemesinin böyle bir karar alması Alman basınının önemli bir kısmı tarafından eleştiri ile karşılanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

EKLER:

1. Bronsart von Schellendorf'un 1 Ağustos 1921'de Liwa-el İslâm dergisinde "Talat Paşa Davası" ile ilgili yayınlanmış olan yazısının fotokopisi
2. Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Prusya Adalet Bakanlığı'na 26 Mayıs 1921'de "Talat Paşa Davası" ile ilgili kendilerine soru sorulmasının istenmemesine dair yazısının fotokopisi

Levent Şahverdi Arşivi

Zu III. 274.

1. August 1921 **Liwa-el-Islam** 1. August 1921

Redaktion: Berlin-Nikolassee, Normannenstraße 6.
Telephon: Amt Wannsee, Nr. 132

لواء الإسلام

Verantwortlicher Schriftleiter: Prof. Dr. Jilas Bragon Bey.

1. Jahrgang Vierzehntäglich erscheinende politische Zeitschrift Nr. 4

Ein ungesühntes Verbrechen.

Von Fritz Bronsart von Schellendorf

Königl. Preuß. Generalleutnant a. D., ehemals Chef des Generalstabes des türkischen Feldheeres, zuletzt Kommandeur der Königl. Preuß. 5. Infanterie-Division.

Ein Gericht hat über einen Mörder zu urteilen.

Der Mörder wird vom Gericht für unzurechnungsfähig erklärt, seine phantastische Mordgeschichte aber für glaubwürdig. Sonderbar — höchst sonderbar! —

Zeugen werden vernommen, die entweder nichts zur Sache aussagen können oder die zu bezeugenden Geschichten nur „gehört" haben; Augenzeugen, die die Wahrheit gesehen hatten, sind nicht vorgeladen! Zufall oder Absicht?

Von den Verteidigern ist nur zu sagen, daß sie ihre Aufgabe, den Mörder weiß zu brennen, geschickt ausführten, dafür werden sie ja auch bezahlt.

Also wird der Mörder freigesprochen; aber nicht etwa als ein Mensch, der in unzurechnungsfähigem Zustande seine Mitmenschen umbringt, in eine Irrenanstalt gebracht, sondern freigelassen! Im Vertrauen auf solche „Rechtsprechung" wird er seine unzurechnungsfähige Tätigkeit wohl weiter fortsetzen.

„So geschehen im Negerstaate Liberia" denkt wahrscheinlich der Leser. Nein! im neuen Deutschland, vor einem deutschen Gericht: Prozeß gegen den persischen Armenier Teilirian, der den ehemaligen türkischen Großvesir und treuen Verbündeten Deutschland Talaat Pascha aus „politischen" Gründen mordete.

Warum hat man die deutschen Offiziere, die zurzeit der Armeniergreuel auf dem Schauplatz dieser im Prozeß eine so entscheidende Rolle spielenden Begebenheiten dienstlich tätig waren, nicht vernommen? Sie waren dem Gericht namhaft gemacht, hatten teilweise schon vom Gericht die Aufforderung bekommen, sich als Zeugen bereit zu halten und sind dann schließlich nicht berufen worden. Da eine bestimmte Absicht nicht anzunehmen ist, liegt eine nie wieder gut zu machende fahrlässige Unterlassung vor.

Eine Wiederaufnahme des Verfahrens ist unwahrscheinlich, auch zwecklos, da der Mörder sich vielleicht nicht dazu einfinden würde. Ich hole also auf diesem Wege noch nachträglich die ohne meine Schuld versäumte Zeugenpflicht nach, um der Wahrheit zu ihrem Recht zu verhelfen.

Daß dies so spät geschieht, liegt daran, daß unsere Presse diesen ungewöhnlichen Prozeß wenig ausführlich behandelte und ich mir das Material erst nach und nach beschaffen konnte.

Um die den ermordeten Großvesir zur Last gelegten Armeniergreuel zu verstehen, ist es nötig, einen kurzen Rückblick zu tun.

Armeniergreuel sind uralt, so alt als Armenier und Kurden im Grenzgebiet Rußlands, Persiens und der Türkei dicht bei einander wohnen.

Der Kurde ist Nomade und Viehbesitzer, der Armenier Ackerbauer, Handwerker oder Händler. Der Kurde hat keine Schulbildung, kennt Geld und Geldeswert nicht genau und weiß, daß Zinsennehmen durch den Koran verboten ist. Der Armenier nutzt als Händler die Unerfahrenheit des Kurden skrupellos aus und übervorteilt ihn. Der Kurde fühlt sich betrogen, rächt sich an dem Wucherer und — der Armeniergreuel ist fertig. — So ist es im Kleinen und im Großen, auch in dem persischen Teil Armeniens; nur in Rußland, mit seinen besseren Verbindungen, konnte die frühere starke Regierung bei diesen rein wirtschaftlichen Streitigkeiten rechtzeitig Ruhe schaffen. Es muß ausdrücklich betont werden, daß Gegensätze in der Religion dabei niemals mitspielten. Doch hat der unter Mitwirkung von Talaat Pascha abgesetzte Sultan Abdul-Hamid diesen gegenseitigen Haß gelegentlich dazu benutzt, die Armenier in Schach zu halten.

Dieser uralte Zwist bekam neue Nahrung, als die Armenier während des Krieges einen gefährlichen Aufstand in den östlichen Grenzprovinzen der Türkei unternahmen; ein besonderer Grund dazu lag nicht vor, denn die von den „Mächten" der Türkei auferlegten Reformen begannen gerade zu wirken. Die Armenier hatten Sitz und Stimme in dem neuen Parlament, stellten sogar zeitweise den Minister des Auswärtigen. Sie hatten die gleichen sozialen wie politischen Rechte wie die übrigen Völker des Staates. Die Ruhe in ihrem Lande wurde durch die von dem französischen General Baumann ausgebildeten Gendarmen aufrecht erhalten.

Der Aufstand war von langer Hand vorbereitet, wie die zahlreichen Funde an gedruckten Aufrufen, aufhetzenden Broschüren, Waffen, Munition, Sprengstoffen usw. in allen von Armeniern bewohnten Gegenden beweisen; sicher von Rußland angestiftet, unterstützt und bezahlt.

Levent Şahverdi Arşivi

Eine armenische Verschwörung in Konstantinopel, die sich gegen hohe Staats-beamte und Offiziere richtete, wurde rechtzeitig entdeckt.

Da sich alle waffenfähigen Mohammedaner beim türkischen Heere befanden war es den Armeniern leicht, unter der wehrlosen Bevölkerung eine entsetzliche Metzelei anzurichten; denn sie beschränkten sich nicht etwa darauf, rein militärisch gegen die Flanke und gegen den Rücken der in der Front durch die Russen gehinderten Ost-Armee zu wirken, sondern sie rotteten die muselmanische Bevölkerung in jenen Gegenden einfach aus. Sie begingen dabei Grausamkeiten, von denen ich als Augenzeuge wahrheitsgemäß bezeuge, daß sie **schlimmer** waren, als die den Türken später vorgeworfenen Armeniergreuel.

Zunächst griff die Ost-Armee ein, um ihre Verbindung mit dem Hinterlande aufrecht zu erhalten; da sie aber alle Kräfte in der Front gegen die russische Ueberlegenheit brauchte, auch der Aufstand immer weiter, sogar in entfernteren Gegenden des türkischen Reiches um sich griff, wurde die Gendarmerie herangezogen. Sie unterstand, wie in jedem geordneten Staate, dem Ministerium des Innern. Der Minister des Innern war Talaat, und er mußte als solcher die nötigen Anweisungen geben. Eile tat not, denn die Armee war in ihren sehr empfindlichen rückwärtigen Verbindungen schwer bedroht, **und die muselmanische Bevölkerung flüchtete zu Tausenden in Verzweiflung vor den Greueltaten der Armenier.** In dieser kritischen Lage faßte das Gesamt-Ministerium den schweren Entschluß, die Armenier für staatsgefährlich zu erklären, und sie zunächst aus den Grenzen zu entfernen. Sie sollten in eine vom Kriege unberührte, dünn besiedelte aber fruchtbare Gegend überführt werden, nach Nord-Mesopotamien. Der Minister des Inneren und die ihm unterstehende, von dem französischen General Baumann für ihren Beruf besonders ausgebildete Gendarmerie hatten lediglich diesen Entschluß auszuführen.

Talaat war kein unzurechnungsfähiger, rachsüchtiger Mörder, sondern ein weitblickender Staatsmann. Er sah in den Armeniern, die zwar jetzt von den Russen und den russisch-armenischen Glaubensgenossen aufgehetzten, aber in ruhigen Zeiten doch sehr nützlichen Mitbürger, und hoffte, daß es ihnen, entfernt von den russischen Einflüssen und kurdischen Streitereien in den neuen fruchtbaren Wohnsitzen gelingen würde, diese zukunftsreiche Gegend durch ihren Fleiß und durch ihre Intelligenz zu hoher Blüte zu bringen.

Talaat sah ferner voraus, daß die Entente-Presse die Ausweisung der Armenier dazu benutzen würde, eine scheinheilige Propaganda gegen die „Christenverfolgungen" der Türken in Szene zu setzen und hätte deshalb schon gern jede Härte vermieden. Er hat Recht behalten! Die Propaganda setzte ein und hatte tatsächlich den Erfolg, daß überall im Auslande diese unglaubliche Dummheit geglaubt wurde: Christenverfolgung! Man bedenke: ausgerechnet in einem Lande, das mit christlichen Großmächten eng verbündet, eine große Zahl christlicher Offiziere und Soldaten in ihrem Heere als Mitkämpfer hatte.

Ich komme nun zur Ausführung des Planes der armenischen Umsiedlung. In einem Lande von der Ausdehnung des türkischen Reiches, das aber so mangelhafte Verbindungen hat, befinden sich die Provinzen in einer mehr oder weniger großen Unabhängigkeit von der Zentralstelle. Die Gouverneure (Walis) haben mehr Gerechtsame, als zum Beispiel unsere Oberpräsidenten. Hierauf fußend nehmen sie für sich in Anspruch, die Verhältnisse an Ort und Stelle am richtiger beurteilen zu können als dies in Konstantinopel möglich war. Befehle des Ministeriums wurden daher gelegentlich anders ausgeführt, wie beabsichtigt. So ging es auf der Beamtenstufenleiter mit dem Besserwissen nach unten weiter, wo in vielen Fällen der Einsicht fehlte.

Die ungewöhnlich schwierige Aufgabe, außer vielen Tausenden von muselmanischen Flüchtlingen auch ebensoviele Armenier auf die richtigen Marschstraßen zu leiten, sie zu ernähren und unterzubringen, überstieg die Kräfte der wenigen vorhandenen und noch dazu ungeschulten Beamten. Hier griff Talaat mit größter Tatkraft und allen Mitteln ein. Die von ihm erlassenen zweckmäßigen Anweisungen an die Walis und an die Gendarmerie müssen noch vorhanden sein. Zahlreiche Schreiben des Ministeriums des Innern an das Kriegsministerium, die mir durch meine Dienststellung bekannt wurden, verlangten dringend Hilfe von der Armee; sie wurde gewährt, soweit die Kriegslage es zuließ; Nahrungs- und Beförderungsmittel, Unterkunftsräume, Aerzte und Arzneimittel wurden zur Verfügung gestellt, obwohl die Armee selbst empfindlichen Mangel litt. Leider sind, trotz aller Mühe ihr Los zu erleichtern, Tausende von muselmanischen Flüchtlingen und armenischen Ausgesiedelten den Anstrengungen der Märsche erlegen. Hier liegt die Frage nahe, ob man solche Zustände nicht hätte voraussehen und die Umsiedelung unterlassen können. Abgesehen davon, daß die türkischen Flüchtlinge in ihrer berechtigten Angst vor den armenischen Schandtaten sich einfach nicht hätten aufhalten lassen, muß auch die Staatsnotwendigkeit der armenischen Abwanderung aus den Aufruhrgebieten bejaht werden! Die Folgen mußte man auf sich nehmen! Nehmen wir einmal unsere jetzigen Zustände in Deutschland. Wenn ein Ministerium sich fände und die Macht hätte, anzuordnen: „Alle polnischen Aufrührer werden aus Oberschlesien entfernt und in Gefangenlager gebracht." Oder: „Alle gewalttätigen Kommunisten werden eingeschifft und an den Küsten Sowjet-Rußlands ausgebootet." Würde nicht ein Beifallssturm durch ganz Deutschland brausen?

Vielleicht legen sich die Richter im Teilirian-Prozeß solche Fragen nachträglich vor. Sie werden dann zu der harten Maßnahme der Armenier-Aussiedelung einen neuen Standpunkt gewinnen!

Talaat hat sich der militärischen Forderung, an der Mittelmeerküste alle Griechen ausweisen zu lassen, widersetzt: denn dort wurde „nur Spionage" getrieben. Ein gefährlicher Aufruhr, wie in Armenien erfolgte nicht, obwohl der Gedanke dazu nahe lag. Talaat war ein Staatsmann, aber kein Mörder!

Nun aber die Greuel, die absichtlich an den Armeniern begangen worden sind. Sie sind so vielfach bezeugt, daß an der Tatsache nicht zu zweifeln ist.

Ich beginne mit den Kurden. Selbstverständlich benutzte dieser Volksstamm die seltene, vielleicht nie wiederkehrende Gelegenheit, die verhaßten Armenier, die noch dazu solche Scheußlichkeiten gegen Mohammedaner begangen hatten, bei ihrem Durchmarsch auszuplündern und gegebenenfalls totzuschlagen. Der Leidens-weg der Armenier führte viele Tage und Wochen lang durch Kurdistan! Es gab keinen anderen Weg nach Mesopotamien.

Ueber das Verhalten der den armenischen Scharen truppweise beigegebenen türkischen Gendarmen lauten die Urteile verschieden. An manchen Stellen haben sie ihre Schützlinge gegen kurdische Banden tapfer verteidigt, an anderen Orten sollen sie gehalten sein. Es wird ihnen auch vorgeworfen, mit den Kurden gemeinsame Sache gemacht, oder auch allein die Armenier ausgeraubt und getötet zu haben. Der Beweis, daß sie dabei auf höheren Befehl gehandelt hätten, ist nicht erbracht worden! Talaat kann nicht dafür verantwortlich gemacht werden. Die Ereignisse spielten sich 2000 km von ihm entfernt ab und die Gendarmerie hatte, wie bereits erwähnt, bis zum Ausbruch des Krieges eine lediglich französische Ausbildung erhalten.

Es kann auch nicht geleugnet werden, daß türkische Offiziere sich an Armeniern bereichert und vergriffen

Levent Şahverdi Arşivi

haben; wo aber eine derartige Handlungsweise zur Kenntnis der Vorgesetzten kam, wurde sofort scharf eingegriffen. So ließ Wehib-Pascha, Oberbefehlshaber der türkischen Ostarmee, zwei Offiziere aus solchem Grund kriegsgerichtlich erschießen, und Enver Pascha bestrafte den Gouverneur von Aleppo, einen türkischen General, der sich auf Kosten der Armenier bereichert hatte, mit sofortiger Dienstentlassung und langer Freiheitsstrafe. Ich denke, diese Beispiele genügen, um zu beweisen, daß man die Armeniergreuel nicht wollte! Aber es war Krieg und die Sitten waren verwildert. Ich erinnere an die Grausamkeiten, die Franzosen an unseren Verwundeten und Gefangenen verübt haben!

Außer dem ermordeten Großwesir ist, wie ich gehört habe, auch Enver Pascha von dem deutschen Gericht angegriffen worden. Enver liebt sein Vaterland glühend; er ist ein ehrenhafter Soldat von großer Begabung und beispielloser Tapferkeit, deren Augenzeuge ich wiederholt war. Seiner Tatkraft allein ist die Neuschaffung des türkischen Feldheeres zu danken, das, von seinem Geist erfüllt, jahrelang gegen eine erdrückende Uebermacht kämpfte und heut noch für die Heimat kämpft! Kein deutscher Offizier ist berufener, über ihn und seinen Freund Talaat Pascha zu urteilen, als ich, der ich von 1914 bis Ende 1917 als Chef des Generalstabes des türkischen Feldheeres in den engsten Beziehungen zu diesen beiden Männern stand.

Talaat Pascha ist ein Opfer seiner Vaterlandsliebe geworden! Möge es Enver Pascha gelingen, wenn seine Zeit gekommen ist, sein Vaterland zu neuer Größe zu erheben. Daß diese beiden Männer mir in schwerer Zeit ihr volles Vertrauen, ich darf sagen ihre Freundschaft geschenkt haben, ist eine stolze Erinnerung für mich.

Kurze Mitteilungen.

Unruhen in Syrien und Palästina. Dem „Journal des Débats" wird aus Beirut gemeldet, daß ein Aufstand der Wahabiten gegen die Herrschaft des Königs von Hedschas ausgebrochen ist. Die Aufständischen rücken vor und sollen bereits das Gebiet östlich von Medina besetzt haben.

Englische Niederlage im Wadi-el-Scheria (von Jerusalem der Zeitung „Hakimiyetimilliye" in Angora gemeldet.) Im Wadi-el-Scheria hat ein blutiger Kampf zwischen Arabern und Engländern stattgefunden. In diesem Kampfe haben die Engländer 200 Tote und zahlreiche Verwundete gehabt und viel Munition verloren. Der Berater von Emir Abdullah, Emin Bey, ist auf englischer Seite gefallen. Emir Abdullah hat seinen ganzen Einfluß auf die Araber verloren, weil man ihn für erkauft von England hält.

Die arabischen nationalistischen Kräfte in Syrien unter der Führung von Seifa, Scheich Salih, Hadjim und Assim Bey machen dauernd Angriffe gegen die Franzosen.

Die englische Verwaltung hat in Jerusalem und Jaffa Haussuchungen gehalten, viele Waffen, Munition und Sprengstoffe gefunden. Die englische Regierung hat einige Juden beschuldigt, daß sie ein Komitee gegründet hätten, um das Heilige Grab in die Luft zu sprengen. Darum wurden mehrere Juden hingerichtet.

Der große Sieg der Marokkaner bei Anual. Den Freiheit-kampf der Marokkaner zu unterdrücken, schickte die spanische Regierung erhebliche Kräfte nach Marokko. Nachdem General Sylvestre die Stellungen von Anual als Operationsbasis kaum befestigt hatte, wurden sie von den Marokkanern angegriffen. Der heftige Kampf endete mit der vollständigen Vernichtung der spanischen Streitkräfte. Wie offiziell aus Madrid gemeldet wird, haben General Sylvestre, Oberst Morales und Manella und Oberstleutnant Manera und die hauptsächlichen Stabsoffizere den Tod gefunden. Um in Melilla eine Verteidigungsstellung zu gründen, schickte die Regierung 6 Regimenter nach dort. Diese offiziellen Meldungen zeigen, daß die seit Monaten vorbereiteten Streitkräfte vollständig vernichtet sind.

Aus Französisch-Marokko. Aus Französisch-Marokko verlautet inzwischen, daß der Emir Abd el Malik, ein Nachkomme des algerischen Freiheitshelden Abd el Kader, in Nordost-Marokko eifrig arbeitet und die Stämme gegen Frankreich aufhetzt. Große Unruhe herrscht auch im mittleren Atlasgebiet, das von jeher einen Hauptherd des Widerstandes gegen die Franzosen bildet. Hier sucht Bel Qassem N'Hadi alle aufständischen Elemente zur gemeinsamen Bekämpfung der Franzosen zu vereinigen. (Dtsch. Allg. Ztg.)

Die ägyptischen Vereinigungen gegen England. Uns wird folgende Mitteilung zugesandt: „Wir erhielten soeben von den Vereinigungen Aegyptischer Patrioten in Paris und Lausanne ihren Beschluß betr. der sogenannten „Aegyptischen Abordnung" unter Führung Adly Paschas, des ägyptischen Premierministers. Wir halten es für nötig, ihren Beschluß zu veröffentlichen, den wir von ganzem Herzen freudig begrüßen. Die Meinung der „Aegyptischen Freien Nil-Vereinigung" steht seit langem fest und es ist in allen politischen Kreisen wohl bekannt, daß die Londoner Verhandlungen mit Zaghul Pascha nichts als eine Tragikomödie waren. Wir können jetzt noch einmal betonen, daß irgendeine Person, mag sie Adly oder Zaghul heißen, die in irgendwelche Verhandlungen mit irgendwelchen amtlichen politischen Kreisen in London sich einläßt, ohne feste Bürgschaft für die vollständige Unabhängigkeit Aegyptens vorher zu besitzen, nur die Aspirationen Aegyptens schädigt und die englische Okkupation befestigt und verlängert. Ismael Lebib Bey, Vorsitzender der „Freien Nil-Vereinigung".

Die Aegyptische Vereinigung zu Paris hat die Abordnung Adly Paschas Yeghen am Bahnhof „Gare de Lyon" mit den Rufen empfangen: „Nieder mit dem anglophilen Ministerium Adly! Nieder mit den Landesverrätern! Es lebe das unabhängige Aegypten!" Zahlreiche Anwesende unterstützen die Vereinigung durch ihre Zustimmung und Beifallsbezeugungen.

Die ägyptische Vereinigung zu Lausanne könnte die amtliche Abordnung Adly Yeghen Paschas, des ägyptischen Premierministers, nur unterstützen, wenn das in mehreren Punkten dunkle Programm dieser Abordnung klarer und deutlicher würde und sich ganz den folgenden Grundsätzen anpaßte: Abschaffung der englischen Schutzherrschaft über Aegypten und die volle und ganze Anerkennung der vollständigen und wahren Unabhängigkeit Aegyptens und des Sudans, im Innern und Aeußern durch England und die Signatarmächte der verschiedenen Friedensverträge. (Deutsche Zeit.)

Die nationalistische Bewegung in Indien. London, 20. Juli. Die Nachrichten, die man in letzter Zeit aus Indien erhält, geben immer wieder zu Befürchtungen Anlaß. Der Führer der indischen nationalen Bewegung, der leider Gandhi, und seine Genossen, entfalten eine immer mehr beunruhigende Tätigkeit und sprechen eine immer schärfere Sprache. Man will in der nächsten Zeit die Indische Republik ausrufen. Der Verband der Europäer in Kalkutta hat den Gouverneur um Schutz von Leben und Eigentum der Europäer gebeten, da die täglichen Bedrohungen nicht mehr auszuhalten seien.

Levent Sahverdi Arşivi

Berlin, den 26. Mai 1921.

O.
Gabe zu e-III f 644. E i l t.

Reinschr.l.b. St. Pol.

z: L.R.Frh.v.Thermann. Es ist zu befürchten, dass die demnächst bevorstehende Schwurgerichtsverhandlung gegen den Armenier Tellirian, der den früheren Türkischen Grossvezir Talaat Pascha am 15.März d.J. in Berlin ermordete, sich zu einem politischen Monstreprozess auswächst und durch Aufrollung einer ganzen Anzahl politischer Fragen in der Öffentlichkeit nicht nur das allergrösste Aufsehen erregt sondern auch in der Beurteilung der Motive der Tat derartige Gegensätze hervortreten lässt, dass eine Störung der öffentlichen Ruhe und der Beziehungen Deutschlands zur Türkei zu befürchten ist.

In erster Linie ist als sicher zu erwarten, dass die Verteidigung des Angeklagten versuchen wird, die Tat als einen Akt des Heroismus zur Befreiung der unter den türkischen Joch schwer leidenden armenischen christlichen Bevölkerung darzustellen. Wenn schon dieses Hinüberspielen des Prozesses auf das religiöse Gebiet ausserordentlich geeignet erscheint in weite Kreise Beunruhigung zu tragen, so ist ferner damit auch die ganze Frage der aus den Kriege bereits unliebsam bekannten Armeniergreuel zur Diskussion gestellt. Vielleicht wird die Verteidigung sogar versuchen auf die Stellungnahme der Deutschen Regierung zu diesen Armeniergreueln einzugehen.

Wenn

as Preussische Justizministerium

B e r l i n.

L016801

Levent Şahverdi Arşivi

Wenn es auch aktenmässig feststeht, dass die Deutsche Regierung bei der Türkischen Regierung gegen diese Greuel nachdrücklich Einspruch erhoben hat, so steht doch auch fest, dass dieser Einspruch praktisch wenig Erfolg hatte. Ein Vergleich der polnischen Insurrektion mit den Vorgehen der Türken könnte - zum mindesten im Ausland - leicht gezogen werden und wäre besonders in England, dessen Politik stets armenierfreundlich sich gebärdete, sehr unerwünscht, so lange die oberschelsische Frage schwebt.

Noch viel bedenklicher würde es jedoch vom politischen Standpunkt sein, wenn im Laufe des Prozesses eingehender auf die allgemeine politische Rolle Talaat Paschas und seiner Stellung zu Deutschland eingegangen würde. Bekanntlich war Talaat der rücksichtslose Exponent der deutsch-freundlichen Richtung in der Türkei und galt als solcher nicht nur innerhalb der eigentlich türkischen Gebiete sondern auch weit über die Grenzen der Türkei hinaus bei allen Mohammedanischen Völkern. Die Augen der ganzen islamitischen Welt richten sich daher auf diesen Prozess und die Besprechung dieses Prozesses in der breiten Öffentlichkeit wird daher eine ausserordentlich bedeutsame politische Rückwirkung im Orient haben, insbesondere auf die politischen Beziehungen Deutschlands zu der jetzt noch in Bildung begriffenen neuen türkischen Regierung in Angora.

Aus

L016805

Levent Sahverdi Arşivi

Aus allen diesen politischen Gründen würde das Auswärtige Amt den grössten Wert darauf legen, dass die Öffentlichkeit bei den Verhandlungen ausgeschlossen wird. Gegen die Zulassung der Pressevertreter unter Auferlegung des in Serienverfassungsgesetze vorgesehenen Schweigegebotes würden diesseits keine Bedenken bestehen.

Ich darf ergebenst bitten, von dort aus das Entsprechende veranlassen und mich baldmöglichst die dortseitige Stellungnahme zu der Frage wissen lassen zu wollen.

(Staatssekretär Pol.)

L016806

Levent Şahverdi Arşivi

KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA ÇUKUROVA
"Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme"

Yrd. Doç. Dr. İbrahim İSLAM*

ÖZET

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra İtilâf Devletleri tarafından işgal edilen Çukurova, 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması'nın sonucu olarak yeniden Türk yönetimine geçmiştir. İtilâf Devletleri'nin bölgeyi işgal sebeplerinden biri de, bölgenin ekonomik gücünü ellerine geçirmek ve bu gücü kullanmaktı.

Bu makalede, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında Çukurova'da ekonomik faaliyetler, yer altı yerüstü kaynakları, üretim-tüketim ilişkileri, fiyatlar, Tekâlif-i Milliye'nin (Ulusal Yükümlülükler) bölgede uygulanması, işgalle mücadeleye ekonomik destek sağlama faaliyetleri, çalışma hayatı ve sosyal gruplar gibi sosyo-ekonomik oluşumlar değerlendirilmiştir.

Makalede, başta Genelkurmay ATASE Arşivi olmak üzere, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri, Dönemin basını, Kurtuluş savaşı hatıraları ve araştırmalar kaynak olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türk Kurtuluş Savaşı, Çukurova, Ankara Hükûmeti, Fransa, Ekonomik Faaliyetler.

---

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi.

Levent Sahverdi Arşivi

CILICIA DURING TURKISH INDEPENDENCE WAR YEARS
"An Approaca On Social And Economic Aspects"

ABSTRACT

Cilicia was occupied by "Entente States" immediately after the "Mondros Truce". When the "Ankara Treaty" was signed in 20 October 1921 Cilicia was handed over to the Turkish Administration. One of the reasons for Entente Povers to occupy this region was to again the economic means and use them.

In this article, matters like the economic activities in Cilicia during I. World War and Turkish National Independence War, natural resources, production- consumption relations, prices, application of "National Obligations Law" in this area, efforts to gather aid for the struggle against the occupation, working environment and social groups had be evaluated.

In study, primarily General Staff Archives (ATASE) and also Prime Ministry Ottoman Archives (BOA) documents, press of that period, memoirs from Turks National Independence War and some researches had be used as our sources.

Key Words

Turkish National Independence War, Cilicia, Ankara Government, France, Economic Activities.

Levent Şahverdi Arşivi

A. GİRİŞ: BÖLGENİN ÖNEMİ VE BÜYÜK DEVLETLERİN İLGİSİ

Çukurova, hem coğrafî konumu, hem de yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zenginliği nedeniyle, tarihin her döneminde, büyük devletlerin ilgisini çekmiştir. Bir yandan Akdeniz, diğer yandan yüksek dağlarla çevrili olması, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin hayat verdiği verimli topraklar, bölgenin önemini arttırmıştır.[1] Eskiçağ'dan beri, Hitit, Mısır, Asur, Roma, Bizans, Pers devletleri ve çeşitli krallıklar bölge üzerinde egemenlik mücadelesi vermiştir. Bu mücadeleye, bölgenin tarımsal üretimi, kerestelik ormanları, zengin gümüş madeni yatakları ile Akdeniz'e açılan koyları neden olmuştur. Bunun dışında, Anadolu'da genişlemek, Doğu Akdeniz'de etkin olmak ve Ortadoğu'yu kontrol etmek isteyen her devlet, Çukurova'ya egemen olmak istemiştir.

İlkçağ'da Hellence "Cilicia" olarak tanımlanan bölge, Çukurova, Mersin ve Alanya'ya kadar uzanan kıyı bölgesi ile Torosların güney yamaçlarını içine alır.[2] Strabon'un verdiği bilgiye göre; Toros Dağları, Doğu Akdeniz Pamphilya, Suriye ile çevrili bölgeye Cilicia, halkına da Cilicialılar denilmektedir.[3]

Tarihî çağlarda, Hitit, Asur ve Pers egemenliğine giren bölge, bir süre Büyük İskender'in yönetiminde kalmıştır. Romalılar, M.Ö. 66-64 yılları arasında Cilicia eyaletinde idarî düzenlemeler yapmışlar,[4] Roma'nın ikiye bölünmesinden sonra bölge Bizans yönetiminde kalmıştır. Çukurova, VII. yüzyılda Müslümanlar, XII. yüzyılda Haçlı orduları, sonra da Anadolu Selçukluları ve Ramazanoğulları Beyliği'nin yönetimine girmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden sonra, Ramazanoğulları'nın Osmanlı Devleti'ni metbu olarak tanımaları sonucu, bölge Osmanlı yönetimine geçmiş ve Adana Beylerbeyliği ihdas olunmuştur. 1833'de Mısır ordusu tarafından

1 Kasım Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış**, Adana, 1993, s.28 vd.

2 Bilge Umar, **Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi**, Izmir, 1982, s. 118.

3 Strabon, **Coğrafya, Anadolu,** Çev. Adnan Pekman, Istanbul, 1991, s.258.

4 Ener, **Tarih Boyunca**, s.78.

Levent Şahverdi Arşivi

istila edilen Çukurova, tekrar Osmanlı yönetimine geçtikten sonra Halep Vilâyeti'ne bağlanmış, 1867 tarihinde ise Adana Vilâyeti kurulmuştur.

İbrahim Paşanın valiliği sırasında, Mısır'daki tarım reformuna paralel olarak, Çukurova'da da pamuk tarımı geliştirilmiştir. 1861'de ABD'deki iç savaş nedeniyle pamuk ihtiyacını karşılayamayan İngiltere, Mısır ve Anadolu'da pamuk üretimini teşvik etmeye başlamıştı.[5] İngiltere'nin yoğun çabası sonucu 1862'de çıkarılan bir ferman ile, pamuk üreticisine devlet arazisi verilmesi, vergi muafiyeti ve ücretsiz tohumluk gibi kolaylıklar sağlandı. 1864'de Ticaret ve Ziraat Nezareti konuyla ilgili bir yönetmelik hazırladı ve iki yıl içerisinde 140 ton Amerikan pamuk tohumu getirildi.[6]

Aynı yıllarda yine İngiltere tarafından bölge ile ilgili ulaşım projeleri hazırlandı. 1856 ve 1870'de hazırlanan iki ayrı proje ile, bölgenin İskenderun-Halep üzerinden Basra'ya; Antep-Urfa üzerinden Diyarbakır'a ve Aksaray-Koçhisar üzerinden Ankara'ya bağlanması düşünüldü. 1886'da Adana-Mersin demiryolunun açılmasıyla, tarım makinaları ithalinde ve tarıma dayalı sanayide hızlı bir gelişme ortaya çıktı. 1879'da orak makinası, 1881'de biçer makinaları, sonra buharlı pulluk ve harman makinaları ithal edildi. Amerikan MC Cormik şirketi Adana'da, Fiat traktörleri Adana ve Mersin'de, Fordson şirketi Tarsus'ta temsilcilikler açtılar. 1863'de İngiliz tacir Gout, Adana, Mersin ve Tarsus'ta üç ayrı çırçır fabrikası, 1864'de Tırpanî kardeşler Adana'da buharlı çırçır fabrikası kurdular. 1887'de Tarsus'ta iplik fabrikası, 1890'da Adana'da askerî giysi fabrikası, 1904'de yine Tırpanî kardeşler tarafından kurulan iplik ve dokuma fabrikası faaliyete başladı.[7]

Bundan sonra İngiliz ve Fransızların yanı sıra Almanya ve ABD de bölgede etkinlik mücadelesine katıldı.[8] 1909'da Amerikalılar tarafından hazırlanan Chaster projesinde Yumurtalık limanı ve demiryolunun Bitlis'e

---

5 Bülent Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, Ankara, 1977, s. 50; Hayati Doğanay, **Türkiye İktisadî Coğrafyası I**, Erzurum, 1986. s.224-225.

6 Varlık, **Emperyalizmin**, s.51.

7 Varlık, **Emperyalizmin**, s.26 vd.

8 Doğanay, **Türkiye**, s.226.

Levent Şahverdi Arşivi

kadar uzatılması öngörülmüştü. Fakat Almanya ve Fransa'nın itirazı üzerine bu proje gerçekleşemedi.[9]

XX. yüzyıl başında, bölgedeki ticarî faaliyetlerde büyük bir artış ortaya çıktı. Adana Sanayi ve Ticaret Odası ve ticaret borsası oluşturuldu. Bölge ihracatının %75'i Mersin Limanı'ndan yapılıyor, 1913 yılı itibarıyla bu ihracatın %54.4'ünü tahıl ve un. %16'sını pamuk ve iplik, %14.4'ünü susam, %6'sını orman ürünleri oluşturuyordu. 1890'da İstanbul'da kurulan Alman İhraç Birliği, Mersin'de bir şube açtı. 1904'de kurulan, "Deutsch Levantische Baumvolle Gesellschaft" Çukurova'da pamuk üretim ve ticaretiyle ilgilendi.[10]

Bölgede, ticaretin gereği ihtiyaç duyulan para-krediyi sağlamak amacıyla, Osmanlı Bankası, Adana, Mersin ve Tarsus'ta; Die Deutsche Orient Bank, Mersin ve Tarsus'ta; La Banque Fransçaise de Syrie, Adana ve Mersin'de şubeler açtılar. Fransa ve Almanya, Mersin, Adana ve İskenderun'da posta merkezleri kurdular. Düyun-ı Umumiye Adana'da merkez müdürlüğü, Reji idaresi de Adana ve Mersinde birer merkez ile çok sayıda şube açtı.[11]

1909 olayları ve I. Dünya Savaşı, bölgede sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz yönde etkiledi. Üretim düştü.[12] Ermenilerin Suriye'ye nakli, özellikle el sanatları ve ticari hayatın gerilemesine neden oldu. Damar Arıkoğlu, bölgenin I. Dünya Savaşı sonundaki durumunu şöyle anlatmaktadır:

"...Çarşı, mağaza, sanatkâr namına birşey kalmadı. Dükkanlar ve işyerleri kapandı. Kalaycı, lehimci yokluğu bile müşgüllerimizin başına geçti. İttihad Terakki Cemiyeti'nin himayesi altında açılması kararlaştırılan çırak mektebinin tesisini bizzat üzerime aldım... Topladığımız Türk çocukları, az zaman içinde kalaycılığı, lehimciliği, tenekeciliği öğrendiler. Memleket çok perişan hâle gelmişti. Açlık, sefâlet, maneviyât bozukluğu, fırınların önünde mahşerî kalabalık, vesika ile verilen çamur gibi ekmek...".[13]

---

9 Varlık, **Emperyalizmin**, s.26

10 Varlık, **Emperyalizmin**, s.34 vd.

11 Varlık, **Emperyalizmin**, s.69-70.

12 Ali Rıza Bey; *"Adana ve Havalisi Hakkında İktisadî Tedkikât"*, **Aym Tarihi**, c.10-11, sayı: 29-34 (Eylül 1926-1927), s.1563.

13 Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, İstanbul, 1961, s. 69.

Levent Şahverdi Arşivi

B. SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT

1. İşgal ve Fransa'nın Bölgedeki Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi'nde, Türk kuvvetlerinin Kilikya'yı boşaltmasına ve Toros Tünellerinin İtilâf Devletleri kontrolüne verilmesine ilişkin iki hüküm yer almıştı. Ancak "Kilikya"nın da, Toros Tünellerinin de sınırı belli değildi.[14] Bölgenin tahliyesi, hem Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında, hem de Osmanlı Devleti'nin merkez ve bölgedeki yöneticileri arasında sorun olmuştu.[15] İtilâf Devletleri adına Yarbay Romieu komutasındaki Fransız birliği, mütareke hükümlerini dikkate almadan, 21 Aralık 1918'de Adana'yı işgal etti.

Fransız işgal yönetimi, bölgedeki ekonomik faaliyetleri kendi istek ve çıkarları doğrultusunda yönlendirmek için de çaba harcamıştır. Fransa'nın bölgedeki ekonomik çıkarları, İngiltere ile demiryolları üzerinde etkinlik, Almanya ile tarım ve ticaret mücadelesine girmesine neden olmuştu. Mütarekeden sonra, demiryollarını işleten Almanlar ülkelerine dönmüş, demiryolları İngilizler tarafından işgal edilmişti. Ancak İngiltere, petrol bölgelerine karşılık demiryollarının denetimini Fransa'ya bıraktı.[16] Fransa, bölgedeki çıkarlarını kurumsallaştırmak amacıyla Adana ve Mersin'de Suriye bankasının birer şubesini açarak,[17] ihtiyaç sahiplerine uzun vadeli kredi olanağı sağladı.[18] Cezayir ve Tunus Toprak Kredi Kurumu yardımıyla Adana Pamuk Kumpanyası adıyla bir Fransız şirketi kuruldu ve Adana'daki Alman pamuk tesislerini satın aldı.[19] Çiftçilere kredili tohumluk dağıtan Fransa,[20] General Dofieux'un yayınladığı bir kararname ile, Adana'daki para buhranı nedeniyle bir kişinin işgal bölgesi dışına 400 banknottan faz-

14 İngilizler, mütarekeye Kilikya, Mezopotamya, Boğazlar bölgesi gibi, sınırı belli olmayan yer isimlerini özellikle koymuşlar, böylece hem tepkiyi azaltmayı, hem de işgal bölgelerini istedikleri kadar genişletmeyi düşünmüşlerdi. Ali Fuat Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi**, Ankara, 1948, s.65.

15 **HTVD**, 31 (Mart 1960) v: 781, 782, 783.

16 **Yeni Adana Gazetesi Koleksiyonu:[YA]**, 9 Eylül 1920, sayı:14. ; A. Hulki Saral, **Türk İstiklâl Harbi,** IV. Cilt, Güney Cephesi, Ankara, 1966, s.28. ; Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara, 1988, s.179.

17 **YA**, 26 Mart 1921, sayı: 66. **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Mayıs 1921, sayı:175.

18 **YA**, 20 Eylül 1921 sayı: 155.

19 Akyüz, **Kamuoyu**, s.177.

20 **YA**, 19 Şubat 1921, sayı: 56.**YA**, 20 Teşrinievvel 1337/20 Ekim 1921. sayı: 168.

Levent Şahverdi Arşivi

la para çıkarması yasaklandı. Ayrıca altın ihracatını durdurmak suretiyle, kendi çıkarları doğrultusunda bir piyasanın oluşmasına çalışıyordu.[21] Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmet Remzi Bey'in 24.1.1920 tarihli raporuna göre, işgal yönetimi Çukurova'dan Orta Anadolu'ya pirinç ithalini yasaklamıştı.[22] Haberleşme imkânlarının arttırılması, yol yapım ve onarımı, Mersin limanının genişletilmesi gibi faaliyetleri de yürüten Fransız yönetimi,[23] doğal kaynakları ve pamuk üretim potansiyeli nedeniyle vazgeçilmez saydığı,[24] Çukurova'ya yerleşmeye çalışıyordu.

2. Sosyal ve Kültürel Gelişmeler, Etkinlikler

Adana'nın Fransız işgali altında bulunduğu dönemde, Fransızların Ermenilerle ilişkisi, Müslüman ahalinin Adana'yı terk ederek kuzeye çekilmesine sebep olmuştu. Bu durum, her alanda olduğu gibi, sosyal ve kültürel alanda da olumsuz sonuçlar doğurdu. Sosyal ve kültürel faaliyetler ancak işgal bölgesi dışındaki küçük yerleşim birimlerinde yapılabildi.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıldönümü olarak kabul edilen 1 Ocak İstiklal Bayramı[25] ve Büyük Millet Meclisi'nin açılış yıldönümü nedeniyle 23 Nisan kutlamaları *Pozantı*'da,[26] Batum'un anavatana katılması şenlikleri de *Bor*'da yapıldı.[27] 1921 yılı Mart ayında Kars (Kadirli) belediyesi tarafından, kaymakam Şükrü Bey nezâretinde *"cirid, at koşusu, deve ve pehlivan güreşlerini ihtiva eden, millî bir eğlence tertib ve icrâ"* edildi. Eğlenceden elde edilen 130 lira gelir *"zükûr ve inâs"* mekteplerine bağışlandı.[28] Mayıs ayında *Silifke*'de, askerî ve mülkî erkânın katıldığı, ilkbahar at yarışları düzenlendi.[29] Adana pazarında 7 Ekim 1921 günü Hilâl-i Ah-

21 **ATASE,** K: 1047. D: 166/151 A F: 11.

22 **ATASE,** K: 257, D: 10/2, F: 50. Ayrıca işgal yönetimi, kuva-yı milliyecilere götürüldüğü gerekçesiyle, Bahçe ve Haruniye taraflarına şeker, pirinç, sabun gibi erzakın bir kıyyeden fazlasının çıkarılmasını yasaklamıştı. **YA,** 30 Haziran 1921, sayı:117.

23 E. Bremond, **La Clicie en 1919-1920,** Paris, 1921, s.23.

24 Akyüz, **Kamuoyu,** s.176-177.

25 **YA,** 1 Kanunusani 1337/1 Ocak 1921, sayı: 43.

26 **YA,** 26 Nisan 1921, sayı: 75.

27 **YA,** 19 Mart 1921, sayı: 64.

28 **YA,** 12 Mart 1921. sayı: 62.

29 **YA,** 9 Nisan 1921, sayı: 70.

Levent Sahverdi Arşivi

mer yararına bir at yarışı düzenlendi.[30] Hilâl-i Ahmer Cemiyeti *Bor*'da bir dispanser açtı. Doktor Ethem Bey ve hemşire hanım, burada Adanalı muhacirlere sağlık hizmeti verdiler.[31] Gözne'de muhacir olarak bulunan Mersinli hanımlar, Ethem Beyin eşi başkanlığında bir *Hilâl-i Ahmer Hanımlar Cemiyeti* kurmuşlardı. Cemiyet sekreteri Feride Hanım, topladıkları yardımların listesini Yeni Adana gazetesine göndermişti.[32]

Adana ve çevresinin Anadolu Hükûmeti yönetimine geçmesinden sonra, sosyal ve kültürel etkinlikler, Adana merkez olmak üzere yoğunluk kazandı. *Adana Türk Gücü Kulübü*,[33] *Kozan İslâm Gençliği Derneği*,[34] *Kars Gençlerbirliği teşkilâtı*,[35] düzenledikleri ziyâfet, müsâmere ve diğer etkinliklerle, gelenekleri ve kültürel değerleri korumaya çalıştılar. Bunlardan başka Bor'da *İslâm Gençler Birliği*,[36] Antakya'da *Selâmet-i Belde*[37] cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetler de millî ve dinî kültürün geliştirilmesi doğrultusunda çaba harcadılar. Adana'nın tahliyesi ile Toroslardaki muhacirin yeniden Adana'ya dönmesi, yerleşim, konut, işsizlik gibi sosyal boyutlu sorunlara neden oldu.[38] Esnaf ise, Cuma gününün *"yevm-i ibâdet ve tatil"* günü olması için bir kampanya başlattı.[39]

Mütareke işgal dönemi, Adana ve çevresinde eğitim öğretimi de olumsuz yönde etkiledi. Zaten yetersiz olan eğitim öğretim, I. Dünya savaşı sırasında daha da gerilemişti. Fransız işgal yönetimi, kimsesiz ve bakıma muhtaç Türk çocuklarını barındırmak amacıyla Adana'da bir *darü'l-eytam* açtı. Burada barınan çocuklara, Fransız ordusuna ve Hıristiyanlığa ait bilgiler veriliyor, sinema filmleri gösteriliyor ve Fransızca öğretiliyordu.[40] İş-

30 **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Eylül 1921, sayı: 305.
31 **YA**, 9 Nisan 1921, sayı:70.
32 **YA**, 1 Eylül 1921, sayı:147.
33 **YA**, 17 Kanunuevvel 1338/17 Aralık 1922, sayı: 444.
34 **YA**, 19 Şubat 1922, sayı: 218.
35 **YA**, 23 Mart 1922, sayı: 236.
36 **YA**, 12 Kanunusani 1338/12 Ocak 1922, sayı: 200.
37 **YA**, 12 Eylül 1922, sayı: 364.
38 **YA**, 27 Kanunuevvel 1337/27 Aralık 1921, sayı: 193.
39 **YA**, 29 Ocak 1922, sayı: 202. "Tanrı'ya bin şükürler ki, tüccar ve esnafımızın azim bir ekseriyeti Cuma'nın kudsiyet ve ehemmiyetini anlamış bulunuyorlar. Cuma günleri birkaç saat cirit oyunu millî geleneklerimizdendir. **YA**, 22 Şubat 1922, sayı: 208.
40 **YA**, 3 Mayıs 1921, sayı: 77 ve 19 Haziran 1921, sayı: 108.

Levent Şahverdi Arşivi

gal döneminde *Adana Ziraat Mektebi*, ve *Adana Sultânîsi* eğitimine ara vermek zorunda kaldı. İşgal yönetimi, *Adana Dârü'l-muallimin* mektebini kapattığı gibi, *Dârü'l-muallimât* mektebinin de kadrosunu değiştirdi. Vilâyet makamı, öğretmenlerin görevine iâdesini istediyse de bu istek, işgal yönetimi tarafından kabul edilmedi.[41] Ziraat Mektebi'nde eğitimlerine devam edemeyen öğrenciler için Ankara Amelî Ziraat Mektebi'ne devam olanağı sağlandı.[42] *Adana Sultânîsi*, 1912 yılında, hepsi yüksek öğretime devam eden 15 talebe mezun etmişken, sonraki 10 yılda toplam 6 öğrenci mezun edilebilmişti.[43] Pozantı'daki *Adana Maârif Müdürlüğü*, 1921 yılı Eylül ayında, erkek ve kız öğrenciler için ayrı ayrı iki mektep açılmasını kararlaştırmış, tahsil çağındaki çocukların veya velilerin kayıt için başvurmalarını duyurmuştu.[44] Adana'nın Türk yönetimine geçmesinden sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi 22.12.1921 tarihinde, *Adana Sultânîsi*'nin 1 Aralık 1921 tarihinden geçerli olmak üzere yeniden açılması için ödenek ayrılmasına karar verdi.[45] Numune Mektebi bünyesinde, ilk tahsilini tamamlamış esnaf ve çocuklar için 3 ay süreli gece mektebi açıldı.[46]

3. Ekonomik Durum

I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki işgaller, zaten olumlu nitelikler taşımayan, ekonomik ve ticarî hayatı daha da olumsuz bir hâle getirdi. Çukurova'da iktisadî hayatın göstergeleri de, ülke genelinde olduğu gibi olumsuzdu. Küçük esnaf hemen tamamen yok olmuş, açlık ve sefalet başlamıştı.[47] Zira, Musul ve Halep gibi şehirlerin işgal edilmiş olması, Çukurova'nın ticarî gücünü azaltmıştı.[48] İşgal döneminde Fransa, yol yapım ve tamiri, posta ve telgraf hizmetleri, Mersin limanın genişletilmesi, gümrük binası yapımı gibi bayındırlık faaliyetleri yürüttü. Bu faaliyetler, gelirlerin

41 **BOA.DH.KMS.** D:57-1, V:25.
42 **YA,** 30 Teşrinievvel 1336/30 Ekim 1920, sayı: 290.
43 **YA,** 14 Haziran 1922, sayı: 290.
44 **YA,** 4 Eylül 1921, sayı: 148.
45 **TBMM Zabıt Ceridesi**, I. Devre [ZC], c. 15, s.204.
46 **YA,** 14 Kanunusani 1338/14 Ocak 1922, sayı: 201.
47 Arıkoğlu, **Hatıralarım**, s.69.
48 **YA,** 1 Haziran 1921, sayı:96.

Levent Şahverdi Arşivi

bir miktar artmasına neden oldu.[49] Fransa, Adana'da Suriye Bankası'nın bir şubesini açmak suretiyle ihtiyaç sahiplerine uzun vadeli kredi olanağı da sağladı.[50] Ancak, işgal yönetiminin tutumu, nüfus hareketleri ve sosyal huzursuzluklar, bölge ekonomisinin tamamen çökmesine yol açtı. Müslümanlara uygulanan baskı, idareye güvensizlik ve asayişsizlik sebebiyle tarımsal üretim düştü, ticaret geriledi, ihracat azaldı.

Mütareke ve işgal yıllarında, başta pamuk olmak üzere, tarımsal üretime dayanan bölge ekonomisi, büyük bir çöküntü yaşadı. I. Dünya Savaşı ve izleyen yıllarda, bölgenin en önemli ekonomik varlığı olan pamuk üretimi düştü. 1914 yılında 135.000 balya olan pamuk üretimi, 1915 yılında 15.000, 1921 yılında 20.000 balya oldu. Bölgede pamuk rekoltesi, Türk yönetimine geçtikten sonra, 1922 yılında 50.000, 1923 yılına ise 100.000 balyaya yükseldi.[51] Çukurova'da savaş yıllarında hububat üretiminde de, büyük sorunlar yaşandı. 1915 yılı a'şâr kayıtlarına göre, buğday üretimi 150.000 ton olup, bunun 80.000 tonu mahallinde kullanılmış, 70.000 tonu buğday ve un olarak ihrac edilmişti. Sonraki yıllarda buğday üretiminin, hayvanat ve amele yokluğu ile tohumluk fiatlarının çok yükselmiş olası nedeniyle önemli ölçüde düştüğü görülmektedir.[52] Çukurova'ya dışarıdan tarım işçisi gelmediği için, pamuk ve un fabrikaları kapanmıştır.[53] Üretim-

---

49 Mersin Limanı genişletme ve gümrük binası yapımı için 71.344 Lira masraf yapılmış, buna karşılık 92.246 lira gelir elde edilmişti. Bremond, **Cilicie**, s.23-24.

50 **YA,** 20 Eylül 1921, sayı: 155.

51 Aynı dönemde Dünya pamuk üretimi toplam 5.310 bin ton, ihtiyaç ise 7.430 bin ton kadardı. Pamuk üreticisi ülkeler, ABD (%65), Hindistan (%15), Mısır(%5) ve diğerleri (Hind Çini-Çin-Orta Asya-Kore-Brezilya). En çok pamuk sarfeden ülkeler ise, İngiltere(%40), ABD(%23) ve Fransa(%6,5) idi. Bu rakamlara nazaran, pamuğu en çok kullanan İngiltere, hiç pamuk üretmiyor, Hindistan ve Mısır pamuğunu tekstil sanayisi ham maddesi olarak kullanıyordu. Keza önemli bir tekstil sanayisine sahip olan Fransa da, dışarıdan pamuk temin etmek zorundaydı. A. Rıza Bey, *"Adana"*, s.1479 vd. I. Dünya Savaşı sonunda Dünya'da pamuk üretimi hakkında ayrıca bkz. **YA**, 28 Kanunuevvel 1338/28 Aralık 1922, sayı: 453.

52 Keza 1913 yılında bölgeden 24.000 ton arpa ve yulaf ihrac edilmişti. A. Rıza Bey, *"Adana"*, s.1787. Hububat üretim ve hasadı, büyük çiftliklerde, traktör, pulluk, buharlı pulluk, orak ve harman makinaları ile yapılırdı. Bölgede, 1913 yılı kayıtlarına göre, 100 adet buharlı harman makinası, 1800 adet orak makinası, 50 adet buharlı pulluk, 138 adet pulluk lokomotifi, 91 harman makinası ve 1 İngiliz traktörü vardı. Bu tarım aletlerinin büyük çoğunluğu İngiliz, geriye kalanı da, ABD, Belçika ve Alman yapımı idi. A. Rıza Bey,*"Adana"*, s.1796.

53 **YA,** 23 Mayıs 1921, sayı: 88 ve 11 Kanunuevvel 1337/11 Aralık 1921, sayı: 186. I. Dünya Savaşı öncesinde, Mersin'de 4, Tarsus'ta 3, Adana'da 14 adet, Ceyhan ve Kozan'da 1'er adet un fabrikası mevcuttu. A. Rıza Bey, *"Adana"*, s.1787.

Levent Şahverdi Arşivi

deki hızlı düşüş, Mersin limanından yapılan ithalat va ihracat rakamlarına da yansımaktadır.[54] İhracatın önemli bölümünü, üretimi düşmüş olmasına rağmen, pamuk oluşturuyordu. Hububat ve canlı hayvan diğer ihraç kalemlerini meydana getiriyordu.[55] Adana pazarında bulunan yabancı mallar arasında ise İngiliz kumaşı, İzmir incisi ve Fransız şarabı vardı.[56]

Savaş ve işgal yıllarında Çukurova'da fiyatların hızlı değişimi, ekonomik hayatı olumsuz yönde etkiliyordu. Bu dönemde, ticaret daraldığı için, genel olarak ticarî malların değeri düşerken, temel ihtiyaç maddelerinin fiyatı yükselmiştir.[57] Ekmek, et, domates, yağ ve zahire başta olmak üzere temel gıda maddeleri ve yakacak (mahrûkat) fiyatları işgal döneminde önemli ölçüde arttı.[58] Bu bağlamda, pamuk (batmanı) 290-170 kuruş, arpa (kıyyesi) 11-5.2 kuruş arasında değişirken, şeker (kıyyesi) 10 kuruştan 16 kuruşa, buğday (kıyyesi) 11 kuruştan 15-16 kuruşa, un (çuvalı) 1100 kuruştan 1300 kuruşa, pirinç (kıyyesi) 20 kuruştan 40 kuruşa, etin kıyyesi 100, dometesin kıyyesi 20 kuruşa kadar yükselmiştir. Odun fiyatları yaklaşık 10 kat artarak, bir eşek yükü odunun fiatı 400, bir kıyye kömürün fiatı da 25 kuruşa kadar yükselmiştir.[59]

Öte yandan, asayişin sağlanamamış olması ve bölgeye dışardan işçi gelmemesi gibi sebepler üretimin düşmesine neden oluyordu. Ticaretin durgun ve ihracatın az olması ise, hem üretimin azalmasına, hem de ihracat malları olan pamuk ve susamın fiatlarının düşmesine sebep oluyordu. Bu yüzden pamuk ve un fabrikaları kapanma noktasına gelmişti.[60] Bu koşullar

---

53 **YA,** 23 Mayıs 1921, sayı: 88 ve 11 Kanunuevvel 1337/11 Aralık 1921, sayı: 186. I. Dünya Savaşı öncesinde, Mersin'de 4, Tarsus'ta 3, Adana'da 14 adet, Ceyhan ve Kozan'da 1'er adet un fabrikası mevcuttu. A. Rıza Bey, *"Adana"*, s.1787.

54 Çukurova'nın ithalat ve ihracatının büyük bölümü Mersin limanından yapılıyordu. Mersin limanından Temmuz 1921'de 2.010.178 kilo ithalat, 628.430 kilo ihracat gerçekleştirildi. **YA,** 6 Eylül 1921, sayı: 149. Ağustos ayı ithalatı 2.338.987 kilo, ihracatı 589.381 kilo oldu. **YA,** 2 Teşrinievvel 1337/2 Ekim 1921, sayı: 160.

55 1913 yılında Mersin Limanından 14.000 ton susam ihrac edilmişti. A. Rıza Bey, *"Adana"*, s.1789. **YA,** Adana'dan toplanıp Karataş yoluyla ihraç edilen hayvanların Yunan ordusuna götürüldüğünü iddia ediyor. 25 Ağustos 1921, sayı: 144.

56 **Ferdâ,** 5 Kanunusani 1336/5 Ocak 1920, sayı: 96. **YA,** Fransa'dan 60.000 kilo şarap getirildiğini, rakı ve diğer alkollü içkilerin yasaklandığını, belirtiyor. 8 Mart 1921, sayı: 61.

57 **YA,** 25 Kanunusani 1337/25 Ocak 1921, sayı: 49 ve 22 Eylül 1921, sayı: 156.

58 **YA,** 30 Teşrinisani 1336/30 Kasım 1920, sayı: 34, 22 Eylül 1921, sayı: 156.

59 **YA,** 22 Kanunusani 1337/22 Ocak 1921, sayı: 48

60 **YA,** 29 Ka nunusani 1337/29 Ocak 1921. sayı: 50. 23 Mayıs 1921, sayı: 88. **Hakimiyet-i Milliye,** 3 Mayıs 1921, sayı: 175.

Levent Sahverdi Arşivi

dışarıya zahire ihraç eden Adana'yı, zahire sıkıntısıyla karşı karşıya bırakmış ve bölgeye Afrika'dan bin ton buğday getirilmesine karar verilmiştir.[61]

Millî Mücadele dönemi, Çukurova'nın Müslüman ahalisi için, ekonomik bakımdan çok zor bir dönem oldu. Bölge milletvekilleri Muhtar ve Zekaî Beyler, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne muhacirin için yardım teklifinde bulundular.[62] İktisad Vekâleti, Fransızlar tarafından tahrip edilen köylere tohumluk yardımı amacıyla 1.500.000 kuruş tahsis etti.[63]

Yukarıda sayılan bütün zorluklara rağmen, Çukurovalılar Millî Mücadele'ye maddî desteklerini sürdürdüler. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Adana Heyet-i Merkeziyesi, Levazım-ı Şıtaiye Komisyonu, 1920 yılı Ekim ayında **"Kahraman Ordumuza Kışlık Hediye: 15 Lira Bir Kaput Bedeli"** adıyla bir yardım kampanyası başlattı. Kampanyaya bağışta bulunanların listesi **Yeni Adana** gazetesinde yayınlandı. Bu kampanya süresince yaklaşık 1500 lira yardım toplandı.Yine aynı günlerde, Pozantı'nın Adana il merkezi yapılması münasebetiyle,[64] başka bir yardım kampanyası düzenlendi.** *Tekâlif-i Milliye* emirleri çerçevesinde, Adana Tekâlif-i Milliye Komisyonu tarafından Adana, Mersin, Kozan ve Osmaniye'de giyim eşyası bağışları toplandı.[65] M. Kemal Paşa da, 11.6.1922 tarihinde, 17.4.1922 tarih ve 6009 numaralı emir ve Başkumandanlığın on numaralı *Tekâlif-i Milliye* emri gereği toplanmakta olan %20 vesâit-i nakliyeden, Adana, Mersin ve Osmaniye mıntıkalarının muaf tutulduğunu bildirdi.[66]

---

61 **YA,** 25 Kanunusani 1337/ 25 Ocak 1921, sayı:49 ; **YA,** 11 Teşrinievvel 1337/11 Ekim 1921, sayı: 164. Gazete daha önce 1920 yılında Fransızların, halkın elindeki zahireyi düşük fiyata ve zorla alarak Fransa'ya gönderdiğini yazmıştı. 30 Kasım, sayı: 34. Zahire sıkıntısı bu uygulamadan kaynaklanmış olabilir. Bölgenin Türk yönetimine geçmesinden sonra da zahire ihtiyacının diğer bölgelerden karşılanmasına devam edilmiştir. **ZC**, c.16, s.169-170.

62 **ZC,** c.6, s.457-458.

63 **YA,** 12 Şubat 1921, sayı: 54.

64 Adana şehir mekezinde bulunan vilâyet teşkilâtının Fransız işgal güçleri ile işbirliği içinde olması nedeniyle Pozantı'da yeni bir vilâyet teşkilâtı kuruldu ve Adana'nın Türk yönetimine geçmesine kadar görev yaptı. Geniş bilgi için bkz. Kasım Ener, **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi,** Ankara 1970, s.200 vd.

** Bu kampanyaya katılanların listesi için bkz. Ek:1 A ve B.

65 Memmet Evsile, **Atatürk, Millî Mücadele ve Cumhuriyet,** Amasya 1999, s.120-121; Serpil Sürmeli, **Millî Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Ankara 1998, s.147.

66 **YA,** 16 Haziran 1922, sayı: 292. Sakarya Savaşı'ndan sonra, Fransa'nın Çukurova'yı tahliye edeceği haberleri üzerine Adanalılar, Tekâlif-i Milliye gereğince vermiş oldukları malzeme ve hayvanların bedellerini orduya bağışladılar. **Hakimiyet-i Milliye;** 30 Ekim 1921, sayı:338.

Levent Şahverdi Arşivi

Kadirli'de, muallim Çıldırzâde Bekir Efendinin eşi bir çift altın küpesini satarak parayı Ankara Hilâl-i Ahmer Genel Merkezi'ne gönderdi.[67] Gözne'de Mersinli muhacir hanımlar, kendi aralarında topladıkları parayı Hilâl-i Ahmer'e bağışladılar.[68] İskenderunlu gençler, 7.200 lira, *Adana İslâm Gençler Birliği*, 147 çift yemeni ve 1.130 kuruş müsamere gelirini Hilâl-i Ahmer, ordu ve fakir çocuklara bağışladılar.[69]

Büyük Millet Meclisi'nde Ankara Antlaşması görüşülürken bölgenin ekonomik geleceği de tartışıldı. Payas'da demir cevheri bulunduğu, Pozantı'nın sanayi merkezi olduğu, Fransız sermayesi ile kurulacak şirketlerin, ileride Fransa tarafından himaye edileceği ve Halep'in gelişmiş sanayisiyle pamuk üretim ve işlemesinde Adana'ya rakip olabileceği değerlendirildi.[70]

Fransızlar bölgeyi büyük ekonomik sorunlarla Türk yönetimine devrettiler. Üretim düşmüş, ticaret durmuştu. Yeni Adana gazetesinin tanımlamasıyla, *"tarlalar boş, çiftlikler boş, çarşılar boş"* tu.[71]

Büyük Millet Meclisi'nde Adana, Mersin, İçel ve Konya temsilcileri, Adana'nın Türk yönetimine geçmesinden sonra, savaş ve işgal dolayısıyla başka yerlere göç etmiş olanların, asıl yerleşim merkezlerine sevki ile *"etfâl, eytâm ve aceze-i nisvânın iskân ve iâşesi"* için, et ihtiyacının ordunun elinde bulunan hayvanlardan; yemeklik, tohumluk ve ziraat âletleri ihtiyacının da hükûmet depolarından karşılanmasını istediler.[72] *Sıhhiye ve Muâvenet-i İctimâiye Vekâleti*, 15.12.1921 tarihinde Adana muhacirini için 10.000 liralık havale, İktisat Vekâleti, 17.12.1921 tarihinde, tohumluk temini için Adana ve Antep'e 30'ar, Mersin ve Kozan'a 10'ar bin liralık havale gönderdi. *Müdafaa-i Milliye Vekâleti* de, ziraî ihtiyaçların, gıda ihtiyacının, küçük, yetim ve düşkünlerin ihtiyaçlarının hükûmet depolarından karşılanacağını bildirdi.[73]

---

67 **YA,** 15 Haziran 1921, sayı: 105.
68 **YA,** 1 Eylül 1921, sayı: 147.
69 **YA,** 1 Kanunusani 1338/1 Ocak 1922, sayı: 195.
70 **TBMM Gizli Celse Zabıtları,** Ankara 1984, c.2. s.290 vd.
71 **YA,** 11 Kanunuevvel 1337/11 Aralık 1921. sayı: 186.
72 **ZC,** c.14, s.87.
73 **ZC,** c-16, s.80-81. Buna rağmen bölge milletvekilleri Eşref, İ. Safa, Muhtar ve Zamir Beyler, meclise gönderdikleri telgrafta "hariçten gümrük, dahilden vaziyet bahanesiyle Adana'nın kapılarının bağlandığını, zahire sıkıntısı nedeniyle ekmek fiyatlarının işgal zamanındakinin iki katına çıktığını belirtmişlerdi. **ZC,** c.16, s.169,

Levent Sahverdi Arşivi

Fransız kuvvetlerinin bölgeyi tahliyesinden sonra Ankara Hükûmeti, ekonomik sorunları çözmek için, çiftçiye yardım,[74] bayındırlık faaliyetleri,[75] elektrik sisteminin yenilenmesi,[76] gibi faaliyetlere girişti. Adana'da bir milyon lira sermayeli "Adana Bankası"nın kurulması için çalışmalar başlatıldı. Doğrudan doğruya Avrupa ile iş yapacak şirketlerin kurulması, yatırım ve üretimin arttırılması için girişimler başlatıldı. Tırpanî kardeşlere ait olan ve birkaç yıldır atıl durumda bulunan fabrika Rasim Bey tarafından kiralanarak yeniden üretime başlandı.[77]

Görüldüğü gibi bölgenin tahliyesi sorunları çözmemiş, aksine yeni yönetimi büyük sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Sermaye yokluğu, ticaretin azlığı, üretim düşüklüğü, boş kalan ve tahrip edilen tarlaların, çiftliklerin, fabrikaların yeniden üretime geçirilmesi, kısa sürede çözülebilecek sorunlar değildi. Dahası, Hıristiyan vatandaşların bölgeyi terk etmiş olması, üretimde önemli miktarda düşüşe yol açmıştı. Müslümanların dönüşüyle de işsizlik ve konut sorunu gibi yeni sorunlar ortaya çıktı. Ankara Hükûmeti, Yunanistan ve İngiltere ile mücadele etmek zorunda olduğundan, bölgeye yeterli yardımda bulunamıyordu. Bölge halkı, Fransız işgalinin acısını bir süre daha çekecek ve kendisinin sebep olmadığı olayların sonuçlarına katlanmak zorunda kalacaktır.

SONUÇ

Çukurova, doğal kaynakları ve stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca büyük devletlerin ve bölgesel siyasal güçlerin ilgisini çekmiş bir bölgedir. Özellikle 19.yy'da batılı devletlerin Anadolu ve Ortadoğu ile ilgili projelerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Mondros Mütarekesi'nde bölgenin durumunun iki ayrı maddede düzenlenmiş olması bölgenin önemini belirtmektedir.

Fransa, bölgeyi işgalini, Ermenilerin ve diğer azınlıkların korunması gerekçesine dayandırmıştır. Ancak bölgede faaliyetleri dikkate alındığın-

74 **YA,** 19 Şubat 1922, sayı: 210.
75 **YA,** 27 Teşrinievvel 1337/27 Ekim 1921, sayı: 171.
76 **YA,** 30 Nisan 1922, sayı: 259 ve 1 Mayıs, sayı: 260.
77 **YA,** 3 Kanunusani 1338/ 3 Ocak 1922, sayı:192.

Levent Şahverdi Arşivi

da, politikasının büyük ölçüde, ekonomik çıkarlarını koruma ve kurumsallaştırma amacına yöneldiği anlaşılmaktadır.

I. Dünya savaşı, mütareke ve kurtuluş savaşı yıllarının bölgede sosyo-ekonomik hayatı büyük ölçüde tahrip ettiği görülmektedir. Güvenlik, ulaşım, işgücü kaybı, ticaret ve fiyat istikrarsızlığı gibi konular sosyo-ekonomik yapıya olumsuz etki yapmışlardır.

Bütün olumsuzluklara rağmen, bölge halkının işgale karşı direnişini, Millî Mücadele'ye verdiği desteği ve kurtuluştan sonra yeniden yapılanma çabalarını, Türk toplumunun ulusal dayanışma ve bağımsızlık arzusunun bir tezahürü olarak değerlendirmek gerekir.

Levent Şahverdi Arşivi

EK: 1/A

KIŞLIK HEDİYE

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Adana Heyet-i Merkeziyesi, Levâzım-ı Şitâiye Komisyonu, 1920 yılı Ekim ayında **"Kahraman Ordumuza Kışlık Hediye: 15 Lira Bir Kaput Bedeli"** adıyla bir yardım kampanyası başlattı. Kampanyaya bağışta bulunanların listesi **Yeni Adana** gazetesinde yayınlandı. Ekim ve Kasım aylarında bölümler halinde yayınlanan liste özetlenerek aşağıya çıkarılmıştır.

İSMİ:	BAĞIŞ MİKTARI (Kuruş)
Adanalı Küçük Ahmet Ağa, Adanalı Tirmizî Şükrü Efendi	15.00
Bir zat tarafından	30.00
Polis Komiseri Mahmut Efendi	15.00
Komiser Kemal Efendi, Komiser Muâvinleri Hacı Mehmet Efendi, ve Mehmet Efendi, Polis Memurları; Turgut Kemal, Ali Avni, Bahri, Durmuş, Servet, Mehmet Ali, Ali Rıza, Bayram Edip, Osman Sabri, Refet, Abdurrahman, Bahaeddin, Musa, Mustafa Refet Efendiler (her biri)	7.50
Sıhhıye Müdürü Osman Hayri Efendi	15.00
Vali Vekili Safa Bey , Kadı Fevzi Efendi, Adanalı Timur Ağa	30.00
Sanayi Mektebi Md. Mustafa Efendi, Orman Müdürü Halil Bey	15.00
Bozantı'da Adanalı Ekmekçi İbrahim Ağa	45.00
Adanalı Ahmet Şükrü Efendi, Adanalı Ekmekçi Ali Usta	15.00
Neccâr İbrahim Ağa	45.00
Meclis Başkâtibi Mustafa Nâili Bey	15.00
Şıhlı Karyesinden Muhtar Mahmud ve Molla Mehmed	30.00
Bozantı'da Sıtkı Efendi, Eczacı Tahsin Efendi	7.50
Bilemedik'te Emin, Nabi, Hacı, Ali Rıza, Fuad ve Sıtkı Efendiler, Musa Çavuş, Mahmud, Raci Efendi	5.00
Kahveci Musa, Berber Mehmet	1.50
Hüsrev Ağa, Muharrem Ağa	2.00
Lord Hasan Ağa	1.00
Baltalı Mehmet Efendi, Ahmet Ebu Salih, Kahveci İsmail	2.00
Sipahizâde İbrahim Efendi	3.00
Veli Beyefendi Hazretleri , Mehmet Çavuş akrabası	30.00
Arabacızâde Osman Ağa	1.00

Levent Şahverdi Arşivi

Kahveci Mehmet, Berber Ali, Hasan Hüseyin	2.00
Fındıklı Kariyesi ahalisi nâmına Komşu Mehmet	30.00
Mektub-ı Vilâyet Süleyman Bey	15.00
Alçı Kariyesinden Hatip Molla Mehmet, Hacı Ahmet, Yakup oğlu Hasan, Bekir, Arapoğlu Mustafa	15.00
Eski İnahşa Kariyesinden ahali nâmına Muhtar Mustafa	15.00
Şıhlı'dan Süleyman ve Osman Çavuş	15.00
Orman Müfettişi Tevfik Efendi	75.00
Yeni İnahşa Kariyesinden ahali nâmına Muhtar Molla Ali	30.00
Saralızâde Halil Ağa, Hacı Hamzazâde Ziya Efendi	15.00
Millî Mehmet Ağa, Cumalizâde Mehmet Efendi	10.00
Güleklizâde Hacı Mahmut Efendi, Zihnizâde Cabbar Efendi, İsa, Hacı İzzet, Tokuç Kariyesinden Ahmet Ağa	5.00
Alemdarzâde Ahmet Efendi, Ağazâde Hulusi Efendi	8.00
Hacı Mehmet Ağa, Hulusi Ağa, Bakkal Mehmet Çavuş	5.00
Debbağ Durmuş Ağa	1.00
Emin Efendi kardeşi İsmail Ağa, Bakkal İsmail Ağa, Hacı Ali Efendi, Adanalı Ekmekçi Refet Efendi	10.00
Mebus Eşref Bey, Halim Ağa, Naşit Bey, Bakkalzâdeler	15.00
Mebus Zamir Bey, Kasımbeyzâde Zeki Bey	30.00
Tüccar'dan Mehmet Ali Efendi, Emin Çavuş	60.00
Pırasacı Mehmet Ağa, Torun Mehmet Ağa	30.00
Nalbantzâde Ömer Efendi	2.00
Toplam:	**1.482.50**

Levent Sahverdi Arşivi

EK:1/B

Vilâyet teşkilinden mukaddem Adana eşraf müttehizânı tarafından heyet-i merkeziye nâmına Pozantı Nahiyesi Müdürü Hulusi Efendi'ye iâne olarak verilen meblağın miktarıyla zirde muharrer olduğundan bu kabil iâne itasında mektupla veya bizzat heyet-i merkeziyyeye müracaatla verdikleri iâne miktarını bildirmeleri ilân olunur.

İSMİ:	BAĞIŞ MİKTARI (Kuruş)
Kayserili Hacı Mehmet ve Sabit Efendiler	600
Arıfzâde Asım ve Gülekzâde Hacı Mehmet Efendiler	300
Bosnalı Salih Efendi Damadı Mehmet Ali	3.000
Darendeli Süleyman Efendi	300
Batumîzâde Şakir Efendi	200
Arifzâde Salih Efendi	100
Kozacı Yusuf Ziya Efendi	50
Bakkalzâde Hacı Mehmet Ağa	50
Sarac Arabacı Mehmet Ağa	10
Evliyazâde Hasan Efendi	100
Güleklizâde Bahri Efendi	150
Ahmetlizâde Cumali Efendi	200
Ahmetlizâde Abdi Efendi	400
Bakkalzâde mahdumu Mahmut Efendi	200
Kozacı Emin Efendi	25
Toplam:	**5.935**

KAYNAK: Yeni Adana gazetesi, 16 Teşrinievvel 1336/ 16 Ekim 1920, sayı: 21.

Levent Şahverdi Arşivi

ERMENİLERİN MARAŞ'TAN AYRILMALARI, 1920-1922

Yrd. Doç. Dr. Memet YETİŞGİN*

ÖZET

Ateşkesten sonra işgalcilere karşı Türklerle birlik olmayan ve Türklerle dostça yaşamak arzusunu göstermeyen Ermeniler, uzun zamandır arzuladıkları bağımsız bir devlet düşüncesine devam ettiler. Bunun için onlar işgalcilerle, özellikle Fransızlarla, işbirliği yaptılar. Maraş'ta, Fransızların desteğini aldılar ve artan ölçüde Türk değerlerine ve hayatlarına saldırmaya başladılar. Türkler, onurları ve bağımsızlıkları için Fransızlarla savaşmak zorunda kaldıklarında, Ermenilerle de savaşmak zorunda kaldılar. Kanlı bir karşılaşmanın sonunda Türkler muzaffer oldu. Beraberinde binlerce Ermeni'yi de götüren Fransız işgal gücü şehirden ayrılmak zorunda bırakıldı. Savaştan sonra Maraş'ta kalan Ermeniler ise şehirden ayrılmak için uygun yollar aradılar. Ekim 1921'de Ankara'da Fransızlar ile Türkler anlaşma imzalayınca ki bu Fransız işgalinin bölgeden ayrılması hakkında uzlaşma sağlıyordu. Türk otoritelerinin ve Ankara Anlaşması'nın verdiği garantilere rağmen, Ermeniler ciddi olarak Fransızlar ile birlikte bölgeden ayrılmayı istediler. Sonuçta, Maraş'ta kalan son Ermeni grupları da Ocak 1922'de şehirden ayrıldılar.

Anahtar Kelimeler

Türkler, Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu, Fransızlar, Maraş, Mustafa Kemal, Misyonerler.

---

* Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş.

Levent Sahverdi Arşivi

THE DEPARTURE OF ARMENIANS FROM MARAŞ, 1920 – 1922

ABSTRACT

Not allying with the Turks against the invaders, and not showing any desire to live a friendly life with the Turks after the armistice, the Armenians continued to entertain their long-time desire for an independent state. For this, they sided with the invaders, especially with the French. In Maraş, they got the French support and increasingly began to attack the Turkish values and lives. When the Turks had to fight for honor and freedom against the French occupation forces, they had to fight the Armenians, too. After a bloody confrontation, the Turks became the victor. The French occupation was forced to leave the city, carrying along with them many thousand of the Armenians. The Armenians who remained behind after the war in Maraş sought proper ways to leave from the city. As the Franco-Turkish agreement in Ankara signed in October 1921, which agreed on the French occupation to leave the area, the Armenians wanted very much to leave the area with them despite assurances given to them by the authorities and the Ankara Agreement. Thus, the last remaining large groups of Armenians in Maraş left the city in January 1922.

Key words

The Turks, Armenians, The Ottoman Empire, the French, Marash, Mustafa Kemal, Missionaries.

Levent Şahverdi Arşivi

Ermenilerin Maraş'ı terk etmeleri ile onların bağımsızlık kazanma amacıyla devlete karşı sık sık ayaklanmalar çıkarmaları, emperyalist devletlerin bir maşası olarak rol oynamaları ve en sonunda da işgalciler ile işbirliği yapmaları arasında sıkı bir ilişki vardır. Ermeniler Maraş'ta Türkler ile birlikte, kendi tarihi ve demografik gerçeklerine uygun bir yaşam yerine, dış güçlerin desteği ile bağımsızlık için mücadele etmişler, ancak mücadeleyi kaybedince de bölgeyi terk etmeyi seçmişlerdir. Bu gidişte, kendi izledikleri gerçeklerden yoksun siyaset ile, emperyalist devletlerin çıkar çatışmalarının büyük sorumluluğu vardır. Onlar şehirde kovulmamış, emperyalistlerin ve işgalcilerin emellerine alet olduklarından, onlarla birlikte ayrılmışlardır.

Maraş şehrinde oldukça azınlıkta olmakla birlikte Ermeniler Maraş'ın önce İngilizler ve sonra da Fransızlar tarafından işgalini kendileri için kaçırılmaz bir fırsat olarak görmüş, sonunda batılı büyük devletlerin desteklerini elde ettiklerini düşünmüşlerdir. Bu desteğe güvenerek bir bağımsız Ermenistan kurma şansını yakaladıklarını ve bunu iyi değerlendirmeleri gerektiğini algılamışlardır. Paris'te Ermeni delegasyonu başkanlığını yapan Boghos Noubar oldukça geniş topraklar üzerinde bir Ermenistan istemiş, ancak istediği topraklar üzerindeki toplam nüfus içinde oranları ancak yüzde 15 olmasına bakmaksızın, kuzeyde Karadeniz, güneyde Akdeniz'e ulaşan sınırları ve Rusya Ermenistan'ını içine alan bir bağımsız Ermeni devleti kurmak iddiasında bulunmuş ve hatta bu devletin bağımsızlığını da 30 Kasım 1918'de ilan etmiştir. Maraş şehri bu düşünülen ve sözde ilan edilen devletin sınırları içinde yer alıyordu.[1]

Mütareke döneminde bölgeyi ilk işgal eden İngilizlerin varlığını kendi çıkarları için kullanma yolları deneyen Ermeniler, İngilizlerin şehri işgali döneminde umduklarını bulamamışlardı. Bunda gerek İngilizlerin bu bölgedeki geçici olmaları, çünkü buraları gizli anlaşmalarla Fransızların etki bölgesine ayrılmıştı, ve gerekse de İngilizlerin gelecekteki Fransız işgalcilerinden daha gerçekçi bir işgal politikası izlemeleri etkili olmuştur. İngilizlerin Fransızlar ile yaptıkları Eylül 1919 tarihindeki Suriye İtirafnamesi hükmünce zengin petrol yataklarına sahip Musul vilayeti karşılığı

1 Salahi R. Sonyel, **Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire**, Turkish Historical Society, Ankara, 1993, s. 419.

Levent Sahverdi Arşivi

Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'yu Fransızlara terk ederek bölgede çekilmeleri, ve bölgenin Ermeni yanlısı Fransızların işgali altına girmesi Ermenilere bağımsızlık yolunda büyük bir umut ve sevinç vermiştir.

Ermeniler Fransız desteği ile kendi amaçlarına ulaşmak isterken, Fransızlar da kurmayı düşündükleri büyük Suriye mandası için kuzeyde kendi kontrollerinde bir "Ermeni" tampon bölgesi oluşturmak düşüncesindeydi. Bunun için Ermeniler Fransızlarla, Fransızlar da Ermenilerle işbirliği yapmışlardır. Fransızlar bölgenin işgali ve bu işgalin sürdürülebilmesi için Ermeni gönüllülerine, Birinci Dünya Savaşı sırasında kurdukları ve gelecekteki "Küçük Ermenistan'ın ordusu"[2] olarak gördükleri Ermeni askerlerine, *Legion d'Orient*, ve işgal ettikleri yerlerdeki silahlandırıp askeri eğitim verdikleri Ermeni milislerine güvenmekteydiler.

Ermeniler ise Fransızların bölgedeki askeri gücü ve uluslararasındaki siyasi desteği ile bölgedeki ezici Türk varlığını dengelemek ve sonra da ya türlü yollarla yok etmek ya da, en azında, kendi kuracakları devlette azınlık durumuna düşürmek istiyorlardı. Bu sebeple, Türklerin kendilerini dostça karşılayıp, birlikte yaşama konusunda gösterdikleri mütareke dönemi anlayışını reddetmişlerdi. İngilizlerin şehri terk edeceğini öğrenir öğrenmez Fransızlara müracaat ederek kendilerinin güvende olmadığını iddia ederek bir an önce şehrin Fransızlar tarafından işgalini istemişlerdi.[3] Fransız işgal güçlerinin şehre girdiği gün ise büyük bir coşku içinde şenlikler düzenlemişler ve işgali kendileri için bir "kurtuluş" olarak görmüşlerdir.[4]

Her ne kadar Türkler ve Birinci Dünya Savaşında taraf oldukları güçler savaştan yenik çıkmışlarsa da, özgür kalma ve yaşama azimlerinden bir

---

2 Sonyel, **Minorities...**, s. 416.

3 Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990, p 277; Stanley E. Kerr, **The Lions of Marash: Persenal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922.** State University of New York Press, Albany, 1973, s. 61.

4 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919)**, vol. 2, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, belge no, 61; Adil Bağdadlılar, **Uzunoluk: İstiklal Harbinde Kahramanmaraş.** Kervan Matbaası, Kahramanmaraş, 1974, s. 45; Yalçın Özalp, **Mustafa Kemal ve Milli Mücadelenin İlk Zaferi.** Belediye Yayınları, Kahramanmaraş, 1984, s. 40-41; Ahmet Eyicil, "Fransızların Maraş'ı İşgali," **Madalyalı Tek Şehir Kahramanmaraş Dergisi**, no. 8 (12 Şubat 1991), s. 14; Ahmet Hulki Saral and Tosun Saral, **Vatan Nasıl Kurtarıldı: Nur Dağları, Toroslar, Adana, Maraş, Gaziantep ve Urfa'da Yapılan Kuvayı Milliye Savaşları.** Türkiye İş Bankası, Ankara, 1970, s. 157.

Levent Şahverdi Arşivi

şey kaybetmemişlerdi. Ülkenin birçok yerlerinde bağımsızlık için kuvay-ı milliye teşkilatları kurmuş, işgallere karşı mücadeleye başlamışlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak bu ulusal güçleri örgütlemeye başlaması, işgalcileri ve onların işbirlikçilerini zor duruma düşürmüştür. Bu bağlamda, Maraş ulusal direncin ilk somut örneğini gösterme başarısını gerçekleştirmiştir.

İşgalin esaret ve yok olmak olduğunu gören Maraş'ta ki Türkler, öncelikle şehrin İngiliz işgalinde olduğu gibi Fransız işgali altında da statükonun devamını istemiş, onların günlük hayata ve resmi işlere karışmamasını beklemişlerdir. Bu amaçla, Maraş'taki Ermenileri de kendi yanlarına katarak işgalci Fransızlara karşı birlikte mücadele etme teklifini sunmuşlardır. Ancak, Ermeniler buna yanaşmamıştır. Bunun üzerine, Ermenilerin tarafsız kalmasını istemişlerse de Ermeniler tarafsız kalmayı da kabul etmemişlerdir.[5] Bundan sonra Türkler tek başlarına kendilerini esir etmek isteyen Fransız ve Ermenilere karşı tüm güçleri ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Türkler ile Ermeniler ve Fransız işgalcilerin birlikte yaşama umutları sona erince, şehirde çetin ve kanlı mücadele başlamış, taraflar birbirilerini yok etmek için ellerinde gelen çabayı göstermişlerdir. Ermenilerin sürekli olarak Fransızları teşvik ederek Türk evlerini yakmaya ve büyük zararlar verdirmeye çalışmaları, şehirdeki top ve makineli atışlarının oluşturduğu korku, dehşet ve yıkımlar büyük acılara yol açmıştır.[6] Buna karşılık Türkler Maraş'ta, Milli Kuvvetlerin de yardım ve destekleri ile Milli Mücadelenin ilk zaferini kazanmışlardır. 21 Ocak 1919'dan 12 Şubat 1920'ye 22 gün süren kanlı mücadeleden sonra Maraş'ta ki Fransız işgal güçleri şehri terk etmek zorunda kalırken, onlara destek vererek Türklere karşı savaşmış olan Ermeniler de şehirde kalma onurunu kaybetmişlerdir. Çünkü onlar Türklerin kendileri ile birlikte işgalci düşmana karşı mücadele teklifini reddetmiş, düşmanla birlik olarak yüzlerce Türk'ün ölümüne

5 "The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of teh City against Turkish Forces, January-February 1920," **The Armenian Review**, 31 (Spring 1977-78), s. 65; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri**, vol. 2, document no, 85.

6 "The 22 Days of Marash..., 31, s. 67.

Levent Şahverdi Arşivi

sebep olmuşlardı. Eğer kendileri kazanmış olsalardı, büyük ihtimalle şehirdeki Türkler katledilecek, ağır baskı altında kalacak veya şehri terk etmek zorunda bırakılacaklardı.

Dolayısıyla Maraş'ta ki Ermeniler zaferin Türkler tarafından kalması sebebiyle birlikte mücadele etmiş oldukları Fransızlar ile birlikte şehri terk etmek durumunda kalmışlardır. Bu bağlamda, savaştan önce şehirdeki 20 bin civarındaki Ermeni, gerek savaş sırasında canını kaybederek, gerek Fransızlar ile birlikte kaçarak ve gerekse de daha sonra Amerikalı misyoner ve yabancı kuruluşlar denetiminde şehirden ayrılarak şehri terk etmişlerdir. Bu aşamada, Ermenilerin Maraş'ı terk etmesini,

a. Savaş sırasında hayatını kaybedenler,

b. Fransız işgal güçlerinin yenilgi üzerine şehri terk etmesi sırasında onlar ile birlikte kaçanlar

c. Ve daha sonra Amerikalı misyoner, Yakın Doğu Yardım Kurumu yetkilileri, doktor ve öğretmenleri önderliğinde şehri terk edenler olarak üç kısımda incelemek mümkündür.

Öncelikle Maraş savaşı sırasında tarafların kayıplarına bir bakıldığında, oldukça farklı rakamlarla karşılaşılmaktadır. Arslan Bey komutasında Maraş Kuva-yı Milliyesi'nin, Pazarcık ve Göksun'dan gelen milli kuvvetlerle desteklenmesi sonucu, ve gerek Elbistan ve çevre depolarda silah yardımı ve özellikle de kışladaki silah ve cephanenin kuvay-i milliyecilere dağıtılması sonucu, oldukça güçlü bir konuma gelen Türkler, Ermeniler ile Fransızlara karşı 22 gün başarı ile mücadele etmişler, şehrin önemli bir kesimine hakim olarak savaşmışlardır. Ermeniler ise Fransız askeri yardımını sağlayarak Türklerin Milli Kuvvetlerine benzer "Ermeni Milli Birlik" adlı kendi savunma teşkilatlarını kurmuşlardır.[7] Dahası, Ermeniler Fransız askeri birliklerinin de bulunduğu büyük evlere-Bulgurcıyan, Hırlakyan evleri gibi-kiliselere, okullara ve manastırlara sığınarak savaşı sürdürmüşlerdir. Bu binalar genellikle sağlam yapılı ve savunmaya müsait yerlerdi.

7 "The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of teh City against Turkish Forces, January-February 1920," **The Armenian Review**, vol. 30 (Winter 1977-78), s. 388.

Levent Şahverdi Arşivi

Fransız işgalci güçlerine gelince, askerlerin bir kısmını Ermenileri korumak ve onlarla birlikte savaşmak için kilise, okul ve manastırlara yerleştirmiş, komutanları General Quérette ise kışladaki birliklerin başında savaşı sürdürmüştür. Ermeni ve Fransızlar top ve makineli gibi ağır silahlardan üstün iken, Türkler cadde ve sokaklara hakim olarak ve şehri çepeçevre sararak bir üstünlük kurmuşlardır. Hatta, birçokları Ermenilerin topluca sığındığı ve silahlı mücadeleye başladığı kilise, ev, hastahane ve okulların etrafındaki kendi evlerini yakarak, buraların daha rahat sarılmasını ve etkisiz hale getirilmesini sağlamışlardır. Öyle ki Ermenilerin bulunduğu yerler yanmış ve yıkık Türk evleri arasında birer ada şeklinde kalmıştır.[8]

Savaş çetin ve kanlı geçmiş, genellikle iki kesim de ciddi çatışma ve kayıpları tatmıştır. Savaşın son günlerinde Albay Normand komutasındaki birliklerin şehre yardım için gelmesi ve Mercimek Tepe'yi alarak Müslümanların yaşadığı şehir sakinlerine top atışlarıyla ağır kayıplar verdirmesi,[9] bir ara Türklerde bezginlik hali yaratmış, birçokları ev halklarını alarak güvenlik için şehri terk edip komşu yerleşim yerlerine gitmişlerdir.[10] Hatta, Ermeniler bu fırsattan faydalanarak bazı Türk evlerini yağmalayıp, rastladıkları bazı Türkleri öldürmüşlerdir.[11] Durumun aleyhlerine döndüğünü gören bazı Türk ileri gelenleri, Dr. Mustafa'yı düşmanla görüşmek ve bir anlaşmaya varmak için Fransız komutanla buluşmaya zorlamışlardır. Ancak, milli kuvvetlerin tavizsiz ve inatçı mücadelesi Fransızları pes

8 Hüsamettin Karadağ, **Milli Mücadelede Maraş.** Mersin, 1943, s. 40; "The 22 Days of Marash..., 31, s. 66. Özellikle, Ermeni kaynakları Ermeni halkın kendi kiliselerinde yakılarak öldürüldüklerini yazarlar. Ancak, bu kiliseler sadece suçsuz halkın toplandığı ibadethaneler değillerdi. Buralarda Fransız askerleri, Ermeni militanları, gönüllüleri, ve lejyonerleri ağır silahlarla silahlı halde Türk halka saldırılar düzenlemekteydi. Buraları birer savunma kaleleri gibi idi. Türkler bu kalelerin alınması için çalışmışlardı. Karadağ'a göre, Ermeniler ve Fransızlar Kale hariç tüm müstahkem mevkilere hakimdi. Eğer Kale'de onların kontrolünde olsaydı, Türklerin "durumları çok fena olurdu."

9 Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi, **Barış Faaliyetleri Koleksiyonu:** Klasör No:1162, E/Y Dosya No: 153/81, Belge: 2-11; Bağdadlılar, **a.g.e.,** s. 117; Kerr, **a.g.e.,** s. 146-151; Karadağ, **a.g.e.,** s. 48.

10 Bağdadlılar, **a.g.e.,** s. 117. Bağdadlılar olayı anlatırken şöyle yazmaktadır; "Bununla beraber şehir boşalıyordu. Ailesini, çocuklarını bulabilenler birlikte, bulamayanlar tek başına köy yollarını tutmuşlardı. Erkeklerini bulamayan kadınlar erkeksiz çıkıyorlardı köy yollarına. Mahşer gibi herkes her şeyden evvel nefsini düşünüyordu. ..."

11 Kerr, **a.g.e.,** s. 154.

Levent Sahverdi Arşivi

ettiremeye yetmiştir.[12] Fransızlar, 9 Şubat'ta aldıkları karar doğrultusunda, 11/12 Şubat gecesi gizlice şehirden çekilmeye başlamışlardır. Bu çekiliş Ermeniler arasında büyük bir paniğe yol açmış ve binlerce Ermeni apar topar onları izleyerek şehirden kaçmaya başlamıştır.

Çetin ve kanlı olayların yaşandığı çatışmalar boyunca her kesimden yüzlerce ve binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Bu bağlamda, Türklerin kayıpları 200 ile 4.500 arasında değişen rakamlarla ifade edilmiştir. Her ne kadar birçok kaynakta Türklerin kayıpları 200 ile 300 arasında gösterilmişse de,[13] Amerikan Yakın Doğu Yardım kurumunda çalışan ve savaş boyunca Maraş'ta Ermenilerle birlikte hareket eden Stanley E. Kerr'e göre 200 rakamı Türklerin sadece düzenli askeri birliklerinden kaynaklanan kayıpları ifade etmektedir. Türkler toplamda 4.500 kayıp vermişlerdir.[14]

Kaynakların ifadesine göre, Fransız kayıpları 800 ile 1.200 arasında değişmektedir.[15] Topları ve ağır silahlarının gölgesinde ve bulundukları noktadan fazlaca ayrılmadan savaşan Fransızlar, karşı tarafa yıkıcı ve öldürücü top ve makineli atışları yaparken, kendileri çoğunlukla daha az tacize uğramışlardır.

Ermenilerin kayıpları ise 3.500 ile 12.000 arasında değişen rakamlarla ifade edilmiştir. 10 Şubat akşamı Dr. Mustafa, Amerikalı Dr. Wilson ve

---

12 Ali Sezai Efendi, **"Maraş'ın Şekerli, Hatuniye, Bostancı, Kuytul Mahallerinden Mürekkeb Şubenin Reisi Olarak Bilfiil Teşkilatı Yaparak ve Milli Müdafaa ve Harb Safahatından Bulunarak Yazdığı Tarihçeden İcap Eden Yerlerin Hülasasıdır."** Basılmamış el yazı ile kaleme alınmış bir belge; R. Yaşar Büyükoğlu, **Milli Mücadele Döneminde Güneydoğu Anadolu** (30.X. 1918-20.X. 1921), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi. Ankara, 1998, s. 164; Saral, **a.g.e.,** s. 197-198.

13 **Hakimiyet-i Milliye,** 21 Şubat 1336 (1920); Bağdadlılar, **a.g.e.,** s, 121; Akbıyık, **a.g.e.,** s. 219; Büyükoğlu, **a.g.e.,** s. 172, 174; **Meclis-i Ayan Tutanakları,** 4 Mart 1336 (1920). Ayan meclisinde, İngiliz ve Fransız gazetelerinin binlerce insanın Maraş müdafaası sırasında öldüğüne dair tartışılan bir soruya karşılık Abdurrahman Şeref Efendi, Şura-i Devlet Reis Vekili, "Maktulinin ve meskensiz kalan ahalinin miktarını da bilmiyorum. Fakat her gün gelen resmî cetveller vardır, bunlara nazaran iki-üçyüz kişi de bu ihtilâl esnasında öldü. Bu iki-üçyüz kişi içinde Müslim de var, Ermeni de vardır, karışıktır. Kasabaya hariçten top, mitralyöz atılıyor. Ahali de heyecanla birbirini öldürüyor. Mamafih zayiat miktarı binlerce değil, bir-ikiyüz kişiden ibarettir. İzam ettikleri gibi değildir," demiştir.

14 Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi, **Barış Faaliyetleri Koleksiyonu:** Klasör No:1162, E/Y Dosya No: 153/81, Belge: 2-12,13; Kerr, **a.g.e.,** s. 195.

15 Paul du Véou, **La Passion de la Cilicie**. Paris: Librairie Orientaliste, 1937, s. 100; Kerr, **a.g.e.,** s. 195. Véou'ya göre, 1.200 Fransız askeri ölmüş veya savaş dışı kalmıştı. 300 kadarının ise ayakları donduğundan kangren olma tehlikesi ile kesilmek zorunda kalmıştı.

Levent Şahverdi Arşivi

Fransız subaylar Alman Hastahanesinde barış için toplanıp karara varmaya çalıştıkları sırada, 10.000 Ermeni hayatta olduğu ifade edilmiştir.[16] Yakın Doğu Yardım Kurumundan, W. Nisbitt'in savaşla ilgili memorandumuna göre Ermenilerin toplam kaybı 3.500 ile 4.000 arasında idi ve şehrin yarısı yanmıştı.[17] Kerr'e göre, Savaş sonunda şehirde kalan ve dört ana binada-Amarikan misyoner kompleksi, Alman hastahanesi, Betişalom Yetimhanesi ve Katolik Ermeni Kilisesi-toplanan Ermenilerin sayısı 9.700 idi. Fransızların kendilerini kimsenin izlememesi gerektiği yolundaki uyarı ve emirlerine rağmen, Ermenilerden kaç kişinin İslahiye'ye doğru yola çıktığı tam olarak bilinmiyorsa da, 3.400 civarında Ermeni'nin Fransızlar ile birlikte gittiği ve bunlardan 2.400 kadarının İslahiye'ye ulaştığı, yollarda ise 1.000 kadarının öldüğü tahmin edilmektedir.[18] Aynı zorlu yolculuğu yapmış olan bir görgü tanığına göre, 4.000 asker ve 5.000'den fazla Ermeni Fransızlarla birlikte Kaçmış, Belpınar'dan sonra ağır ve on üç saat süren bir tipi fırtınasının meydana getirdiği "karmaşa ve terörle mücadele ederek" ve büyük kayıplar vererek ilerlemişlerdir. Bu kayıplar, onların 1918'den beri İtilaf güçlerinin "kendi aralarındaki mücadele ve hatalarının" küçük bir sonucudur.[19] Bir başka kaynağa göre, İslahiye'ye yola çıkan 5.000 Ermeni'den ancak üçte ikisi varabilmiş ve oradan da İzmir, İzmit ve diğer Yunan işgali altındaki yerlere gitmişlerdir.[20] Yine bir başka kaynağa göre, savaşın başında 22.000 olan ve kaç kişinin Fransızlarla birlikte kaçtığı bilinmeyen bir anda geride kalanlar 9.700 kadardı ve bunlar da Türklerin koruması altında güvene kavuşmuşlardı.[21] Ghazarian'a göre

16 Kerr, **a.g.e.,** s. 168.

17 Kerr, **a.g.e.,** s. 257.

18 Véou, **a.g.e.,** s. 101; "The 22 Days of Marash..., 31, s. 57-58; Kerr, **a.g.e.,** s. 196. Kerr'in iddiasına göre, yaklaşık 2.000'i köylerden olmak üzere savaş öncesinde 24.000 Ermeni Maraş'ta yaşamaktaydı. Bunlardan 9.700'ü Maraş'ta hayatta kalmış, 2.400'ü de İslahiye'ye ulaşmıştı. 11.900 Ermeni şehirdeki ve köylerdeki çatışmada, İslahiye'ye giderken yollarda hayatını kaybetmişti. Ancak, bu rakam oldukça abartılı görünmektedir. Véou, kaçış sırasında 3.000 Ermeni'nin öldüğünü iddia etmektedir.

19 Véou, **a.g.e.,** s. 99; "The 22 Days of Marash..., 31, s. 59, 61. Dr. Elliott, "Fransız ve İngiliz devlet adamları bu saatte ne yapıyorlardı? Rahat adamlar, yiyebilen adamlar, altında uyuyabilecek çatıları olan adamlar, karıları ve çocukları güvende ve sıcak ortamda olan adamlar-onlar oturup dünya satrancı üzerinde uluslar arası politikanın büyük oyununu oynuyorlar, bu sırada dünyada hayatlar kanıyor, büyük acılar çekiliyor her harekette" diye yazarak emperyalistleri trajik olarak kınıyordu.

20 "The 22 Days of Marash..., 31, s. 63.

21 Kerr, **a.g.e.,** s. 177-181.

Levent Sahverdi Arşivi

22.000 olan Ermeni nüfusundan 5.000'i ölmüş, 3.000'i Fransızlarla birlikte gitmiş ve 14.000 kişi ise şehirde sağ kalmıştı.[22] Bağdadlılar'a göre ise 14.000 olan Ermenilerden 8.000'i savaş sonunda sağ kalmış, geride kalan 6.000 Ermeni'den ise ne kadarının öldüğünün ve ne kadarının ise Fransızlar ile birlikte gittiğinin bilinilmediği belirtilmiştir.[23]

Fransızların çekilme kararı üzerine birçok Ermeni onlarla birlikte çekilmeye karar vermiş, ancak Fransızlar çekilmeyi gizli tuttuklarından Ermenilerin kendileri ile birlikte kaçma isteğine karşı gelmişlerdir. Gerekçe olarak, eğer kalabalık bir Ermeni halkı onları takip ettiği Türklerce görülürse, üzerlerine baskın yapılıp birçokları öldürülebilirdi. Buna rağmen, Ermeni lejyon askerlerinin ve Rus Albay Simonoff'un destek ve ısrarı üzerine bir kilometre ara ile Ermenilerin Fransızları takip etmesine müsaade edilmiştir. Sığındıkları birçok yerden, Türkler tarafından kendilerine saldırıda bulunulabilir düşüncesi ile Amerikalı misyonerler Fransızlar ile birlikte ayrılmak için yetişkin kızların ve erkeklerin gitmesine karar vermiş, geride ise çoğunlukla çocuk ve kadınların kalmasına müsaade edilmişlerdir.[24]

Fransızlar ile birlikte İslahiye'ye doğru kaçışan Ermeniler ağır kış şartları altında büyük kayıplar vererek yola devam etmişlerdir. Her ne kadar milli kuvvetlerce Aksu, Eloğlu ve bazı yerlerde saldırılar olmuşsa da bunlar pek etkili olmamıştır. Asıl kayıplar soğuğa ve kara verilmiştir ki o günlerde eşine az rastlanır çetin bir kış yaşanmıştır. Örneğin, yetimhaneden gönderilen 51 kızdan ancak 40'ı İslahiye'ye varmış, Senegalli askerlerden 150'sinin ayakları donduğundan ve kangren tehlikesi üzerine kesilmiştir. Belpınar'dan İslahiye'ye yol kenarları ölü insan kümeleri ile dolmuştur.[25]

Fransızların şehri terk edeceğini öğrenen bazı Ermeni ileri gelenleri Amerikalı Yakın Doğu Yardım organizasyonunda çalışanlarından ve misyonerlerinden yardım istemiş ve zaten öteden beri birlikte hareket eden bu kimseler onlarla birlikte kalarak, Ermenilerle "korumaya" ve "temsil" etmeye devam etmişlerdir. Maraşta'ki misyonerlerin başı durumunda görü-

22 "The 22 Days of Marash..., 31, s. 68.
23 Bağdadlılar, **a.g.e.**, s. 123.
24 Kerr, **a.g.e.**, s. 165-166.
25 Kerr, **a.g.e.**, s. 188-189.

Levent Şahverdi Arşivi

nen Mr. Lyman ve diğerleri savaşın kazanıldığı bir anda Fransız kararına inanamamışlardır. Ancak bununla birlikte geride kalan Ermenileri de yalnız bırakmak istememişlerdir.

Fransızların çekilmesi ile hayal kırıklığı, kin ve çaresizlik hisseden Ermeniler, Amerikalıların yardımını arama yanında başka çareler de aramışlardır. Bunlardan birisi kendi güçlerine dayanma yollarını zorlamak olmuştur. Bu amaçla, Bulgurcıyan evine sığınan Hırlakyan Ağa'nın Ermeni ileri gelenlerini toplayarak, eldeki güçleri ve silahları gözden geçirmesi ve Türklere karşı savaşa devam etme isteği ve Türk ordusunda da daha önce görev yapmış olan Hırlakyan'ın oğlu Setrak'ın komutasında yeniden bir askeri düzen oluşturmaya çalışması gibi çareler aramaları dikkat çekmektedir.[26] Ancak, Fransızların ağır silahları, binlerce askerine karşı başarı ile mücadele etmiş olan Türklere karşı Ermenilerin tek başına yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Sonuçta, Abarabaşı (Ermeni Katolik Kilisesi) kilisesindeki son silahlı Ermeniler de Amerikalıların arabuluculuğu ve Türklerin ortaya koyduğu şartları kabul etmek zorunda kalarak teslim olmuşlardır. Zaferden sonra Süleymanlı askerlik şubesi başkanı binbaşı Cemil başkanlığında şehirde geçici bir idare kurulmuş, bu idare birkaç suçlu bulduğu kimsenin asılmasına karar vermiştir.[27] Ancak, kısa süre sonra idari ve adli işler yeniden tesis edilmiştir. Hükümet mutasarrıf olarak İrfan Bey'i görevlendirmiştir. Irfan Bey'de şehirde asayişi ve düzeni sağlayarak iyi bir ortam oluşturmuştur. Hatta, Ermeniler yeni ve rahat ortamdan memnun kalarak, Türklerden gördükleri yumuşak ve koruyucu yaklaşıma karşı gösterdikleri hoşnutluğu, hükümete çektikleri bir telgrafla dile getirmişler, olan olaylardan Fransızları sorumlu tutarak, kendilerinin Fransızlar tarafından kandırıldığını dile getirmişlerdir.[28]

Bununla birlikte, sayıca içinde bulundukları toplumun çok az bir kesimini oldukları halde, büyük güçlerin kendi çıkarları için kışkırtıcı emellerine alet olan Ermeni ileri gelenlerinin sorumsuzca hareket etmeleri sonucunda, kendi halklarının Türkler ile birlikte gelişme ve ilerleme şansını ortadan

26 Kerr, **a.g.e.,** s. 155-156.
27 ATASE Arşivi, **Barış Faaliyetleri Koleksiyonu:** Klasör No:1162, E/Y Dosya No: 153/2-13
28 Saral, **a.g.e.,** s. 204-205; Akbıyık, **a.g.e.,** s. 218.

Levent Şahverdi Arşivi

kaldırmışlardır. Bir tarihçinin ifadesi ile, "Onlar Avrupa tarafından baştan çıkarıldılar ve intihar" etmişlerdir.[29] Yıllar sonra batılı güçlere sığınıp onların yardımını aramanın ve sonunda da kaybetmenin acısını objektif olarak değerlendiren bazı Ermeniler, Türklerle birlikte hareket etmiş olsalardı ve başkalarının oyuncağı olmasalardı daha iyi bir durumda kalabileceklerini itiraf etmişlerdir. Ama artık iş işten geçmişti, ve Türk'e duyulan öfke ve hıncın yerini, yaptıkları yanlışın verdiği vicdan muhasebesi almıştır.[30]

Maraş'ta yedi mahalle-Şekerdere, Kümbet, Kuyucak, Çukuroba, Tekke, Akdere, Çarşı-içinde yaklaşık 1.000 ev ve 350 dükkan, 5 cami, 10 kilise, 15 mektep ile Kışla yanmış ve yıkılmıştır. Tahminen o günkü para ile 700.000 lira maddi zarar ortaya çıkmıştır.[31] Amerikalılardan Dr. Shepard ve Dr. Lambert'ın yaptığı bir araştırmaya göre ise 6 kilise ve 7 cami yanmıştır. Yanan ve tahrip olan evlerin tespit edilmesinin zorluğuna rağmen genelde evlerin %40'nın yandığını, çarşıdaki tüm Ermeni ve Türk dükkanlarının yağmalandığını tespit etmişlerdir.[32]

Fransızlar çekilirken Amerikalılara ellerindeki yiyecekleri ve diğer malzemeyi vermişlerdi.[33] Hatta, Dr. Mustafa ile yaptıkları anlaşmada, Türklerin muhatap olarak Amerikalıları görmesini istemişlerdi.[34] Bu sebeple, Maraş'ta kalan Ermeniler, Amerikan Yakın Doğu Yardım Organizasyonu, Amerikan misyonerleri, doktor ve öğretmenleri gözetiminde bırakılmışlardır. Amerikalı ve diğer yabancılar ise eskiden beri kendi ülkelerinin gücünü kullanarak Ermenilere destek olmuş, onların Türklerle samimiyet kurmasını ve karışmasını bir dereceye kadar önlemişlerdir. Kendi önderliklerinde ve kendilerine sadık, kendi mezheplerini izleyen yeni bir toplum oluşturmak istemişlerdi. Misyonerler, yabancı bir ülkede kendi hükümranlıklarını ilan etmiş ve bu hükümranlığın itaatçi halkı olarak da

---

29 Sonyel, **Minorities...**, s. 429.

30 Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi**. İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayını, 1986, s. 232; Sonyel, **Minorities...**, s. 430.

31 ATASE Arşivi, **Barış Faaliyetleri Koleksiyonu**: Klasör No:1162, E/Y Dosya No: 153/2-13; Saral, **a.g.e.**, s. 205.

32 Kerr, **a.g.e.**, s. 207.

33 "The 22 Days of Marash..., 31, s. 68.

34 Bağdadlılar, **a.g.e.**, s. 120.

Levent Şahverdi Arşivi

azınlıkları bulmuşlardır. Ve daha kötüsü, Ermeniler de bu yabancıların gerçek niyetlerini bilmeden kendilerini onların kucağına atmışlardır. Amerikalı ve diğer yabancı misyoner, öğretmen ve yardımseverler, Türklerin gözünde Ermenileri destekleyen ve doğan tatsız olaylarda rolleri olan zararlı kimselerdi ve bu nedenle şehri ve Türk vatandaşı olan Ermenileri terk etmeliydiler. Onların şehri terk etmesi için Ermeniler tarafından da istenmediklerinin kendilerine söylenmesini istemişlerdir. Bu amaçla, savaştan sonra şehirdeki Türk ileri gelenleri Ermenilere Amerikalıları istemediklerine dair söz almak istemiş, ancak Ermeniler buna yanaşmamıştır.[35] Bu şekilde Ermeniler geçmişte Fransız işgalciler ile hareket ederken, şimdi de Amerikalıların yanında yer almışlardır.

Ermenilere destek olmak ve onların içinde yaşadıkları toplumdan bu yolla ayrı kalmasını sağlamak için Amerikan Uluslararası Genç Adamın Hıristiyan Örgütü (The Young Men's Christian Association International) adlı örgütte Maraş'ta çalışmalarını yoğunlaştırmak istemiştir. Bu örgüt, Konya, Halep, Antep ve Maraş gibi yerlerde şubeler açmıştır. Ancak Maraş şubesi sorumlusu Frank Johnson ve örgütün genel sekreteri James Perry Antep'te buluşup Maraş'a gelirken, Antep yakınlarında bir saldırı sonucu öldürülmüştür.[36]

Ayrıca, bu sırada Paris'te büyük devletler bir araya gelerek Türklerin kaderini tayin etmeye çalışıyordu. Boghus Noubar öncülüğündeki Ermeniler büyük güçlerin desteğinde aşırı toprak taleplerinde bulunuyordu.[37] Hatta, Fransızların daha büyük güçlerle tekrar Maraş'a dönüp şehri işgal edeceğinden bahsediliyordu.[38] Bu durumda şehirdeki Türkler geride kalan Ermenilerin hala kendileri için tehlike olduğuna ve bu nedenle de onların şehri terk etmeleri gerektiğine inanıyorlardı. Savaşın sona erdiği günlerde her ne kadar Ermenilerin canına dokunulmamışsa da, halk onların dışarıda rahatça dolaşıp, alışveriş yapmasına ve işlerini takip etmesine mesafeli

35 Kerr, **a.g.e.**, s. 241.

36 **The Times**, Cumartesi, 14 Şubat 1920; Kerr, **a.g.e.**, s. 203-204.

37 Sonyel, **Minorities...**, s. 419.

38 Hüsamettin Karadağ, **Milli Mücadelede Maraş**. Mersin, 1943, s. 54-55; Akbıyık, **a.g.e.**, s. 223-228; Kerr, **a.g.e.**, s. 222. Kerr'e göre 15.000 Fransız askerinin çarpışarak şehre doğru geldiği söylentisi diiden dile dolaşmaktaydı.

Levent Şahverdi Arşivi

yaklaşmıştı. Hatta, Ermenilere yeterince yiyecek ve diğer ihtiyaç malzemesi satılmasına dahi karşı çıkmışlardı. Bu sebeple Amerikalıların öncülüğünde bir gurup mutasarrıf İrfan Bey'den yardım istemiş, ve ancak onun aracılığı ile istedikleri malzemeleri tedarik edebilmişlerdi.[39] Ermeniler de sığındıkları yerlerden serbestçe çıkmaya korkup, Amerikalıların gözetimi altında güvende olduklarını düşünmüşlerdi.

Ancak, Bağdadlılar'a göre, Kılıç Ali Ermenilere teslim olduktan sonra bir aylık iaşe verildiğini ve onların serbestçe dolaşmaları için garanti sağlandığını belirtmekte ve Ermenilerin de eskiden olduğu gibi işlerine döndüğünü kaydetmektedir.[40]

Ermenilerin yabancılar kontrolünde ve etkisinde sürekli olarak düşmanca bir tutum içinde olmalarının sıkıntısını yaşayan Maraş ileri gelenleri, onların bundan sonra çocuklarını eğitmek için Türk mekteplere göndermeleri gerektiğini dile getirmişler, Türk tebaası olan herkesin aynı ortamlarda ders almasının daha doğru olacağını belirtmişlerdir. Ancak Ermeniler buna karşı çıkmışlar, hatta kendilerine karşı daha anlayışlı olunması için şehirdeki halkın gözünde dini bir etkisi olan Dayızade'den yardım istemişlerdir. Dayızade'nin ise onlardan İslam Dini'nin üstünlüğünü kabul etmelerini istemesi ve ancak Ermenilerin bunu reddetmeleri nedeniyle ondan istedikleri yardımı bulamamışlardır.[41] Artık şehirde hiçbir şey eskisi gibi değildir. Savaşın verdiği yıkım ve can kaybı taraflar arasındaki uçurumu kapanmaz şekilde derinleştirmiştir.

Bu durumda, kendi eğittikleri ve zor duruma düşmelerinde de payları olan Amerikalılar, Ermenileri kaybetmek veya terk etmek istememişlerdir. Şehirde kalan Ermenileri ülke dışına çıkarmak için gayret göstermişlerse de, resmi çevreler buna önceleri engel olmaya çalışmış, ancak sonradan Ermeni ve Amerikalıların ısrarlı tutumları karşısında onların şehri terk etmelerine müsaade eden izinler verilmiştir. Yaptıkları mücadele sonunda Amerikalılar kendi destek ve yardımları ile Ermenileri Halep'e ve oradan da Beyrut'a taşımışlardır. Kerr'in iddiasına göre, Ankara Anlaşması'nın ve

39 Kerr, **a.g.e.,** s. 200-201.
40 Bağdadlılar, **Uzunoluk...,** s. 123.
41 Kerr, **a.g.e.,** s. 241-242.

Levent Şahverdi Arşivi

Kasım 1921'de Muhittin Paşa, Fransız delege Franklin-Bouillon ve Mustafa Kemal Paşanın bildirilerinin ve bu anlaşma ile azınlıklara Avrupa'daki azınlıklara tanınan tüm hakların tanıdığının ve genel af ilan edilmiş olduğunun Maraş'ta bilinmediğini, bu nedenle de Maraş'ta ki Ermenilerin Halep'e taşınmaya başlandığı belirtilmektedir.[42]

İlk Ermeni kafilesi kendilerine tahsis edilen jandarmaların korumasında 1.400 çocuk ve kalabalık bir gurup olarak şehirden ayrılmıştır. Onar kişilik guruplara ayrılmış ve her gurubun başına bir çocuğun lider olarak atanmış ve öğretmenleri denetiminde yola çıkan kafile "neşeli bir şekilde şehirden geçip Antep'e giden yolu tutmuşlardır." Yolda Aksu'yu geçerken "maskeli ve silahlı" kimselerce soyulmuş, soygun sırasında kafileyi korumaya çalışan jandarmalardan ikisi şehit edilmiştir. Bu durumda bölgedeki güçlü çete reislerinin veya aşiret guruplarının jandarmaya karşı dahi çatışmayı göze aldığı görülmektedir. Bu tür soygun ve kayıpların önünü almak için çareler aranmış, sonunda da bölgedeki güçlü aşiret ve çete reislerine verilen paralar karşılığı onların koruması altında Ermeniler Halep ve Beyrut'a götürülmeye başlanmıştır. Belli bir ücret karşılığı taşıma ve koruma anlaşılan Türk'e ait olarak ve yiyecek de Yakın Doğu Yardım Organizasyonu tarafından karşılanarak Ermeniler taşınmışlardır. Çocuklar katırların sırtına yüklenen ve özel olarak 200 kadar yapılmış olan sandıklarda taşınmışlardır. Bazen üç dört çocuk bir katır sırtında yolculuk yapmıştır. Kerr, "Tüm çocuklar bu yolla hiçbir sıkıntı ile karşılaşmadan Halep'e taşındı. Oradan Beyrut'a demir yolu ile taşınan çocuklar Akdeniz kıyılarındaki yetimhanelere yerleştirildiler" şeklinde yazmıştır.[43] Bu yolla geride kalan Ermenilerde şehirden ayrılıp Halep ve Beyrut'a gitmişlerdir.

Maraş'ta son olarak 3.000 Ermeni kalmıştır ki bunların birçokları orduda görevli idi ve birçokları da mal ve mülklerini terk etmek istemiyorlardı. Bazıları ise çok fakir olduğundan gidecek yol parası yoktu. Kerr'in iddiasına göre, Maraş ileri gelenleri, polis şefi, kuvayı milliyeciler, mutasarrıf ve jandarma komutanı hariç, herkes onların şehri terk etmesini istiyorlardı.

42 Kerr, **a.g.e.**, s. 247.
43 Kerr, **a.g.e.**, s. 248-251.

Levent Şahverdi Arşivi

Özellikle, Ermeni ileri gelenlerinin barış görüşmelerinde hala bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için dışarıda çaba harcamaları, Türk halkının duygularını kabartmış, ve Ermenilerin bir an önce şehri terk etmeleri gerekliliğini kabul edilmişti. Sonunda Ocak 1922'de bu son kalan Ermeni kafile ve onlara yardım eden Amerikalı misyoner ve Yakın Doğu Yardım kurumu çalışanları şehri terk ederek Suriye ve Lübnan'a gitmişlerdir.[44]

Ermenilerin Çukurova ve Güney Anadolu'da ki varlıkları, gerek kendilerinin rızası ve gerekse de işgalci devletlerin çıkarları doğrultusunda, 1916'da imzalanan gizli anlaşma Skyes-Picot'un yürürlükte kalması ile mümkündü. Oysa, Türkler Fransızları Maraş, Urfa ve Antep'te yenmişlerdi. İşgalcilere güvenerek Türklerle savaşan Ermeniler de bu yenilgilerle oldukça zor duruma düşmüşlerdi. Kendileri de yenilenler tarafını tuttuğundan yenilmişlerdi. Fransa kendi ekonomik çıkarları için Türklerle Sykes-Picot anlaşmasını ortadan kaldıran ve Sevres anlaşmasını reddeden 20 Ekim 1921 Ankara Anlaşmasını imzalamış, buna göre de Fransızlar güçlerini Bağdat demiryolunun güneyine çekerek, Çukurova ile Güney Anadolu Türklere bırakılmıştı. Buna karşılık bölgedeki Hıristiyanlar için genel af ilan edilmiş, onların malları ve güvenliği garanti altına alınmıştı. Ancak, işgalcilerle işbirliği yanlışlığının vermiş olduğu korku ve acıdan dolayı Ermenilerin Türklerle bir daha eskisi gibi dostane yaşayabileceklerine kendileri de inanmıyordu. Fransızlar ve İngilizler de onlara verdikleri sözleri tutamamıştı.[45] Ayrıca, Ermeni komitecileri bölgedeki Ermenilerin bölgeyi terk etmesi için kışkırtıcı propagandalar yapmaktaydı. Sonuçta bu propagandalar bölgedeki Ermenilerin Kıbrıs ve Suriye'ye göç etmelerine yol açmıştır.[46]

Maraş'ta ki savaşın bittiği 12 Şubat 1920'den son Ermeni kafilesinin şehri terk ettiği Ocak 1922 tarihine kadar Ermeniler şehirde kendi ev, okul, kilise ve hastahanelerinde kalmış, bu süre içerisinde Amerikalı misyoner, öğretmen, doktor ve yardım kuruluşu üyelerinin denetim ve gözetiminde kalmışlardır. Her ne kadar Türk halk savaşın getirdiği yıkımların acısını

44 Kerr, **a.g.e.,** s. 253-254.

45 Kerr, **a.g.e.,** s. 252.

46 Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, 1919-1922,** TTK, Ankara, 1994, s. 157.

Levent Şahverdi Arşivi

hissetmişse de, bu dönemde Ermenilere karşı hiçbir ciddi saldırıda bulunmamıştır. Ermeniler hükümetin koruması altında kendi işleri ile meşgul olmuşlardır. Onların görev ve sorumluluklarını bilen birer Türk vatandaşı olarak kalmaları için çaba harcanmışsa da, Ermeniler hala Fransız veya başka bir dış gücün yardımını umarak ve bu yardım sonucu kendilerine bağımsızlık verileceğini umarak içinde bulundukları şartlara uymaktan kaçınmışlardır. Ancak, bu ayrılıkçı ümitleri Mustafa Kemal önderliğinde Ankara merkezli yeni kurulmakta olan genç ve dinamik Türk devletinin kazandığı her başarı ile biraz daha sönmüştür. Sonunda yabancıların "koruması" ve kendilerinin de yabancı desteği ile "bağımsız" olma hayalleri yıkılan Ermeniler, çareyi bölgeyi terk etmede bulmuşlardır.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

MALTA'DAN ESİR MEKTUPLARI

Dr. Ahmet TETİK*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Harbi'ni sona erdiren anlaşmaları imzalamasından sonra, başkent İstanbul'u işgal eden İngilizler, yerli işbirlikçilerinin yardımıyla, uydurma suçlamalarla asker, sivil bürokrat onlarca vatanperveri Malta'ya sürerek esir ederler.

Malta'da esir olanlar arasında dikkat çekici şahsiyetler olduğu gibi, subay/erlerden oluşan bir grup da vardır. Bu makalede, Malta'da İngilizlerin esiri olarak bulunanlardan Ali İhsan Sabis, Mustafa Reşat ile subay ve er mektupları ele alınmıştır.

2 Mart 1919'da İstanbul'da İngiliz işgal güçlerince gözaltına alınan Ali İhsan Paşa, 29 Mart 1919 günü Malta'da sürgün ve esaret hayatına başlar. Aynı yılın sonuna doğru, Genelkurmay Karargâhında, levazım dairesinde Süreyya Beye bir mektup yazar ve yeni Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşaya, Malta'daki Türk esirlerinin bir an önce kurtarılmaları için teşebbüste bulunulması arzusunu iletmesini ister.

Diğer mektup ise dönemin İstanbul siyasî polis müdürü Mustafa Reşat Beye aittir. Mustafa Reşat Bey, eski Maliye Nazırı Cavit Beyden, kendisini Malta'daki esaretten kurtarması için yardım ister. Suçu olmadığı halde burada haksız yere esir tutulduğunu söyler ve "mezardan kurtulması" için Cavit Beye yalvarır.

Sorgusuz sualsiz Malta'ya sürgün edilenler içerisinde, "İngiliz esirlere kötü muamelede bulunmak" suçuyla itham edilen subaylar da vardır. Onları da tabii olarak haksız yere esir tutulmalarını Harbiye Nezareti'ne bir mektupla bildirerek, yaptıkları birçok başvurunun sonuçsuz kaldığını, harp esiri sayıldıkları halde İngilizlerin çok fena muamelede bulunduklarını, İstanbul'da bıraktıkları "evlad ü ıyal"lerinin de açlığa mahkum olduklarını, kimsenin Malta'daki esir Türk subaylarını sormadığını, unutulmuş olmalarından duydukları üzüntülerini ifade ederler.

Makalede yer alan diğer mektuplar; Malta'da esir Türk askerlerinden birisinin annesine, diğerinin de İkdam gazetesi imtiyaz sahibine hitaben kaleme alınmıştır.

Söz konusu mektuplarda ortak olan konu, asılsız suç isnatlarıyla, işgalcilere mahsus kör mantığın haksız uygulamalarına duyulan öfke ve isyandır.

Anahtar Kelimeler

Malta, Ali İhsan (Sabis), Mustafa Reşat, Türk Esir Subayları, İngiliz Esareti.

---

* Gnkur. ATAŞE Bşk.lığı Arşiv Şube Müdürü.

Levent Şahverdi Arşivi

THE CAPTIVE LETTERS FROM MALTA

ABSTRACT

After signing of the treaties ending the First World War by the Ottoman Government, th English who occupied the capital, İstanbul, captivated and sent tens of officers, civilian bureaucrats, and patriots to exile, with the help of their new native collaborators under the pretext of purported offenses.

There were officers and soldiers among the captives in Malta let alone some remarkable personages. This article focuses on the letters of Ali İhsan Sabis, Mustafa Reşat, officers, and the leters of the soldiers hed in captivity by the English in Malta.

Ali İhsan Pasha who was taken under detention in İstanbul on March 2, 1919, begins his days of captivity and exile in Malta by March 29, 1919. Toward the end of the year he writes a letter to Süreyya Bey, an officer at the commissariat, and asks him to inform the new Minister of Defense, Cemal Pasha from Mersin, on rescuing the Turkish captives in Malta as soon as possible.

The second letter belongs to Mustafa Reşat Bey, the director of political affairs at the İstanbul police of the day. Mustafa Reşat Bey asks Cavit Bey, the former Minister of Finance, and begs Cahit Bey to rescue him from this "tomb".

There are also officers who were convicted of "abusing the English prisoners" among the prisoners in Malta. They wrote letters to the Ministry of Defense and said that they were captivated unjustly; their previous applications to the authorities were not answered, they complained that although they were prisoners of war the English were abusing them, their families and children were destined to die of hunger, no one was asking after the Turkish officers captivated in Malta, and that they were in deep sorrow as they felt forgotten.

As for the other letters taking place in the article; one is written to the mother of one of the Turkish soldiers, and other is addressed to the publisher of the ikdam newspaper.

The common point in the letters mentioned are the anger and the feeling of contempt for the purported offenses, and against the abuse of captives emloyed by the occupying forces blind logic.

Key Words

Malta, Ali İhsan (Sabis) Pasha, Mustafa Reşat, Turkish Captive Officers, Engish Captivity.

Levent Şahverdi Arşivi

Birinci Dünya Harbinin taraflarından Osmanlı Devleti'nin fiilen harbi sona erdiren anlaşmaları imzalamasından sonra, başkent İstanbul'da İngilizlerin, yerli işbirlikçileriyle birlikte gerçekleştirmiş oldukları geniş kapsamlı tutuklamalarla güdülen amaç, direniş noktalarını bertaraf etmeye yöneliktir. Bu çerçevede hazırlanan kara listelerde(!) bulunanların ortak özellikleri savaş boyunca İngilizlere karşı başarılı mücadele vermeleridir.

İstanbul resmen işgal edilmediği halde, İngilizlerin kendileri için tehlikeli buldukları şahsiyetleri, işbirlikçi son dönem Osmanlı iktidarları eliyle tesirsiz hale getirme operasyonlarının ilk ayağını, tutuklayıp ünlü Bekirağa Bölüğü zindanlarına tıkmak oluşturur. Ardından, İstanbul'da bulunmalarının dahi tehlikeli olarak telakki edilmesiyle, bunların Malta'ya sürgün edilmeleri kararı uygulamaya konur.[1] Malta'ya sürgün edilenler arasında, dönemin ünlü siyasî, askerî şahsiyetleri yanında, pek gündeme gelmeyen askerler de vardır.[2]

Malta'ya sürgün edilenlerin sonradan kaleme aldıkları hatıralarında ve yazdıkları mektuplarda, yazı sahiplerinin mevki ve makamlarıyla doğrudan ilgili gözlemler yer alır. Ancak ortak olan nokta, İngilizlerin Türk sürgünlere davranışta makam, mevki, rütbe gözetmeden sıradan esir muamelesine tâbi tutmalarıdır. Rauf Orbay bu muameleyi şöyle anlatır: "Oraya varışta da İngilizlerin centilmenliklerine hiç de yakışmayan bir şekilde, mavnalarla Benbow'dan çıkarılıp rıhtımda iki sıra vaziyet almış süngülü askerler arasından geçirilip kamyonlara yüklendik. Bu da yetmiyormuş gibi, kamyonları sokaklarda dolaştırarak bizi halka teşhir etmekten de çekinmediler... İngilizlerin reva gördükleri bu haysiyet kırıcı muameleleri karşısında duyduğumuz üzüntünün derecesini belirtmek için, not defterime o gün kaydetmiş olduğum şu satırları aynen alıyorum. İngilizler, adeta komedya oynuyorlar. Utanmıyorlar. Cenâb-ı Hak, yakın bir gelecekte bizi mukabele-i bilmişi ile inşaallah şahsen muvaffak edecektir. Eğer ömrüm vefa etmez de muvaffak olamazsam dindaş ve milletdaşlarıma, insan hak-

1 Konuyla ilgili gelişmeler için ayrıntılı bilgi için bkz. Bilâl N.Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi Ankara 1985.

2 Sürgüne gönderilenlerin kimler olduğuna dair bkz. Şimşir, **a.g.e.**; ATASE, İSH:15, KLS:986, Kutu:1102, G:93, F:2-1.

Levent Şahverdi Arşivi

larını hiçe sayarak kendilerinden olmayanlara hakaretin envâını daima mubah sayacak derecede mağrur olan İngilizlerle muamelelerinde işte böyle canavarca harekette bulunmalarını tavsiye ve hatta vasiyet ederim..."[3]

Sürgünler Malta'da, Polverista kışlasına konulurlar. "Polverista kışlası yer katıyla beraber, üç katlı güzel bir bina idi. Her katında takriben her biri lâ-akal iki parçadan mürekkeb olmak üzere on daire, önlerinde kışlanın bir ucundan öbür ucuna kadar imtidât eder, şehre nazır, önü parmaklıklı ve musakkaf bir gezinti ile icâb eden yerleri hâvi idi. Yer katında parmaklık, odaların önündeki gezintiyi değil, avluyu içten ayırıyordu. Kışlaya hariçten kilitli kapıdan girilmiyor, bir parmaklıktan giriliyordu."[4]

Ziya Gökalp, Polverista'dan yazdığı mektuplarında kışlayı mükemmel bulur: "Bulunduğumuz yer, Malta'daki üserâ karargâhlarının en iyisidir. Burası zabitlere ve küçük zabitlere aileleriyle oturmak üzere yapılmıştır. Bina üç kattır. Her katta on daire vardır. Demek ki otuz aile burada barınabilir. Her dairede iki üç oda ile, bir banyo odası vardır. El yıkamak, banyo etmek için daireden çıkmaya hacet yok. Daima akan musluğu var. Her taraf elektrikle mücehhez. Demek ki Avrupa'daki büyük otellerden birinin içindeyiz."[5] Tabii bu şartların yanında tel örgülerle çevrili ve şartları çok kötü esir kamplarında olanlar da var ki bunlar da Paşa seviyesinin altındaki Türk askerleridir.

Bu yazımızda, Malta'ya sürgün edilenlerden Ali İhsan (Sâbis) Paşa, Mustafa Reşat Bey ve diğer asker tutukluların bugüne kadar bilinmeyen mektuplarını ele alacağız.

Ali İhsan Sâbis, 2 Mart 1919 sabaha karşı, dört yıl süren savaştan sonra Haydarpaşa'ya vardığında, İngiliz gizli servisi tarafından tutuklanır. Bu tutuklanma şekli, yukarıda Rauf Orbay'ın acıyla naklettiği davranıştan farklı değildir. "Haydarpaşa istasyonuna varınca etrafımızı İngiliz polis ve askerleriyle kuşatılmış gördük... Sulh zamanında Moda'da oturan ve o va-

3 Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım 2**, Emre Yay., İst.1993, s.39-46.

4 **Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları**, Hzr. Ö. Hakan Özalp, Dergâh yay. İst. 2002, s.156.

5 F.A.Tansel, Ziya Gökalp Külliyatı-I, **Limni ve Malta Mektupları**, TTK Yay., Ankara 1965, s. 43.

Levent Şahverdi Arşivi

kit İngiliz karargâhında istihbarat subayı bulunan Yüzbaşı La Fontaine, İstanbul'daki İngiliz kumandanının emriyle tevkif olunduğumu ve kendisiyle beraber gelmekliğimi Fransızca söyledi. Bu konuşma esnasında etrafımızı onbeş yirmi kadar müsellah İngiliz askeri kuşatmış idi... Geceleyin yaya olarak Haydarpaşa'dan Moda'ya kadar yürüdük. Bu adamın evine girdik. Salonda bir koltuk üzerine küskün, iradesini kullanmaktan vazgeçmiş, üzüntülü bir mahlûk gibi çöktüm, fakat meyus değil, mütevekkil idim. Saygısız İngiliz, hiçbir şey ikram etmedi. Bir parça uyumak imkânını bile temin etmedi. Kendisi odasına çekildi. Tabiî beni sıkı bir kontrol altına aldırmıştı .... Sabahleyin saat sekizde beni, Kadıköy iskelesinden bir motora bindirerek Galata rıhtımına ve oradan da merkez Rıhtım Hanındaki İngiliz polis idâresinde bir odaya getirdiler. La Fontaine artık görünmüyordu. Odanın içinde, suratı, tıpkı buldok köpeğine benzeyen kart bir İngiliz çavuşu peyda olmuştu. İçkiden kan çanağına dönmüş gözlerini bana dikmiş ve sert adımlarla dolaşmakta idi. Biraz daha gayrete gelse, boksa tutuşacak gibi idik..."[6]

Aynı günlerde, Hariciye Nezaretinden, Harbiye Nezaretine gönderilen bir tezkerede, Ali İhsan Paşanın İngilizler tarafından gözaltına alındığını bildirilir. Tezkere şöyledir:

"Harbiye Nezaret-i Celîlesine Devletlü Efendim Hazretleri

İngiltere Fevkalâde Komiserliğinden mu'tî 8 Mart 1919 tarih ve 1447 numaralı takrirde, Ali İhsan Paşa hakkında İngiltere Hükümet-i Kraliyesinden evâmir-i cedîde ahz ü telakki olununcaya değin, taht-ı nezârette bulundurulmak üzere İngiltere memurîn-i askeriyesine teslîm edilmiş olduğu bildirilmiştir. Ol bâbda tezkere-i senâveri terkîm kılındı, efendim.

13 Mart 1335 (13 Mart 1919)

Hariciye nâzırı nâmına

Müsteşar Fuad [7]

---

6 Ali İhsan Sâbis, **Harp Hatıralarım**, C:5, Nehir Yay., İst.1993, s.47-53.

7 **ATASE**, İSH:3, KLS:64, KUTU:79 G:6.

Levent Şahverdi Arşivi

Ali İhsan Paşa, bir ay kadar tutuklu olarak "Arapyan Han"da kaldıktan sonra, İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilen ilk kafileden iki ay önce gönderilmiş ve 29 Mart 1919 günü adaya varmıştır. Ali İhsan Paşa, aynı zamanda tutuklanan ilk Ordu komutanıdır.[8] Bundan sonra İngilizlerin tutuklama operasyonları Damat Ferit destekli olarak artacak ve Malta'ya onlarca sürgün gemilerle gönderilecektir.[9]

Ali İhsan Paşanın Malta'ya gönderilmesinin ardından devam eden tutuklamalarla Ada'ya sürgün edilenlerin sayısı da artar. Paşa, Malta'ya gelişinin üzerinden yaklaşık yedi ay geçtikten sonra, Harbiye Nezaretindeki Levazım İşleri 3.ncü Şubede görevli Süreyya Bey'e bir mektup yazar. Mektup şöyle:

"Malta'dan, 18 Teşrin-i evvel 1335 (18 Ekim 1919)

Aziz Süreyya Bey,

9 Eylül tarihli mektubunuzu aldım. Teşekkür ederim. Üserâ tagallübâtımız pek ağır gidiyor. Bu hal ile bir senede arkası alınamaz. Yeni Harbiye Nâzırı arkadaşımdır. Kıymetli ve müstesna bir zattır. Münâsip bir fırsat bulur iseniz, kendilerini görünüz. Arz-ı ihtiramât ve tebrikât eylediğimi ve yine diğer üserâ tagallübatına intizâr etmeyerek hemen görüşmek için teşebbüsât icra eylemelerini rica ettiğimi söyleyiniz ve imkâna göre takibat icrasıyla alacağınız haberleri bana getirmenizi rica ederim. Yani zamanında hükümet, elindeki vapurları Alman, Rus ve sâir üserâsının naklinde kullanacağına kendi üserâsının celbine tahsis etmelidir. Bir ufak vapur Malta'ya gönderilse, Malta'daki ikiyüz kadar Türk esiri bir defada taşınır. Bunları da kendilerine arz ediniz. Evrâk-ı havadis elimize geçmediği cihetle memleket havadisine bigâne ve teşneyiz. Ta'yin meselesi ne oldu? Şurâ-yı Askerî kimlerden mürekkebdir?

Harbiye Nezâreti ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye devâiri ve şuabâtı rüesâ ve müdîrânı kimlerdir? Halil Bey burada ve afiyettedir. Benim adre-

8 Bilâl N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, 2.Basım, Ankara 1985, s.89-92.

9 Malta'ya sürgüne gönderilenlere ait ayrıntılı bilgiler kapsamlı bir biçimde Bilâl N. Şimşirin adı geçen eserinde yer almaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

sim gibi nâmına yazarsanız mektubunuz kendisini bulur. Haşim Bey'den haberim yok. O Adana'da idi. Oradan aldılar mı? Selam eder ve muvaffakiyetinizi dilerim.

Ali İhsan"[10]

Bir asker ve komutan olarak esir yaşamanın ağırlığı mektupta açıkça hissedilmektedir. Mevcut hükümet eleştirildiği gibi, bu esaretten kurtulma çarelerinin arandığı da görülüyor. Ali İhsan Paşa, Ali Rıza Paşa hükümetini[11] eleştirirken, gözardı edilmiş olmanın haklı kızgınlığını da taşır. Ordu hiyerarşik yapısındaki gelişmelerden haberdar olamamaktan dolayı da son derece rahatsızdır. Ancak, yeni Harbiye Nâzırından ümitli olduğunu söylemektedir. Bu sıradaki Harbiye Nâzırı Mersinli Cemal Paşa'dır[12] ki daha sonra o da Malta'ya sürgüne gönderilenlerin arasında yer alacaktır.[13]

Ali İhsan Paşa'nın mücadelesi İngiltere Savunma Bakanlığına yazdığı mektuplarla devam eder. Ordu komutanı rütbesinde bir general olduğu için, İngiltere Savunma Bakanlığını kendisine muhatap olarak alır. Onun protestolarına Lord Curzon değil, Savunma Bakanlığı hedef olmuştur. Malta'dan İngiltere Savunma Bakanlığına gönderdiği mektuplarda, tutuklanışındaki "keyfiliği, kanunsuzluğu" açıkça dile getirir ve bunun hesabını sorar.[14]

Malta'dan kurtulmakta kararlı olanlar, her fırsattan istifade ederler, Kara Kemal Bey'in organize ettiği kaçış plânında Ali İhsan Paşa da bulunur. 6 Eylül 1921 günü akşamı Malta'dan hareket edecek Tricotti vapuruna, 16 kişi üç grup halinde binerler. Ali İhsan Paşa, vapura binen ilk grup arasındadır. Sicilya Adasının doğu kıyılarından kuzeye doğru ilerleyen vapur, 7 Eylül akşamı Mesina'nın karşısında bir küçük kasabaya yanaşır. Kafiledekiler, oradan ertesi günü Napoli'ye, 9 Eylül günü de Roma'ya varır-

10 **ATASE,** İSH:4, KLS:112, KUTU:117, G:51

11 Zekeriya Türkmen, **Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal**, Ankara 2002, s. 153-156

12 Zekeriya Türkmen, "Ali Rıza Paşa Kabinesi ve Kuva-yı Milliye İlişkileri" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Sayı:46, Ankara Mart 2000, s.37-87

13 Şimşir, **a.g.e.,** s.22

14 Şimşir, **a.g.e.,** s.299

Levent Şahverdi Arşivi

lar.[15] 25 Eylül 1921 sabahı Kuşadası'na varan Ali İhsan Paşa, daha sonra Anadolu'daki Mücadeleye katılacaktır.

Malta sürgünleri arasında, İstanbul Siyasi Polis Müdürü Mustafa Reşat Bey de vardır. 1920 yılı Mayıs ayı ortalarından, Sevr Anlaşmasının imzalanması günlerine kadar geçen sürede "soykırım suçlusu" olarak, 31 Mayıs 1920 günü on kişi daha Malta'ya sürgüne gönderilir. Siyasî Polis Müdürü Mustafa Reşat Bey de bu on kişi arasındadır. Diğerleri ise, Hacı Ahmet Bey, Bitlis Valisi Mustafa Abdülhâlik Bey (Renda), Erkân-ı Harbiye 1 nci Şubeden Yarbay Basri Bey, Agâh Bey, eski 9 ncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa(Sübaşı), Murat Bey, Antep Milletvekili Ali Cevani Bey, Andavallı Mehmet Ağa, Süleyman Faik Paşa ve Ali Nazmi Bey'dir.[16] Bu on kişiden Yakup Şevki Paşa, "Mütarekeye karşı direnmekken sanık olarak sürgün edilirken, diğerleri "Osmanlı Hristiyanlarını öldürmek" suçlamasına maruz kalırlar.

Mustafa Reşat Bey, hatıralarında tutuklanıp Bekirağa Bölüğüne gönderilmesiyle ilgili olarak bilgi verirken, şunları söyler: "Polis dairesinde iken Adliye Nezâreti binasında çalışmaya başlayan istintak heyetinden ve eski adliye memurlarından Halep sâbık mebusu Artin Boşgezenyan tarafından soruşturmaya çekildim. Bana sorulan şeyler şunlardı. 1. Bolu'da tehcir yapıldı mı? 2. İstanbul'dan Ermeni tehcir edildi mi? 3. Bunlar kimlerdi ve kaç kişi idiler? 4. Nerelere gönderildiler? 5. Kısm-ı Siyasî Müdürlüğünde kaç kuruş aylık alırdınız ve vazifeye nereden getirildiniz?"[17]

Mustafa Reşat Beyin Bekirağa Bölüğündeki tutuklu hâli, bir süre sonra biter. Ancak, çok sürmez, yeniden tutuklanır ve bu kez Malta'ya gönderilir. Mustafa Reşat Bey bu olayı daha sonra yayınladığı hatıralarında şöyle anlatır: "Malta'da büyük limanda karaya ayak basınca hemen muamele

---

15 Roma'ya daha önceki aylarda da firarlar olmuştur. 12.nci Kolordu Kliğinin 21 Aralık 1920 tarihli resmî tebliğinde "İstanbul'da İngilizler tarafından tevkif olunarak Malta'ya sevk olunan zevattan Şeyhülislâm Sabri Efendi ve Vali Memduh ve Cevdet Beylerle, Merkez Kumandanı Cevad, Kadir, İbrahim ve Mustafa Beyler mahall-i mezkûrdan bilfirar Roma'ya gitmişlerdir" bilgisi yer alır.

16 Şimşir, **a.g.e.,** s.194-195.

17 Mustafa Reşat Mimaroğlu, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim,** İkinci Kitap, T.C. Ziraat Matbaası, Ankara 1946, s.73; Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,** C.II, Ankara 1955, s.477; Ali Galip Baltaoğtu, **Atatürk Dönemi Valileri,** Ocak yay. Ankara 1998, s.213, 326.

Levent Şahverdi Arşivi

değişti .... Birkaç kara askerinin haşin tavırlarıyla karşılandık ve bir kamyona bindirilerek, bizden evvel Ada'ya gelmiş olan arkadaşların bulunduğu Polverista kışlasına, biz de tıkıldık. Bu kışla, büyük limana girerken soldaki sırtların eteğine yakın bir mahalde ve ünlü Türk denizcisi Turgut Reis'in şehit düştüğü mahallin önündedir."[18]

Polverista kışlasıyla ilgili olarak, Mustafa Reşat Bey de Ziya Gökalp ve Ali İhsan Sâbis gibi hemen hemen aynı şeyleri söyler. "Polverista karargâhı, iki - dört odalı ve içinde ocak ve mutfakları da bulunan apartman daireleri biçiminde ve aileli İngiliz küçük zabitler için yapılmış bir kışla idi. Etrafı üç kat tel örgü ile çevrilmiş ve örgülerin dışında çepeçevre nöbet yerleri tesis edilmiş olup bunlar, halis İngiliz ve Londralı askerlerden mürekkeb ve Ersex, Vessex, Sussex ve Canterbury alaylarına mensup erler tarafından beklenmekte idi. Kışlanın civarında bir de karargâh komutanlığı dairesi ve askerlerin ikametine mahsus lokal vardı."[19]

Malta'daki sürgünler ile Türklerin elindeki İngiliz esirlerin değişimi konusunda, Ankara ve İstanbul Hükümetleri ile İngiltere arasında 7 Mart 1921'de görüşmelere başlanır.[20] Uzun müzakerelerden sonra, 16 Mart 1921'de "Tutukluların Hemen Salıverilmesi İçin Anlaşma" imzalanır. Bir İngiliz esirine mukabil "üç mevkûfîn" tahliye edilecektir. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reis Vekili Fevzi Paşa 21 Mart 1921 tarihli bir telgrafında "İngilizler 16 Mart işgalinden sonra tevkif ve Malta'ya sevk ettikleri zevattan 62 kişiyi bizdeki üserâsı iade edilmek şartıyla tahliye ettiklerini bildirdiklerini" haber verir.[21] Mustafa Reşat Bey, serbest bırakılanlar arasında değildir. Bunun üzerine, eski Maliye Nâzırı Câvid Bey'e aşağıdaki mektubu yazarak yardım ister:

---

18 Mimaroğlu, **a.g.e.,** s.84-85.

19 Mimaroğlu, **a.g.e.,** s.86.

20 Konuyla ilgili olarak yapılan yazışmalarda İngiliz esirlerin, Malta'daki esirlerin tamamının serbest bırakılması mukabili, Antalya ve Trabzon limanlarından teslimi ifade edilir. **ATASE,** İSH:16, KLS:1044, KUTU:141, G.1171.

21 **ATASE,** İSH:10, KLS: 626, KUTU: 77, G. 657.

Levent Sahverdi Arşivi

Malta - Polverista 28 Mart 1921

Beyefendimiz,

Mütarekeden sonra 9 Mart'tan itibaren bir müddet Bekirağa Bölüğü misafirliğinden sonra, beş ay serbesti ve daha sonra da meşhur Arapyan hanı yoluyla onbir aydır Malta'da karargâhbend-i istikrar.

Henüz çile dolmamış olacak ki şimdiki halde burada pâbercâ-yı felâket baş ağırtmadan korkarak kısa kesmeye, şu mukaddemât-ı idbârdan sonra, burada metruk kalmış olmak itibariyle nihayet sizi haber alarak ve konferansta bulunanlardan sizden başka tanıdığım ve tazallüm edebileceğim bulunmadığından şahsen ve doğruca size müracaat ve şu mektubumu Cahid Beyefendi[22] vasıtasıyla takdime müsâraat ediyorum. Gerçi şu müsâraat kelimesi beni hayli tenkîd ettirecek bir kelime ise de şarklı olmam itibariyle ben buna yine müsâraat der ve ümidimi asla kesmem efendimiz.

Bendeniz harbin ilk üç senesinde İstanbul (yalnız Pây-ı taht) Polis Müdiriyetinde bir şube şefliği ettim. Taşra ahvâli ve vukuâtıyla hiçbir alâka ve münasebetim olmadı. İstanbul'da tehcir yoktu. Gerçi Pây-ı tahttan idare-i örfiyesi mıntıkası haricine müslim ve gayr-i müslim bazı kesân ihraç olunduysa da asâyiş-i belde nâmına tam manâsıyla müdirân-ı umur tensibi ve karâr-ı askeri ile vuku buldu. Yalnız İstanbul polisinin mahrem dosyaları muhafızı ve bir nev'i kalem-i mahsus müdiri vazifesini îfâ ettiğim o zamanlarda; ecnebi, yerli, muhâsım, dost hemân herkes hüsn-i muamelemden memnun ve müteşekkirdir.

İstenilen her türlü tafsilatı bu bâbda verebileceğim gibi şu hilm-i muhallimce, necatca da malum ve musaddaktır. Şu hâlime rağmen hükûmeti Feridîye beni tevkif etmiş ve hakkımdaki jurnaller hiçbir tesir yapmayarak o meşhur divân-ı harbin beş kişilik heyet-i istintâkiyesinden men-i muhakeme kararıyle çıkmış idim. Bekirağa Bölüğünde iken Fransız sefareti müşavirlerinden Mösyö Huyâr, müteveffâ Lerjölon Paşanın gönderdiği kumandan Lakar ve daha birçok Fransızlar tarafından ziyaret olunmuş ve hatta hakkında ben poliste bulundukça pek iyi davrandığım doktor Rober Ford'dan bile taziyet görmüş idim.

22 Burada sözü edilen Hüseyin Cahit Yalçın'dır.

Levent Şahverdi Arşivi

İngilizlerden Mister David Edmon Rektrol ve İtalyanlardan Kerşa ve Medina ve şâire gibi kendilerine, tanımış veya tanımamış olayım, insanî muavenetten hiçbir zaman geri durmamışım ve sayısı belki yüze varan kimseleri hesaba katmaya bilmem lüzum var mı? Bu zevatdan Fransız ve İtalyan olanlar İstanbul'un işgali sırasında İngilizler tarafından vuku bulan tevkif-i âhirime ağız açmadılar veyahut açamadılar. İngiliz olanlar ise darbenin bizim hükümetden geldiğini bilvasıta ihsas ettiler ... Belki böyle idi yahut böyle demek lazımdı. Hulâsa efendimiz, şimdi bunların mevzubahs edileceği bir sıradayız ve sizden başka da kimsem yok.

Vazifem nankör idi. Bu nankörlüğün tekazâsmı benim kadar çekecek, mehmâemken teskin edecek bir memur bilmem kolay bulunur muydu?... Şurası var ki; bir iki yerli gammaz hakkımda belki bazı âsâr-ı gayz ü kin savurmuştur. Fakat, "Lukaz"ın dediğini unutmayacağım. Ziyaretimde buna: "Benim jandarma, senin polis hizmetlerimiz pek nankördür. Elbette aleyhimizde söyleyen kimseler bilhassa fena ve kurulmuş kimseler bulunur. Layık olan şey, hakkıyla bir adamın kıymetini takdirdir" demişti ki elbette bütün hakikatler bu sözde mündemic.

İşte efendimiz, kimi izzet ü namusu ile îfâ ettiği o ağır ve şekl-i vazifedeki hüsn-i hâl ve muamelem yerli ve ecnebi birçok kimseler tarafından musaddak olduğu halde layık mıdır ki ben Malta'da kalayım? Ve zâten iki senelik şu hayat-ı sefilâne ve idbârımda târâc olan huzûr-ı şahsî ve ailem tamir görmesin ve sefaletim temadi etsin gitsin ... Ve âdi bîr mücrim gibi ezilip kahrolayım. - Belki size acı bir handeyi mûcib olacaktır- ve burada aşçılık edeyim ... Bereket versin bir numroya tam manâsiyle kadir değilim ki herkese iyilik yapabileyim. Acaba kendimi İstanbul'da tehcir olmamasının âmillerinden biri oluben telakki edemez miyim? Elbette ki ederim. Hülâsa sizden ve yalnız sizden muavenet istiyorum. Beni bu mezardan kurtarınız. Bu muavenete ol kadar bel bağlıyor ve kaviyyen umuyorum ki beni de terk ü ihmal etmeyeceksiniz. Hazret-i sâni-i eâzım-ı umurunuz da rehber olsun ve halâsına sizi vasıta ve muvaffak etsin. Pek kavi hissiyât-ı hürmetkârânemi takdim ve şükran ve imtinânımı şimdiden arz ederim efendimiz.

Levent Şahverdi Arşivi

Himâye-i Etfâl Cemiyeti müessislerinden İstanbul Polis Müdiriyeti esbak siyasî kısım müdiri ve esbak Aydın Mutasarrıfı

Mustafa Reşad

M.Rechad Bey 2798

Polverista - Malta[23]

Mustafa Reşat Bey, bu mektubunun üzerinden aylar geçtikten sonra Malta'daki esaretten kurtulacaktır. İngilizlerle "esir mübadelesi" kapsamındaki görüşmelerde, salıverilmesi kararlaştırılan ilk kafilede yer almamasının üzerinden yedi ay geçtikten sonra, "Ekim ayının dokuzunda, istisnasız iki gemiye doldurularak yola çıkarılan"[24] son kafiledekilerin arasında bulunacaktır.

* * *

Malta'ya sürgüne edilen üst düzey askerî ve sivil bürokratların yanında, Türk subayları da sorgusuz sualsiz Malta'ya gönderilmişlerdir. Bu subaylara yöneltilen suçlama ise oldukça gerçekçi (!) bir İngiliz iddiasıdır. "İngiliz esirlere kötü muamelede bulunmak." Malta'da esir olarak bulunan bir grup Türk subayı tarafından Harbiye Nezaretine yazılan aşağıdaki mektupta, Malta'nın başka bir yüzü görülmektedir. Üst düzey askerî-sivil bürokratların içinde bulundukları esaret ortamı ile diğerlerinin arasında çok büyük farklar vardır. Mektup şöyledir:

23 Mustafa Reşat Beyin bu mektubu, Cavit Beyin oğlu Sayın Şiar Yalçın tarafından muhafaza edilen evrakları arasındadır. Yararlanmamıza müsaade ettikleri için kendilerine teşekkür ediyorum.

24 Mumaroğlu, **a.g.e.**, s. 93

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul'da Osmanlı Harbiye Nezâret-i Celîlesine
Malta'da Polverista'da mevkuf esir zâbitân tarafından
1 Kânunuevvel 337-921

Marûz-ı âcizânemizdir

Siyaset ve sâtre ile kat'iyyen alâkası olmayan bizler, yalnız üserâya sû-i muamelede bulunmak şüphe ve isnadâtıyla İngiltere Hükümetinin talebi üzerine mütârekeyi müteakip Dersaadet'e celb ve Nezâret-i celîleleri emriyle alel-ıtlak bilâsuâl tevkif edildik. O esnada sebeb-i tevkifimizi bilemediğimizden dolayı, müracaat-ı mütevâliyede bulunduksa da bir gûna cevaba mazhar olamadık. Biz üserâya sû-i muamele değil, bilâkis Osmanlı Ordusunun şan ve şerefini ilâ edecek mertebede hüsn-i muamele ve insaniyette bulunduğumuza dair, esir zâbitân tarafından verilmiş, bazılarımızın yedindeki vesaikle de müsbettir. Binaenaleyh Nezâret-i celîleleri, Osmanlı zâbitânının hukuk ü haysiyetini muhafaza ile mükellef olduğu halde, selef-i devletleri tarafından bu husus asla nazar-ı itinaya alınmayarak, şimdiye kadar tarihte misli görülmemiş Alman, Avusturya ve Bulgarya müttefik hükümetlerinden bu nâm ve isnâdâtla hiçbir garnizon kumandanı verilmemişken, bizler 28 Mayıs 335 (28 Mayıs 1919) tarihinde hasma teslim ve Malta'ya teb'îd ile zindanlara atıldık.

Milyonlarla insanlar içinde yalnız müstesna olarak fenalık yapan bu dokuz şahıstan ibarettir ki iki seneden beri gerek müctemian ve gerek münferiden hükümetimize ve İngiltere hükümetine müteaddit defalar istida ve istirhamda bulunduksa da bugüne kadar bunlardan da bir semere göremedik. Şu halde, şimdiye kadar istidalarımızı okuyacak gözlere, feryadımızı işitecek kulaklara tesadüf edemedik. İki seneden beri bizim ve gerekse efrâd-ı ailemizin çekmediği sefalet kalmadı. Bizler, isim ve rütbelerimizle hükümetimizden istenilmiş ve vazifeden dolayı celbedilerek, esir-i harp nâmıyla tevkif edilmiş olduğumuz halde uhden itasına mecbur oldukları tahsisat nâmına bir akçe vermeyerek, ancak olmayacak derecede ve cebinden para eklemedikçe temin-i gıda mümkün olmayan bir nefer ta'yınından başka bir şey verilmemektedir. Kahren duçar olduğumuz şu

Levent Sahverdi Arşivi

haksızlığa hâmil olarak, sadr-ı sakıtın garazkârâne yapmış olduğu kanun veçhile hıyânet-i vataniyede bulunanlar miyânında, geçen Marttan beri İstanbul'da terk ettiğimiz aile ve çoluk çocuğumuzun nafakalarına hasredilen ve hakk-ı sarihamız olan zatî maaşlarımızı dahi kat' ederek evlad ü iyâlimizi açlığa ve bin-netice aç olmaya mahkûm etmişlerdir.

Bizlerin burada tel örgüler içinde, süngüler altında çektiğimiz kahr u zulmden başka, ailelerimizin sefalet ü perişanlığını tarif etmek kabil değildir. Bunlar kuru ekmek tedariki için varını yoğunu satmış, hatta altındaki yatağı bile feda etmiş, tasviri bizce müteessir şu tevha-i sefalete ve bunca ailenin acıklı bir surette sürünmesi ve sönmesi gibi hevlnâk bir hâileye bilâsebeb seyirci olmamanızı ve bu yüzden itâb-ı İlahîye istihkâk kesbetmemenizi zât-ı sâmilerinden rica ederiz.

Malûm-ı sâmileridir ki medeniyet tarihinde misli görülmeyen şu hâl-i esef-i iştimâlime hâl ü istikbâl hüsn-i nazarla bakmayacaktır. Bizler, başlıbaşına müstakil kumandanlar olmayıp, her birerlerimizin fevkindeki müfettişler ve müteaddit kumandanların murakabesi altında bulunarak, kanun dâiresinde verilen emir ve talimatı ifâ etmiş ve tahsîn ü takdire nail olmuş zâbitânız. 25 - 30 seneden beri şeref ve namûs-ı askeriyesiyle yaşamış ve müddet-i hayatında mahpusluk şöyle dursun, bir tekdire bile müstahak olmamış, bizler gibi hüsn-i muamele ve her saadetten mahrum kalan ve Allah'tan başka kimsesi olmayan bîçarelerin son mükâfatı bu mu olacaktı? Bizler başlarında bulunamadığımız ailelerimizin iaşe ve iskân ve evlatlarımızın tahsil-i terbiyeden mahrumiyetlerinden başka, onlardan bin müşkilâtla İngiliz sefaretine nasıl bir korku ve haya ile teslim edebildikleri elemnâk mektuplar mealinden, ne feci felâket ü sefalete maruz kaldıklarını müş'ir acı acı sûzişli sözler muvacehesinde titreyen ve ikileyen kaplerimize saplanan hançer yaralarına ve efrâd-ı ailemizin dökmekte oldukları kanlı gözyaşlarına artık nihayet verilmesini ulüvv-i cenâbınızdan bekliyoruz.

Paşa hazretleri! Malûm-ı sâmileridir ki ananât-ı dinîyemizde ölüleri, hazır bulunan cemaatten sorarlar. Bizler ise henüz sağ olduğumuz halde, bizim kabahatli olup olmadığımızı mâfevklerimizden bir kere suâl ve tah-

Levent Şahverdi Arşivi

kîk edilmeden tecziye edilmesi ve iki seneden beridir ki hükümetimiz de arayıp sormamaktadır. Bizi merhameten tahliye etsinler demiyoruz. Bizi celb ve muhakeme ettiriniz. Hakikat tezahür etsin. Adi ü hak yerini bulsun. Hakkımızda reva görülen mezâlime netice verilsin.

Paşa hazretleri! Zât-ı fehîmâneleri de elyevm bir reis-i aile bulunuyorsanız, mâruzâtımızı kıyas-ı nefs ederek, gay-ri kâbil-i tahammül ve lâyık-ı veçhile tasvir edemediğimizi, şu felâket ve sefaletimize süratle nihayet verilmesine vesatât ü delâlet buyuracağınıza iman ü itimadla ümidvârız. Lûtfunuzu istirham eder ve cevâbına kemâl-i ehememiyetle intizâr eyleriz. Ol bâbda ferman.

2679 Kastamonu Üsera Garnizon
Kumandan-ı Sâbıkı
Piyade Kaymakam Tevfik

2680 numroda mukayyed
Bağdat Şimendifer İnşaat
Kıtaatı Kumandanı
Piyade Miralay Ahmed Tevfik

2709 numroda mukayyed
Çankırı Üsera Garnizon
Kumandan-ı Sâbıkı
Piyade Miralay (Ahmed Sami)

2707 numroda mukayyed
Afyonkarahisar Garnizon
Kumandan-ı Sâbıkı
Piyade Binbaşı Mazlum

2767 numroda mukayyed
Amanos İnşaat Kıtaatı
Kumandan-ı Sâbıkı
Binbaşı Mehmed Ârif

2708 numroda mukayyed
Konya Üsera Garnizon
Kumandan-ı Sâbıkı
Süvari Binbaşısı Ahmed Haydar

2745 numroda mukayyed
Erzurum -Ankara Hattı
1 nci İnşaat-ı Sanayi Taburu
3 ncü Bölük Kumandan-ı
Sâbıkı BahriyeYüzbaşılığından
Mütekaid Tahir

2694 numroda mukayyed
İstanbul Merkez Kumandanlığı
Muhafız Alayı Bölüğü Kumandanı
Yüzbaşı Cemal

Levent Şahverdi Arşivi

2710 numroda mukayyed
Bağdat Şimendifer Hattı
Re'sül-ayn İnşaat Kumandan-ı Sâbıkı
Piyade Binbaşı İbrahim Hakkı[25]

Mektubun, Harbiye Nezaretine ulaşmasından sonra, askerî ve siyasî bürokraside yazışmalar başlar. Harbiye Nezareti, İstanbul'daki İngiliz askeri temsilciliğine yazdığı yazıda, mektupta maznunların belirttikleri mağduriyetler tekrarlandıktan sonra, "mümâileyhânın haklarında muâmele-i kanuniye yapılmak ve mücrimiyyetleri tebeyyün edenler, kanunen tecziye edilmek ve hüsn-i hareketleri sabit olanların temâdi-i mağduriyetine mahal kalmamak üzere, Hükümet-i Osmaniye'ye iadeleri esbâbına tevsîd buyurulması" rica edilir.[26]

İngiliz askeri temsilciliği, söz konusu "zâbitânın listesini ister.[27] Bu arada Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyenin 4 ncü ve 2 nci şubelerine konu bildirilir ve bilgi istenir.[28] Nihayet 4 Mart 1921 tarihli İngiliz askeri temsilciliğinin cevabında, konunun Sevr Anlaşmasının 7 nci kısmına göre (Madde:5: 226-230) sözkonusu talebin yerine geterilemeyeceği, Harbiye Nezaretine bildirilir.[29] Ancak bu anlaşmanın onaylanmadığını ve uygulamaya konulamayacağından bahisle, Harbiye Nezâretince, esir subayların iadesi konusunu Dışişleri Bakanlığına yazdığı bir yazıda Londra'daki murahhasların bu hususa dikkat etmelerinin yerinde olacağı belirtilerek, yeniden ele alınması yönünde girişimde bulunulmasının uygun olacağı ifade edilir.[30]

Dışişleri Bakanlığı, İngiliz askeri temsilciliğinin Sevr Anlaşmasının 226 ve 227 nci maddelerine dayanarak, bu subayların "bir Osmanlı mahkemesi tarafından değil, belki Düvel-i Müttefikadan birinin mahkemesi tarafından muhakeme edilmemeleri icâb edeceğine binaen sulh muâhedenâmesi tasdik edilinceye kadar bunların vaziyetlerinde bir gûna tebeddülat

25 **ATASE**, ISH: 15, KLS: 986, KUTU: 1102, G: 93, F: 2-12.
26 **ATASE**, ISH: 15, KLS: 986, KUTU: 1102, G: 93, F: 2-22.
27 **ATASE**, ISH: 15, KLS: 986, KUTU: 1102, G: 93, F: 2-25.
28 **ATASE**, ISH: 15, KLS: 986, KUTU: 1102, G: 93, F: 2-27/28.
29 **ATASE**, ISH: 15, KLS: 986, KUTU: 1102, G: 93, F: 2-29.
30 **ATASE**, ISH: 15, KLS: 986, KUTU: 1102, G: 93, F: 2-31.

Levent Şahverdi Arşivi

icrasına imkân olmadığı" görüşünü sürdürdüğünü, yeniden Harbiye Nezaretine bildirir.[31] Harbiye Nezareti, bu maddelerin, Alman, Avusturya ve Bulgar subayları için uygulanmadığını, yalnız bizim subaylara uygulanmaması gerektiğini belirterek, Dışişleri Bakanlığından yeniden girişimde bulunulmasını ister.[32]

Bu yazışmalar sürer gider. Nihayet, Piyade Miralay Ahmet Sami ve Süvari Binbaşı Ahmet Haydar Bey 30 Mayıs 1921'de; Piyade Kaymakam (Yarbay) Mehmed Tevfik, Piyade Miralay Ahmet Tevfik, Piyade Binbaşı Mazlum, Binbaşı Mehmed Arif, Yüzbaşı Tahir, Yüzbaşı Cemal ve Piyade Binbaşı İbrahim Hakkı Beyler de 25 Ekim 1921'de Malta'dan serbest bırakılanlarla beraber yurda dönerler.[33]

* * *

Malta'daki Türk esirlerden bir "mülâzım"ın gönderdiği mektuplar ise yaşananların bir diğer yönünü göstermesi bakımından oldukça dikkate değerdir. Mektuplardan ilki bir oğuldan anneye, diğeri de "İkdam Gazetesi" imtiyaz sahibine hitaben yazılmıştır. Polverista'da bulunanlarla, bu mektup sahiplerinin içinde bulundukları durumu göstermesi açısından çok önemlidir. Bu da İngilizlerin esirlere ne derecede farklı muamele yaptıklarının açık bir delilini gözler önüne sererken, dağılan bir devletin "bakiyettü's-süyûfunun" da sahipsizliğini göstermesi açısından düşündürücüdür.

"6 Mayıs 1916, Malta Adasından

Ruhum Anam,

Elhamdülillah sıhhatteyim. Fakat bugün sekiz ay oluyor ki sizden haber alamıyorum. Burada çektiğimiz bunca sefalet ve ıstırap yetişmiyormuş gibi bir de sizi düşünmek felaketine tahammül içinde kendimde kuvvet bulamıyorum. Acaba kürretülarzda, Malta'daki Osmanlı üserâsını düşünen, hiç olmazsa aklına getiren bir kimse de mi yok? Bâki selam.

Sent Klemanis Kalesinde esir oğlun.".

31 **ATASE**, ISH: 15, KLS: 986, KUTU: 1102, G: 93, F: 2-33.
32 **ATASE**, ISH: 15, KLS: 986, KUTU: 1102, G: 93, F: 2-34.
33 Şimşir, **a.g.e.**, s. 369-398.

Levent Şahverdi Arşivi

"Efendim,

Bizi unuttuğunuza zâhib oluyoruz. Çekdiğimiz âlâm ü ıstırabı ancak Allah bilir. Zâbitân, efrâd, sivil derme çatma cümlemiz bir yerdeyiz. Bulunduğumuz mahal harâbezâr bir haldedir. Buranın ve ahâlisi tahliye edilen bir karyenin etrafını tel örgüsü ile çevrilerek tecrid edilmiştir. Yani tel örgüsü dahilinde mevkufuz. Haftada mülâzımlara yüzyirmi, yüzbaşı ve mafevki olan ümerâya yüzaltmış guruşu bilseniz ne hakaretle veriyorlar. Hele ismi okunup yetişemeyenlerin haftalığı verilmeyerek terâkümde kalıyor. Sefalet çektiriyorlar. Derdimizi kimseye anlatamıyoruz. Hele bu hafta bir yüzbaşımız, bir İngiliz zâbitânı tarafından değnek ile darp edildi. Dehşetli tahakküm altında verem olduk. Hele istirahatimiz asla temin edilmemiştir. Bîtaraflardan birisi vasıtasıyla hâlimizi sorsanız ne kadar sevineceğiz. Halbuki bizimkiler, kendi üserâsına son derece hüsn-i muamele ediyormuş. Binbaşılarımıza küfür ediyorlar vapurlarda ne hakaretler gördük. Bu mâruzâtımızın gazetenizle ilânını rica eder ve ahvâlimizi istifsâr etmeye bilseniz ne kadar muntazırım efendim. 21 Kânunusâni 332 (3 Şubat 1917)

Semperor Üserâ Karargâhından Mülâzım"[34]

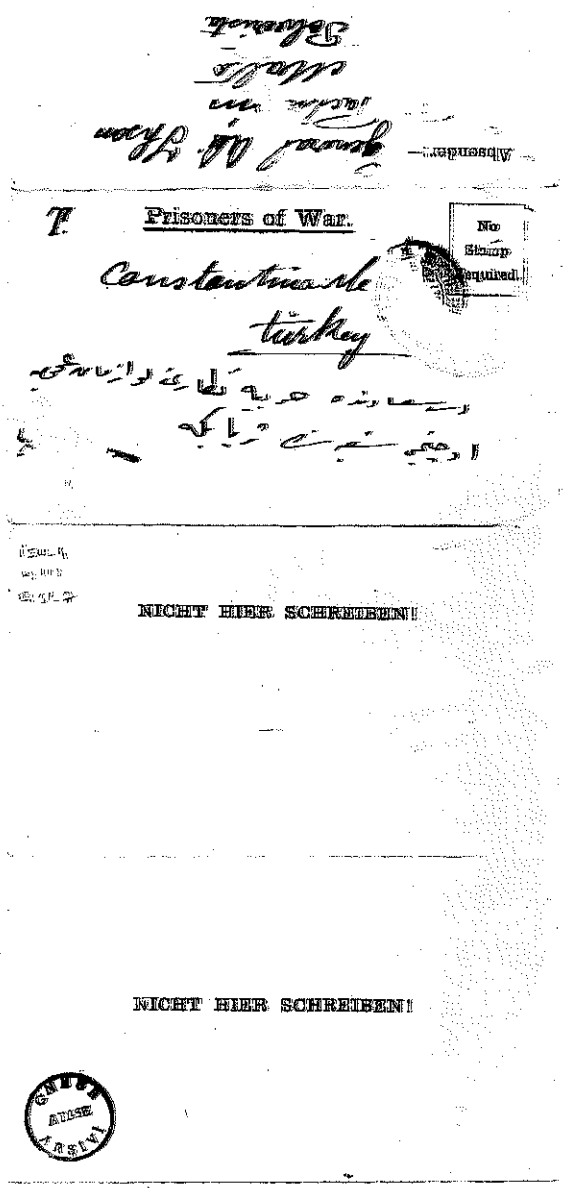
Bu mülazımın dönüp dönmediğini bilemiyoruz. Gerçek olan şu ki İngilizler tarafından bütün insan hakları çiğnenerek, Türk asker esirlere, hiçbir kanuna sığmayacak ölçüde bir muamelede bulunulmuştur.

Malta'dan yazılan bu mektuplarda dile getirilen ortak nokta haksız uygulamaya maruz kalmaktır. Savaşın bitmesinden sonra galip devletlerin genel siyasetleri içerisinde ne dereceye kadar olağan karşılanabileceği tartışmaya açıktır. Çünkü ortada yok edilen "hukuk"tur. Ancak gerçek olan bir şey varsa, aradan yaklaşık bir asır geçmesine ve insanlığın "terakkisinden sitayişle söz edilmesine rağmen, günümüzde değişen bir şeyin olmadığıdır.

34 ATASE, KLS: 313, D: 1269, F: 6/6-1.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Sahverdi Arşivi

Absender:

Prisoners of War.

No Stamp required.

Constantinople

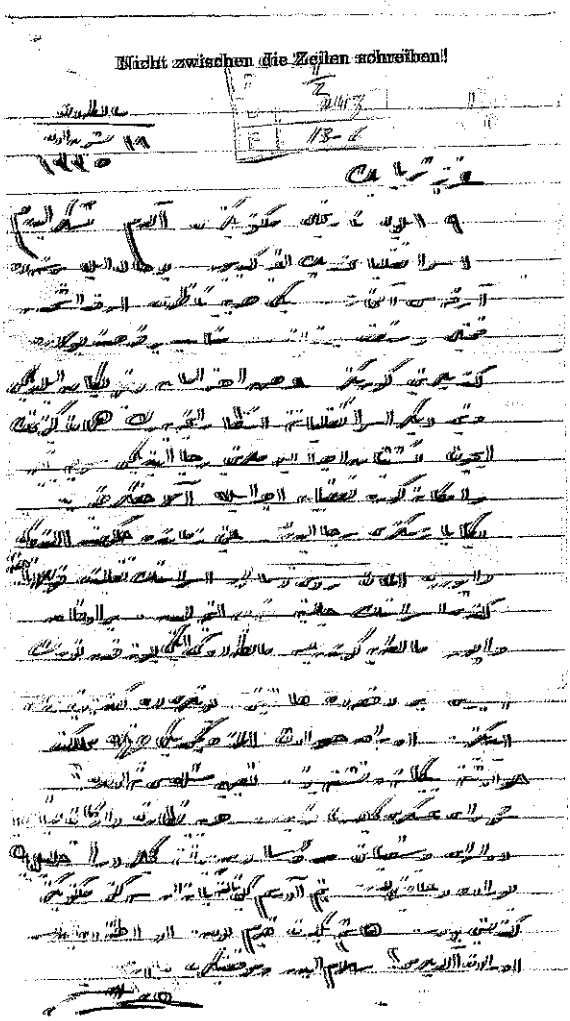
Turkey

NICHT HIER SCHREIBEN!

NICHT HIER SCHREIBEN!

ATATÜRK ARŞİVİ

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ANKARA'NIN BAŞKENT OLDUĞU YILLARDAKİ EĞİTİM, SAĞLIK VE SOSYAL DURUMU ÜSTÜNE

Yrd. Doç. Dr. Zübeyir KARS

ÖZET

Ankara, Osmanlı Devleti'nde adı sıkça öne çıkmayan bir kentti. Türkiye Cumhuriyeti'nin Hükûmet merkezi olunca dikkatleri üzerine çekti. Bu yıllarda Ankara'ya 10 kaza 7 nahiye ve 1075 köy bağlıydı. Toplam nüfusu 312549 idi. Merkez nüfusu 2 nahiye 72 köy dahil 9090'ı kadın, 12356'sı erkek olmak üzere 21446 idi. İlde toplam 108 ilk, orta ve lise mektebi, 39 medrese vardı. 1924 yılında 1'i resmî, 6'sı özel, 7 eczane ve 2 resmî hastahane de bulunmaktaydı. Dispanser yoktu.

Kentte toplam 526 çeşme vardı. 345 çeşme merkezde, geri kalanları kaza ve köylerde bulunuyordu. Yine kentte, 56 caminin 35'i merkezde idi. 27 han vardı. Otel yoktu. Başkent olduktan sonra 16 otel yapılmıştır.

Vilâyette birer adet imalat-ı harbiye, elektrik, fişek, kibrit ve un fabrikası vardı. 526 su ile çalışan un değirmeninin 437'si faal durumdaydı. 70 mahalleli, tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomisi olan kentti. Ulaşım araçları fayton ve eşekti. Aydınlanması gazyağı ile sağlanan lüks lambaydı. İlk mecliste milletvekillerinin oturduğu sıralar mektup sıralarıydı. Bugün modern, çağdaş ve güzel bir kente ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türkiye Cumhuriyeti, Ankara, Başkent, Eczane, Hastahane, Okul.

* Atatürk Üniversitesi Ağrı Eğitim Fakültesi.

Levent Sahverdi Arşivi

A STUDY ON EDUCATION, HEALTH AND SOCIAL STATUS AT ANKARA WHEN IT WAS BECAME CAPITAL CITY

ABSTRACT

Ankara was not well-known city during Ottoman Empire. It took attention once it was chosen as the capital city of Turkish Republic. Ankara there were 10 kaza (district), 7 nahiye (subdistrict) and 1075 village belonged to Ankara. Total population at Anakara was 312549 and 21446 of these were living in city center. 9090 women and 12356 were man of those total city center population. Only 2 of the 7 nahiye (subdistrict) and 72 village were in the city center region. There were 108 primary and secondary schools and 39 medressehs in the city. In addition, Ankara had two hospitals, which were owned by state, and 7 pharmacies of those only one was owned by the state and the rest was owned by the private sector. On the other hand, there was no dispanser (outpotrent clinic) there were 526 çeşme (fountain), and 345 of those were in city center. Tehere were 27 han (inn), but no hotel. 16 hotels were built after it was chosen as a capital city.

The city had power for electricity and military industry (imalat-ı harbiye). In addition, there were no flour factory, gun factory and one factory producing matches. There were total of 526 değirmen (mill) running with water power and 437 of them were in working-order. Ankara's economy of those days was based on agriculture and transportation was maintained by fayton and donkeys. Gasoline was the source of lightening. The members of first parliament were sat on school chairs. Today, Ankara is a modern and a large city.

Key Words

Republic of Turkish, Ankara, Capital, Pharmacy, Hospital, School.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkler, ülke idare edecek yere "il/devlet tutsık yir" derlerdi.[1] "Ebedi bir devlete" sahip olma, ancak başkent idaresiyle mümkündü. "Ebedi il tutma yeri"nin olmasıyla kaygı ve kederden uzak yaşayacaklarına da inanırlardı.[2] Bu düşünceyle Mustafa Kemal de, "Ankara hükûmet merkezidir ve ebediyen hükümet merkezi kalacaktır" diyordu.

Biz, bu çalışmamızda Ankara'nın yeni devlete başkent edildiği yıllardaki eğitim, sağlık ve sosyal durumunu ele alacağız. Diğer bir ifadeyle eski Ankara'dan yeri geldikçe ilçe ve köylerinden de bahsedeceğiz. Dolayısıyla bu çalışmamız yalnızca merkezle sınırlı kalmayacaktır. Ankara, Osmanlı Devleti'nde adı sıkça öne çıkmayan bir vilayetti. Ankara, yeni devletin yani Türkiye Cumhuriyeti'nin hükûmet merkezi olunca, dikkatleri üzerine çekti. Başkent olmadan önce Ankara vilâyeti Kayseri, Yozgat, Kırşehir, Çorum sancaklarının merkeziydi.[3]

20 Nisan 1924 tarihli, 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89'uncu maddesi uyarınca başında en büyük mülki amiri Mutasarrıf bulunan livalar/mutasarrıflıklar il/vilâyet olunca,[4] Ankara merkez kazası hariç 10 kazaya 7 nahiyeye ve 1075 köye sahip bir vilâyet oldu. Bu kazalar; merkez vilâyete 6 saat uzaklıkta İstanos kasabası da denilen Zir, Beypazarı, Nallıhan, Haymana, Bala, Keskin, Yabanabad, Kalecik, Ayaş ve Çubuk'tu. Merkez kazanın İç ve Asi Yozgat adıyla iki nahiyesi vardı. (Asi, Türkçe'de kâr, fayda demektir.) İç nahiyesine 66, Asi Yozgat nahiyesine 6 köy bağlıydı.[5] Toplam nüfus 312.549 idi. Bu nüfusun 147.086'sı erkek, 165.463'ü kadındı. Kadın nüfus o yıllarda ülkenin her yerinde olduğu gibi Ankara işgal görmemesine ve cephe olarak savaşın içersinde olmamasına rağmen kadın nüfus erkek nüfustan 18.387 fazlaydı. Kadın nüfusun çokluğuna rağmen kentin Ankara sokakları kadınsızdı. 2 nahiye ve 72 köy dahil olmak üzere merkez kaza, 9090'ı kadın, 12.356'sı erkek olmak üzere toplam 21.446 nüfusa sahipti. Kaza merkezlerindeki toplam hane sayısı 12.113 idi.

---

1 Faruk Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, 1994. s. 25.

2 Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 2. baskı, Ankara, 1979. s. 280.

3 Dr. Muslihiddin Safved, **Türkiye'nin Sıhhi İctimai Coğrafyası Ankara Vilayeti**, İstanbul, 1341/1925. s.40.

4 Kamil Erdaha, **Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler**, İstanbul, 1975. s. 41.

5 Dr. Muslihiddin Safvet, **a.g.e.**, s. 40.

Levent Sahverdi Arşivi

Nahiye ve köyleriyle beraber merkez kaza, 6104 haneye sahipti. Merkez kazayla bir mukayese olması nedeniyle Keskin kazasının köyleriyle beraber 38.144 nüfusu vardı. Kalecik kazasının merkez hane sayısı 1200 idi.[6] Nüfus ve hane sayılarını bildiren Ankara İl Sağlık Müdürü, köylerin ve kazaların nüfusunun toplamlarını hükümet tabiplerinden, merkezinkini ise Nüfus Dairesi'nden aldığını belirtiyor. Safvet, başkent olması nedeniyle nüfusun bundan kat kat fazla olduğunu da açıklamaktan çekinmiyor.[7]

Kentte, nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Kentte azınlıklar statüsünde Rum, Ermeni ve Musevi vatandaşlar da vardı. Lozan Antlaşması gereği mübadele yani nüfus değişimi ile şehirde Rum nüfus azalmıştı. Ancak, Balkanlardan gelen Türk nüfusun sayımı ise tam yapılamamıştı.Vilayette konuşulan genel dil Türkçe'ydi. Rumlar, Rumca bilmezler, Türkçe konuşurlardı. Çünkü Türkçe'den başka lisan bilmezlerdi. Ermeniler ise Ermenice de bilirlerdi. Ancak, Türkçe'yi kaba bir şive ile telaffuz ederlerdi.[8]

Vilâyette eğitim ve okulların durumu şöyleydi; merkezde özel idareye ait 9 mektep vardı. Bunların 4'ü erkek, 5'i kız mektebiydi. Yine merkezde Maarif Vekaleti'ne bağlı bir Darulmuallimin/ Öğretmen okulu, bir kız ve bir de erkek olmak üzere iki lise, özel olarak biri kız diğeri erkek olmak üzere iki Musevi mektebi ile bir Ermeni Katolik mektebi vardı. Bunlardan başka merkez vilayette Kayabaşı, Leblebici, Yeşil Ahi, Bostaniye ve Erzurum mahalle mektepleri vardı. Ancak Tedrisat-ı İptidaiye Meclisi'nin 5 Temmuz 1340/ 1924 tarih ve 151 sayılı kararıyla bu mahalle mektepleri kapatıldı. Yeniden inşa edilen mektepler ise, Latife Gazi Mustafa Kemal Kız Numune Mektebi ile Gazi Mustafa Kemal Numune Mektepleriydi.

Özel İdareye bağlı ilçe ve köylerdeki mekteplerin durumuna gelince; Merkeze bağlı Asi Yozgat nahiyesinde ve Hasan oğlan köyünde erkeklere ait birer mektep vardı. Bütün kaza merkezlerinde birer Beypazarı'nda ise iki erkek mektep olmak üzere merkezle beraber toplam 15 erkek mektebi, Bala, Yabanabat ve Zir kazaları merkezinde olmamak üzere diğer kazalarda birer kız mektebi ve merkez ile beraber toplam 12 kız mektebi vardı.

6 A.g.e., s. 113.
7 A.g.e., s. 113.
8 Dr. Muslihiddin Safvet, a.g.e., s. 51.

Levent Şahverdi Arşivi

Ayaş kazasına bağlı Güdül nahiyesinde bir erkek mektep vardı. Köylerdeki mektep sayılarına gelince; merkez kazaya ve Çubuk kazasına bağlı birer olmak üzere 2, Bala'ya bağlı köylerde 2, Kalecik ve Ayaş'a bağlı köylerde üçer olmak üzere 6, Zir, Haymana ve Nallıhan köylerinde dörder olmak üzere 12, Beypazarı köylerinde 5, Keskin köylerinde 6, Yabanabat'ın köylerinde 9 erkek ve 2 kız mektebi olmak üzere toplam 44 mektep eğitim ve öğretime açıktı. Ancak öğretmensizlik nedeniyle köylerde 33 erkek, 2 kız toplam olarak 35 mektep kapalıydı. 1075 köye sahip olan Ankara'da ancak 59 erkek, 14 kız mektep açıktı. 33 erkek ve 2 kız mektep kapalıydı. Hepsinin toplamı 108 etmekteydi. Bu yıllarda ilkokul mecburi olmasına rağmen ilkokullarda okullaşma oranı binde beşti. Tüm okullarda Maarif Vekaleti tarafından düzenlenen programlara göre ders yapılıyordu. Köy okulları bir, kasabaların bazı okulları ise iki, üç ya da altı öğretmenliydi. Kaza ve köy okullarının bütçesi, Özel İdareye dahildi. Ankara İl Sağlık Müdürü Dr. Muslihiddin Safvet, eğitim ve özelliklede köylünün durumu hakkında şöyle açıklamaktadır; " Her tarafta olduğu gibi yalnız merkez vilayette de birkaç mektep mevcut olup, kazalarda da ibtida-i derecede (ilkokullar) mektepler varsa da memleketin nüfus-ü azimesini teşkil eden (nüfusun çoğunluğunu oluşturan) zavallı köylüler tahsil nimetinden mahrumdurlar. Akdemce (önceden) usul-ü atika (eski yöntem) üzere tedris olunduğundan çocuk hiçbir şey öğrenmeden senelerce mektebe devam edip nihayet bir gazete okuyacak ve bir mektup yazacak kadar kabiliyete malik olmadan babası kendisini mektepten çeker alırdı. Maarife rağbet mevcut ise de, bütün çocukları istiab edecek (içerisine alacak) vasi (geniş) binalar olmadığından pek çok çocuklar mektebe gidemedikleri cihetle maarif geridir."[9]

Anadolu'da mektep binası olmayınca köy odaları hatta köy camileri eğitim amaçlı kullanılıyordu. Köylüden eğitim vergisi alınıyordu. Köylü cami imamını ücretle tuttuğu gibi öğretmenin maaşını da aynen ödeyerek, ehliyetnamesi olanları ücretle tutuyordu. Mekteplerde hizmetli, kütüphane ve teftiş hemen hiç yoktu. Ders başı ücret 125 kuruştu ki o yıllarda 1 dolara tekabül ediyordu. Gayri Müslim okulları genellikle, kilise bitişiğinde ol-

9 Dr. Muslihiddin Safvet, **a.g.e.,** s. 56-70, 116.

Levent Sahverdi Arşivi

duğundan kilise okullarıydı. Yabancı dil dersleri ilkokul 4 ve 5'inci sınıf ders programlarında yer aldığından yabancı dil öğretmeni sıkıntısı çekiliyordu. Medreselerin kapatılması -diğer bir ifadeyle kendini yenileyememesi yüzünden kendi kendisini kapatması- nedeniyle binaları boş kalmıştı.

1930-1931 yıllarına gelindiğinde Ankara merkezde 23, kaza merkezlerinde 15, köylerde ise 147 ilk mektepte tedrisata devam ediliyordu. Merkez vilayetteki 23 okulda 2547 kız, 3021 erkek olmak üzere toplam 5568 öğrenci vardı. Kaza merkezlerindeki 15 ilk mektepte 816 kız, 1488 erkek olmak üzere toplam 2304 öğrenci eğitim görüyordu. Köylerdeki 147 mektepte 1853 kız, 4574 erkek öğrenci vardı. Toplam öğrenci sayısı 14.289'du. Merkezdeki ilk mekteplerde 114 kadın, 44 erkek öğretmen görevlendirilmişti. Kaza ve köy ilk mekteplerinde 161 kadın, 270 erkek olmak üzere toplamında 431 öğretmen tedrisatı devam ettiriyordu. İlde üç özel mektep vardı. 66 erkek, 37 kız öğrenciyle Bizim Mektep, 15 talebeli Sizin Mektep ve 150 talebeli Türk Musevi Mektebi vardı.

Orta mektep olarak 209 talebeli ve 19 öğretmenli bir kız, 16 muallimli 255 öğrencili bir erkek mektebi vardı.

Lise olarak; 35 öğretmenli 683 talebeli Erkek Lisesi, 28 öğretmenli 220 talebeli kız lisesi vardı.

Bunlardan başka 1925'de Mustafa Kemal'in nutku ile açılan ve gece bölümü de bulunan, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın Türk Hukuk Fahri Profesörü olduğu Hukuk Mektebi vardı. Bu mektepte 18 profesör görev yapmaktaydı. Gazi Terbiye Enstitüsü, Beden Terbiyesi Mektebi, İsmet Paşa Kız Enstitüsü, Ankara Ticaret Mektebi, Musiki Muallim Mektebi ve Sanat Mektebi açılmıştı.[10]

Medreseler kapatılmadan önce vilayette toplam 39 medrese vardı. Bunların 26'sı merkez kazada diğer 13 medresenin 4'ü Ayaş'ta, 4'ü Beypazarı'nda ve birer de Haymana, Nallıhan, Çubuk, Bala ve Keskin'de bulunmaktaydı. Nallıhan'daki medrese binası henüz tamam edilmemişti. Haymana'daki medrese ise harabe durumundaydı.[11]

10 Seyyah Kandemir, **Ankara Vilayeti**, Ankara, 1932, s. 51-196.
11 Dr. Muslihiddin Safvet , **a.g.e.**, s.122.

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyetin ilk yıllarında hastane, eczane ve dispanserler yalnız büyük kentlerde özellikle İstanbul'da toplanmıştı.[12] Osmanlı Devleti döneminde ise eczacılık hemen hemen tümüyle yabancı/ ecnebi uyruklu veya Gayr-i Müslim olan kişilerin tekelinde bulunuyordu. Türk eczacılar ancak 1900'lü yıllardan itibaren bu alanda varlıklarını göstermeye başlamışlardı. 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da yaklaşık 220 özel eczaneden yalnızca 10'nun sahibi Türk'tü. 1924 yılında İstanbul'da 300 kadar eczane vardı. 1930'lu yıllarda Türkiye'de 14 milyon nüfusa karşılık 427 eczane bulunuyordu. Birçok ilçede eczane yoktu. İstanbul'da sayı artacağı yerde düşüş göstererek 132 eczane vardı.[13] Bu sayının azalmasında Lozan Antlaşması sonucunda 30 Ocak 1923 günü imzalanan Türk ve Rum Nüfus Mübadelesi Protokolüyle Yunanistan'a gönderilen Rum nüfusun etken olduğunu düşünüyoruz. Ancak, Anadolu'da özellikle de İç Anadolu'da yaşayan 400.000 bin Rum, kendilerinin Türk olduklarını, anadillerinin Türkçe olduğunu ve kendilerine Karamanlı dendiğini belirtmelerine rağmen yine de mübadeleye tabi tutulmuşlardı.[14] Anadolu'da ilçelerin çoğunda eczane olmamasına karşılık Ankara'ya bağlı Kayseri sancağının merkeze bağlı Ortodoks Türklerin/ Karamanlıların/Rumların çoğunlukta yaşadığı Talas ve Germir köylerinde dahi eczane vardı.[15]

1907/ 1325 yılında Ankara merkezde 6, Sivrihisar, Kalecik ve Keskin kazalarında 1'er, Kayseri merkezde 6, Develi kazasında 1, Kayseri merkeze bağlı Talas ve Germir köylerinde 1'er, Yozgat'ta 4, Kırşehir'de 2, Çorum'da 1 eczane bulunuyordu.[16]

1924'lü yıllarda Vilâyet dahilinde 1'i resmi, altısı resmi olmayan toplam 7 eczane vardı. Resmi eczane, Numune Hastanesi'nde yer alan mun-

12 Bedi N. Şehsüvaroğlu, **Eczacılık Tarihi Dersleri,** İstanbul, 1970, s. 358-365.

13 Turhan Baytop, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul, 1985, s. 301, 302.

14 Zübeyir Kars, **Milli Mücadele'de Kayseri**, Ankara,1999, s. 116-144.

15 Zübeyir Kars, "Kayseri Ortodokslarının Türklüğü Üzerine Bir Deneme." **II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri,** Kayseri,1998, s. 267-280. **Ankara Vilayeti Salnamesi**, 1325/1907, Hazırlıyanlar, Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, Ömer Türkoğlu, Ethem Coşkun, Ankara, 1995, s. 291.

16 **Ankara Vilayeti Salnamesi,** 1325/1907, Hazırlayanlar, Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, Ömer Türkoğlu, Ethem Coşkun, Ankara, 1995, s. 291.

Levent Şahverdi Arşivi

tazam ve ilaç bakımından oldukça zengin olan ve dışarıya ilaç vermeyen eczaneydi. Bu eczanede yalnızca hastanede tedavi altına alınan hastaların ilaçları imal edilmekteydi.

Özel eczanelere gelince; 4'ü merkez vilayette, 1'i Keskin kazasında, 1'i Beypazarı'ndaydı.

Merkez vilâyette olanların en eskisi Ahmet Şevket Bey'in mesuliyeti altında bulunan Belediye Caddesi'nde bulunan muntazam, mükemmel ve oldukça zengin "Ahmet Şevket Eczanesi." İkincisi, Karacaoğlan Çarşısında mükemmel ve muntazam ve diğerleri gibi zengin Hüseyin Hüsnü Beyin idaresi ve mesuliyetindeki "İstanbul Eczanesi." Üçüncüsü, Koyun Pazarı'nda Seryâ Rıza Beyin idaresi ve mesuliyetindeki "Küçük Seryâ Eczanesi." Dördüncüsü ise, Kurşunlu Cami civarında Muhyiddin Hüsnü Beyin taht-ı idare ve mesuliyetinde ve Ahmet Arzuhan Beyle müştereken açtıkları "Ankara Eczanesi."

Keskin'de Latfik Kazazyan ve Beypazarı'nda Suat Beyin idaresindeki "Beypazarı Eczanesi"dir. Resmi olmayan eczanelerin sayısının çokluğuna rağmen kentte özel hastane yoktu.

Hastanelere gelince, vilayette iki hastane vardı. Biri Vilâyet Hastanesi, diğeri Cebeci Askeri Merkez Hastanesi.

Vilâyet Hastanesi 1340/1924 Mayısı'nın başına kadar Vilâyet İdare-i Hususiyesi / Vilâyet Özel İdare bütçesinden idare olunuyordu. İaşe ve diğer ihtiyaçları Belediye tarafından yerine getirildiğinden bu hastaneye Gurebâ/Garipler veya Belediye Hastanesi deniliyordu. Ancak 1924 yılında Özel İdare Bütçesinden ayrılarak Vekaletler Bütçesine dahil edildi. Sıhhiye ve Muâvenet İçtimâiye Vekaleti'ne/Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlanarak adı "Ankara Numune Hastanesi" olarak değiştirildi.

Bu değişikliğin yerinde bir değişiklik olduğunu yazar Muslihiddin Safvet şu cümlelerle açıklıyor; "-340 senesi idare-i hususiye bütçesinden 42.160 lira Vilâyet Hastanesi'ne ifraz /ayrılmış ve bu meblağdan Mayıs 340 tarihine kadar sarfiyat icra kılınıp tarih-i mezkurda hastane Sıhhiye Vekaleti celilesi emrine geçtiğinden 25.000 lira kadarı sarf olunmayıp iktisat olunmuştur. Mebaliğ mezkurenin vilâyetin umur sâire-i sıhhiyesine

Levent Şahverdi Arşivi

sarf için icra edilen teşebbüsâta rağmen, encümen-i vilâyet kararıyla hususat-ı saireye sarf edilmek üzere fasıldan fasıla nakil edilip memleketin ve bilhassa mülhakat kara/köy halkının sıhhati düşünülmemiş ve ihmal edilmiştir. İktisat edilen paradan kazalarda beşer yataklık birer revir açılması ve bu suretle fukara halkın hastalarını kabul edecek birer mahal, birer mece-i sıhhiye/sığınılacak sağlık kuruluşunun bulundurulması imkan dairesinde iken memleketin bu ihtiyaç sıhhiyesinin nazarı dikkate alınmaması cidden şayan teessüftür."

Ankara Sıhhiye ve Muaveneti İçtimâiye Müdürü Muslihiddin Safvet, Ankara Vilâyet Hastanesi'nin yapılış tarihi ve kuruluşu hakkında kesin bir bilginin olmadığını ileri sürüyor. Her ne kadar Akliye kısmının kapısı üzerinde çelik kalemle kazınmış taşta 1306/1888 tarihi yazılı olmasına rağmen hastanenin bu tarihten önceleri varolduğunu belirtiyor. Muslihiddin Safvet'e göre, Numune Hastanesi şehrin kuzey-doğusunda üç pavyondan/poliklinikten yani dahiliye, hariciye ve akliye polikliniklerinden oluşmaktaydı. Dahiliye kısmı Vali Reşit, hariciye Vali İbrahim Sûsâ Beyler, akliye kısmı da Vali Abidin Paşa zamanında yaptırılmıştı. Sonradan akıl hastaları pavyonuna zührevi hastaları da kabul için üç koğuş ayrılmıştı.

Bu pavyonlardan ikisi ahşap, üçüncüsü ise taştan yeniden inşa edilmişti. Hastanede, 1923' de 10, 1924 yılı içerisinde 40 yatak daha ilave edilerek 150 yatak sayısına ulaşıldı. Bu yatakların 100'ü ücretsiz fakir- fukaraya tahsis edilmiş, geri kalan 50 yatak ücretli hizmete açılmıştı.

Bu hastanede muntazam bir ameliyathane ve pek az noksanı olan bakteriyoloji laboratuarı vardı. Hastanenin noksanlarını dikkate alan bakanlık, fen şubelerine mütehassıslar tayin etti. Alet ve edevât alımına hız verildiğini, müştemilatının inşası ve tamir edilmesi gereken yerlerin tamiriyle "lüks" bir hastane şerefine yakın bir zamanda kavuşacağını yine Muslihiddin Safvet bize haber vermektedir. "Ameliyathanesinin benzerine Anadolu'da bulunan hastanelerde nadiren tesadüf edilmektedir. Numune Hastanesi mevcut hastanelerin en mükemmelidir denilebilir." Gerçi yazar mukayeseyi İstanbul'la yapmıyor. O yıllarda eczaneler gibi hastanelerin de en gelişmişleri İstanbul'da bulunuyordu.

Levent Sahverdi Arşivi

Dispanserlere gelince; 1924 yılına kadar Ankara'da dispanser teşkilatı yoktu. 1924 senesi Eylülünün başında bakanlıkça Keskin, Haymana ve Nallıhan kazalarında birer dispanser vücuda getirilmişti. Bu dispanserlerin ilaç ve diğer masrafları bakanlıkça karşılanıyordu. Bu dispanserlerde halkın fukara ve zenginin muayenesi ve tedavisi hükümet tabibi tarafından parasız yapılıyordu.[17] Ankara merkezde 1926 'da 5 dispanser tesis edildi.[18]

Halkın tababete karşı vaziyeti hakkında Muslihiddin Safved şu bilgileri veriyor; " Halen tababete karşı vaziyetleri pek müsait olup ekseriyetle tabip davet ederlerse de humma-i tifo idi, zatürree gibi hastalıklarda tabibi her gün davet eylemek gibi adetleri yoktur. Bir hastaya muhtelif tabip davet ederler. Tabibi müdavi ile müşavere yaptıranlar nadirdir. Gerçi frengi için tütsü kullanan zavallı köylüler varsa da pek az olup ekseriyetle tabibe müracaat ederler. Seyyar etıbba ile köylerde frengililerin tahrîsi/korunması, saklanması* ve tedavisi sayesinde memleketi bu afetten kurtarmak imkan dairesindedir. İlacı meccanen/parasız , tabibi de meccanen ve bilhassa ayağına kadar gidip tedavisine tevessül ederse köylünün tütsüden ziyade ilaca ve tabibe rağbet göstereceği ve bu vesile ile mutatabbiblerin/hekimlik taslayanların ocakları kendiliğinden söneceği tabiidir."[19]

Cihan Harbi, memlekete yoksulluk, pahalılık, açlık ve hastalıklar bırakmıştı. Bu hastalıkların başında frengi gelmekteydi. Frenginin nedenlerini şu temele dayandırıyor Muslihiddin Safvet; "Harbi umumi patlayıncaya kadar buralarda ahlak çok iyi idi. Harbin memlekette açtığı zaruret ve sefalet ocakları yüzünden ahlak-ı umumiye dahi az çok müteessir oldu: fuhşiyyât kasabalardan ziyade köylerde görülüyor, evvelce karâda/köylerde gizli bir surette icray-ı fuhş edenler yavaş yavaş aleniyete çıktıklarından ahlak günden güne fesat bulmaya başladı. Bu hal, harbin netayic-i meşumesinden/uğursuz neticelerinden olarak bî-kes /kimsesiz ve dul kalan genç kadınların ötekinin berikinin yanına hizmetçiliğe girerek bilahare erkeklerin dâm-ı iğfaline/gaflet tuzağına kapılarak ismetlerini feda etmelerinden

17 Safvet, **a.g.e.,** s. 67-68.
18 Seyyah Kandemir, **Ankara Vilayeti,** Ankara, 1932, s. 39.
* Kesmelerden sonraki açıklamalar tarafımdan konulmuştur.**(Z.K)**
19 Safvet, **a.g.e.,** s. 64.

Levent Şahverdi Arşivi

ileri gelmektedir. Bazen genç kızların nişanlılarının harpte şehit olması ve kendilerine yeniden talip zuhur etmemesi yüzünden uzun zaman evde kaldıkları nihayet bu biçarelerin de vad-ı izdivaç/ evlilik vaadi ile iğfal edilerek /aldatılarak ismetleri/namusları heder olunduğu tahkikat-ı adliye ile derece-i sübuta varmıştır. Esasen memlekette izdivaç için muayyen bir sin/yaş olmayıp çok defa 15-16 yaşında henüz sin-i kemale ermemiş genç bir erkek çocuk ile 30-35 yaşında bir kız teehhül ettikleri /evlendikleri görülür. Fakat çocuk sin-i kemale vasıl olunca refika-ı hayatının /hayat arkadaşının kendisinden 15-20 yaş büyük olduğunu anlar anlamaz hemen ondan yüz çevirir. Bu suretle himayesiz kalan kadında tabi fuhşa sulûk eder. Merkez vilayette polisçe mukayyet âlefteler/en teklifsiz tene yakın olanlar vardır. Bunlar yerli halktan ziyade hariçten gelenlerdir. Kenğırı/Çankırı Kapı civarında sıhhiye ve polis dairelerince mukayyet 60-70 kızdan ibaret bir umumhane mevcut olup haftada mevcut kızları iki defa muayene-i sıhhiyeye tabidirler. Fakat, maalesef bunların yüzünden pek çok gençlerin sâika-i cehâletle/cehaletleri nedeniyle irtikap cinayet eyledikleri de ekseriya vakidir. İşte görülüyor ki köylerde maarifin ve fezâil-i ahlakiyi öğretecek kimsenin bulunmaması ahlakın fesadına bâdi/sebep olmaktadır."[20]

Kentte, 922'li yıllarda, 2827 evlilik, 337 boşanma, 608 darp/fiili kavga, 270 yaralama 133 katıl/ öldürme olayının ve 90 ahlak suçunun işlendiğini görüyoruz.[21]

Frengi, Cihan Harbinin bıraktığı en önemli bir belaydı. Bundan başka memleketin her yerinde olduğu gibi Ankara'nın da gerek köylerinde ve gerek merkezinde Dâü-l Cerb/Uyuz pek yaygındı. Her tarafta, küçük ve büyüklerde bolca bağırsak kurtları ve tenya bulunurdu. Sabunun pahalı olması, tuvaletlerin muntazam olmaması, temizliğe yeterince itina gösterilmemesi yüzünden uyuz hastalığı artmıştı. Çiğ sebzelerin ve meyvelerin, temiz olmayan lâğım sularının içme sularına karışmaları yüzünden tenya ve solucan herkeste görülmekteydi. 'Kan Harareti' tabir edilen hastalık, yani uyuz artmaktaydı. Sıtma ile köklü mücadele edilmediğinden ve bu hasta-

20 **a.g.e.**, s. 55-56.
21 **a.g.e.**, s. 127.

Levent Sahverdi Arşivi

lık küçümsendiğinden memleketin her tarafında yaygındı. "Şimdiye kadar bu topraklarda icrayı hükümet edenlerin pek ehemmiyetsiz gördükleri sıtmayı ihmal etmeleri yüzünden sıtma memlekete güzelce yerleşmiştir. Hükümet-i Cumhuriyemizin bu mühim mesele-i fenniye yi hal ile sıtmadan memleketi kurtaracağına imanım vardır." Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Refik Bey, bu ve diğer hastalığı önleme konusunda elinden geleni yapıyordu. Çünkü hükümetin en öncelikli konuları arasında, sağlık, eğitim ve yoksulluğun üstesinden gelmek yer alıyordu.

Ankara'nın içilen sularına gelince, suların kente akıtılışı adi borular ve künklerleydi. Merkez vilâyette sular, bazı mahallelere demir borularla, bazı mahallelere adi künkler içerisinde akıtılmaktaydı. Şehirde kullanılan ve çeşmelerden akıtılan sular; Hanım Pınarı, Elmadağ, Öksüzce ve Cebeci sularıydı. Yine şehre bir buçuk saat mesafede bulunan Zülfazıl köyünde akan ve halk arasında Sulfasol adıyla anılan köyün suyu ile şehir haricinde bulunan Ulucak suyu meşhurdu. Bu suyu sakalar yani su satıcıları, merkepler, atlar ile destiler içerisinde şehre getirip satarlardı.[22]

Sulfasol suyunun zayi olduğu haberinin halk arasında yayılması üzerine Sıhhiye ve Muavenet İçtimaiye Vekaleti'nin "Ankara Ahalisine" başlıklı haberi, Hakimiyeti Milliye gazetesinde yayınlandı.

"Halk arasında Sulfasol Suyunun gaip olduğu ve o saf tabiyesini zayi ettiği şeklinde şayianın hudüs (sonradan peyda olan) ve intişarına (yayılmasına) mebni keyfiyet vekaletçe tetkik edilmiştir. Sulfasol köyünde üç çeşme mevcut olup bunlardan biri köyün meydanında, ikincisi biraz daha ileride ve bir sırt üzerinde 1310 tarihli kitabesi bulunan üçüncüsü de camiye muttasıl (bitişik) ve 1341 tarihinde edilmiş olan çeşmelerdir. Bunlardan Sulfasol Suyu denilen 310 tarihli çeşmenin suyunun gayet az akması suyun zayi olmasından değil camiye muttasıl çeşmeye isale edilen suyunun miktarının çoğaltılması için yapılan hafriyat esnasında asıl Sulfasol Suyunun cami çeşmesine akıtılmış olmasındandır. Vekalet, Ankara kimyahane müdüriyetince gerek mahallinde gerek kimyahanede yapılan tetkik ve tahlilatı kimyeviye neticesinde her üç çeşme suyunun aynı evsafı kimyeviye ve

22 A.g.e., s. 57-59.

Levent Şahverdi Arşivi

hayatiye ye haiz ve kabili şerb (içilmeye değer) oldukları tahakkuk etmiş olmakla şayiat-ı vakıaya ahalinin itimat etmemesi lüzumu ilan edilir."[23]

Vilâyette toplam çeşme sayısı 526'dır. Bu çeşmelerden 345 çeşme merkez de bulunuyordu. Geri kalan çeşmelerin 11'i Haymana, 3'ü Yabanabat, 4'ü Nallıhan, 39'u Beypazarı, 18'i Ayaş, 25'i Kalecik, 8'i Çubuk, 6'sı Bala, 5'i Zir, 62'si Keskin'deydi.

Merkez vilâyette çoğunlukla konutların helaları bina içerisinde değildi. Havlunun bir kenarına açılmış ve etrafı duvarla kapatılmış bir kuyudan ibaretti. Bazı mahallelerde lâğım olduğundan tuvaletlerin ayakları bu lağımlarla birleştirilmişti.[24]

Bataklıklar, sıtmanın kaynağı olduğu için bunların ıslahı ön plana çıkmıştı. Merkez vilayette suni ve tabii bataklıklar vardı. Dabbağhane civarında Hatip Çayı adıyla bilinen ve Bent Deresi diye isimlendirilen suyun azlığı nedeniyle, bağ ve bahçelerin sulanması ve çamaşır yıkamak için ufak ufak gölcükler haline getirilmesi sonucu, suni bataklıklar oluşuyordu. Şehrin dışında Kenğırı Kapısı civarında Belediyeye ait sazlık ve bataklık şehrin en büyük bataklığıydı. Önceleri bakanlık tarafından bu bataklığın kurutulması için cetveller/kanallar açılmış ise de yağmur suları bu cetvelleri kum ve mille doldurmuştu. İstasyon civarında Çubuk Çayı'na kavuşan İncesu Deresi'nin parçalanması sonucunda İstasyondan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne kadar olan caddenin iki tarafında bulunan arazide başka bir bataklık oluşmuştu. Burada açılan cetveller/kanallar yoluyla suyun Çubuk Deresi'ne ulaştırılmasına çalışılmışsa da, kış mevsiminin bastırması sonucunda bu teşebbüs yarım kalmıştı. Yine, şehre, yarım saat mesafeden Ziraat Mektebi çevresinden geçerek Ak Köprü denilen yerde, iki çayı da alarak ve Murtâd Ovası'nı geçerek Sakarya Nehrine dökülen Çubuk Deresi'nin suları, istasyon havalisinde bir çok bataklık ve göller meydana getirmekteydi. Bu bataklıklar elbette hastalıklara, özellikle de sıtmaya zemin hazırlamaktaydı.[25]

23 **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Teşrin-i Sani 1926, Sayfa 4.
24 Safvet, **a.g.e.**, s.75.
25 Safvet, **a.g.e.**, s. 78-82.

Levent Şahverdi Arşivi

Ülkenin her yerinde olduğu gibi Ankara'da da sıtma ile mücadele aralıksız sürdürülüyordu. Sıtma ile mücadeleye ciddi olarak 1925'de başlanmıştı. Ankara'da, 1925 Martından Ocak 1926 tarihine kadar yapılan genel muayenelerde 10.537 kişi tedavi edilmişti. 42.383 kişiye kinin dağıtılmıştı.[26]

Ankara'nın hükümet merkezi olmasıyla şehrin içerisindeki mezarlıkların şehir dışına kaldırılması gündeme gelmişti. Ankara'nın her tarafında bir çok mezarlıklar metruk ve perişan bir haldeydi. Bu mezarlıkların bir kısmı şehrin içerisinde camiler, tekkeler ve mescitler civarında bulunuyorlardı. Tarihi açıdan bunların en önemlileri Kırklar ve Yediler mezarlıklarıydı.[27]

Ankara'da nüfus, asli unsur Türk ve azınlık olarak Rum, Ermeni ve Musevilerden oluşuyordu. Rum nüfus, Lozan antlaşması sonucu mübadeleye tabi tutulunca geriye Ermeni ve Musevi nüfus kalmıştı. Bunların mezarlıkları ayrı ayrı idi. Mezarlıkların kentin dışarısına çıkarılması durumunda üç ayrı mezarlık yeri gerekiyordu. Vilayet İdare Meclisi, 5 Kasım 1339/1924 tarihli 22 numaralı kararla mezarlıkların şehrin dışına çıkarılmasına karar verdi.

"İslamlar için Sarı Kışla ittisalinde/bitişiğinde Baba Harman yukarısında zaten mezarlık olan arazinin ittisalindeki mahallinden yirmi beş dönüm ve Cebeci Askeri Hastanesi'nin arkasındaki hastane mezarlığının karibindeki /yakınındaki mevkiinden dahi yirmi beş dönüm mahalliyle, bir de Hazırlık Mevkii'nin zaten mezarlık olan dereden yukarı bulunan mahallinin ve Katolik, Ermeni ve Yahudiler için dahi Sarı Kışla'nın arkasında vaktiyle kendileri tarafından mezarlık ittihaz edilen arazinin onar dönüm mahallerinin kabristan ittihazıyla emvatın/mevtaların buralara defin olunması ve bilâistisna şehir etraf ve dahilinde bulunan karye ve mezarlıklarla tayin olunan işbu mezarlıkların haricindeki kabristanlara meyyit defninin suret-i katiyede meni taht-ı karara alınmıştır."

Vilâyet Sağlık Müdürlüğü'ne bildirilen ancak herkesin bildirmemesi yüzünden tam sağlam bilgi olmasa da, 1924 yılı içerisinde Ankara'da, 3093 doğum, 2042 ölüm meydana geldi.

---

26 Seyyah Kandemir, **Ankara Vilayeti**, s. 39.

27 Mübarek Galip, **Anadolu'nun Türk Asar ve Mahkukatı Tetebbuatına Esas**, İstanbul, 1341, s. 6-43.

Levent Şahverdi Arşivi

Şehir hastanelerinde, doğum haneler olmadığından ve diplomalı ebelerin azlığı nedeniyle de halk arasında ebe diye adlandırılan kadınlar gizli gizli de olsa doğum yaptırıyorlardı. Doğum için halk, önceleri diplomalı ebeler olmadığından, halk tarafından bilinen kâbuleleri/kabul edicileri getirirdi. Memleketin en meşhur ebesi, Katırcı Kızı namıyla bilinen 'Kezban' kadın idi. Şehirde hemen herkes bu kadını doğum için davet ederdi. Kentte, Belediye'nin iki, himaye-i etfalın/çocuk esirgemenin bir kâbulesi ve serbest çalışan diplomalı birkaç kâbule vardı. Doğumdan sonra loğusanın altına 'baba' toprağı yani halk arasında ak toprak denilen eşeklerin sırtında satılan toprak serilirdi. Toprak, bir sac üzerinde ateşte ısıtılırdı. Loğusa, toprağın sıcaklığına tahammül edecek duruma gelince, toprağın üzerine bir çarşaf serilir ve loğusanın başı dik biçimde ve toprak zaman zaman ısıtılıp değiştirilerek, üç gün bu vaziyette yatırılırdı. Çocuğun göbeği kesilip, yıkandıktan sonra sırtı ve ayakları kokmasın diye üzerine tuz serpilir ve baba toprağından kundaklanırdı. Bir hafta sonra çocuğun altındaki tülbent kaldırılarak, çocuğun vücudu doğrudan doğruya toprakla temas ettirilerek yatırılırdı. Tuzlu gömlek üçüncü günü çıkarılırdı. Bütün bunlardan sonra yedinci günü ebe hanım bahşiş almak maksadıyla, çocuğu babasının kucağına verirdi. Bir hafta müddetle çocuk validesinin yatağında yatar, yedinci günü beşiğe yatırılırdı.[28]

Anadolu'nun hemen her tarafında olduğu gibi Ankara'da da yatır, evliya türbesi, tekke gibi ziyaret mekanları ile değişik taş, kaya, mağara, minare gibi adak yerleri vardı. Hacca gitmeden önce hacıların ziyaret ettikleri asla asalak değil elinin emeğiyle geçinen, ekip biçtiğini Ankara'da satan Hacı Bayram Veli'nin cami ve türbesi, halkın ziyaret ettiği önemli bir ibadet, ziyaret ve adak yeriydi. Hacı Bayram türbesi Millî Mücadele ve Cumhuriyetin ilanından sonra 1923,1924 yıllarında Atatürk tarafından da ziyaret edilmişti.[29] Yine 1925 yılında tekke ve zaviyelerin lağvedilmesinden

28 Safvet. **a.g.e.,** s. 57-59.

29 Geniş bilgi için bakınız: Hikmet Tanyu, **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri**, Ankara, 1967, s.50-83., Tuncer Baykara, "Hacı Bayram ve Şehir Hayatı", **Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2000, s. 11-17.

Levent Sahverdi Arşivi

önce Ankara'da Samanpazarı'nda mürit ve dervişi en çok olan ve şeyhi Topçuşeyhi Efendi'nin bulunduğu Nakşibendi tarikatı vardı.[30]

Halkın kendi arasında batıl itikatlara dayalı yapıp-ettikleri de yok değildi. Yılancık hastası olanlara, yılancık taşı bağlanır ve yılancık dedesi tarafından okunurdu. Isıtmaya tutulanlar Namazgâh civarında 'Uzun dede' kabrine giderlerdi. Isıtmalı buradan yedi taş alır ve bu taşları suya koyup o suyu içerdi. Kabakulak için hocalara gidilir, şişen bölge mürekkeple yazılırdı. Sıtma için, türbelerin pencerelerine, kapılarına bez bağlamak gibi batıl itikatlar da vardı. Yine Kurşun dökmek ve nazarlık kullanmak çok yaygındı. Erkek çocuk doğurmak içinde zifaftan önce küçük bir erkek çocuğu damat ve gelinin yatağına yatırılarak üç defa o tarafa bu tarafa çevrilerek, 'doğurduğun oğlan olsun, doğurduğun kuyruk olsun!' diye üç defa söylenirdi. Doğurduğun kuyruk olsundan maksat, bolluk olsun demekti.[31]

Ankara başkent edildikten sonra üzerinde titizlikle durulan en önemli durum, imarlı bir kent kimliğine kavuşturulmasıydı. Bu yeni rejimin başarısı sayılıyordu. Belediyelere ayrılan bütçeden en büyük payı yani aslan payını 28 kat Ankara alacaktır. Modern şehirleşmede ilçeleri değil yalnızca Ankara hem deneyim hem de örnek bir kent durumundaydı. Ülkede, imar planında çok da tecrübe birikimi yoktu. Lüks lambalarıyla ışıklandırılan, heykelsiz, şehir içi ulaşımı fayton ve eşeklerle sağlanan, eski ile yeninin bir arada yaşamağa henüz hazır olmadığı, bağımsızlık ve özgürlüğün tadını yeni soluklamaya başlayan kentin önemli binalarının durumu şöyleydi: Merkez vilâyette bir taraf Numune Hastanesi bir tarafı halen Müdafaa-i Milliye Vekaleti olan Erkek Lisesi. Önceleri İttihat ve Terakki Kulübü olarak kullanılan ve bu kulübün kapatılmasıyla halen Türkiye Büyük Millet Meclisi binası kabul edilen bina, Hükûmet Konağı, Şehr-emaneti/Belediye, sağlık şartlarına uymayan bir hapishane binası vardı. Cebeci tarafında yeniden inşasına teşebbüs edilen Mülkiye Hapishanesi inşaat binası, Yeniden inşa edilen Latife Gazi Mustafa Kemal Kız Numune Mekte-

30 Şerif Erdoğdu, **Ankara'm**, s. 63.
31 Safvet. **a.g.e.**, s. 57-59.

Levent Şahverdi Arşivi

bi ile Gazi Mustafa Kemal Numune Mektebi, Cebeci Askeri Hastanesi, Yeni inşa olunan Maliye Vekaleti, Darulmuallimin, İmar ve İskan ve Mübadele Vekaleti, Sıhhiye ve Muavenet İçtimaiye Vekaleti tarafından inşasına başlanılan sonraları Evkaf Genel Müdürlüğüne devir olunan Büyük Otel ile İstasyon Caddesinde Evkaf Müdüriyeti tarafından inşa edilen binalar memleketin en mükemmel binaları olarak sayılmaktaydı.[32]

Yine Haydarpaşa-Bağdat Demiryolu yönetimince, yani Almanlar tarafından yapılmış, düzgün ve sağlam birkaç kargir bina vardı. Bu binalardan biri sonradan bir süre Mustafa Kemal Paşa'nın konutu olmuştu. Cebeci'nin arkasındaki tepede Abidinpaşa köşkü, kentin içinde Ziraat okulu ilk göze çarpan binalardı.[33]

70 Mahallesi olan Ankara'nın evleri de kerpiçten ve sokakları oldukça dardı. Kireçle badanalanmış evlerin sayısı azdı. Konutlar, bir plan dahilinde değil herkesin bütçe ve isteğine göre yapılmaktaydı. Bu konuda Safvet bize şu bilgileri vermektedir; "Ezcümle 331/1915 senesinde zuhur eden harikta/yangında binlerce hane iki-üç gün zarfında mahvolup pek çok kişi sokakta kalmıştır. Hep bunlar sokakların dar olması, vesait-i itfaiyenin mürurına/geçip gitmesine gayri müsait bulunması, evlerin ahşap ve pek mülasık/bitişik bulunmaları yüzünden olmuştur. Ev 2-3 katlı olup bir-iki odası inşa edilip üst katı alelekser- çoğunlukla ikmal-tamam edilmeyerek nâtamam /tamamlanmadan bırakılır, bunun ikmali iyi addolunmaz. Hıfzısıhha nokta-i nazarıyla inşa edilmiş hemen hiçbir hane yoktur. Eskiden inşa edilmiş, Ziya Şemseddin Mahrum hanelerinden sarfı nazar, bugün inşa edilen evlerin bile pencereleri ufak, ziya-ı şemsin/güneş ışıklarının duhulüne gayri müsait derecede dar ve küçük birer menfezden/delikten ibarettir. Pek çok hanelerin hariçten sıvası bile yoktur. Haricen duvarları kireçle sıvalı veya boyalı ancak bir-iki binaya tesadüf olunur. Diğerleri kerpiçten yapılmış çamurla sıvalı olup, tabir-i umumiyesiyle 'şehir şu haliyle pek kasvet-engîz/iç sıkan bir manzara teşkil etmiştir."[34]

32 Safvet, **a.g.e.,** s. 84.
33 Hıfzı V. Velidedcoğlu, **Milli Mücadele Anılarım**, İstanbul, 1983, s. 29.
34 Muslihiddin Safvet, **a.g.e.,** s., 72-73.

Levent Şahverdi Arşivi

Eski Ankara, Hacıbayram, Çankırıkapı, Ulus Meydanı, İtfaiye Meydanı, Halkevi, Erzurum mahallesi ve Kayabaşı mahallesi ile çizilen sınırlardaki alandı. İçkale yani Hisar mahallesinde dar ve eğri sokaklar boyunca dizilmiş evler bulunuyordu. Bu evler genelde ahşap bir iskelet kurularak, boşlukları tuğla ile doldurulmak suretiyle inşa edilmişti. Aralarında birkaç katlı olanlara rastlansa da en çok inşa edilen evler bir avlu, kiler ve mutfaktan oluşan tek katlı evlerdi. Oturmağa ayrılan katta üstü açık, sokak tarafı pencereli ve avlu tarafından direkler üzerine kurulmuş bir sofaya odalar açılar. Duvarlar kısmen kireç ile badanalı, tahta kısımlar ekseriye zemin üzerine koyu renk boyanmış açık renkli çiçeklerle ve saçaklı tavanı da geometrik şekillerle süslüdür. Küçük parçalı ve renkli camları bulunan pencerelerde evi yazın sıcaktan ve tozdan, kışın ise rüzgarlardan koruyan tahta kepenkler vardı. Hisar mahallesinin dışındaki eski Ankara, iş ve ticaret sahaları buralarda yoğunlaştığı için nüfusun en kalabalık olduğu alanlar da buralardı.[35]

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yeni Ankara ise; Taşhan önünden Samanpazarı'na, Samanpazarı'ndan Cebeci'ye, Cebeci'den Yenişehir'e, Yenişehir'den Kavaklıdere'ye doğru uzanan sahada yeni rejimin başarısıyla özdeşleştirilen apartmanlar, evler, resmi binalar Ankaralıların alışık olmadığı biçimde 1923-1927 yılları arasında genelde rasgele birbirinden bağımsız olarak gerçekleştirilmekteydi.[36]

Vilâyetin toplamında 56 caminin 35'i merkez kazada bulunmaktaydı. Beypazarı'nda 12, Kalecikte 5, Ayaş'ta 4, Haymana, Çubuk ve Keskin'de 2, diğer ilçelerinde birer cami ibadete açıktı.[37]

Merkez vilâyette evvelce belli başlı ne bir otel ve ne de lokanta yoktu. Mustafa Kemal Paşa, şehre yirmi dakika mesafedeki Ziraat okuluna yerleşmişti. Büyük Millet Meclisi azalığına seçilen milletvekilleri Ankara'ya heybeleri ve çantalarıyla beraber geldiklerinde yersizlikten Darulmuallim'in koğuşlarına yerleştirilmişlerdi. Geri kalanlar da Ermeni ve Yahu-

35 Hüseyin Borak, **Türkiye Kılavuzu**, C.I. Ankara, 1946, s. 182-183.
36 **Cumhuriyet Ansiklopedisi** 1923-1940. Y.K. Yayınları, İstanbul, 2003., s. 29-30.
37 Safvet, **a.g.e.,** s. 122.

Levent Şahverdi Arşivi

di mahallelerindeki köhne evlerde güç bela bulabildikleri odalara sığınıyorlardı.Bir eşek satın alabilecek kadar parası olanlar Etlik ve Keçiören bağlarında çokta sağlıklı olmayan kulübemsi evleri tercih ediyorlardı. Mebuslar karınlarını da aşçı dükkanlarında doyuruyorlardı.Yemekler iç yağından yapıldığı için bir çok milletvekili rahatsızlanmıştı.[38] O günlerde tek yemek yenilen, içki içilen yer meclisin yanındaki "Kemal'in Lokantası" idi. Milletvekilleri, devlet adamları ve yabancılar akşamları burada toplanırlardı. 1920'lerde tek modern eğlence yeri ünlü "Frasko'nun Barı" idi. İki kahve vardı. Biri Anafartalar'da "Kuyulu Kahvesi" diğeri onun arkasındaki "Merkez Kıraathanesi" idi. Bu iki kahvede gece yarılarına kadar nargile içilir, oyunlar oynanırdı. İlk pastahane Ulus Meydanı'nda açılmıştı. Bunu takiben Ankaralı Hafız Bey tarafından bir otel ve altında hizmete açılan İstanbul Pastahanesi'ydi.[39]

Başkent olmasından sonra 16 otel yapılmıştır. Oteller yokken 27 han, otel görevini yapıyordu. Bu hanlardan bazı hanlar otele çevrilmişti. Bu hanların en meşhuru, çarşı içindeki Büyük Millet Meclisine giden cadde üzerinde bulunan Taş Han'dı. Bu hanın da bir bölümü otele çevrilmişti. Hanların tümünün zemini topraktı. Hanlar temiz değildi. Hanların müştemilatı ve hayvanların muhafazasına mahsus ahır, bunun üstünde birkaç odası vardı. Bu odaların pencereleri geceleri kapatıldığından, kötü koku yüzünden ve sağlık şartlarına uygun olmadığından çok rahatsız olunurdu. Buna rağmen İstiklal Harbi zamanında yatacak otel veya diğer bir mahal olmadığından zorunlu olarak bu hanlarda ve pek pahalı fiyatlarla odalar kiralanıyordu. İlçelerinden Zir'de bir, Bala'da iki, Kalecik'te üç, Ayaş'ta üç, Beypazarı'nda on üç, Nallıhan'da dört, Haymana'da üç han, Keskin'de üç han ve dört otel, Yabanabat'ta iki han ve bir otel vardı. Ankara merkezde üç hamam çalışır durumdaydı.[40]

Vilâyet dahilindeki sanayi kuruluşu olarak, altı fabrika vardı. Merkez vilayette imalat-ı harbiye fabrikası, elektrik fabrikası ve bir un fabrikası

38 Seyfettin Sağlam, "Milli Mücadele'de Ankara", **Türk Yurdu,** Ankara Özel Sayısı, Cilt, 22. sayı.176, Ankara, 2002. s. 84-85.

39 Fırat, **a.g.e.,** s. 12.

40 Safvet, **a.g.e.,** s.70-71.

Levent Sahverdi Arşivi

ile Keskin kazasında bir fişek, bir kibrit fabrikası ve bir un fabrikası vardı. Şehrin orta yerinde yer alan 25 dabbağhane/derici dükkanı vardı. Bu dabbağhaneler çevrelerini hem kirletmekteydiler, hem de çok kötü bir koku yaymaktaydılar.[41]

Ankara sanayiden daha çok tarım kentiydi. Ankara'nın çevresinde Dikmen, Küçükesat, İncesu, Cebeci, Keçiören bağları olmasına rağmen[42] ticaretin büyük bir kısmını tiftik keçisi sağlıyordu. Kentte, 922-23'lü yıllarda yaklaşık 412.787 bin tiftik keçisi, 418.481 koyun, 160694 bin keçi vardı. Zir kazasında Ankara'nın meşhur sof ve şalları, merkez kazada tiftikten ince ve zarif kadın ve erkek çorap ve eldivenleri ile boyun atkısı, eşarp, karyola örtüleri, yastık yüzleri, ceket ve diğer ihtiyaçlar için dokunarak üretilirdi. Kalecik kazasının Yahşihan köyünde pamuktan bez dokunurdu. Haymana'nın bazı köylerinde çeçim, kilim ve halı dokunmaktaydı. Kadınların güzel el işleri de rağbet edilmemesi yüzünden terk edilmek üzereydi. Sanayileşen Batı Avrupa ülkelerinin ürettiği mallar bizim ekonomimizi tehdit ediyordu. Hatta bunların kullanılmış eski elbiselerinin kullanımı ülkemizde yaygınlaşmıştı. Muslihiddin Saffet Şöyle diyordu "Halen bu gibi mensucat yerine Avrupa'nın çürük emvali kaim olduğundan/bu malların yerine geçtiğinden bu sanatlar hemen metruk/ terkedilmiş gibidir. Bu halılar gayet sağlam olup Avrupa'nın pamuktan taklit halılarına kat kat faiktır/üstündür."[43]

Kentte esnaf loncaları olarak, keçeciler, bakırcılar, demirciler, pırpıtçılar, semerciler, çıkrıkçılar, nalburlar, tiftikçiler, orakçılar, düğenciler, debbağlar, kilciler, kaba tuzcular, kasaplar, bahçıvanlar, haffaflar, urgancılar, saraçlar, kunduracılar, terziler, sofçular, dokumacılar esnafı vardı.[44]

Ankara'nın en önemli ticaret merkezileri, Taşhan Meydanı, Karaoğlan Çarşısı, Samanpazarı, Koyunpazarı ve Atpazarı'ydı.[45]

---

41 Safvet, **a.g.e.,** s. 71.

42 Velidedeoğlu, **a.g.e.,** s.28.

43 Safvet, **a.g.e.,** s. 55-60.

44 Şerif Erdoğdu, **Ankara'm**, Ankara, 2001, s. 64.

45 Nurcan İnci Fırat, **Ankara'da Cumhuriyet Dönemi Mimarisinden İki Örnek**, Etnografya Müzesi ve Eski Türk Ocağı Merkez Binası, Ankara, 1998. s,11.

Levent Şahverdi Arşivi

Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasında telgrafın kullanılması ve basın çok önemli rol oynamıştı. Radyo ve telefon Milli Mücadelede hemen hemen hiç kullanılamamıştı. 1925 yılına kadar kentte radyo yoktu. Büyük Millet Meclisi'nin, Vilâyet'in, Hakimiyet-i Milliye'nin ve Yeni Gün gazetesinin olmak üzere Ankara'da dört matbaa bulunuyordu.[46]

İlde giyim konusunda bir bütünlük yoktu. Yakup Kadri bu durumu şöyle dile getiriyordu; "Sarıklar, fesler, kalpaklar, külahlar, cübbeler, ceketler, mintanlar, göz kamaştırıcı bir alacalıkla burada temevvüç ediyor, sanki Seylan, Buhara, Çin-i Maçin hep bir araya gelmiş ve çetrefil, muhtelif bir alemin esasları kuruluyormuş gibi endişe-aver bir manzara göze çarpıyordu."[47] Köylülerden erkeklerin giyimi; şalvar, belde kuşak, kısa mintan, yelek ve kısmen ceket, başta fes ve fesin üzerine yemeni veya hacı sarığına benzer sarıktı. Kadınların ise belden aşağı dış don, belden yukarı yelek ve bunun üstüne mintan ve ya pamuklu hırka giyerlerdi. Kasaba ve kazalarda erkekler şalvar, belde büyük kuşak, ceket veya cebe, ayaklarına mest veya kundura, setre pantolon giyerlerdi. Genç kadın ve erkeklerin kıyafetine gelince, orta yaşlı ve ihtiyarlardan başka diğer münevverler İstanbul erkek ve kadınları gibi giyinirlerdi. Fes yerini kalpağa bırakmış durumdaydı. Mustafa Kemal'in kalpaklı resimlerinin bu döneme rastladığını biliyoruz. İhtiyar ve köylü kadınları başlarına beyaz ya da boyalı yemeniler örterek hükümet ve pazar yerlerine böyle giderlerdi. Muslihuddin Safvet bize kılık ve kıyafet değişikliğinin gerekliliğini şu cümlelerle haber veriyordu; "Millî ve dinî hiçbir şekle benzemeyen bu tarz-ı telebbüslerin/ giyim biçimlerinin asr-ı hazır/şimdiki çağ medeniyeti ile mütenasip bir şekle ircaı/getirilmesi şayanı temennidir."[48]

Üst üste gelen Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Harpleri nedeniyle halk, çok maddi ve ruhi açıdan büyük kayıplara uğramıştı. Sofrasında yediğiyle sırtında giydikleri pek iç açıcı değildi. İlde pirinç, buğday, arpa, mısır, nohut, mercimek çokça üretilmekteydi. Ancak köylüler ihtiyaç faz-

46 Safvet, **a.g.e.,** s. 71.

47 Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), "Yapıcı ve Yaratıcı Deha" **Atatürk Devri Fikir Hayatı, II,** Mehmet Kaplan ve Komisyon, Ankara, 1992, s. 375.

48 Muslihiddin Safvet, **a.g.e.,** s. 52-53.

Levent Şahverdi Arşivi

lasını satmaktaydılar. Pirinç üretmelerine rağmen bulgur tüketimi fazlaydı. Zengin köylüler de bal, süt, kaymak, tereyağı bulunursa da bunları kendileri yemez ticaret pazarlarında satarlardı. Buğday unu da böyleydi. Buğday ununda mayalı ekmek yapan köylü çok azdı. Köylerde et bulunmazdı. Fakir halk fasulye ve bulgur ile yetinirlerdi. Zengin köylüler besi tabir ettikleri bir sığırı kesip pastırma ve kavurma yaparak kışın et ihtiyaçlarını bununla giderirlerdi. Önceleri misafir ağırlamak adeti yaygınken, bu çaresizlikten dolayı bu adette kalkmak üzereydi. Kanaatkar ve basit ihtiyaçlarını gidererek mutlu yaşamaya çalışan fakir köylü halk, iyice kanaatkar olmak zorunda kalmıştı.[49]

İşte Türkiye Cumhuriyetine başkentlik edecek Ankara vilayetinin eğitim, sağlık ve sosyal durumu bu idi. Şurasını unutmamak gerekir ki; Yalnızca Ankara'nın durumu böyleydi de Anadolu'nun diğer kentleri bundan farklı değildi. Savaşlar, salgın hastalıklar, yangınlar, depremler,ve göçler, hep üst üste gelmişti Vehbi Koç o günlerde halkın durumunu şöyle tasvir etmektedir: "Ankara halkının çoğu Müslüman Türklerdi. Bir de Hıristiyanlar ve Museviler vardı. Hıristiyanlar çalışırlar, kazanırlardı. İyi yer, içer, eğlenirler; güzel evlerde otururlardı.Pazarları hafta tatili yaparlardı. Türkler de çoğunlukla ya hoca, ya bakkal, ya bekçi, ya da ambarcı olurlardı. Hıristiyanlar askere alınmazlar, bedel öderlerdi. Askere gitmediklerinden daha rahatça iş yapma, dükkan açma olanağı bulurlardı. Türk'ün ise tükenmek bilmeyen bir görevi vardı; Kur'a, ihtiyat, redif denilen, sonu gelmeyen askerlik hizmeti ve bu hizmet sırasında açlıktan, sefaletten veya düşmanla çarpışırken ölmek. İşte Ankara'nın hali bu, Türkiye'nin hali buydu."[50]

Ankara başkent olmasıyla ayrıcalıklı bir konuma gelen kentlerimizden birisidir. Başkent olduğunda yerli halk dışarıdan gelenlere yabancı anlamında 'yaban' diyordu. Halk kentin başkent olmasından memnun değildi çünkü hayat birden pahalanmıştı. İstanbul'dan gelen memurlar bakanlık binalarındaki odalarda 5'er 10'ar kişi kalıyordu. Hep İstanbul'u özleyerek ve gerisin geri gidileceğini düşünerek işlerini yapıyorlardı. Ulaşımı fayton

49 Safvet. **a.g.e.,** s. 54-55.

50 A. Esat Bozyiğit, **Ankara'nın Taşına Bak.**. Türk Yazınında Ankara, Ankara, 2000, s. 131.

Levent Şahverdi Arşivi

ve eşek, aydınlatılması lüks lamba ve ilk mecliste milletvekillerinin oturduğu sıralar mektep sıraları olan bir kentti. Yeni devleti kuran irade, bu kente ' tebdili mekanda ferahlık vardır' öz deyişine uyarak, İstanbul'dan pılını pırtısını, yatak ve yorganını yanına alarak,yılanın deri değiştirdiği gibi hem kendi yaşama biçimini hem de başkentinin ve ülkesinin yaşama biçimini değiştirmek üzere gelmişti.

Bugün gelinen nokta ile dünkü nokta arasındaki gelişmelere bakacak olursak hiçte küçümsenmeyecek bir durumda olduğumuzu görürüz. Utkan Kocatürk bayındırlığı ihmal edilen Anadolu'nun ve Ankara'nın başkentliğinin önemini şöyle belirtiyor: "Hiç şüphe etmemelidir ki, Anadolu'nun ortasında süratle meydana getirilecek yeni ve mamur bir Ankara asırlarca ihmal edilen Türk vatanı için başlı başına bir medeniyet merkezi, Türk Devleti için pek mühim bir dayanak olacaktır."[51]

Türk bilgesi Farabi'ye göre, medinesi diğer bir ifadeyle devleti olmayan toplumlar eksik toplumlardır. Devleti, başkenti ve bir ilk başkanı olan toplumlar tam toplumlardır.Tam toplumların birlikteliklerinin amacı kalıcı mutlukları gerçekleştirmekse bu tam toplumlara erdemli tam toplumlar denir. Türk milleti, Cumhurbaşkanlığımızın forsunda ifadesini bulan on altı büyük devlet kurarak,-tarihte, onurlu, saygın, bağımsız, mutlu, erdemli ve tam toplum halinde yaşamıştır. Farabi'nin ifadesiyle er- Reisü'l-evvel yani İlk Başkan Mustafa Kemal'in, 'Ankara hükümet merkezidir ve ebediyen hükümet merkezi kalacaktır' dediği bayındır ve kalkınmış başkentte ve yurtta ebedi olarak da yaşayacaktır.

51 Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s190.

Levent Sahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

"ULUSLARARASI İMAR VE KALKINMA BANKASI"NIN HAZIRLADIĞI İLK RAPORUN (1951) DEMOKRAT PARTİ HÜKÛMETLERİNİN POLİTİKALARINA ETKİLERİ *

Dr. Mustafa ALBAYRAK**

ÖZET

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin Truman Doktrini çerçevesinde Marshall Plânı kapsamına alınmasıyla giderek gelişen Türk-ABD ilişkileri, 1947 yılında Türkiye'nin "Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (International Bank for Reconstruction an Development)"na ve "Uluslararası Para Fonu(International Monetary Fund)"na üye olmasıyla önemli bir noktaya ulaşmıştır.

Bu gelişmelerin hemen ardından, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün son başbakanı Şemsettin Günaltay, Türk ekonomisinin sorunları ve çözüm önerileri konusunda adı geçen bankadan bir uzmanlar kurulunu Türkiye'ye davet etmiştir. Onbeş kişiden oluşan bu uzmanlar kurulu, Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950 seçimlerinden sonra Türkiye'ye gelmiş,Türk ekonomisinin içinde bulunduğu durum, sorunları ve çözüm yolları konusunda geniş bir rapor hazırlayarak 1951 yılında yeni Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'a sunmuştur.

"Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Raporu" adı ile bilinen bu raporun, Demokrat Parti'nin on yıl süren iktidarı döneminde hükûmet politikalarını önemli ölçüde yönlendirdiği ve etkilediği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Amerika Birleşik Devletleri, Barker Raporu, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Raporu.

---

* Bu araştırma 3-5 Aralık 2003 tarihleri arasında Ankara'da yapılan 8. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'ne bildiri olarak sunulmuştur.

** ODTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Levent Sahverdi Arşivi

THE EFECTS FIRST REPORT PREPARED BY INTERNATIONAL BANK FOR RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT (IBRD) (1951) IN POLICIES OF DEMOCRAT PARTY GOVERNMENTS

ABSTRACT

Turkish -ABD relations, which continiously improved when Turkey was realized under the framework of the Marshall Plan in line with the Truman Doctrine at the end of World War II, reached an important position when Turkey became a member of the International Bank for Reconstruction and Development and the International Monetary Fund in 1947.

Immediately after these developments, President İsmet İnönü's final prime minister Şemsettin Günaltay invited a specialist committee from the mentioned bank to Turkey in order to prepare a report on the problems of the Turkish economy and suggestions for solutions. This specialist committee, which consisted of 15 members, came to Turkey when the Democrat Party came into power in 1950 and after preparing a detailed report on the situation of the Turkish economy, its problems and solutions, presented it to new President Celâl Bayar in 1951.

It is understood that this report, which is known as the "International Bank for Reconstruction and Development Report", directed and influenced government policies to a great extent during the 10 year period in which the Democrat Party was in power.

Key Words

United States of America, The Report of Barker, Republican People's Party, Democrat Party, International Bank for Reconstruction and Development Report.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonraki dönem içinde, önemli konularda Türkiye'ye yabancı uzmanlar yada uzmanlardan oluşan kurulların davet edilerek, bu uzman ve kurullardan, uzmanı oldukları alanlarda rapor hazırlamaları istendiği anlaşılmaktadır.

Ekonomik konularla ilgili ilk örnek, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği için 1927 yılında dünyada ilk defa beş yıllık bir sanayi plânı hazırlayan Prof. Orlof başkanlığındaki bilim kurulu olmuş, bu kurul 1929 yılında Türkiye'ye davet edilerek kuruldan, "Türk sanayi ve ekonomisi hakkında bir rapor hazırlaması istenmişti[1]. Prof. Orlof Kurulu'nun, dönemin İktisat Bakanı Celâl Bayar'a 1932 yılında sunduğu bu rapor, Türkiye'de biri 1934 yılında, ikincisi de 1936'da uygulanmaya konulan beşer yıllık iki sanayi plânı için önemli bir kaynak oluşturmuştu[2]. Bu plânlardan ilki büyük bir başarıyla uygulanmış, ancak ikinci plân İkinci Dünya Savaşı'nın da ufuklarda belirmesinin yarattığı olumsuzluklar yüzünden, başarılı olamayacaktı[3].

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Türkiye, "1946 Yılı İvedili Kalkınma Plânı" adı ile başka bir plân hazırlığı içine girmiş, Türk uzmanlardan oluşan bir kurulun hazırladığı plânda ; sanayi, madencilik, ve alt yapı projelerinin büyük bir bölümü ile 1936 yılında uygulamaya konulduğunu söylediğimiz önemli konulara bu plânda da yer verilmiş, "ancak uygulanan projelerin hangi plâna ait olduğu tartışma konusu olmuştu"[4]

1947 yılında ise, İktisat Vekâleti Baş Müşaviri Kemal Süleyman Vaner başkanlığında çok sayıda Türk uzmanın katılımıyla hazırlanan plân ile 1946'da hazırlanan plândan vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Kısaca "Vaner Plânı" adı ile de bilinen 1947 yılındaki plânın, ne Cumhuriyet Halk Partisi, ne de Demokrat Parti döneminde uygulamaya konulamadığı anlaşıl-

1 İlhan Tekeli- Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, 1982, Ek:5.

2 A. Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Plânı**, 1933, Ankara, 1972; A. Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Plânı**, Ankara, 1973; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, Cilt:III, 1922-1938, İstanbul, 1975, s. 395; Ş.S. Aydemir, **İkinci Adam**, Cilt:I, 1884-1938, IV. Baskı, İstanbul,1976, s. 412.

3 Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara, 1973, s. 156.

4 İlhan Tekeli- Selim İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Plânı**, 2. Basım, Ankara, 1981,s. 24.

Levent Şahverdi Arşivi

maktadır. Çünkü, C.H.P "iç ve dış şartların baskısı altında, ekonomik politikasında devlet sektörü yerine özel sektöre; kalkınmayı iç kaynaklarla finanse etmek yerine, dış kaynaklara dayanmaya; sanayi yerine tarıma öncelik vermeye başlamış"[5], bu politikaların olağan bir sonucu olarak da Türkiye, 11 Mart 1947 tarihinde önce "Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (International Bank for Reconstruction and Development)"na, bir gün sonra,12 Mart 1947 de de "Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)"na üye olmuştu[6].

Bu gelişmelerin ardından Türkiye, 4 Temmuz 1948 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri ile imzaladığı Ekonomik İşbirliği Antlaşması ile Türk-Amerikan ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olan Marshall Yardımı'ndan yararlanmaya başlamış, 1947-1950 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nden Türkiye'ye; 496 milyonu bağış (1947 kuruna göre: 177 milyon dolar), ve 328 milyonu da (1947 kuruna göre :117 milyon dolar) kredi olmak üzere toplam 824 milyon TL (294 milyon dolar) parasal yardım yapılmıştı[7]. Bu gelişmeler, Türkiye'de artık liberal bir yöne gidildiğinin önemli işaretleri sayılmış, yukarıda sözü edilen "1947 Kalkınma Planı"ndan vazgeçilerek, yeni bir arayış içine girilmesine neden olmuştur ki bu anlayış, yerli ve yabancı özel girişimin geliştirilmesine yönelik bir seçeneği gündeme getirecekti.

Türkiye'nin liberalizme yönelişi ve iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin özel girişime destek veren politikalarının saydamlık kazanmasından sonra da ABD, Marshall Yardımı'ndan Türkiye'ye yaptığı yardımın arttırılmasına karar vermiş, Türkiye 1948-49 yılları arasında bu yardımdan % 1 pay alırken, bu oran 1949-50'de 2.7'ye çıkarılmıştır[8]. Cumhuriyet Halk Partisi'nin liberal anlayışa yönelmesinin bir belirtisi olarak göreve getirilen Tarih Profesörü M. Şemsettin Günaltay'ın kurduğu son C.H.P

5 **A.g.e.,** s.24.

6 Richard D. Robinson, **The First Turkish Republic**, A Cause Study in National Development, Harvard University Press, Cambridge, 1965, s.310.

7 Orhan Oguz, **"Marshall Planı"**, (Konferans), İzmir, 1951.

8 Refii Şevket Suvla, "Türkiye'de Marshall Plânı (I)", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: X, Sayı: 1-4, İstanbul, 1951, s. 19.

Levent Şahverdi Arşivi

Hükûmeti ise, Türkiye'nin ekonomik durumunu incelemesi ve bir kalkınma plânı hazırlaması için, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası(bu günkü Dünya Bankası)'ndan bir kurulu Türkiye'ye davet etmiştir.

Uluslar arası İmar ve Kalkınma Bankası Kurulu, D.P'nin büyük bir çoğunlukla iktidara gelmesiyle sonuçlanan 14 Mayıs 1950 genel seçimlerinin ardından, 18 Haziran 1950 tarihinde, Türkiye'ye gelmiştir[9]. James M. Barker Başkanlığı'nda, kendi konularında on üç uzman ve iki sekreterin yer aldığı on beş kişilik Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Kurulu, Türkiye'deki bir yıllık araştırmanın ardından raporunu hazırlayarak, 15 Mayıs 1951 tarihinde, dönemin Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'a sunmuştur[10].

Toplam 276 sayfa, 19 tablo ve 3 haritanın yer aldığı bu rapor, bir girişle başlamakta, bu girişte; raporun amacı, içeriği ve bazı genel öneriler yer almaktadır. Bu raporun, Türk Hükümeti ile Uluslar arası Kalkınma Bankası'nın işbirliği ile hazırlandığından söz edilmekte ise de, raporu hazırlayan kurulda bir tek Türk uzmanın bile yer almaması, dikkati çekmektedir. Raporda sözü edilen konular, iki temel bölüm ve on üç ana başlık altında toplanmıştır.

Raporun, "Türkiye'nin ekonomik sorunları" ana başlığı ile sunulan birinci bölümünde;

I. Türk ekonomisinin tarihsel gelişimi, Atatürk dönemindeki devrimci atılımlar, devletçilik uygulamaları, Türkiye'nin sorunları ve ekonomik gelişme modeli,

II. Türkiye'nin kaynakları, fizikî coğrafyası, iklim ve yağış durumu, toprakların kullanımı, madenler, tarımsal donanım, hayvancılık, sanayi bitkileri, elektrik üretimi, taşımacılık, malî kaynaklar, dış ekonomik etkenler ve ulusal gelir durumu,

---

9 **Cumhuriyet**, Vatan (19 Haziran 1951).

10 Report of a Mission International Bank for Reconstruction and Development in Collaboration with The Goverment of Turkey, The Economy of Turkey, An Analysis and Recommendations for A Development Program, Washington, D.C., 1951.(Bu rapordan bundan sonraki dip notlarda Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Raporu: **"UİKBR"** şeklinde söz edilecektir. Bu raporun Türkçe bir özetinin de teksir halinde yayınlandığı anlaşılmaktadır. Biz bu özetten de yararlanarak, raporun aslı ile özetini karşılaştırmalı bir değerlendirme içinde ele almayı uygun bulduk, ancak dip notları asıl kaynaktan verdik).

Levent Şahverdi Arşivi

III. Kaynakların kullanılması ve ekonomik gelişme, gibi konulara yer verilmiştir.

İkinci ana bölüm, yine bir girişle başlamakta olup bu bölümde de, aşağıdaki konular üzerinde durulmaktadır:

IV. Ekonomik politikaların, yatırımların, kaynak ve harcamaların, bütçe, bankacılık ve ekonominin önündeki engellerin koordinasyonu ,

V. Tarım, Ormancılık, Balıkçılık konusunda önerilen programın temel konuları, yönetim, araştırma ve personel, üretimin arttırılması, makineleşme, sulama işleri, krediler, destekleme fiyatları, pazarlama ve depolama,

VI. Sanayi ve madencilik, pazarlama, yatırım programları, maden politikası, donanım, personel eğitimi, ve çalışma politikaları, eğitim programları,

VII. Taşımacılık, haberleşme, enerji, demiryolları, karayolları, limanlar ve vapurculuk, hava yolları,

VIII. Devlet yatırımlarının organizasyonu ve özel girişimin desteklenmesi,

IX. Eğitim ve genel sağlık politikası,

X. Kamu yönetimi,

XI. Yatırımların organizasyonu,

XII. Uluslararası ekonomik durum,

XIII. Ekonomik gelişme programı ve finansmanı[11].

Bildirimizde, raporda sözü edilen ana konularda Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (UİKB)'nın saptadığı sorunlar, bu sorunlara önerilen çözüm yolları ile Demokrat Parti hükümetlerinin bu rapordan, hangi konularda etkilendiği üzerinde durulacaktır.

Öncelikle bilinmesi gerekir ki bu rapor, ayrıntılı bir kalkınma plânı olmayıp, hazırlayıcılarının da açıkça belirttikleri gibi, bir öneriler paketidir. Bu öneriler paketinin bir parçası gibi görülen ve özel girişimin desteklenmesi amacına yönelik ABD ekonomik yardımı da, raporun Cumhurbaşka-

11 A.g.r., s. xv-xvii.

Levent Şahverdi Arşivi

nı Bayar'a sunulmasından kısa bir süre sonra, 1950 yılı haziranı içinde başlatılmış[12], kurulun çalışmalarına başlamasından yaklaşık bir ay sonra, 4 Ağustos 1950 tarihinde de,"devlet girişimlerinin transferini ve özel girişimin gelişmesini kolaylaştırmak üzere, sermayesi 125 milyon TL olan Türkiye Sanayi ve Kalkınma Bankası kurulmuştur. Sermayesinin yarısının Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası, geri kalan bölümünün de, Türk bankaları ve sanayicileri tarafından karşılanan bu bankanın amacı; "Türkiye'de özel sanayi kurmak, yerli ve yabancı sermayenin sanayi alanına girmesini sağlamak ve Türk sanayinin dayandığı menkûl değerleri özel ellere transfer edip, orada muhafaza etmek... " olarak belirlenmişti[13]. Başkanlığını ABD'li Mr. Tucker'in yaptığı Yönetim Kurulu'nda; Vehbi Koç, Hâzım Atıf Kuyucak, Hakkı Avunduk, Suphi Argun, Nuri Dağdelen, Mecit Duruiz gibi sanayicilerin bulunduğu bu banka, yalnızca özel girişime hem Türk parası, hem de döviz olarak kredi vermek üzere Türkiye'de kurulan ilk banka olmuştur[14].

Başka bir deyişle, bir yandan UİKB raporunu hazırlarken, bir yandan da Türkiye'deki bazı kurumlarda, özel girişimin gelişmesine uygun düzenlemeler yapılmaya başlanmıştı. UİKB'nın raporunun, D.P Parti ve hükümet programlarıyla da önemli ölçüde uyum içinde olduğu söylenebilir. Daha raporun başlangıcında öncelikle üç temel konuya değinilmesi dikkati çekmektedir ki, bunlardan ilki ziraat olup, raporu hazırlayan kurul, Türkiye'de kısa süreçte ziraatın, uzun süreçte ise, sanayinin geliştirilmesinin hedef olarak belirlenmesini önermekte, Türkiye gibi geri kalmış bir memlekette sanayinin, büyük ölçüde ziraatın gelişmesine bağlı olduğu vurgulanmaktadır[15].

Raporun ikinci bölümünde ise, Türkiye'nin içinde bulunduğu belli başlı ekonomik sorunlar tartışılmakta, bu sorunlar için çözüm önerilerine yer verilmekte, gelecek beş yıl içinde elde edilmesi olası kaynakların bir

12 Robinson, **a.g.e.,** s. 312.

13 Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye,** (1945-1980), Çeviren: Ahmet Fethi,İstanbul, 1992, s.157-58.

14 Sadun Aren, **Ekonomi El Kitabı**, 7. Baskı, İstanbul, 1980, s. 184.

15 **UİKBR**, s. xxiv.

Levent Sahverdi Arşivi

çözümlemesi yapılarak, kamu yatırım programının genel modeli ve özel yatırımların en etkili alanlara yönelmesinde etken olabilecek araçlar konusunda bilgi verilmektedir. Raporda en çok üzerinde durulan konu, "ziraî ıslahat" olup, Türkiye'nin "ziraî kalkınmasının, sanayileşme ile olan ilişkisine gereken değerin verilmediği" şeklinde bir eleştiride bulunularak, Türkiye gibi, bir memlekette sanayi ilerlemenin büyük ölçüde ziraî üretimde veriminin arttırılmasına dayandığı vurgulanmakta, "ziraî kalkınmanın, sanayileşmenin yanında ikinci bir seçenek olmanın ötesinde, daha ileri bir sanayileşmenin temeli olduğu savunulmakta ve önerilen kalkınma programının bu temel ilke üzerine kurulduğu belirtilmektedir[16].

Raporda, Türkiye'nin sahip olduğu maddî ve insanî kaynakların çok iyi değerlendirilmesi ve verimli kullanılması, sınırlı olan kaynakların hükümet tarafından dikkatli bir "plânlaştırma ve koordinasyona" gereksinim gösterdiğine dikkat çekilmekte[17], gelecek beş yıl içinde Türkiye'nin en çok "ziraî kalkınma ile teknik, idare, işletme personelinin yetiştirmesine önem vermesi " konusu üzerinde durulmakta, özel girişimin gelişmesini desteklemek gerektiği belirtilerek, bu programda değişiklik ve ayarlamalar yapılabileceği, bu raporun "ayrıntılı bir plân olmadığı" açıkça ifade edilmektedir[18]. Raporda, Türkiye'nin sanayi alanında bazı ilerlemeler göstermekle birlikte, bazı bölgelerdeki durumun çok ilkel bir görünüme sahip olduğu" şeklinde bir eleştiride bulunulmakta; öte yandan devletten yardım gören kamu iktisadi kurumlarının özel girişimin gelişmesine engel olduğu, devlet dairelerinde ve KİT'lerdeki verimsizlik ve koordinasyon eksikliğinin varolan kaynaklardan yeterince yararlanılmasını önlediği, savunma giderlerinin "ağır ancak kaçınılmaz olduğu", görüşüne yer verilmektedir[19].

Raporda, Türkiye'nin ekonomik ilerlemesinin istikrarlı duruma gelebilmesi için; kalkınmanın iç kaynaklarla finanse edilmesi, ziraî kalkınma aleyhine olarak sanayileşmeye fazla önem verilmemesi, devletçiliğin belli alanlara yatırımları engellediği ve bunun en somut örneğinin de Etibank ile

16 A.g.r., s. xxiii.
17 A.g.r., s.xxiii.
18 A.g.r., s.xxiii.
19 A.g.r., s.30-31.

Levent Şahverdi Arşivi

Sümerbank olduğu, devletin izlediği malî politikaların tutarsızlığı ve belli sınıfların çıkarlarına hizmet ettiği, pek çok alanda yetişmiş personelin yetersiz olduğu bu eksikliklerin de sanayileşmenin önündeki başlıca engelleri oluşturduğu öne sürülmektedir[20].

Raporda, KİT'lerin düzensiz ve savurgan yatırım politikaları da eleştirilerek, bundan sonraki dönemde yatırım yapma yetkisinin yalnızca ve belirli dönemlere özgü olmak kaydıyla, Başbakana verilmesi, Başbakanın izni olmadan hiç kimsenin yatırım yapmaya yetkili olmaması, ekonomik işlerden sorumlu bir Başbakan Yardımcılığı kurularak, yatırımlardan bu makamın sorumlu olması, yatırım konusunda uzman kişilerden oluşan bir "Ekonomik Koordinasyon Kurulu"nun oluşturulması, bu kurulun Başbakan yada yardımcısına bağlı olması[21]; Koordinasyon Kurulu'nun ; özel girişim , Türkiye Büyük Millet Meclisi Bütçe Dairesi, Merkez Bankası, Maliye Bakanlığı ve resmi temsilcilerinden oluşturulması, İstatistik Genel Müdürlüğü'nün, Ekonomik Koordinasyon Kurulu'na bağlanması, ayrıca Merkez Bankası önderliğinde memleket banka sisteminin borç ve kredi verme politikasının, Başbakan tarafından belirlenecek genel bir yatırım politikasıyla koordine edilmesi önerilmektedir[22].

Demokrat Parti döneminde, ekonomiden sorumlu ayrı bir Başbakan yardımcılığının kurulmasının yanı sıra, hükümet 1952 yılında İsviçreli Bakan Dr. Leimgrüber'i Türkiye'ye davet ederek, ona bir inceleme yaptırdıktan sonra, onun görüşleri doğrultusunda, Bakanlar arası bir komite kurulmasına karar vermiştir[23]. Bundan sonraki dönemde ise, 1955 yılından itibaren giderek derinleşen ekonomik sorunların koordinasyon eksikliğinden ileri geldiği görülmüş olmalı ki, 10 Temmuz 1958 tarihinde, biraz gecikmeyle de olsa, yine raporda önerildiği gibi bir Koordinasyon Bakanlığı kurularak, bu göreve Sebati Ataman getirilmiştir[24].

---

20 **A.g.r.**, s. 32-35.

21 **A.g.r.**, s. 52-53.

22 **A.g.r.**, s. 55.

23 **Demokrat Parti Meclis Grubu Gizli Müzakere Zabıtları (D.PM.G.G.M.Z.)**, Dönem: IX, Cilt. 57, s.41-43.

24 Orhan Bayrak, **Türkiye'yi Kimler Yönetti (1920-1980)**, İstanbul,1984, s. 44.

Levent Sahverdi Arşivi

Raporda, Türkiye'de kısa sürede yapılması gereken işler arasında; devletin ekonomik politikasının daha iyi formüle ve koordine edilmesi, malî istikrarın sağlanması, eğitim düzeyinin yükseltilmesi ve özellikle uzmanlık konusuna önem verilmesi, varolan kaynakların en iyi şekilde değerlendirilmesi, genel sağlık politikalarının iyileştirilmesi üzerinde durulmaktadır. Uzun sürede yapılması gereken işler arasında ise, gelecek beş yıl içinde, ziraî kalkınma, teknik, yönetim, işletme personelinin yetiştirilmesi ve özel girişimin desteklenmesi için gerekli kamu hizmetlerinin sağlanması, ziraat, eğitim, sağlık, madencilik, sanayi, bayındırlık, demiryolları, karayolları, limanlar, vapurculuk, haberleşme, enerji, bayındırlık konularında yapılması gerekenler yer almaktadır[25]. Bildirimizde, bu raporun ilk iki bölümünde yer alan Türkiye'nin geçmişteki ekonomik sorunları, ekonomi politikasının ve girişimlerin düzenlenmesi üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacak, bir öneriler paketi niteliğinde olan üçüncü bölümünden itibaren raporda ele alınan konular, bu konulardaki sorunlar ve bunlara önerilen çözüm yolları değerlendirilecektir.

Ziraat, Ormancılık ve Balıkçılık

UİKB Raporunda, 21 milyonluk Türkiye nüfusunun % 75'ini yaşadığı köylerde ve her on işçiden sekizinin ziraatla uğraştığı ancak, bu nüfusun ulusal gelirin ancak yarısını alabildiği ziraat konusuna özel bir önem verilmektedir. Ziraat konusunun Türkiye açısından yaşamsal bir öneme sahip olduğu sık sık dile getirilerek, bu konuda şu önerilerde bulunulmaktadır;

1. Özellikle küçük çiftçilerin verimlerini arttıracak üretim yöntemlerinin, araştırma, öğretim servislerinin genişletilmesi ve iyileştirilmesi,

2. Ziraî üretimin dereceli olarak genişletilmesi,

3. Kullanılmakta olan fiyat ve depolama politikalarının yeniden gözden geçirilmesi,

4. Tarım ürünlerinde standardizasyona gidilmesi,

25 **UİKBR**, s. xxiii.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye'nin bu politikaları uygulamasında uzman sıkıntısıyla karşı karşıya kalacağı vurgulanarak, bu açığı kapatmada yabancı uzmanlardan yararlanılması, bu konularda eğitim almak üzere yurt dışına eleman gönderilmesi, özellikle de ziraat fakültelerinin eğitim programlarının ve akademik kalitelerinin yükseltilmesi önerilmektedir. Türkiye'de tarımsal üretimin çok geri tekniklerle yapılması eleştirilerek, daha kullanışlı el araç-gereçlerinin üretilmesi, üreticilerin bunları kullanmaya ikna edilmesi, traktör makinistlerinin yetiştirilmesi , tamir atölyelerinin açılması, otlak ve meraların iyileştirilmesi, % 95'i dışarıya satılan yağ küspesinin Türkiye'de kullanılması, uygulanan fiyat destekleme politikalarının yeniden düzenlenmesi, ziraî üretimin arttırılması üzerinde durularak, ormancılık ve balıkçılık konularında da aşağıdaki önerilerde bulunulmaktadır;

1. Tarım Bakanı'na yardımcı olmak üzere, geniş bir ziraî program hazırlayacak ve uygulayacak bir "Plânlaştırma Kurulu"nun oluşturulması,

2. Deneme istasyonları ve laborantlarda görevli personelin, üretimle uğraşmayıp, bütün zamanlarını araştırmaya harcamaları,

3. Ziraat teknisyenlerinin yetiştirilmesine birinci derecede önem verilmesi, Ziraat ve Veteriner fakültelerinin yeniden düzenlenmesi,

4. Teknisyenlerin ziraî öğretim alanına yönelmesinin özendirilmesi,

Küçük çiftçilerin üretim yöntemlerinin iyileştirilmesi,örneğin: nadasın yerine, sıralı ekimin (row crop) tercih edilmesi, daha gelişmiş araç-gereç kullanılması ile yapay gübre kullanımının yaygınlaştırılması ve hayvan yemlerinin geliştirilmesi önerilmektedir[26**],[27***]. Sulama ve özellikle toprak barajlar ve yeraltı su kaynaklarının öncelikle kullanılması, şimdilik büyük sulama projelerine girişilmemesi,

5. Adana, İzmir yakınlarında yeni deneme istasyonlarının kurulması,

---

26 (**) Max Western Thornburg başkanlığındaki bir bilim kurulunun "Yirminci Asır Araştırma Fonu" adına Türkiye'de yaptığı inceleme sonrasında kitap haline getirilen raporunda da vurguladığı gibi, Türkiye'nin bazı yerlerinin **"henüz demir devrini yaşamakta olduğu"** ifade edilmişti.(26). Max Westorn Thornburg, Turkey, An Economic Appraisel, New York, 1949,s.207.

27 (***) Ayrıca Prof Baade başkanlığında bir FAO kurulunun 1958 yılında hazırladığı bir raporda da, Türkiye'nin "kullandığı ziraî üretim tekniklerinin araç-gereçlerin, 500 yıl önceki kadar ilkel bir manzara gösterdiği" belirtilmekte idi. (27). Prof. Baade Başkanlığındaki F.A.O. Heyeti, F.A.O. Türkiye Raporu 1959, Akdeniz Kalkınma Projesi, Memleket Etüdü,-Türkiye, Ankara, 1960.

Levent Şahverdi Arşivi

6. Ziraî kredilerin, verimin dereceli olarak arttırılması amacıyla kullanılması,

7. Hayvan yetiştiricilerine, yerel satış ve el sanatları kooperatifleri ile köy endüstrisi için kurulan tesislere kredi verilmesi,

8. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin, döviz durumu uygun hale geldiği zaman, tarımsal ürün fiyatlarının dünya fiyatları düzeyine indirilmesi ve destekleme politikalarının yeniden gözden geçirilmesi,

9. Devletin çiftlikten pazara kadar olan yolların önemini dikkate alarak, demiryolları, karayolları ve deniz yolları ile ulaşımın kolaylaştıracak önlemler alması, özellikle köyleri ana demiryolu ve şose şebekelerine bağlayacak yerel şube yolları yapması ve varolanları da iyileştirmesi,

10. Ziraî dış satım ürünlerinde, özellikle pamuk ve tütünde standardizasyona gidilmesi,

11. Ziraî ürünlerin standardizasyonunu gerçekleştirmek, ürün ve canlı hayvan üretimi ve ekonomik durum hakkında gelecek için öngörülerde bulunmak, piyasaya dair arz talep ve fiyat bilgilerini toplamak, bunları yayınlamak amacıyla, Tarım Bakanlığı'na bağlı bir "Ziraî Sürüm Servisi"nin kurulması,

12. Üreticiler tarafından yönetilen yerel işleme ve satış kooperatifleri kurulmasının özendirilmesi,

13. Tarımsal ürünleri depolama amacının, ürünlerin fiziksel stabilize edilmesi olduğunun unutulmaması ,

14. Orman yönetiminin, orman alanlarının korunması, ormanların akılcı bir şekilde işletilmesi ve izlenen programın malî yönden desteklenmesi, devletin ormanlar üzerindeki denetimini sürdürmesi,

15. Balıkçılık konusunda uygulanan programa devam edilmesi[28].

Yukarıda önerilen konulardan bir bölümüne, belli ölçülerde de olsa, D.P programının 56-73 maddeleri arasında yer verilmişti[29]. Bu açıdan düşünüldüğü zaman, D.P programı ile raporda önerilen temel ilkeler arasın-

28 **UİKBR**, s. 67-91.

29 Demokrat Parti, **Tüzük ve Program**, Ankara, 1949, s.64-68.

Levent Şahverdi Arşivi

da büyük bir uzlaşmazlık olmadığı dikkati çekmektedir. D.P'nin on yıllık ziraî alandaki uygulamalarına bakıldığı zaman, bir çok açıdan bu rapordan etkilendiği dikkati çekmektedir. Örneğin; bu dönemde meslekî ve teknik eğitim konusuna büyük önem verilerek, 1949-50 döneminde 207 olan okul sayısı, 1960 yılına gelindiği zaman 453'e; meslekî ve teknik okul sayısı 15'den 26'ya; 3 olan üniversite sayısı ise 6'ya çıkarılmıştır[30]. Bu dönem içinde yurt dışına, kendi alanlarında öğrenim görmek üzere öğrenci ve teknik elemanlar gönderilmiştir. Yine bu raporda önerildiği gibi, makineleşmeye büyük önem verilerek, 1950 yılında 16.585 olan traktör sayısı, 1957 yılında 44.144'ü bulmuştur[31]. İşlenen toprak alanlarının genişliği de 1950 yılında 14.542 hektar iken, 1960 yılında bu alanların genişliği, yaklaşık % 50 artırılarak, 23.277 hektarı bulmuştur[32]. 1950 yılında kurulan Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu ise, özellikle küçük çiftçiler için, ziraî araç-gereç yapmakla görevlendirilmiş, bu kurum hububat mibzerleri, selektör, kultivatör, elek, pulveriztör, tırmık v.b. araçları üretmeye başlamış ve 1955 yılında da, Amerikan Minnepolis-Moline Şirketi ile birlikte, Ankara'da bir traktör fabrikası kurmuştur[33].

Raporda da önerildiği gibi, yine tarımsal modernizasyon çerçevesinde, 25 Aralık 1953 tarihinde, yapay gübre üretmek amacıyla Azot Sanayi A.Ş. kurulmuştur[34]. Türkiye'de 1950 yılında 1.094 ton süper fosfat, 230 ton amonyum fosfat üretilirken;1960 yılında süper fosfat üretimi 5.205 tona, amonyum fosfat üretimi de 385 tona yükseltilmiştir[35]. Kuşkusuz bu üretimler, o yıllardaki gelişmiş ülkelerin yanında önemli bir miktar ifade etmiyordu, ancak bir başlangıç olması bakımından Türkiye için değer taşımakta idi. Öte yandan bu dönemde üreticiye nitelikli tohumluk dağıtımı

30 Milli Eğitim Bakanlığı, **Cumhuriyetin 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Milli Eğitimimiz**, İstanbul,1973, s. 177-288.

31 Başbakanlık, Devlet İstatistik Enstitüsü, **Ziraî İstatistik Özetleri, (1940-1961)**, Ankara, 1962, s.3.

32 **A.g.e.**,.s.3.

33 Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti, (1946-1960)**, Ankara, 1992,s.712, (Hacettepe Üniversitesi'nde yapılmış yayınlanmamış Doktora Tezi.)

34 Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, **50 Yılda Türk Sanayii**, Ankara, 1973, s.40.

35 Türkiye Ticaret, Sanayi, **Deniz Ticaret Odaları ve Borsaları Birliği**, Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye (1923-1982), İstanbul(?), 1982, Tablo: 6.

Levent Şahverdi Arşivi

konusunda da, raporda önerildiği gibi, bir artış dikkati çekmektedir ki, 1949 yılında 40.198 ton olan bu miktar da 1950 yılından başlamak üzere, yılda ortalama 154.103 tonu bulmuştur[36]. Ayrıca sabit ve gezici tamirhane ve servis sayılarında da oldukça önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Örneğin; 1950 yılında sabit, gezici servis ekibi sayısı 56 iken, bu sayı da 1957'de 640'a çıkmış, ayrıca çiftçileri bilgilendirmek amacıyla yılda ortalama 1.000 adet kurs açılmış ve 1.100.74 dönüm mera ve otlak çiftçi ve hayvan yetiştiricilerinin hizmetine sunulmuştur[37].

D.P'nin on yıllık iktidarı döneminde, toprak dağıtımı çalışmalarına devam edilmiş, ve bu dönemde toplam olarak 16. 300.911 dönüm toprak dağıtımı gerçekleştirilmiştir[38]. Aynı dönemde, Amerika Birleşik Devletleri'nden alınan Marshall Yardımı'nın önemli bir bölümü, tarımsal modernizasyon için kullanılmıştır. Türkiye, 1948- 1959 yılları arasında ABD'den aldığı 1.207.434.000 dolarlık yardımın, 217. 873.000 dolarlık bölümünü ziraî alanda kullanmıştır[39]. Ziraî alanda alınan bu önlemler sonucunda, 1950 yılında 3.871.926 ton olan buğday üretimi 1960 yılında, yaklaşık iki kattan fazla arttırılarak, 8.450.000 tona; arpa 2.047.018 tondan 3.700.000 tona; yulaf 235.524 tona; mısır 724.479 tondan 1.090.000 tona çıkarılmıştır[40]. Dönem içinde devlet, raporda da önerildiği gibi, büyük sulama projelerine yatırım yapmamış, 1950-56 döneminde bu konudaki yatırım toplamının 110.400.000 TL'yi geçmemiştir[41]. Bu dönemde, ziraî alanda alınan olumlu sonuçlarda, ziraî kredilerdeki artışların da etkisi vardır. 1950 yılında ziraî krediler toplamı 412 milyon TL iken, bu toplam 1960 yılına geldiği zaman 2.392 milyon TL'yi bulmuştur[42].

---

36 Basın Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü, **Türkiye Nasıl İlerliyor**, **(1950-1957)**, Ankara, 1957, s. 3.

37 **A.g.e.**, s. 2-3.

38 Duran Taraklı, **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları**, Ankara, 1976, s. 117.

39 T.C. Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreterliği, **Türkiye'de Marshall Planı**, No: 41, (1.10.1959-31.12.1959), Ankara 1960.

40 **Ziraî İstatistik Özetleri...**, s. 4-5.

41 **Ayın Tarihi**,Sayı: 279, s. 147.

42 DİE, **Türkiye'de Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara, 1973,s.361.

Levent Şahverdi Arşivi

Demokrat Parti iktidarı döneminde, hayvancılık konusunda iktidarın izlediği politikalarda, rapordaki önerilerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde, hayvancılığı geliştirmek için alınan önlemler arasında,1952 yılında, Türkiye'de "et ve et ürünleri sanayini kurmak, üreticiyi örgütlemek, besiciliği desteklemek, et ürünlerinin pazarlamasında düzenleyici rol oynamak, et ve balıkla ilgili yan sanayileri kurmak ve hayvancılığın gelişmesine katkıda bulunmak üzere, "Et ve Balık Kurumu" kurulmuştur[43]. Buna ek olarak, 26 Ocak 1956 tarihinde "sanayi yemi üretmek, yem maddelerini tedarik etmek ve bu amaçla her türlü tarımsal ve endüstriyel girişimlerde bulunmak üzere" Yem Sanayi A.Ş. kurularak, Ankara, Erzurum, Konya ve İstanbul'da olmak üzere dört fabrika açılmıştır[44].

Bu dönem içinde, ziraî üretim ve hayvancılıkta önemli gelişmeler sağlanmasına karşın, istenilen hedeflere ulaşılabildiği söylenemez. Bundan dolayıdır ki, Türkiye'nin özellikle Akdeniz bölgesindeki ziraî sorunların araştırılması ve çözüm yolları bulunması için 1958 yılında, "Akdeniz Kalkınma Projesi" çerçevesinde, Uluslararası Gıda ve Tarım Örgütü (F.A.O.) uzmanlarından oluşan bir grup bilim adamı, Prof. Dr. Baade'nin başkanlığında Türkiye'ye davet edilerek, 1959 yılında Akdeniz Bölgesi'nin ziraî sorunları ve kalkınma önerilerini içeren bir tarım raporu hazırlamıştır[45].

Sanayi ve Madencilik

UİKB Raporunda, ziraattan sonra önemli yer verilen bir başka konu sanayileşme konusudur. Raporda, Türkiye'de kişi başına düşen gelirin çok düşük olduğu belirtilerek, lüks tüketim ürünlerinin yerine, maliyeti daha düşük olan ürünlerin üretimi, işsizliği azaltmak amacıyla daha çok iş gücüne gereksinim gösteren sanayi dallarına yatırım yapılması, yerli sermayeye öncelik verilmesi üzerinde durulmaktadır. Öncelikle ziraî ürünlerin ; bitkisel yağ, süt işleme, et konservesi, marmelat, meyve ve sebze suları ile hafif madeni eşya üretimine yönelik sanayi dallarının kurulması ve geliş-

43 **50 Yılda Türk Sanayii...**, s. 35.
44 **A.g.e.**, s. 35; Ayın Tarihi, Sayı: 279, (Şubat 1957), s.157-58.
45 Prof Baade ve Arkadaşları, **a.g.r.**

Levent Şahverdi Arşivi

tirilmesinin yanı sıra, küçük çapta ziraat araç-gereçlerinin yapılacağı sanayi alanlarının kurulmasına öncelik verilmesi önerilerek;

"Ziraî öğretim servisinin yardımı ile pratik bir madeni saban, halen köylünün kullandığı ağaç çubuğun yerine geçebilecek kadar basit ve ucuz olursa, geniş bir piyasa bulabilir ve Türkiye ziraatinde küçük bir devrim yaratır. Halen kullanılmakta olan düvenin yerini alacak basit bir harman makinesi de aynı sonuçları doğurabilir..."[46] denilmekte idi.

Raporda; inşaat sektörü için, pencere camı, çimento, tuğla ve kiremit üretiminin arttırılması önerilmektedir ki, özellikle D.P döneminde çimento üretiminde büyük bir gelişme sağlanması dikkati çekmektedir. 23 Ekim 1953 tarihinde resmen kurulan Türkiye Çimento Sanayi Anonim Şirketi'nin açtığı on adet fabrikanın toplam çimento üretimi, 1950 yılındaki üretimin(bu yıldaki üretim: 330.000 ton) yaklaşık 4 katına ulaşarak, 1.700.000 tonu bulmuştur[47].

Raporda, Türkiye'de deri ve kundura sanayinin çok yetersiz olduğu, Türkiye'nin yıllık 10 milyon çift kunduraya gereksinim duymasına karşın, üretimin 900.000 çiftte kaldığı belirtilerek, "köylülerin kullanabileceği, basit, sağlam ve ucuz bir kundura türünün" tercih edilmesi önerilmektedir ki[48]; bu sorun, o yıllarda ve günümüzde kırsal kesimde, "kara lastik "olarak adlandırılan bir tür lastik ayakkabı ile çözülecekti.

Raporda hafif kimya sanayiine ağırlık verilmesi; basit eczalar, aşı, serumlar, sabun, haşere öldürücü maddeler ve benzeri ürünlerin üretilmesi, ancak karmaşık ve ağır kimyasal ürünlerin üretilmemesi, ancak ziraî kalkınmanın fosfata büyük bir gereksinim yaratacağı savunularak, Karabük'te devlet fabrikalarında üretimi yapılan gübrenin yeterince uygun olup olmadığının araştırılması; ayrıca pamuklu dokuma sanayinin ideal niteliklere sahip ve yeterli olduğu, keramik, çömlekçilik ve el sanatlarına önem verilmesi, düşük fiyatlı yerel ürünlerin üretimi, ancak iyi kaliteli ve lüks malların üretilmeyerek ithal edilmesi önerilmektedir[49].

---

46 **UİKBR**, s. 100-101.
47 **50 Yılda Türk Sanayii...**, s. 38; **Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye...**, Tablo:6.
48 **UİKBR**, s. 94-95.
49 **A.g.r.**, s.106-107.

Levent Şahverdi Arşivi

Raporda, Türkiye'de her çeşit lüks eşya, uçak motoru fabrikası gibi ağır makine ve madeni eşya sanayileri ile ağır kimya sanayi, selüloz ve kağıt sanayinin şimdilik kurulmaması, ancak gübre sanayinin bunların dışında tutulabileceği belirtilerek, bu alanlarda Türkiye'de yeterli uzman, hammadde ve sermaye birikimi olmadığı ifade edilerek, ziraî alanda olduğu gibi, sanayi alanında da Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'na bağlı bir "Sanayi Sürüm Dairesi"nin kurulması ve devletin ürettiği malların piyasa koşullarına uyum sağlaması gereği üzerinde durulmaktadır[50].

D.P döneminde, hafif sanayiye ve montaj sanayiine ağırlık verilmesinin bu önerilerden etkilendiği ve o günün koşullarının da bu önerilere büyük ölçüde uygun düştüğü söylenebilir. Gerçekten de Türkiye'de, örneğin kağıt ve selüloz alanında ilki, 1936 yılında, ikincisi de 1945'te, üçüncüsü de 1954 yılında üretime geçen üç adet kağıt fabrikası, 13 Mayıs 1953 tarihinde, Türkiye Kağıt Fabrikaları adı altında birleştirilerek (SEKA), bu kuruluşa, her tür kağıt, karton, selüloz, mihaniki, odun kömürü, yarı kimyevi hamur, bunların üretiminde kullanılacak kimyevi maddeler ile sud kostik, klor ve karışımları üretme görevi verilecekti[51].

Madencilik konusunda ise, raporda en büyük maden üreticisinin Etibank olduğu vurgulanarak, bu kuruluşun savaş sonu yatırım programını Zonguldak kömür havzası üzerinde yoğunlaştırdığı,1953 yılında üretim hedefinin beş milyon ton olarak belirlendiği, 1953 sonrasında ise, yeni planların yapıldığına dikkat çekilerek, uygulanmakta olan bu programın sonuçları alınmadan, yeni genişletme projelerinin uygulanmaması önerilmektedir[52].

Raporda, teknik araç- gereçlerden yararlanma, personelin yetiştirilmesi, işçi politikası, konusunda da; sanayi ve maden işletmelerine ait donanımlardan yeterince yararlanılması; devlet fabrikaları, bağımsız atölyeler tarafından daha ekonomik olarak yapılabilecek yedek parça üreten ve onarım yapan servislerin merkezileştirilmesi, işçilerin hizmet sırasında yetiştirilmesi, ustabaşı ve öteki çalışanların da iyi eğitilmeleri, belgeli hesap

50 **A.g.r.,** s.107.
51 **Düstur,** Üçüncü Tertip, Cilt:36, s.1448-52.
52 **UİKBR,** s. 111-14.

Levent Şahverdi Arşivi

uzmanlarının yetiştirilerek, devletin kendi işletmelerindeki sosyal servisleri yeniden gözden geçirmesi önerilmektedir[53].

Bu önerilerin bir bölümü D.P döneminde dikkate alınarak, örneğin; 17 Nisan 1957 tarihinde sanayi kuruluşlarının daha iyi organizasyonunu sağlamak amacıyla 6948 sayılı Sanayi Sicil Yasası kabul edilmiş, bu yasa ile sanayi işletmelerinin tanımı yapılarak, girişimcilere, sanayi siciline kaydolmak ve bu kurumdan belge almak zorunluluğu getirilmiştir[54]. Bunun hemen ardından da 29 Haziran 1957 tarihinde Sanayi Bakanlığı kurularak, bu görev Samet Ağaoğlu'na verilmiştir.

Ulaşım, Haberleşme ve Enerji

UİKB Raporunda, Türkiye'nin 7.600 km. uzunluğunda devlete ait iyi bir demiryolu ağına sahip olduğu, bu alanda yetişmiş personel kadrosuyla, demiryollarının kâr ettiği vurgulanmakta, halen yapımı sürdürülen ve maliyeti 206 milyon TL olması öngörülen üç uzatma hattının tamamlanması, ancak "yeni demiryolu projelerinin şimdilik düşünülmemesi, kullanılmakta olan demiryollarının da maliyeti yaklaşık, 9.5 milyon TL 'yi gerektirecek bir telekomünikasyon sitemiyle birbirine bağlanması önerilmektedir[55].

D.P hükûmetleri döneminde, günümüzde bile tartışma konusu yapıldığı gibi, demiryollarına yeterli yatırımın yapılmadığı görüşü egemendir ki, bu görüş doğrudur. Zira bu dönemde, raporda önerildiği gibi, yapımı sürenler dışında, demiryollarına önemli bir yatırım yapılmamış, yalnızca varolanların bakım ve onarımı ile yetinilmiş, dönem boyunca toplam olarak yapılan demiryollarının uzunluğu 224 km.yi geçmemiştir[56].

Karayollarında ise, ABD'nin malî ve teknik katkılarıyla, geniş bir onarım ve iyileştirme çalışmasına başlanıldığı anımsatılarak, her biri üçer yıllık bölüme ayrılan ve maliyeti yaklaşık 1.5 milyar TL'yi bulacak olan 23.000 km.lik ulusal yollar ağının yapımı ve iyileştirilmesinin öngörüldüğü, ancak bu programın "çok fazla iddialı ve ekonomik bakımdan haklı

53 **A.g.r.**,s.118-19.
54 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası**, Dönem: X, Cilt: 39, s. 766-68.
55 **UİKBR**, s.123-24.
56 DİE, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin...**, s. 407.

Levent Şahverdi Arşivi

gösterilebilecek nedenleri bulunmadığı" savunulmaktadır. Ayrıca karayollarındaki trafik denetimini sağlayacak bir sistemin de hızla uygulamaya konulması önerilmektedir[57].

D.P döneminde karayollarına büyük bir önem verildiği, 1950 yılında 48.180 km olan bu yolların uzunluğunun, 1960 yılına gelindiği zaman % 62'lik bir artışla, 77.495 km. bulduğu anlaşılmaktadır. 1950 yılında 1.100 km. olan köy yollarının uzunluğu, 1960 yılına gelindiği zaman yaklaşık on beş kat arttırılarak, 15.953 km'yi bulmuş; il yollarının uzunluğu ise 22.774 km'den 34.831 km'ye ulaşmıştır[58]. 1951-58 yılları arasında karayollarına toplam 532.200 bin TL ödenek ayrılmıştır[59]. Özellikle köy yollarının yapımı, kırsal kesimin bir ölçüde de olsa dışa açılmasını sağlayarak, bu kesimdeki feodal yapının sarsılmasında etkili olmuştur. Başka bir deyişle, Türkiye'de karayolları ağının gelişmesi, ekonomik ve sosyal bağlamda olumlu bir gelişmeye neden olurken, öte yanda ise Türkiye'yi, petrole ve dış otomotiv sanayicilerine bağımlı bir duruma getirmiştir.

Raporda 1953 yılı sonuna kadar yapılması öngörülen ve toplam yatırım tutarı 173 milyon TL'yi bulan limanlarla ilgili projenin tamamlanması, ancak bu alanda şimdilik başka yatırıma girişilmemesi ve bir"Limanlar İdaresi"nin kurulması önerilmektedir[60].

D.P hükûmetleri döneminde, deniz taşımacılığı ve limanlar konusundaki gelişmeler ise, raporun önerilerine uygun hareket edilmediği anlaşılmaktadır. Bu alanda yeterli gelişmenin sağlandığı söylenemezse de, bu alanda önemli bir adım olmak üzere, 1951 yılında Denizcilik Bankası kurulmuş, yolcu ve yük gemilerinde sınırlı da olsa bazı artışlar gerçekleştirilmiş, bunların yanı sıra ; Ereğli, Haydar Paşa, İzmir-Alsancak, İnebolu, Mersin, Samsun, Salı Pazarı, Trabzon ve Zonguldak limanları hizmete açılmıştır[61].

---

57 **UİKBR,** s. 124-27.
58 **50 Yılda Türk Sanayii...,** s. 387.
59 **D.PM.G.G.M.Z.,** Dönem: XI, Cilt: 261, s.35-36.
60 **UİKBR,** s. 127-28.
61 **Ayın Tarihi,** Sayı:279, s. 163.

Levent Şahverdi Arşivi

Devlet hava yollarının ise, iki yatırım programı yürüttüğü anımsatılarak, "27 DC-3" ve 5 küçük Haviland uçağından oluşan, kullanım süresini doldurmuş bulunan hava yolları filosundaki"DC-3" uçaklarının süper "DC-3" uçağı haline getirilmesi, Adana Hava Alanı'nın "C" sınıfı bir havaalanı niteliklerine uygun şekilde yapılması, Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı her çeşit ulaşımı koordine edecek bir "Ulaşım ve Koordinasyon Komisyonu" kurulması ve ulaştırma işlerinde görev yapan muhasebe müdürlerine tam yetki verilmesi önerilmektedir[62].

Haberleşme konusunda da, uygulanmakta olan plânda Güney Doğu ve Kuzey Batı Anadolu'da yapılması öngörülen iki yeni radyo istasyonu ile İstanbul telefon servisinin iyileştirilmesi, telefon hizmetlerinin şehir ve kasaba dışındaki yerlerde de yaygınlaştırılması, telefona az da olsa bir zam yapılması, dış yardımlarla başlatılan yetiştirme programlarının devam ettirilmesi önerilmektedir[63].

Raporda elektrik enerjisi üretimi konusuna da büyük önem verilmiştir. Türkiye'nin 1949 yılında 739.000 kwh olan elektrik enerjisi üretiminin yetersizliği vurgulandıktan sonra, Kuzey Batı Anadolu'yu birbirine bağlayacak bir "grid sistemi" ile bazı küçük santrallerin ve Sarıyar Hidro Elektrik Tesisleri'nin tamamlanmasıyla, 1954 yılında elektrik üretiminin 500.000 kwh üstüne çıkmasının beklendiği, bu yatırımlar için de toplam 145.8 milyon TL harcama yapılması gerektiğine değinilmektedir. Bunlara ek olarak 60.000 kwh üretim kapasitesi olan ve buhar kullanılarak enerji üretmesi öngörülen 80.000 kwh lik Sarıyar santrali ile birlikte Ankara, İstanbul, İzmit, Karabük, Kırıkkale, Zonguldak ve öteki illere enerji verilmesinin plânlandığı, ancak gelecek bir kaç yıl içinde Türkiye'nin yeni yatırımlara karar verirken iyi düşünmesi ve kısa vadede büyük kaynak gerektiren yatırımlardan kaçınması, ödemeler dengesi uygun olduğu zaman bu yatırımları gerçekleştirmesinin daha doğru olacağı belirtilmektedir. Enerji işlerinin yönetimi için, Bayındırlık Bakanlığı'na bağlı bir "Devlet Elektrik Santralleri Genel Müdürlüğü" ile "Elektrik Su İşleri Komisyonu " kurul-

62 **UİKBR**, s. 137.
63 **A.g.r.**, s.139-40.

Levent Şahverdi Arşivi

ması ve bu komisyonda "özel elektrik santrallerini temsilen de bir üyenin yer alması, Etibank'ın yalnızca maden işleriyle ilgilenmesi ve bankacılıkla uğraşmaması önerilmektedir[64].

D.P döneminde, belirtilen önerilere önemli ölçüde uyulduğu söylenebilir. Türkiye 1950 yılında 789.624 kwh olan elektrik üretimini 1960 yılına gelindiği zaman, yaklaşık dört kat artışla, 2.815.071 kwh yükseltmiştir[65].

Devlet Girişimlerinin Organizasyonu ve Özel Girişimin Desteklenmesi

Bu konuya raporda çok geniş bir yer verilmiş olup, devlet girişimlerinin yeniden organize edilmeleri, sağlam bir yatırım programının formüle edilebilmesi ve devlete ait kuruluşların satılması konusunda tutarlı kararlar verilebilmesi için, böyle bir yola gidilmesinin zorunlu olduğuna değinilmektedir ki, bu konuya D.P programının 45-48. maddelerinde yer verilmiştir[66]. Bu konuda da D.P Programı ile raporun çeliştiği söylenemez.

Raporda devlet kuruluşu olan Etibank ve Sümerbank'ın "devlete ait birer holding" olduğu", bu kuruluşların kazançlarını kendileri için kullanmalarına karşın, zararlarını devlete ödetmeleri eleştirilmektedir. Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın kaldırılarak, gümrüklerle ilgili işlerin Maliye Bakanlığı'na; tekellerin de İşletmeler Bakanlığı'na devredilmesi ve devlet kuruluşlarında verimini yükseltmek için;

Devlet girişimlerinin yatırım kararlarının Başbakan veya yardımcısı tarafından verilmesi, "Genel Ekonomi Kurulu"nun kaldırılması, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu raporlarının herkese açık olması, devlet kuruluşlarına ait net kazançların doğrudan hazineye; yeterli amortisman ödeneklerinin de her kuruluşun kendi hesabına yatırılması, devlet kuruluşlarının yatırımlar dışındaki çalışmalarından çeşitli bakanlıkların sorumlu olması, İşletmeler Bakanlığı'nın; Sümerbank, Etibank, Millî Savunma Sanayi ve öteki gelir getiren kurumlar olmak üzere dört bölüme ayrılması,

64 **A.g.r.**, s.141-47.
65 **Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye...**, Tablo:8.
66 **D.P Tüzük ve Program...**, s. 61-62.

Levent Sahverdi Arşivi

her kurumun yöneticisinin, kendi işletmesini ticari bir varlık olarak yönetmek bakımından yeterli yetkilerle donatılması önerilmektedir[67].

Gerçekten de raporda önerildiği gibi, Adnan Menderes'in ilk kabinesinde yer alan Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın, İkinci Menderes Kabinesi'nde yer almadığı, ve bu Bakanlığın yetkilerinin bir bölümünün Maliye Bakanlığı'na devredildiği anlaşılmaktadır[68].

Özel girişimin devlet eliyle desteklenmesi konusunda ise; devletin yirmi yıldan beri uyguladığı politikalardan ve "bir ticaret kompleksinden dolayı" bu sektörün geri kaldığı, bu sektörün daha çok ticari faaliyetler ve sürüm konularında yoğunlaştığı, uzman personel sıkıntısı çektiği belirtilerek, "özel girişimin ülke kalkınmasında kendisine düşen rolü oynaması isteniyorsa, devletin bu girişimcilere yol göstermesi ve onlarla işbirliği yapması "zorunluluğu vurgulanarak, özel yatırımcı için varolan koşulların iyileştirilmesi ve kararsızlık ortamının kaldırılması, devlet kuruluşlarının elden çıkarılmadan önce bu uygulamanın yaratacağı malî, iktisadî, siyasî sorunların dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi önerilmektedir. Ayrıca raporda devletin, kamu yatırımı yapan kendi kurumlarına, özel yatırımcıya oranla ayrıcalık tanıyan uygulamalara son vermesi istenilmekte, devlet kurumlarının Merkez Bankası'ndan %1 oranla borç almalarına karşın, özel kuruluşların %8-12 arasında borçlanabildikleri anımsatılarak, haksız rekabete neden olan bu uygulamanın son bulması gerektiği belirtilmektedir[69].

Bu raporda özel girişimin desteklenmesi konusunda da bazı önerilerde bulunulmaktadır. Bu öneriler arasında; hükümetin devletin sanayi, madencilik ve ticaret alanında yatırım yapacağı alanları açıkça belirlemesi, bazı devlet kuruluşlarının hemen satılması, hükümetin kendi ekonomik çalışmalarını sınırlamak konusunda niyetini göstermesi, halen geçerli olan kredi, döviz, ithal lisansı ve hammaddeler sağlanmasında ve ürünlerin satışında devlet kuruluşlarının yararlandıkları özel ayrıcalıklara son verilmesi, devlet girişimlerinin özel girişimle eşit koşullarda rekabet etmelerinin

67 **UİKBR,** s. 149-59.
68 İsmail Arar, **Hükümet Programları,** 1920-1965, İstanbul, 1968, s. 534.
69 **UİKBR,** s. 160-67.

Levent Şahverdi Arşivi

sağlanması, çiftçi ve tüccar birlikleri üzerindeki direkt denetimlerin kaldırılması önerilmektedir[70].

D.P döneminde gerek parti programı ve gerekse hükümet politikalarının gereği ve bu raporun da yönlendirmesiyle, özel girişime büyük önem verilmiştir. 1950 yılında özel imalat sanayiinde işyeri sayısı 2.515 iken; 1960 yılında bu sayı, iki kattan fazla artarak, 5.284'e ; sabit sermaye tutarı da 36.660.000'den, yaklaşık 7.5 oranında artarak, 277.314.000' TL'ye yükselmiştir. Başka bir deyişle, on yıllık dönemde özel iş yerleri sayısındaki artış, % 210, sabit sermayedeki artış % 756, üretim değerindeki artış ise % 793'ü bulmuştur[71].

Eğitim ve Genel Sağlık

Eğitim konusuna raporda geniş bir yer verilmiştir. Bu konuda geçmiş yirmi yıl içinde önemli ilerlemeler kaydedilmekle beraber, bunların yeterli olmadığı, eğitimde bilimsel özgürlük ile teknik bilgilerin ve uzmanlık eğitiminin "tehlikeli bir şekilde daralmakta olduğu", yabancı eğitim uzmanlarının da yardımıyla eğitim sisteminin içeriğini, öğretim yöntemlerinin ve organizasyonunun incelenmesi önerilerek, Türk eğitiminin "şekilci ve ezberci ve otoriter bir anlayışa dayandığı" şeklinde bir eleştiride bulunulmakta, teknik ve meslekî eğitime önem verilmesi üzerinde durulmaktadır. Yüksek öğretimde ise, eğitim programlarının yetersiz, akademik standartlarının düşüklüğü, özellikle köy öğretmenliğine beş yıl eğitim verilen 17-20 yaş arasındaki gençlerin atanmasının yanlış olduğu ve eğitime ayrılan bütçe ödeneklerinin yetersiz kaldığı vurgulanmaktadır. Raporda eğitim konusunda; Türk eğitiminde her derecedeki öğretimin içeriği, organizasyonu, yöntemleri konusunda, yabancı uzmanların da yardımı ile iyi bir inceleme yapılması, eğitim özgürlüğünün desteklenmesi, otoriter niteliğinin azaltılması, ilkokulların giderlerine yerel yönetimlerin de katılmasının sağlanması, acil gereksinim duyulan uzmanların yetiştirilmelerine öncelik verilmesi, hükümetin daha çok orta ve yüksek öğretimle ilgilenmesi, yük-

70 **A.g.r.**, s. 167.
71 DİE, **Türkiye'de Toplumsal Ekonomik Gelişmenin...**, s. 206-7.

Levent Sahverdi Arşivi

sek öğretim kurumlarına girişin zorlaştırılması, bu kurumlardaki eğitimin kalitesinin yükseltilmesi, köy öğretmenlerinin yetiştirilmesinde uygulanan yönteme son verilerek, köy okullarına iyi eğitim görmüş yaşlı ve olgun öğretmenlerin atanmaları önerilmektedir[72].

D.P döneminde mesleki ve teknik eğitime önem verilmiş, parti programına uygun olarak Üniversitelere önce özerklik verilmesi düşünülmüş, ancak bir süre sonra bu kurumların hükümete yönelttikleri eleştiriler yüzünden rahatsız olan siyasi iktidar, bu uygulamayı tam tersine çevirmeye yönelince, iktidar ile Üniversite arasında şiddetli bir uzlaşmazlık belirmiş, iktidara karşı en sert tepkiler bu kurumlardan gelmiştir. Yıllardan beri tartışılan ve günümüzde de tartışmaları devam eden Köy Enstitüleri konusunda ise, Başbakan Adnan Menderes, daha 30 Mart 1951 tarihinde okuduğu ikinci hükümet programında; "köy okulları konusunda vatandaşların yükümlülüklerinin kaldırılacağını, ilkokul öğretmenlerinin gerekli niteliklere sahip olmalarının göz önünde bulundurularak iyi yetişmelerine ve aynı kaynaktan gelmelerine özen gösterileceğini" açıklamıştı[73]. D.P hükümeti, rapor doğrultusunda 1950-54 yılları arasında, Florida Üniversitesi'nden Türkiye'ye davet ettiği Dr. Kate V. Wafford ve arkadaşlarının verdiği rapor, Köy Enstitüleri konusunda bir "binek taşı" olmuş[74], bu raporun hemen ardından da 1954 yılında kabul edilen 6234 sayılı yasa ile Köy Enstitüleri ve Öğretmen Okulları birleştirilerek, bu kurumların varlığına son verilmiştir[75].

Genel sağlık konusunda ise raporda, başta verem olmak üzere salgın hastalıkların ciddi bir ulusal dava olmaya devam ettiğine dikkat çekilerek, kent ve kasaba dışında yaşayan halkın sağlık yardımından uzak kaldığı, sağlık personelinin yetersiz olduğu, personelin eğitim amacıyla yurt dışına gönderilmesi gerektiği, genel bütçeden sağlığa ayrılan payın arttırılması, özellikle de veremle savaşın bir yabancı uzmanın yardımıyla yeniden düzenlenmesi belirtilerek, sağlık sorunlarının çözümü için;

72 **UİKBR**, s. 170-78.
73 Arar, **a.g.e.**, s. 241.
74 Fay Kirby, **Türkiye'de Köy Enstitüleri**, Ankara, 1962, s. 373.
75 **TBMM Kavanin Mecmuası**, Dönem: IX, Cilt: 36, s.109.

Levent Şahverdi Arşivi

Bölge hastanelerine bağlı yardımcı sağlık merkezlerinin kurulması, Sağlık Bakanlığı'nda en az beş yıl süre ile yabancı bir genel sağlık uzmanının görevlendirilmesi, teknik personel, ebe, hemşire, laborant ve röntgen teknisyenlerinin eğitimi için kurslar açılması, Ankara'daki Hıfzısıhha Enstitüsü'nün yabancı bir uzmanın da yardımıyla,yeniden düzenlenmesi ve bu kuruluşta verem teşhisinde hizmet edecek merkezi bir laboratuarın kurulması, sıtma savaşımında bir malaryolojsit ve bir entomolojistin görevlendirilmesi, bulaşıcı hastalıklarla savaş için gezici ekiplerin oluşturulması, yetişmiş personel sağlanıncaya kadar da yeni merkezlerin açılmasının ertelenmesi[76].

D.P dönemindeki uygulamalara bakıldığı zaman, özellikle veremle savaş konusuna önem verildiğini anlaşılmaktadır. Bu dönemde bir çok sağlık merkezi ve verem dispanserini yanı sıra, 1952 yılında Kütahya, 1953'te Aydın, 1955'te Adana verem hastaneleri açılmış, 1957 yılında ise Ankara Ebe ve Hemşire Okulu hizmete sunulmuştur[77]. Bu dönemde sağlık bütçesinde de önemli artışlar gerçekleştirilmiş, 1950 yılında sağlık için bütçeden 60.980.329 TL ayrılmasına karşın, bu pay 1957 yılına gelindiği zaman, yaklaşık 12 kat arttırılarak, 714.908.272 TL'yi bulmuştur[78].

Kamu Yönetimi

UİKB raporunda, üyelerinin hükümet ve yabancı uzmanların yardımlarıyla tarafsız bir "Kamu Yönetimi Komisyonu" kurularak,bu komisyonun devlet yönetimini iyileştirecek önerilerde bulunması, otoriter devlet anlayışının önüne geçilmesi, önemli kararların yüksek makamlara sunulması, memurlara geniş sorumluluklar yükleyen uygulamadaki yasal hükümlerin kaldırılması, yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarının arttırılması, memur sayısının azaltılması, devlet kurumlarında çalışanların özel sektörden çok daha az ücret almaları nedeniyle, özellikle de sağlık sektöründe çalışanları bu uygulamadan olumsuz şekilde etkilediği belirtilerek, ülkedeki personel eğitimini gerçekleştirecek bir "Merkezi Personel Daire-

76 **UİKBR**, s. 179-93.
77 Muzaffer Gökman, **50 Yılın Tutanağı, (1923-1973)**, İstanbul,1973.
78 **Ayın Tarihi**, Sayı: 279, s. 137.

Levent Şahverdi Arşivi

si"nin kurulması önerilmektedir. Bunlara ek olarak, gereksiz yere memurların görevlerinden alınmaması, memurların da siyasete karışmamaları, "bütün devlet kurumlarının gereksinimi olan araç-gereç ve maddeleri satın almak üzere, merkezî bir tedarik kurumunun kurulması, Maliye Bakanlığı'nın yeniden yapılandırılması, basitleştirilmiş bir muhasebe sistemine geçilmesi, muhasebe müdürlerinin yalnızca amirlerine karşı sorumlu olması, Sayıştay'ın denetleme sorumluluğunun, Yüksek Denetleme Kurulu'nun denetimine bağlı olanlar dışında, bütün kurumları kapsayacak şekilde genişletilmesi önerilmekte idi[79].

D.P hükûmetleri uygulamada bu önerileri dikkate almakla birlikte kamu yönetiminde esaslı bir değişikliğe gitmemişlerdir. Bu dönemde, her dönemde olduğu gibi, görevden alma ve sürgünler devam etmiştir. 11 Mart 1954 tarihinde 6400 sayılı yasa ile, raporda da önerildiği gibi, Devlet kurumlarının gereksinimlerini karşılamak üzere "Devlet Malzeme Ofisi" kurulmuş[80], Sayıştay'ın yetkileri de genişletilmiştir.

Malî Organizasyon ve Malî Politika

Raporda, kamu harcamalarında tasarrufa gidilmesi, harcamaların artmasının enflasyona neden olacağı, özel tüketimi azaltmak için, vergilerin artırılmasını, devletin halktan borçlanarak veya dış yardımlarla malî dengeleri düzenlemesi, devletin kendisine bağlı kurumların çalışmalarını içeren ortak malî hesaplar tutması ve düzenli aralıklarla gelir-gider tahminleri hazırlaması, "devletin bütün kurumlarının toplam harcamaları, sıradan gelirleri, tahsilatla ödenebilecek veya halktan iç borçlanmalar veya dış yardımlarla finanse edilebilecek bir düzeyi geçmemesi" önerilmektedir[81].

Para ve banka politikası konusunda da aşağıdaki önerilerde bulunulmaktadır;

1. Devlet girişimleri tarafından, hazine garantisi taşıyan senetlerin kullanımına son verilmesi, bu girişimlerin sermaye ve olası işletme açıkla-

79 **UİKBR**, s. 207-13.
80 **TBMM Kavanin Mecmuası**, Dönem: IX, Cilt: 36, s. 1234-38.
81 **UİKBR**, s. 207-13.

Levent Şahverdi Arşivi

rının normal bütçe çerçevesi içinde karşılanması, Toprak Mahsulleri Ofisi dışındaki devlet kurumlarının gereksinimlerini karşılamak üzere hazinenin kısa süreli avanslar vermesi, TMO'ne kısa vadeli sermaye gereksinimini Ziraat Bankası'na reeskont yaptırma olanağı sağlanması, TMO'nin elindeki mallarını satar satmaz bu avansları geri ödeme zorunluluğu getirilmesi,

2. Merkez Bankası'na, bir yıla kadar vadeli uygun türlerdeki ziraî ve ticari senetleri, hiç bir sınırlama ve koşul olmaksızın, reeskont yetkisi verilmesi,

3. Banka kredisinin hacmini ve kullanma şeklini daha etkili kontrol edebilmek için ;

a) Reeskont olanakları, her bankanın sermaye ve ihtiyat akçesi üzerinden yeknesak bir yüzde hesabı ile en yüksek sınırların belirlenerek adaletli bir rasyona tabi tutulması,

b) Merkez Bankası'nın borsada tahvil alım ve satım işlemlerine girişme yetkisine konulan yasal sınırlamaların kaldırılması,

c) İhbarsız mevduata karşılık bulundurulacak en az ihtiyat akçesi şartlarını belirleme ve değiştirme yetkisinin Merkez Bankası'na verilmesi,

d) Merkez Bankası'nın, ticarî bankalar için tamamı ödenmiş sermaye ve ihtiyat akçesi bakımından en az şartları, bunların bulundurdukları aktif cinsine göre değiştirmek yetkisine sahip olması, bu konuda yabancı uzmanlardan yararlanması,

4. Merkez Bankası'nın, kendi genel para politikasıyla çelişmeyen bir düzey üzerinden en yüksek faiz sınırlarını belirleme yetkisine sahip olması,

5. Ticaret Bankaları ile tasarruf bankalarının fonksiyonları açık bir şekilde birbirinden ayrılması, bunların kendi çalışma alanlarına uyan farklı yönetmeliklere ve denetimlere bağlı olması,

6. Bankacılık fonksiyonunun temel amacı , topluma bankacılık hizmeti sunmak olması bu bağlamda Sümerbank ve Etibank'ın bankacılık yetkilerinin ellerinden alınması,

Levent Şahverdi Arşivi

7. Halka çek kullanmanın yararlarının anlatılması, yüksek dereceli devlet memurlarının maaşları çek ile ödenerek, bu ödeme aracının kullanılmasının özendirilmesi ancak sahteciliğe karşı da cezaların arttırılması,

8. Bankaların denetiminin Merkez Bankası'na bırakılması[82].

D.P döneminde uygulanan bankacılık politikalarında, rapordaki önerilerin önemli ölçüde dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır.

Raporda vergi sisteminin yetersizliği eleştirilerek, bu konuda da şu önerilerde bulunulmaktadır;

1. İşlem vergisinde, küçük işletmelere uygulanan bağışıklıkların kaldırılması, bürokratik işlemlerin azaltılması,

2. Binalar için uygulanan bağışıklıkların azaltılması, bina ve arazilerden alınan vergilerin arttırılması, bu vergi gelirlerinin yerel yönetimlere bırakılması, hayvanlar vergisinin de değerler üzerinden alınarak, bina ve arazi vergileriyle birleştirilmesi,

3. Önemli parasal geliri olan çiftçilerden gelir vergisi alınması,

4. Şirket kazançları üzerinden alınmakta olan verginin, kârların ortaklara ödenmesi durumunda, kesinti yapılarak kaynağında ödenen bir vergi haline getirilmesi,

5. Uygulanmakta olan sosyal güvenlik vergilerinin azaltılması, ve uygulanmakta olan sosyal güvenlik sisteminin ülkenin gelecek kaynaklarının gereğinden fazla taahhüt altına alıp almayacağının yeterince incelenmesi,

6. Damga vergisine bağlı işlem sayısının büyük ölçüde azaltılması ve geri kalanların da basitleştirilerek daha açık bir hale getirilmesi,

7. Geçerli olan sistemde vergi yükünün ağırlığını çalışan kesimlerin taşıdığı, bu yükün adaletli bir şekilde dağıtılması,

8. Vergi işlemlerinin basitleştirilmesi, zorunlu olmayan malî denetimlerin kaldırılması, vergi yönetiminin iyileştirilmesi, geçerli yasaların daha etkili uygulanabilmesi için Maliye Bakanlığı'nın yetkilerinin arttırılması[83].

82 **A.g.r.**, s. 221-22.
83 **A.g.r.**, s. 222-28.

Levent Şahverdi Arşivi

D.P döneminde, vergilerin arttırılması ve tabana yayılması gibi bir yola gidilmemiş, tam tersine olarak popülist bir politika izlenerek, vergi indirimi yada bazı kesimlere vergi bağışıklığı gibi devlet gelirlerini azaltıcı yöntemlere başvurulmuş, örneğin; gayri safi gelirleri toplamı 300 TL'yi geçmeyen, satış tutarı 57.000 TL'yi aşmayan ve sanatından dolayı aldığı ücret tutarı 7.500 TL'yi bulan , yaklaşık 400.000 esnafı vergi dışı bırakan bir yasa tasarısı 1 Eylül 1956 tarihinde yürürlüğe konmuştur[84].

Türkiye'nin Uluslar Arası Ekonomik Durumu

Rapora göre; genel olarak içerideki mal arzı, dış satım yasakları yerine, üretimin arttırılması ve fiyat sisteminin yardımıyla güvence altına alınması belirtilerek, Türkiye'nin döviz politikası ile ilgili olarak da, yıllık döviz bütçesinin formüle edilmesi, bunun gerçekleştirilebilmesi ve öteki kambiyo sorunlarının çözülebilmesi için de, Uluslararası Para Fonu'ndan yardım alınması önerilmektedir.

Türkiye'nin dış borçlarının, 1950 yılı sonunda 730 milyon TL'yi (260 milyon dolar) bulduğuna işaret edilerek, bu yıl içinde faiz yükünün 15 milyon, amortismanın 37 milyon olduğu, bir kaç yıl sonra bu borçların artarak, ülke ekonomisi üzerinde ağır bir yük oluşturacağı, bu nedenle de dış borcun arttırılmaması gerektiği uyarısında bulunularak, yılda 50-60 milyon liralık bir borçlanmanın, kalkınma programının uygulanmasını zorlaştıracağı belirtilmektedir. Öte yandan dışardan alınacak olan borçlar, yatırım ve yardımlar varolan borçlarda olası düzenlemelerin veya bunların bir şekilde birleştirilmesinin 1952-56 döneminde Türkiye'nin kaynaklarında bir azaltma yaratmayacağı, tam tersine olarak bu kaynakları arttıracağı varsayımından hareket edildiği vurgulanmaktadır.

Doğrudan doğruya dış yatırımların yapılabilmesi için, "Türkiye'de aşırı milliyetçi ve düşmanca bir devrenin yarattığı tahribatın ortadan kaldırılması gerekecektir" denilerek, yabancı sermayenin kazançlarından bir bölümünü dışarıya transfer edebilmesi konusunda bazı izinler verilmiş olsa bile, uygulamadaki bir çok sınırlamaların Türkiye'ye yabancı sermaye-

84 **TBMM Tutanak Dergisi,** Dönem: X, Cilt: 13, s. 1037-40.

Levent Şahverdi Arşivi

nin gelmesine engel olduğundan söz edilerek, yabancı yatırımcıların kafalarındaki soru işaretlerinin giderilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır[85].

D.P döneminde parti ve hükümet programları ile bu raporun önerilerine uygun olarak, önce 1 Ağustos 1951 tarihinde bir Yabancı Sermaye yasası yürürlüğe konulmuş[86], daha sonra da 21 Aralık 1953 'te 6209 sayılı Serbest Bölge Yasası kabul edilmiş[87], ancak bu yasaların yabancı sermaye için yeterince özendirici olmadığı kısa sürede anlaşılmıştır. Zira 1950-54 döneminde bu yasalardan yararlanarak Türkiye'ye gelen yabancı sermaye tutarı 47.2 milyon TL'de kalmış, bunun da ancak 26 milyonu yatırım şeklinde gerçekleşmişti[88]. Bu yasal düzenlemelerin yetersiz olduğu anlaşılınca, D.P hükümeti 18 Ocak 1954 tarihinde, 6224 sayılı yeni bir yabancı sermaye yasasını kabul etmek yoluna gitmiştir. Yeni yasa ile raporda da önerildiği gibi, yabancı sermayenin yatırım alanları ile kâr transferlerine uygulanan sınırlamalar kaldırılmış, Maliye Bakanlığı'nın kefaleti 300 milyondan 1 milyar TL'ye çıkarılarak, yabancıların dışarıdan personel getirebilmeleri kolaylaştırılmış ve yabancı sermayenin, yerli sermayenin yararlandığı tüm haklardan yararlanabilmesi sağlanmıştır[89]. Yabancı sermayeye getirilen bu geniş haklar sonrasında da 1959 yılına kadar Türkiye'ye giren yabancı sermaye toplamı 202.881.958 TL'yi bulmuştur[90].

Raporda; Türkiye'nin 1947 yılından beri dış ödemeler dengesindeki açıkların, ABD ve öteki devletlerin açtığı kredilerle ve ABD yardımıyla kapatıldığına değinilerek, 1950 yılında dış alım fazlasının yaklaşık 65 milyon TL'ye düştüğü, ancak bu açıkların; dış alımın sınırlandırılmasından çok, içerideki yatırım ve kredi politikalarının yeniden düzenlenmesiyle dengelenebileceği belirtilmektedir. Yatırımlar ve öteki giderlerin Türkiye'nin elindeki kaynakların değerini aştığı sürece, "memlekette enflasyon görüleceği, bununla birlikte ekonomi üzerinde bir baskı oluşacağı, bunun

85 **UİKBR,** s. 242-43.
86 **TBMM Tutanak Dergisi,** Dönem: IX, Cilt: 9, s. 493-96.
87 **TBMM Kavanin Mecmuası,** Dönem. IX, Cilt: 26, s. 375-78.
88 Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizans'tan 1971'e,** 3.Baskı, Çeviren: Babür Kuzucu, İstanbul, 1980, s. 723.
89 **TBMM Kavanin Mecmuası,** Dönem:IX, Cilt:36, s. 88-91.
90 **Zafer,** (23 Ağustos 1959).

Levent Şahverdi Arşivi

sonucu olarak da dış satımda bulunma nedeninin azalacağı yolunda önemli bir uyarıda bulunulmaktadır[91].

D.P döneminde, dış borçlar konusunda rapordaki önerilere uyulmaması sonucunda, 1950 yılında 2.402 milyon TL olan dış borç toplamı, dönemin sonuna doğru, yaklaşık dört kat artışla, 9.342 milyon TL'yi bulmuş[92], bu olumsuz gelişme 1958'deki ekonomik krizin çıkışında önemli bir rol oynamıştır.

Raporda, Türkiye'nin dış malî durumunu güçlendirmek, dış pazarlar elde etmek için çaba harcanması, dış satım mallarının, özellikle pamuk ve tütünün sınıflandırma ve ambalaj kalitesinin iyileştirilmesi , gelişme evresinde olan sanayinin korunması gerekli olsa bile, gümrük tarifelerinin verimsiz şekilde çalışan sanayi kurumları için sürekli bir koruma aracı haline gelmesine izin verilmemesi, bunlardan Türkiye'nin koşullarına uymayanların korunmaması; devletin yıllık bir kambiyo bütçesi hazırlaması, böyle bir bütçenin hazırlanmasında ve ülkenin öteki döviz sorunlarının çözümünde kullanılabilecek araçların, "Uluslararası Para Fonu (IMF) yardımıyla geniş bir incelemeye alınması" önerilmektedir[93].

D.P döneminde, raporda önerildiği gibi, kaynak-harcama dengesinin gözetilmemesi, kaynağı olmayan aşırı yatırımlara gidilmesi ve dış ödemeler dengesinin sürekli olarak açık vermesi, bu açığın 1950 yılında 23 milyon iken, 1955'te 185 milyona ulaşması gerek enflasyonun artmasında ve gerekse giderek ekonomik krize girilmesinde önemli bir etken olmuş[94], ekonomide girilen bu dar boğazın aşılabilmesi için, İkinci Dünya Savaşı sırasında da uygulamaya konulan Millî Korunma Kanunu, 6 Haziran 1956 tarihinde yürürlüğe konulmuştur. Bu yasanın da sorunları çözememesi, mal sıkıntıları, enflasyondaki ve dolardaki artışların sürüp gitmesi, D.P hükümetinin, 1958 yılında zirveye ulaşan ekonomik krizi aşabilmek için, raporda adres gösterilen Uluslararası Para Fonu(İMF)'ye başvurmasına neden olacaktı. Beklenen bu başvuru üzerine İMF yetkilileri de, Türkiye'ye

91 **UİKBR,** s.245.
92 Z. Y. Herslag, Turkey; **The Challange of Growth,** Leiden, 1968, s.338
93 **UİKBR**, s.246-48.
94 DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı,** 1981 Özel Sayısı, Ankara, 1981, s.323.

Levent Şahverdi Arşivi

yardım yapılabilmesi için, Millî Korunma Kanunu'nun ve Hazine Vergisi'nin kaldırılarak, liberasyona geçilmesini, aşırı tasarrufa gidilmesini, ticarî kredilerin daraltılmasını, emisyonun önlenmesini, kredi zorlukları ve dondurulmuş sermayenin harekete geçirilmesini, yabancı sermaye kazançlarının transfer edilmesi konusundaki sınırlamaların kaldırılmasını, devalüasyon yapılmasını istemişlerdir. IMF'nin bu istekleri D.P hükümeti tarafından kabul edilerek, istenilen devalüasyon kuruna göre uygun olarak dolar 3 TL'den 9 TL'ye çıkarılmıştır[95].

IMF, öngördüğü koşulların 4 Ağustos 1958 tarihinde tarafından benimsenmesinden sonra, Türkiye'ye yardım etmeye karar vermiş; bu karara uygun olarak 25 milyon dolar kredi açmayı kabul etmiştir. Bu yardıma ABD, 190 milyonu kredi ve 44 milyonu borç ertelemesi olmak üzere toplam 234 milyon dolar ile; Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü 25, Federal Almanya 50, İngiltere 10 ve öteki üyeler de toplam 15 milyon dolar olmak üzere 100 milyon dolarlık bir yardım ile katılarak, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik bunalımın atlatılmasına yardımcı olmuşlardır[96]. Bu bunalım sırasında Türkiye'ye yapılan yardım toplamı, 400 milyonu kredi olmak üzere, 759 milyon doları bulmuştur[97].

Cumhuriyet tarihimizde ekonomik anlamda bir dönüm noktası olan bu gelişmeden sonra, hükümet öylesine büyük bir tasarruf politikasında yönelmek zorunda kalmıştır ki, Başbakan Adnan Menderes'in bile, İstanbul belediyesi için Amortisman Sandığı'ndan istediği 25 milyon TL'lık ödenek isteği, dönemin Maliye Bakanı Hasan Polatkan ile Koordinasyon Bakanı Sebati Ataman tarafından geri çevrilmiştir[98].

Bir Ekonomik Kalkınma Programı

Raporu hazırlayan kurulun önerdiği "Kalkınma Programı"nın yalnızca kamu sektörünü ilgilendirdiği, özel sektör yatırımlarının belirli bir plana gö-

95 **Ulus,** (5 Ağustos 1958).
96 **D.PM.G.G.M.Z.,** Dönem. XI, Cilt: 232, s. 8-9.
97 **A.g.e.,** s. 9-10.
98 D.P döneminde; Koordinasyon Bakanı ve Sanayi ve Teknoloji Bakanı olarak görev yapan Sayın Sebati Ataman ile 24 Kasım 1989 tarihinde evinde yaptığımız görüşme bandı.

Levent Şahverdi Arşivi

re yönetilmesinin olası bulunmadığı vurgulanarak, kamu kaynaklarından daha etkin şekilde yararlanılması ve dengeli bir ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi isteniyorsa, bu yatırımların iyi düşünülerek yapılması, özel sektördeki rakip kuruluşların hızla geliştirilmesi için gerekli olan enerji, ulaşım ve benzeri hizmet tesislerinin varlığını güvence altına almanın, böyle bir programın uygulanmasını zorunlu kıldığı belirtilmektedir[99].

a. Kamu Sektörünün Kaynakları

Raporda yapılan öngörülere göre; 1952 yılında yatırımlarda kullanılacak yabancı ve yerli kamu kaynakları toplamının (1949 fiyatları ile) en az 450 milyon TL'ye ulaşmasının beklendiği, ancak 575 milyonu da aşmasının ve bunu izleyen beş yıllık süre içinde de kamu yatırımlarında kullanılabilecek kaynaklar toplamının; 2.250 ile 2.875 milyon TL civarında olabileceği belirtilmektedir[100]. Bu dönemde Türkiye'nin 1945 yılından beri aldığı dış yardımın bir miktar azalacağı, bu açığın iç kaynaklardan kapatılması gerektiği, kamu yatırımlarına ayrılan iç kaynak miktarının (425 ile 525 milyon TL) da, 1949 yılında aynı amaç için ayrılan iç kaynak toplamına (386 milyon TL) göre; % 10 ile % 33 arasında bir artış olacağının varsayıldığına değinilmektedir[101]. Kamu kaynaklarına ayrılan iç kaynaklarda daha büyük bir artışın, tüketim düzeyi zaten düşük olan bir toplum üzerine ağır bir yük yükleteceği ve ciddi bir enflasyon tehlikesi yaratacağı, önerilen büyüklükteki artışların bile iyi koordine edilmesi gerektiği uyarısında bulunulmaktadır[102].

Ancak yukarıda da değinildiği gibi, bu raporda önerilen ekonomik dengelerin gözetilmemesi ve yatırım politikaları ile kaynakların iyi kullanılamaması ve denetim yetersizliğinin bir sonucu olarak Türkiye, 1955 yılında başlayan ve giderek büyük boyutlara ulaşan bir ekonomik krizin içine sürüklenecekti.

---

99 **UİKBR,** s. 251-53.
100 **A.g.r.,** s.255-60.
101 **A.g.r.,** s.260.
102 **A.g.r.,** s.260-61.

Levent Sahverdi Arşivi

b. Özel Sektörün Kaynakları

Raporda, özel girişimin 1952 yılında 440- 540 milyon TL, 1952-56 yılları arasındaki dönemde de 2.5-3 milyar TL yatırımda bulunmasının beklendiği ve bu miktar ile kamu sektörü arasında bir denge kurulabileceği, bu kaynakların etkili şekilde kullanılabilmesi durumunda, ekonomik kalkınmanın büyük ölçüde hızlanmasının beklendiği belirtilmektedir[103].

c. Kamu Sektörünün Kalkınma Programı

Raporda; 1952-56 yılları arasında kamu sektörünün yatırımları konusunda da şu önerilerde bulunulmaktadır;

1952-56 yılları arasında (1949 yılı fiyatları ile)
Ziraî kalkınma için : 350-425 milyon TL

1952-56 yılları arasında (1949 yılı fiyatları ile)
Genel Sağlık ve Eğitim : 75-100 milyon TL

1952-56 yılları arasında (1949 yılı fiyatları ile)
Ulaşım : 825-1.025 milyon TL
(Demiryolu+Karayolu+Limanlar+
Vapurculuk+Havayolları+Öteki harcamalar)

1952-56 yılları arasında (1949 fiyatları ile)
Haberleşme için : 75-100 milyon TL

1952-56 yılları arasında (1949 fiyatları ile)
Bayındırlık için : 350-450 milyon TL

1952-56 yılları arasında (1949 fiyatları ile)
Elektrik enerjisi için : 250-350 milyon TL

1952-56 yılları arasında (1949 fiyatları ile)
Endüstri için : 150-200 milyon TL

1952-56 yılları arasında (1949 fiyatları ile)
Madencilik için : 175-225 milyon TL

Genel Toplam ..... : 2.250-2.875 milyon TL[104].

103 A.g.r., s. 262.
104 A.g.r., s. 264-65.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu tablodan da kolaylıkla anlaşılacağı gibi, yatırımlar konusunda en büyük pay 825-1.025 milyar TL ile ulaşım harcamalarına önerilmiş; bunu 350-450 milyon ile bayındırlık, 350-425 milyonla ziraat, 250-350 milyonla elektrik enerjisi, 175-225 milyonla madencilik, 150-200 milyonla endüstri, 75-100 milyonla haberleşme konusundaki yatırım önerileri izlemiştir. En az yatırım önerisinin ise, Türkiye'de her zaman yapıldığı gibi, eğitim ve genel sağlık işleri konusunda yapılması, bu tutarın yalnızca 75-100 milyon TL olarak önerilmesi son derece düşündürücüdür.

Raporda 1949 fiyatlarına göre ziraat için; 1952 yılında ayrılması gereken en az ödeneğin 19.5 milyon TL'nin; eğitim, araştırma ve teknik personelin yetiştirilmesi, 1.5 milyon TL'nin yeni bir ziraî sürüm servisi kurulması, geriye kalan 29 milyon TL'nin de öteki giderler için kullanılması; genel sağlık işleri için; 1949 yılındaki miktarlara en az beşer milyon eklenmesi, ancak bu ödeneklerin okul ve hastane yapılması amacıyla kullanılmaması; ulaşım alanında ise; 1952 yılında ayrılan ödeneğin, 1949 yılındakine göre azaltılması, karayolları ve demiryolları programlarının yavaşlatılması, haberleşme alanındaki yatırımların ise sürdürülmesi, ancak kaynak yetersizliği durumunda radyo yayınları projesinin ertelenmesi önerilmektedir[105].

Raporda bayındırlık için; resmi binaların, anıtların ve hastanelerin yapılmasına ait harcamalarda indirim yapılabileceği, bu alanlardaki binalarda daha ekonomik yapıların tercih edilmesi, donanımda standardizasyona gidilmesi, alım işlemlerinin birleştirilmesi, bakım işlerine özen gösterilerek giderlerin azaltılması, yeni hastanelerin, özellikle verem pavyonları olarak düzenlenmesi, bayındırlık yatırımlarından bir bölümünün de belediyelerin su, kanalizasyon, çöp tesisleri olmayan yerlerdeki alt yapı çalışmalarına ayrılması, bu konudaki koordinasyonun, raporda kurulması önerilen Ekonomik Koordinasyon Kurulu tarafından yerine getirilmesi önerilmektedir[106].

Raporda enerji sektörüne, 1949 yılında yapılan yatırımın iki katı tutarında bir yatırım yapılması, acil olarak yapılması gereken küçük santrallerin yapımı ile yetinilerek, büyük enerji projelerinin şimdilik ertelenmesi[107];

105 **A.g.r.**, s. 265-69.
106 **A.g.r.**, s. 269-70.
107 **A.g.r.**, s. 270.

Levent Şahverdi Arşivi

sanayi sektöründe ise, devletin bu alandaki girişimlerini genişletmemesi, özel girişimin gelişmesi amaçlandığına göre; devlet tekelinde sürdürülen ve ekonomik nedenlerin dışındaki nedenlerle kurulanlar hariç, bu tür bir genişlemenin haklı görülemeyeceği, ancak özel girişimin kendisinden beklenen gelişmeyi gösterememesi durumunda, devletin bu alanlardaki yatırımlarını arttırması önerilerek, devlet sanayi kuruluşlarının bakım ve yenilenmesi için büyük harcamalar gerektiği, bu harcamaların devlet kurumlarının özel sektöre satılmasıyla azaltılabileceği, "Sanayi Sürüm Dairesi"nin kurulması için de beş milyon lira ödenek ayrılması önerilmekte idi[108].

Raporda madencilik sektörü için; 1953 yılında Zonguldak projesinin tamamlanmasından sonra,devletin bu alandaki genişletme giderlerini azaltması, önerilen yeni madencilik politikası gereğince, artık özel yatırımları desteklemesi, böylelikle maden arama ve işletme yükümlülüklerinden bir çoğunun dışında kalması önerilmektedir[109].

Raporda, önerilen bu programın katı ve değişmez olmadığı, raporun genel yatırımlar için uygun bir model olduğuna inanılan genel bir yol gösterici bir program olarak tasarlandığı, elde edilecek kaynakların durumuna göre; raporda varsayılanları geçersiz kılacak olasılıklar ortaya çıkabileceği, eldeki öngörülere kaynak oluşturacak hiç bir esasın bulunmaması nedeniyle, devlet kurumlarındaki envanterlerde değişikliklerin göz önünde bulundurulmadığı için, bu envanterlerdeki değişikliklerin, önerilen programda önemli ayarlamaların yapılmasını gerektirebileceği, uyarısında bulunulmaktadır[110].

Raporda, kamu kaynaklarında kullanılması önerilen sermaye miktarının olası görülen sınırları aşmaması durumunda, önerilenlerin dışında yeni yatırımların yapılabileceği belirtilerek bu yatırımların; a. Karayolları, b. Elektrik enerjisi, c. Bayındırlık işleri gibi alanlara ayrılmasının yararlı olacağı önerisinde bulunulmaktadır. Tam tersine olarak, elde edilen sermayenin varsayılan miktarın altına düşmesi durumunda ise; a. Bayındırlık, b. Demiryolları, c. Sanayi, d. Karayolları, e. Elektrik enerjisi gibi alanlar-

108 A.g.r., s. 271.
109 A.g.r., s. 271.
110 A.g.r., s. 272.

Levent Şahverdi Arşivi

da yapılması önerilen yatırımlarda indirime gidilmesi, ancak her ne olursa olsun ,yetiştirme ve araştırma programlarında kesinlikle kısıntıya gidilmemesi istenilmektedir[111].

Raporda, döviz yetersizliğinin bu programın uygulanmasına engel olmayacağı, konu edilen yatırımların döviz gereksinimlerinin karşılanmış veya yakında karşılanmasının kararlaştırılmış olduğu, buna karşın döviz kaynaklarında bir yetersizlik görülmesi durumunda, Türk parası harcanmasına gereksinim duyulan projelerin, ne derece önemli olursa olsun ,dövize gereksinim gösteren projelere, geçici olarak tercih edilmesi önerisinde bulunulmaktadır[112].

d. Özel Girişimin Desteklenmesi

Raporda özel yatırım tutarının 1952 yılında 440-540 milyon TL, 1952-56 yılları arasında da, 2.500-3.000 milyar TL olmasının beklendiği, hükümetin özel yatırımların önündeki engelleri kaldırarak, kredi ve teknik yardımda bulunarak, özel girişimi sanayi ve madencilik alanında yatırım yapmaya özendirmesi önerilmektedir[113].

Uluslar arası İmar ve Kalkınma Bankası Raporu (UİKBR)'nun sonuç bölümünde de, raporda pek çok defa dile getirilen konulara bir kaç vurgu yapılarak; yatırımların iç kaynaklar üzerinde yoğunlaştırılması, devlet yatırımlarının sınırlandırılması ve çok iyi denetim altında tutulması, özel girişime kamu girişiminden farklı uygulamalarda bulunulmaması, büyük projelere girişilmeden önce çok iyi düşünülmesi ve şimdilik bu tür yatırımlardan kaçınılması, memlekette yaşam düzeyini yükseltecek daha küçük, ancak daha yaygın projelerin tercih edilmesi; hükümetin yıllık malî, parasal ve vergi durumları ile ilgili iç ve dış ekonomik değişmeleri gösteren verileri düzenli olarak yayınlaması durumunda, raporda önerilen yatırım programlarının Türkiye'de dengeli bir ekonomik gelişme yaratabileceği ve Türk halkının yaşam düzeyini yükselteceğine inanıldığı ifade edilmekte idi[114].

---

111 **A.g.r.,** s. 274.
112 **A.g.r.,** s. 272-74.
113 **A.g.r.,** s. 272-74.
114 **A.g.r.,** s. 275-76.

Levent Sahverdi Arşivi

Sonuç

UİKB Raporunun, yukarıda bir çok konuda örneğini verdiğimiz gibi, Demokrat Parti hükûmetlerinin özellikle ekonomik politikalarını etkilediği; on yıllık dönem içindeki uygulamalarda bu rapor doğrultusunda, bazı kurumlarda yeni yapılanmalara gidildiği, raporda önerilen bazı yeni kurumların oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'ye yönelen Türkiye'nin, Truman Doktrini, Marshall Yardımı, Kore Savaşı ve NATO'ya girişle devam eden samimi süreç içinde, tek yanlı bir politika izlemeye başladığı ve bu politikanın gereklerinin uygulamaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmamızda konu edilen UİKB Raporu'nun da etkisi ile Türkiye, ABD arasında ekonomik, askeri anlamda, daha çok ABD lehine olan sıkı bir işbirliği içine girilmiştir. Sözü edilen bu raporun başta ziraat olmak üzere; özel girişimin desteklenmesi, yabancı sermayeye önemli ayrıcalıklar verilmesi, demiryolları yerine kara yollarının tercih edilmesi, ağır sanayi yerine küçük sanayinin kurulmasına ağırlık verilmesi, meslek okullarının yaygınlaştırılması, Köy Enstitüleri'nin kapatılması, tarımsal modernizasyonun öne çıkarılması, enerji ve sulama konularında büyük projelere girişilmemesi gibi konularda, D.P hükûmetleri üzerinde önemli etkileri olmuştur.

Bütün bunlara ek olarak, yine raporda önerildiği gibi, Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın kaldırılması, Koordinasyon ve Sanayi Bakanlıkları gibi yeni Bakanlıkların kurulması, Devlet Malzeme Ofisi, Et ve Balık Kurumu, Makine Kimya Endüstrisi Kurumu, Sanayi ve Ziraî Sürüm Daireleri ile Verem Hastaneleri gibi bir çok örneği verilen kamu kurum ve kuruluşlarının kurulması ve işlevlerinin düzenlenmesi konusunda da D.P hükûmetlerinin bu rapordan etkilendiği anlaşılmaktadır.

Demokrat Parti hükûmetlerinin bütünüyle bu rapora uygun hareket ettiklerini söylemek de olanaksızdır. D.P hükûmetlerinin, özellikle kamu iktisadi kuruluşlarında yeterli denetimi ve koordinasyonu sağlayamadıkları, bu kuruluşların satılması bir yana, sayılarını önemli ölçüde artırdıkları; po-

Levent Şahverdi Arşivi

pülist nedenlerle devlet gelirlerinde azalma sonucunu yaratacak vergi düzenlemelerine gittikleri görülmektedir. D.P'nin yol gösterici anlamda bile olsa, plânlama anlayışına sıcak bakmaması; raporun ısrarla dış kaynakların azalacağı uyarısına karşın, aşırı ölçüde dış kaynak beklentisi içine girmesi, dünya ekonomik koşullarını yeterince değerlendirmemesi, dış ticaret ve bütçe açıklarını göz ardı etmesi, tek yanlı dış politikaların ekonomi üzerinde yarattığı ağır baskıları görmezden gelmesi, kaynak- harcama dengelerine önem verilmemesi, 1955 sonrasında Türkiye'nin büyük bir ekonomik bunalıma doğru sürüklenmesine neden olmuş, iktidar önce Millî Korunma Yasası'nı yürürlüğe koyarak bu bunalımı atlatmaya çalışmışsa da, bu yasanın da sorunu çözemeyeceğinin anlaşılması üzerine, yine bu raporda adres gösterilen IMF'ye başvurmak zorunda kalmıştır.

Sonuç olarak bu raporun, devletçilikten liberalizme geçiş sürecini yaşayan D.P iktidarı döneminde Türkiye'de, gelecek yıllarda, yol gösterici ve uyarıcı olmak açısından, önemli bir işleve sahip olduğu söylenebilir.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BAŞKUMANDAN GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA HEREKE'DE

Dr. Mustafa HERGÜNER

ÖZET

Hereke, Mondros Mütarekesi ile Mudanya Mütarekesi arasındaki dönemde İtilâf Devletleri'nin (İngiltere) işgalinde kalmıştır. Bu işgal süreci ancak Mudanya Mütarekesi görüşmelerinin sürdüğü 3-12 Ekim 1922'de son bulmuştur. Mütarekenin yürürlüğe girmesiyle birlikte III. Kolordu Hereke'ye konuşlanmıştı.

Büyük önder Mustafa Kemal Paşa bu bölgeye iki kez gelmiştir. Her iki gelişinde de onun özel yaşamında önemli olaylar meydana gelmişti.

Bu çalışmada Hereke'nin işgali, işgalden kurtarılışı ve Mustafa Kemal'in bu bölgeye yaptığı ziyaretler incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Mustafa Kemal Paşa, Hereke, İtilâf Devletleri, Kocaeli, Mudanya Mütarekesi.

Levent Sahverdi Arşivi

COMMANDER-IN-CHIEF GAZI MUSTAFA KEMAL PASA IN HEREKE

ABSTRACT

After Mudros Armistice, Hereke has been occupied by England which is a one of the Entente Powers. This occupying process has just ended on October 3-12, 1922 during the negotiations for the Mudanya Armistice. By coming into force of the Armistice, third army corps has been settled down in Hereke.

The big leader Mustafa Kemal Pacha has visited this region for two times. In both of his trips, important events has been occurred in his private life.

In this work, the occupation of Hereke, salvation of Hereke and the trips of Mustafa Kemal to this region are evaluated.

Key Words

Mustafa Kemal Pacha, Hereke, Entente Powers, Kocaeli, Mudanya Armistice.

Levent Şahverdi Arşivi

Giriş

Kurtuluş Savaşımızda pek çok bölge ve kentimizin ulusal mücadelemize çok anlamlı ve destansı katkıları olmuştur, bunlardan biriside Hereke'dir. Yaptığımız araştırmalarda bulduğumuz yeni belgeler, yaşayan görgü tanıklarından Şükrü Naili (GÖKBERK) Paşanın kızı Saadet GÖKBERK (1909 - ....)'den 24 Haziran 2003 tarihinde alınan bilgilerle çalışma genişletilmiştir. Bu suretle yazının yeniden kaleme alınması sağlanmıştır.

Hereke, Mondros Mütarekesi ile Mudanya Mütarekesi arasındaki dönemde İtilâf Devletleri'nin (İngiltere) işgalinde kalmıştır. İngilizlerin bölgeye gelişinin temel sebebi, İstanbul Boğazını ve İstanbul'u kontrol eden, aynı zamanda Anadolu'nun kapısı durumundaki Kocaeli Yarımadası'nın en stratejik mevkiinde bulunmasıdır. Ancak Hereke ve bölgesi, mevcut jeostratejisini Millî Mücadele'nin hizmetine sunmasını bilmiştir. Öte yandan Lozan görüşmelerinin kesintiye uğraması öncesinde, kuvvetlerimizin Boğazlar bölgesine harekat yapması plânlanmıştı. Bu nedenle Başkumandan, beraberindeki kumanda heyeti ile Hereke'ye gelmiş, yapılacak harekâtın plânlarını incelemişti. Daha sonra I. Ordu birliklerini denetlemiş ve onlara manevra yaptırmıştı. Kurtuluş Savaşı Tarihimize ışık tutacağını değerlendirdiğimiz çalışmaya bu nedenle "Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hereke'de" başlığı konulmuştur.

İzmit Körfezi'nin kuzey yakasında önemli yerleşim yerlerinden olan Hereke'nin tarihi, M.Ö IX. Yüzyıla kadar gitmektedir. Bizans İmparatorlarından –denizden korkmasıyla ünlü- Heraklius'un, M.S 684'den itibaren bölgeye sayfiye için gelmesinin kentin isminin Hereke olarak anılmasına neden olduğu değerlendirilmektedir.[1] Hereke, İzmit'in Akça Koca tarafından feth edilmesinden (1327) bir yıl sonra Osmanlı Beyliği'ne katılmıştır.[2] Osmanlı Beyliği'nin Kara Mürsel Paşadan sonra ikinci Emiri Sevahili (Sahiller Beyi- Deniz Kuvvetleri Komutanı) olan Emir Ali Bey (1326-1330) tara-

1 Clemens Bosch, **İzmit Şehrinin Muhtasar Tarihi**, Tercüme: O. Nuri Arıdağ, Kültür Bakanlığı Yay. Dev. Basımevi İst. 1937; Şeref Kayboğazı, **İzmit – Sapanca – Adapazarı Vadisi** İst. 1939 s. 25 - 29.

2 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 4.b.C.1 TTK Ank. 1982, s. 127; Hammer **Osmanlı Tarihi**, Ata Bey Tercü, C.2 Sabah Yay. İstanbul 1987 s. 98 -103.

Levent Şahverdi Arşivi

fından feth edilmiştir. İzmit'ten kaçarak Hereke Kalesi'ne sığınan Bizans Askerlerini denizden getirdiği birliği ile şimdiki Belediye İskelesinin bulunduğu yere çıkarma yaparak kaleyi kuşatmış ve şehri ele geçirmiştir.(1328) Savaş sırasında Kaleden atılan bir ok kahraman gazimizin gözünü de kör etmişti. Sonuçta şehir ele geçirilmiştir. İleriki yıllarda Osmanlı Ordularında büyük yararlıklar gösterecek olan Timurtaş Paşanın babası olan Ali Bey bu savaşta Bizanslıların attığı okla gözünü de kaybedecektir.[3] Osmanlı Beyliği'nin bölgeye gelişi Orhan Bey zamanında gerçekleşmiştir. O tarihten 1918 yılına kadar İzmit veya Üsküdar sancaklarına bağlı bir karye (küçük yerleşim birimi) konumunu koruyan Hereke'nin, tarihindeki en önemli olaylar, şüphesiz Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile birlikte başlamıştır.

İzmit'in İşgali

Osmanlı İmparatorluğu, -tartışmaları bugün de devam eden siyasi ve politik komplikasyonlar içinde -1 Ağustos 1914'te Almanya İmparatorluğu ile antlaşma imzalamıştı. Bu ülkeden alınan Yavuz ve Midilli zırhlıları ile güçlenen donanması, Karadeniz'deki Rus limanlarını 29 Ekim 1914'te bombalamış, bu suretle I. Dünya Savaşı'na katılınmış oluyordu. Ama ne var ki büyük ümitlerle girilen bu savaş 4 yıl içinde İmparatorluğu yok sınırına getirmişti. Limni Adası'nın Mondros limanında 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mütareke (Ateşkes), gerçekten Anadolu'daki bin yıllık tarihimizin en tehlikeli dönemeçlerinden birisi olmuştur.[4]

Tamamı 25 madde olan "Mondros Mütarekesi"nin 1. Maddesi (Boğazların açılması ve askerî birliklerimizin İtilâf Devletleri'ne teslim oluşu) ve 7. Maddesi (Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi bir stratejik noktanın işgal hakkına sahip olacaklardır)'ne göre İtilâf Devletleri, ülkemizin denizleri ile kalan topraklarına yerleşme hakkını elde ediyorlardı. Nitekim İngiliz, Fransız, İtalyan ve – Averof Zırhlısı ile- Yunan savaş gemileri 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmekle bu 1. ve 7. maddeleri kendi yararlarına kullanmışlardır.[5]

---

3 Hoca Sadettin Efendi **Tacüt – Tevarih** I. C. Kültür Bakanlığı Ank. 1992. S.62-66 (Marmara Denizi'ndeki İmralı Adası bu Gazimiz tarafından feth edilmiş, adını ondan almıştır.)

4 ATASE 1/3 Kls. 6 Dos. 25 Fih 3 -5.

5 **Türk İstiklal Harbi (TİH)** C.1, "Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı" Ankara 1992 s. 36 - 49.

Levent Şahverdi Arşivi

Mütareke hükümlerinden yararlanarak 17 Kasımda İstanbul'a gelen İtilâf Devletleri'nin Birleşik Donanması 91'i savaş olmak üzere toplam 167 gemiye ulaşmakla İstanbul Boğazı'nı hatta Marmara'nın kuzeyini bütün bütüne kaplıyordu. Bu bağlamdan olarak irili ufaklı 48 parça savaş ve yardımcı sınıf gemi İzmit Körfezi'ne gelmişti. Hatta bu gemiler için İstanbul'da Harbiye Nezareti'nde teşkil olunan "Mütareke Şubeye" bağlı olarak "İzmit Bahriye Kumandanlığı" kurulmuştu. Bu komutanlık 7 ay kadar faaliyet göstermiş 21 Haziran 1919'da İngiliz kuvvetlerinin bölgeye hakim olması ile iptal olunmuştu.[6] Osmanlı İmparatorluğu'nun "Cihan Devleti" olmasını sağlayan en önemli jeostratejik bölgelerden birisi şüphesiz İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı idi. İngiltere – özellikle uzak ve yakındoğu'da ki menfaatlerinin gereği olarak- 18. Yüzyıldan itibaren bu bölge ile çok yakından ilgilenmiştir. Kocaeli Yarımadası, yani İzmit Körfezi'nin kuzeyi ile Karadeniz arasında kalan coğrafi alan İstanbul Boğazı'nın doğu tarafını tamamlıyordu. Ve boğazın kontrolü ancak bu bölgeye hakim olunmakla mümkündü.

Öte yandan Anadolu'nun kapısı ve/ veya İstanbul'la bağlantısının bulunduğu bu bölge – bir anlamda- ülkeninde en önemli stratejik güç merkezi idi. İngiliz kuvvetleri, deniz ve kara güçleriyle bir taraftan İzmit Körfezi'nin kuzey bölgesini işgal ederken, diğer taraftan da kalıcılıklarını sağlamlaştırmak istiyordu. Bu bağlamdan olarak bölgenin etnik yapısını değiştirmek üzere buralara Rum göçmenleri yerleştiriyordu.

Osmanlı Hükûmeti tarafından, Mütareke'den hemen sonra İzmit bölgesine 19 Aralık 1918'de bir nizamiye kıtası sevk edilmiş, hemen sonra I. Fırka K.'lığı konuşlandırılmıştı. XX. Kolordudan İstanbul'daki XXV. Kolordu emrine gönderilen I. Fırka (Tümen) 2 Şubat 1919 tarihinden itibaren bölgede göreve başlamıştı.[7] I. Fırka İngiliz kuvvetlerinin İzmit'e yerleşmesine (6 Nisan 1920) kadar bölgede görev yapmıştı. İşgalci İngilizler İstan-

6 ATASE, Kl. 51. Dos. 17-1 F.4-5 Deniz Müzesi (Dz. Mz) Def. 484. s.136-138.

7 ATASE, **İstiklal Harbi** (İSH) –1, Sıra 896, Kutu 3, Gömlek 162, Tarih 19-12-1918; Kazım Aras, " İstiklal Savaşında Kocaeli Bölgesindeki Harekat", **102 sayılı Askeri Mecmua Tarih Eki,** (Sayı .43) İst. Eyl. 1936, s. 5-7.

Levent Şahverdi Arşivi

bul'un işgalinden (16 Mart 1920) sonra 6 Nisan 1920'de İzmit'teki birliklerini takviye etmişler ve daha sonra anılan fırkanın konuşlandığı binalara el koymuşlardı.[8]

Bunun üzerine I. Fırka subay ve erleri firar ederek bir kısmı Ankara'ya giderken bir kısmı da İstanbul'a gitmişlerdi.[9] Heyeti Temsiliye tarafından bölgeye Ankara'da bulunan XX. Kolordu emrindeki 24. Fırka gönderilmişti.[10] Bu suretle Kocaeli bölgesi Ankara Hükûmeti yanlısı bir kuvvetin kontrolüne girmiş oluyordu.

İngiliz kuvvetleri bölgenin stratejisine bağlı kalarak İzmit Körfezi'ne gemileriyle kontrol altına alırken, Kara birlikleri de kıyı kesimini kontrol edecek biçimde konuşlanmıştı. Bu bağlamdan olarak 28. Tümen İzmit'te, 242. Tugay Hereke'de bulunuyordu.[11] Hereke'deki İngiliz Tugayının karargah binası şimdiki Sümer İlkokulu idi; iki kat olan okulun üst katı tugayın karargahı, alt katı tutuk evi olarak kullanılıyordu. İngiliz komutanlık, sömürge askerlerinin çoğunluğunu oluşturduğu birliklerini sahilde ve halen adı Kışladüzü olarak anılan -ismini o zaman almıştır- şimdiki otoban yolunun geçtiği yerlere konuşlandırmıştı. Bu suretle demiryolu ve İzmit Körfezi kontrol ediliyordu.[12] İngiliz birlikleri şehrin batısında birde silâh onarım atölyesi yapmışlardı. Anılan semt halen "Kama Hane- Kamane" olarak anılmaktadır. Yine Hereke'nin 5 km doğusunda bulunan ve o zaman küçük bir köy olan yer, Millî Mücadele nedeniyle işlerin yarıda kaldığı anlamında "Yarımca" adını almıştı.

Mütareke'nin ardından gelen yabancı güçler, ülkedeki azınlıklarla iş birliği yapıyor, hatta onları azdırıyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri ülkeyi terk ederken (1918 Ekim sonu) "KARAKOL CEMİYETİ" kurmuşlardı. Cemiyet bölgenin Millî Mücadele yönünden indoktrine edilme-

---

8 Adnan Sofuoğlu, **Kuvayi Millîye Döneminde Kuzey Batı Anadolu,** Genkur Basımevi, Ank. 1994 . s. 69.

9 Bir süre sonra Kiraz Hamdi Paşa tarafından I. Fırka İstanbul – Selimiye Kışlası'nda XXV. Kolordu bağlısı olarak yeniden teşkil olunmuştu. K. Ara,s **a.g.e.,** s. 7-8.

10 Yusuf Çam, **Millî Mücadele de İzmit Sancağı,** İst. 1993 s. 48.

11 TIH C.II, Kıs. 2, Genkur Ya. Ank.1991, s. 397.

12 Hereke de işgal dönemini yaşamış, İrfan Akacık (1907- 2000)'dan Haziran 2000; Nazım Gür (1911-) ile Emine Erikli (1912-)'den 2-15 Mayıs 2001 tarihlerinde dinlenen bilgiler değerlendirilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

sinin yanında Ankara Hükûmetinin personel ve silâh ihtiyacını sağlanmasında büyük hizmetler yapmıştır.[13] Mayıs 1920'ye kadar faaliyet gösteren bu tarihten sonra değişik adlarla çalışmalarına devam eden Karakol Cemiyeti'nin Kocaeli Kuvayi Millîye kumandanlığını, aynı zamanda Maltepe Atış Mektebi Müdürü olan Yenibahçeli Şükrü (OĞUZ) Bey yapmakta idi.

Karakol Cemiyeti'nin organize ettiği bölgedeki belli başlı milis güçleri, Dr. Fahri CAN, Yahya Kaptan, Küçük Aslan, Büyük Aslan, İpsiz Recep, Bulgar Sadık, Yüzbaşı Nail, Gebzeli Rıfat, Kuşcubaşızade Eşref Müfrezeleri idi.[14] Bunlardan Yahya Kaptan (1891 – 1920) Aralık 1918'de Tavşancıl'da konuşlanmış, Ahırkapı (İstanbul) Cephaneliği baskını, Darıca Un Deposu baskını, Rum çetelerinin imhası ile Enver Paşanın amcası Halil (KUT) Paşanın Bekirağa Bölüğünden kaçırılması gibi önemli hizmetler yapmıştı.[15] Heyeti Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşaya bağlı olan Yahya Kaptan[16] İstanbul Hükûmeti tarafından "Kendi başına hareket ettiği ve halka zulüm yaptığı" gerekçesi ile İstanbul'dan Bandırma Vapuru ile 6 Ocak 1920'de Hereke'ye gönderilen 90 kişilik Jandarma Müfrezesi[17] ile Tavşancıl'da yakalanmış ve 8 Ocak 1920 günü şehit edilmiştir.[18]

İzmit Körfezi'nde kumaş üreten üç fabrika mevcuttu. Bunlardan ikisi (Karamürsel ve Çuhane) İtilâf Donanması tarafından tahrip olunmuştu.

---

13 Daha geniş bilgi için bkz.; Fethi Tevetoğlu, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,** TTK. Ank. 1991; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali,** 9.b Kastaş Yay. İst. 2000 s. 120-131 (Kuvayi Millîye) Fahri Can, " Karakol Cemiyeti Nasıl Kurulmuştu?", **Yakın Tarihimiz** (YT) C. IV. İskit Yay. İst. 1963, s.48 ; Muharrem Giray, "İstanbul İşgalinde Gizli Bir Teşkilat Karakol Cemiyeti" **Yakın Tarihimiz,** C.I, S.II. Ayrıca Mustafa Kemal "Nutuk" ta Karakol Cemiyetinden söz etmektedir. **Nutuk,** C.I. Millî Eğitim Basımevi, İst. 1973 S.86 –87 ve S.320 – 323

14 F. Can, "İlk Millî Kuvvet Nasıl Kurulmuştu ?", **Yakın Tarihimiz,** CI. İst. 1962. S.334-335, S. 395 ; A. Sofoğlu, **a.g.e.,** s. 70 ; TİH, C II, Kıs. 2 S.63...

15 Yahya Kaptan için bkz. Hasan İzzettin Dinamo, **Kutsal İsyan,** C. IV. İst. 1990. S. 7-59 ; İlker Özdemir, **Yahya Kaptan,** Gebze 1977 ; Şükrü Uras, **Yahya Kaptan,** İst. 1968 ; Y. Cevdet Baykal "İstiklal Harbinin İlk şehidi Yahya Kaptan", **Tarih Coğrafya Dünyası,** Say.1 İst. 1959, s. 49-57.

16 **Nutuk,** C. I, S. 377-402

17 ATASE, ISH –7B s. 10092 Kutu 366, Gömlek 83, Tarih 07. 01. 1920

18 ATASE, ISH-1, s. 4103, Kutu 58 Gömlek 28, Tarih 10. 01. 1920; ATASE, ISH-1, s.4122, Kutu 58 Gömlek 47, Tarih 11. 01. 1920.

Levent Şahverdi Arşivi

Saraya bağlı olan Hereke'deki Fabrikayı Hümayun[19] için İstanbul Hükümeti tarafından Koruma Müfrezesi teşkil olunmuştu. Mülazımevvel (Üsteğmen) Osman Efendi komutasında kurulmuş olan 30 kişilik jandarma müfrezesi zaman zaman bölgede asayişin kurulması yönünde de faaliyet gösteriyordu.[20] Bölgedeki eşkiya çeteleri bazen fabrikadan haraç istiyorlarsa da Osman Efendinin müfrezesi gerekli korumayı yapıyordu. 29 Mayıs 1919'da çetelerin istediği 1000 lira çetelere karşı konulmak suretiyle verilmemişti.[21] Dolayısı ile Hereke Kumaş Fabrikası savaş boyunca faaliyetini sürdürmüştür.

Erzurum (23 Temmuz – 7 Ağustos 1919) ve Sivas (7-11 Eylül 1919) Kongrelerinin ardından Heyeti Temsiliye, teşkil olunmuş, kendisine kongre adına karar verme yetkisi tanınmıştı. Mustafa Kemal Paşanın başkanlığını yaptığı Heyeti Temsiliye 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelerek ülke kaderine hakim olmak üzere daha radikal tedbirler almaya başladı. Öte yandan İtilâf Devletleri, 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ederek - 13 Kasım 1918'den beri zaten işgal altında idi- Meclisi Mebusan'ı dağıtmışlardı. Esasen İngilizler 6 Nisan 1920'den itibaren İzmit'teki birliklerini güçlendirmişlerdi. Ancak İngiliz birlikleri geniş bir arazi parçası olan İzmit Körfezi'ni kontrole yetmediğinden, Kuva-yı Millîye Müfrezelerinin Ankara'ya yönelik askerî personel ve mühimmat nakliyatına engel olmaya yetmiyordu. Bunun üzerine Osmanlı Hükûmeti tarafından 18 Nisan 1920'de çıkartılan iki kararname ile Kuva-yı İnzibatiye birlikleri kuruldu.

---

19 Hereke Fabrikayı Hümayun : İzmit Çuha Fabrikası'nın yapımı için görevlendirilen Ohannes ve Bogos Dudyan Biraderler tarafından inşa edilmiştir. Saraya ait olan fabrika yünlü ve ipek halı, perde, örtü ile yünlü ve ipekten kumaşlar üretiyordu. İstanbul'a yakın olduğundan tren veya vapurla devlet erkanı tarafından ziyaret edilen fabrika, 1894 ve 1898 yıllarında Alman İmparatoru II. Wilhem ve 1910 yılında Sultan V. Mehmet (Reşat) tarafından da ziyaret edilmişti. Ziyaretler nedeniyle deniz kenarında köşk ve misafirhane inşa edilmişti. Bu yapılar " Kayzer Köşkü, Kayzer Misafirhanesi adıyla" halen tarihi özelliklerini korumaktadırlar. (M. Kenan Kaya – Yaşar Yılmaz – Sara Boynak – Vahide Güzgör, **Millî Saraylar Koleksiyonun da Hereke Dokumaları ve Halıları,** TBMM Yay. İst. 1999.

20 ATASE, ISH – SA, s. 1289, K. 180, Göm. 46, Tar. 29-12-1918; ATASE, ISH - 7A, s. 4886, K. 373, Göm. 110, Tar. 01. 02. 1919; ATASE, ISH - 7A, s. 4766, K. 380, Göm. 89, Tar. 09. 06. 1919.

21 ATASE, ISH.- 7A. s. 4673, K. 380, Göm. 67, Tar. 31. 05. 1919.

Levent Şahverdi Arşivi

Kuva-yı İnzibatiye birliklerinin temel görevi Kocaeli Bölgesindeki işgal güçlerine yardımcı olmaktı. İki alaydan meydana gelen tümen seviyesindeki bu birlikler, 29 Nisan'da İstanbul'dan vapurlara bindirilip Derince ve Seymen iskelelerinde karaya çıkartıldılar. Süleyman Şefik Paşa tarafından deruhte edilen – İzmit ve Havalisi Fevkalâde Komutanlığı- komutanlığın karargahı, Yavuz zırhlısında bulunuyordu. Kuva-yı İnzibatiye birlikleri İzmit'in 2 km doğusunda Kullar Köyü civarında idiler.[22]

Mayıs ayında bölgede teşkilâtlanmasını ve konuşlanmasını tamamlayan Kuva-yı İnzibatiye, Haziran içinde Kuva-yı Millîye Kuvvetlerine karşı bir taarruz plânlıyordu. Sivas Kongresi ile birlikte Batı Anadolu Kuvayi Millîye Komutanlığına atanmış olan Ali Fuat (CEBESOY) Paşa, durumu vaktinde öğrenmiş ve 14 - 16 Haziranda yaptığı topyekün bir taarruzla Kuva-yı İnzibatiye birliklerini dağıtmıştı.[23] İngilizlerin bölgeye Yunan Kuvvetlerini getirmeleri bu olaydan sonra oluşmuştur.

İngiliz Kuvvetleri İstanbul'un emniyeti ve bölgeye etkin biçimde hakim olmak için Kocaeli yarımadasının kontrol altına alınmasını gerekli görüyordu. Öte yandan Yunan Başkomutanlığı Millî Kuvvetlere İstanbul'dan sağlanan lojistik desteğin engellenmesi için İstanbul – Ankara arasındaki ulaştırma yollarına hakim olunmasını arzu ediyordu. Kısacası Kocaeli yarımadasının kontrolu İngiliz ve Yunan kuvvetlerinin temel stratejisi idi.

Bu stratejik düşünceden hareketle Bandırma'da bulunan General B. Gargarlidis komutasındaki 11. Tümen (veya Manisa tümeni) İngiliz kuvvetlerini takviye etmek üzere Temmuz 1920 sonundan itibaren Derince ve Seymen iskelelerinde karaya çıkartıldılar.[24] İngiliz General Iron Side komutasındaki 28. Tümenin emrine girdiler. 11. Yunan Tümeninin 16. Piyade alayı Sapanca, 9. Girit alayı Kandıra, 17. Piyade alayı Gebze ve Hereke bölgesinin kontrolü için görevlendirilmiş / konuşlandırılmışlardı.[25] Bu duruma göre Hereke' deki 242. Tugay 17. Yunan alayı ile takviye ediliyor-

22 A. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 342-350; Yusuf Çam, **a.g.e.**, s. 93-104.

23 A. Sofuoğlu, **a.g.e.** s. 352-370.

24 TİH. II. C. 2. Kıs s. 397.

25 **A.g.e.** S. 398.

Levent Sahverdi Arşivi

du. Yunan Kuvvetlerinin temel görevi Şile – Hereke ve Kandıra – İzmit hatları arasındaki bölgeyi kontrol altına almak ve bölgeyi Millî Kuvvetlerden temizlemekti. Öte yandan Genelkurmay Başkanlığı'nın 24 / 25 Haziran 1920 tarihli genelgesi ile Batı Anadolu Kuva-yı Millîye Komutanlığı kaldırılmış yerine "Batı Cephesi Komutanlığı" kurulmuştu. Komutanlığı'na yine Ali Fuat Paşa getirilmişti.[26] Bu suretle Kocaeli bölgesinde Türk ve İtilâf Kuvvetleri nizami ordular halinde teşkilâtlanmış oluyorlardı.[27] Hereke bölgesine gelen Yunan kuvvetleri kente yakın Tavşancıl, Yukarı Hereke, Kalburcu gibi tepelerde kurulmuş olan küçük yerleşim yerlerinde konuşlandırılmışlardı.[28] Öte yandan İngiliz kuvvetleri, Hereke ve civarında kendi kuvvetlerini bulundurmaya ve özellikle sahil kesimi ile tren yolunun kontrolünü kendi birlikleriyle yapmaya özen göstermişlerdir.[29] Ancak Kuva-yı Millîye güçleri bu kontrole hiçbir zaman rıza göstermemişlerdir. Mesela Kuva-yı Millîye'nin Haziran 1920 tarihinde İzmit'ten itibaren geliştirdiği taarruz harekatı öncesinde Hereke – Yarımca arasındaki (Arap kalesi altında) tren köprüsü Kuva-yı Millîye kuvvetlerince 2 Haziran 1920 günü tahrip edilmişti.[30] Bunun üzerine İngiliz kuvvetleri Derince – Yarımca – Hereke – Tavşancıl ve Diliskelesi istasyonlarını ilâve birliklerle takviye etmişlerdi. Bu bağlamda olarak 12 Haziran 1920 günü Hereke iskelesine yeni birlikler getirilmiş, bu birliklerle ayrı bir müfreze teşkil edilerek tren istasyonu civarına çadırlı ordugah kurulmuştu.[31]

---

26 A.g.e., s. 395

27 Bu tarihten (Haziran 1920) itibaren Ermeni ve Rum çetelerinin faaliyetleri en az seviyeye düşerken bölgedeki Türk Millî kuvvetleri Batı Cephesi'ne bağlanmıştır. Örneğin Karamürsel bölgesindeki Gökbayrak Çetesi ile Kandıra Cebu tarafındaki İpsiz Recep Çetesi 41. Alayın kuruluşunda yer almışlardır (ATASE **Gökbayrak Taburu Koleksiyonu**, Klasör 32, Dos. 186, Fihrist 1-18)

28 O günleri yaşayan Nazım Gür ve Emine Erikli Yunan birliklerinin kaldıkları evleri ve konuşlandıkları bölgeleri anlatmışlardır.

29 Esasen A. Fuat Paşa'nın Kuva-yı İnzibatiye 'ye yaptığı taarruzların Derince - Hereke bölgesine gelmemesi için İngiliz kuvvetleri gerekli tertip ve tedbirleri almışlardı. Hatta denizden ve havadan birliklerimize ateş açmışlardı. K. Aras, **a.g.e.**, s.13; A. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 370.

30 ATASE ISH. 14A, s. 1550 K. 1012, G. 63, Tar. 30. 05. 1920; ATASE ISH. 9A, s. 5595, K. 518, G. 75, Tar. 03. 06. 1920.

31 ATASE ISH – 10 A, s. 1776, K.643, G 103, T. 21.06.1920; ATASE ISH – 14 A, s. 3428, K.974, G 78, T. 15.07.1920.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak İngiliz kuvvetlerince, Hereke de bulunan Fabrikayı Hümayun (Padişahın himayesindeki fabrika)'nın korunmasında Osman Efendinin müfrezesi ile işbirliği yapılmıştır.[32] Nitekim çatışmaların yoğunlaştığı 1920 yılı Haziran ve Temmuz aylarında fabrikanın iaşe teminine de kolaylık gösterilmiştir.[33] Bunun yanında fabrikanın korunması için gerek askerî personel yönünden gerekse, silâh yönünden icap eden takviyeler yapılıyordu.[34] Buna karşılık İngiliz kuvvetleri özellikle İstanbul – Ankara hattında çalışan tren seferlerinde kontrolü son "derece sıkı yapmaktaydılar. Sadrazam Teyfik OKDAY "Paşanın oğlu ve aynı zamanda Padişah VI. Mehmet (Vahidettin)'in damadı Yarbay İsmail Hakkı (OKDAY) bey (1881 – 1977)" 8 Ocak 1921'de "Koyun Tüccarı" vesikası (Kimliği) ile Anadolu'ya geçmek için bindiği Tren Hereke'de durdurulmuş, İngiliz Bnb. yanında Ermeni tercüman olduğu halde treni sıkı bir kontrolden geçirmişti. Bu kontrolden kurtulan İsmail Hakkı Bey İzmit'e geçtikten sonra Batı Cephesi'ne gitmiş II. İnönü savaşlarına 4. Tugay Komutanı olarak katılmıştır.[35]

İzmit'in Kurtuluşu

Batı Cephesi'nin 25 Haziran 1920'de kurulması ile birlikte bölgedeki milis güçlerin bir kısmı nizami ordu birliklerine katılırken, bir kısmı da yine Ankara Hükûmetinin bilgisi dahilinde ; Karakol, Felah, Muaveneti Millîye gibi çeşitli gizli cemiyetlerin koordinesinde olarak faaliyet göstermişlerdi. Bölgedeki milis güçlerin, Batı Cephesi'ne yaptıkları askerî personel ve mühimmat nakli, savaş boyunca devam etmiştir.[36] Esasen Yunan Kuvvetleri 22 Haziran 1920'den itibaren yeniden, harekete geçerek Batı Anadolu'yu ve Trakya'yı işgale başlamışlardı. Nitekim 8 Temmuz da Bursa işgal olunurken, 25 Temmuz da Edirne ele geçirilmiş, burada bulunan I. Kolordu Bulgaristan'a geçmişti.[37] Bu tarihlerde bölgede de komutan deği-

32 ATASE ISH – 9 B, s. 6543, K. 546, G. 20, T. 30.06.1920; ATASE ISH – 9 B, s. 7204, K. 556, G 23, T. 20.07.1920.

33 ATASE ISH – 9 B, s. 8301, K. 545, G. 160 T. 25. 08.1920.

34 ATASE s. 9151, K.558, G. 47, T. 20. 09.1920.

35 Arı İnan, **Tarihe Tanıklık Edenler**, Çağdaş yay. İst. 1972 S. 33-35.

36 TİH. VII. C (İdari Faaliyetler) Ank. 1975. S. 98- 111.

37 TİH II.C 2, Kıs. Ank. 1999, s. 294-296; 380-382.

Levent Sahverdi Arşivi

şikliği yapılmıştı. 9 Kasım 1920'de Ali Fuat Paşanın Moskova Büyük elçisi olarak bölgeden ayrılması ile Miralay İsmet (İNÖNÜ) Bey Batı Cephesi K.'lığına getirilmişti.[38]

İsmet Bey Eskişehir'e kadar ilerleyen Yunan Kuvvetlerini, 6-11 Ocak 1921 tarihlerinde İnönü Mevzilerinde yaptığı savunma savaşlarıyla durdurarak I. İnönü Zaferini kazanmıştı. Zaferin ardından 26 Ocak 1921'de Miralay Halit (KARSIALAN) komutasında "Kocaeli Kumandanlığı" kurulmuştu.[39] Tümen gücünde ve mürettep tümen veya fırka adıyla anılan bu birlik, yine zaferle sonuçlanan, II. İnönü Savaşı'na (23 Mart – 01 Nisan 1921) katılmıştı. Savaşın hemen sonunda ise (30 Mart 1921) Kocaeli Komutanlığı, Mürettep Kolordu haline getirilmiş ve Miralay Kazım (ÖZALP) Komutanlığa atanmıştı. Kazım Bey Mürettep kolordusu ile İzmit'in kurtarılmasını sağlayacaktır.[40] Türk Kuvvetlerinin 6 Ocak –1 Nisan 1921 tarihlerinde yine İnönü mevzilerinde başarıyla yaptığı savunma harekatı, Yunan kuvvetlerini ürkütmüştü. Başkomutan General Papulas başarının sağlanması için, teçhizatı ile birlikte elli iki bin kişilik daha kuvvet istiyordu. Yunan Hükûmeti bu talebi uygun karşılamış, ülkede seferberlik ilân ederek Batı Anadolu'daki kuvvetlerini takviye etmişti.[41]

Öte yandan Yunanistan yeni birliklerle Anadolu'ya yığınak yapıyor hatta kral Konstantin bu hazırlıkları yerinde görmek üzere Anadolu'ya geliyordu[42]. Bu bağlamda olarak Yunan Başkomutanlığınca Uşak – Polatlı istikametinde taarruz plânlanmıştı. Taarruz'un amacı Türk Kuvvetlerini kesin yenilgiye uğratmaktı. Türk kuvvetlerinin yenilgiye uğratılması için Anadolu'da bulunan tüm kuvvetlerin Uşak bölgesinde toplânmasına karar

38 TİH II.C 3, Kıs. Ank. 1994 s. 37-44 (Aynı tarihte – 9 Kasım 1920 – Batı Cephesi ikiye ayrılmış. Batı Cephesi'ne İsmet Bey kumanda ederken Güney Cephesi'ne de Refet (BELE) Bey kumanda etmiştir.)

39 **A.g.e.,** s. 115; Kazım Özalp, **Millî Mücadele**, C.I, TTK Ank. 1998, s. 171-173.

40 K. Özalp, **a.g.e.,** s. 176-177.

41 TİH. II.C, 4. Kıs. , Ank. 1974, s. 22-33.

42 Oğlu Kral I. Allexandre'ın Maymun tarafından ısırılmasından sonra (27 Ekim 1920) ülkeye dönen Kral Kostantin kesin sonuçlu bir taarruz harekatı için Yunanistan'da seferberlik ilân etmişti. 13 Haziran da Anadolu'ya gelen Kral Sakarya Savaşı (23 Ağustos – 13 Eylül 1921) sonunda geri dönmüştür. (Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu** , Ank. 1988. s. 229 -278)

Levent Şahverdi Arşivi

verilmişti.[43] Bunun içinde taarruz bölgesinde yığınaklanmaya başlanıldı. Bu hazırlıklara bağlı olarak, İzmit'te bulunan 11. Tümenin bir kısım birlikleri deniz yolu ile Seymen ve Derince iskelelerinden Mudanya'ya götürülürken, diğer birlikleri İzmit Körfezi'ne güney kıyılarından (Değirmendere – Karamürsel – Yalova istikametinden) İznik'e intikal ettirildi.[44]

Ancak Yunanlılar bölgeden ayrılırken geçtikleri yerlerde mezalim uygulamaya devam ettiler. Nitekim İzmit Mürettep Kolordu tarafından 28 Haziran 1921 günü teslim alındığında 300'ün üzerinde şehit tespit edilmişti.[45]

İzmit'in millî kuvvetlerimiz tarafından teslim alınması İngilizleri telaşa düşürmüştü. Aynı gün bir İngiliz subayı İzmit'i teslim alan Mürettep Kolordu K. Alb. Kazım Bey'le İngiliz Genelkurmayı adına görüşme talebinde bulunmuştu. Kazım Bey İzmit Komutanı Bnb. Emin Hüsnü Beyin aracılığı ile şu cevabı vermişti. "İzmit'e giren Türk kıtaları bölgede kalacaklardır. Ankara'nın vereceği emir doğrultusunda İstanbul üzerine harekât geliştirilecektir."[46] Bu suretle harekâta devam edileceğini işaret eden Kazım Bey, İzmit'in kurtarılmasını müteakip, bir kısım birliğini Derince'ye göndermişti.

İngiliz kuvvetlerinin mevzilerini savunmak üzere gerekli tertip ve tedbirleri aldıkları tespit edilmişti. Millî Kuvvetler İngiltere'yi bütün bütüne karşılarına almamak için buradan öteye - İstanbul istikametine – harekat geliştirmemişti. Millî kuvvetlerimizin Derince'nin batısına geçmesi Mudanya Mütarekesinden sonra gerçekleşecektir. Ancak İzmit'in kurtarılmasından hemen sonra 4 Ağustos 1921'den itibaren tren seferleri normale dönecektir. Bu suretle kuvvetlerimize Ankara – İstanbul demiryolu ulaştırması açılmış oluyordu.[47] Bu tarihten sonra Ankara Hükûmeti, Kocaeli bölgesi ile daha etkin biçimde irtibat sağlamıştır. Millî Kuvvetlerimizin Derince'nin batısına geçmesi ve Hereke'nin kurtarılışı Büyük Zafer'den sonra olmuştur.

---

43 ATASE 1/ 4257, Kls. 1013, Dos. 1 Fih. 56 (MMV Fevzi (ÇAKMAK) Paşanın "Beklenen Yunan Taarruzu"'na ait değerlendirmesini içeren 8 Mayıs 1921 tarihli yazısı)

44 TİH. II.C 4 Kıs., s. 130 –138.

45 Talat Yalazan, **Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi** , 2. C. Ank. 1994. S. 102 – 105 ; Y. Çam, **a.g.e.**, s. 185.

46 K. Özalp, **a.g.e.**, s. 179.

47 Y. Çam, **a.g.e.**, s. 189.

Levent Sahverdi Arşivi

Hereke'nin Kurtuluşu

26 Ağustos 1922'de başlayan, 9 Eylül'de İzmir'e (Akdeniz'e) ulaşılması ile sona eren "Büyük Taarruz" ülkenin diğer kesimlerinin düşman kuvvetlerinden temizlemesi için 18 Eylüle kadar "Takip Harekâtı" olarak devam ettirildi.[48] Ordularımız İzmir ve Bursa'yı geri aldıktan sonra Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile Trakya'yı kurtarmak üzere harekâtını kuzey yönünde devam ettirdiler. Bu bağlamdan olarak II. Ordu Çanakkale bölgesine konuşlanırken I. Ordu (III, IV. Kolordular ve Kocaeli grubu) Kocaeli bölgesine intikal etti.[49] İtilâf Devletleri Türk Ordusunun özellikle Boğazlar civarına yaklaşması ve bu bölgelerde tehdit oluşturması üzerine, endişelenerek "Ateşkes" görüşmelerinin ivedilikle başlamasını istediler.[50] Konu ile ilgili çalışmalar / görüşmeler devam ederken Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, kuvvetlerini Boğazlar Bölgesine (Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı) yığarak, stratejik noktaları kontrol altında tutmayı hedefliyordu.[51]

Çanakkale bölgesinin emniyete alınmasından sonra 3. Kolordu kuzeye yükselerek, bu sırada İzmit'ten Bursa'ya intikal etmiş olan Mürettep Kolordu ile birleşti. Her iki kolordu birlikte hareketle 27 Eylül 1922 tarihinden itibaren İzmit'e geldiler. Körfezin kuzey yakasına yani Derince- Şile hattına yöneldiler. 3 Ekim günü Gebze – Şile hattına ulaşan süvari birlikleri ilerleyişlerini buradan da devam ettirerek İstanbul Boğazı'nın doğu sınırına ulaştılar. Burada verilecek emirlere göre tertiplenmek üzere beklediler. Dolayısı ile 3 Ekim 1922'den itibaren Hereke ve civarı da Türk Kuv-

---

48 Hikmet Bayur, **XX. YY.'da Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri,** TTK, Ank. 1989, s. 298-309.(Yazar İngiliz birliklerinin özellikle Derince bölgesinde tarafsız bölge olduğu iddiasından söz etmektedir. Ancak böyle bir belgeye rastlanmamıştır. Nitekim askerî komutanlarda İngilizlerle yapılan görüşmelerde bunu doğrulamaktadırlar.)

49 **BMM I. Dönem Zabıt Ceridesi,** C. 23 s. 276; **Nutuk,** s. 283-284.

50 **Nutuk,** 284, Tevfik Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Millî Mücadele,** TTK. Ank. 1992, s. 442-444

51 Nitekim Batı Cephesi Komutanı İsmet (İNÖNÜ) Paşa 30 Eylül 1922 günü Mudanya Konferansı'nın cereyanı sırasında kıtaların Kocaeli Yarımadası'nda Yarımca – Şile Hattına kadar ilerleyebileceklerini, Hiç olmazsa Süvari keşif kollarımızın 3 Ekim 1922'ye kadar buralarda mevkilenmelerini istemekte idi. (TİH. II. C. , 6. Kıs. , III. Kit. s. 99.)

Levent Şahverdi Arşivi

vetlerinin kontroluna geçmiş oldu.[52] Mudanya görüşmelerinin başladığı 3 Ekim günü kuvvetlerimizin durumu yukarıda anlatıldığı şekilde idi.

Ancak Mudanya'da yapılmakta olan "Ateşkes" görüşmeleri istenilen biçimde devam etmiyordu. Görüşmeleri sürdürmekte olan İsmet Paşa, Başkumandanlığa Kocaeli Yarımadasındaki 1. ve Çanakkale bölgesindeki 2. Ordulara her an harekâta hazır olmalarının gereğini bildirdi. Bunun üzerine, 6 Ekim 1922 günü saat 16:15'de bizzat Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından, Genelkurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığına (her iki makamda Mareşal Fevzi ÇAKMAK tarafından deruhte ediliyordu.) Kocaeli bölgesinde bulunan tüm birliklerin "6/7 Ekim 1922 gecesinden itibaren İstanbul üzerine harekete geçmeleri emri verildi. Zaten bu kuvvetler Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının stratejik mevkilerine yerleştirilmekle Boğazların ve İstanbul'un gerektiği anda geri alınması amacı güdülmüştü.[53] Kuvvetlerini ileri harekât için sevk eden Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), bu suretle İstanbul bölgesi ile Trakya'ya ait temel stratejisini ortaya koyuyordu.

Başkumandanlığın Kocaeli'deki I. Ordu birliklerine verdiği "Harekât Emri" Mudanya Konferansı süresince geçerliliğini devam ettirmiştir. Birliklerimizin ilerleyişini İstanbul'da yayınlanan gazetelerin 7 Ekim 1922 ve onu takip eden günlere ait nüshalarında ayrıntıları ile görmek mümkündür. 3. Kolordu Birlikleri 10 Ekim günü Kartal ve Şile hattını geçtikten sonra, ilerleyişlerini İstanbul Boğazına doğru devam ettirerek Riva'ya gelmişler, yani Boğaza 15 Km kadar yaklaşmışlardı.[54] Ancak Mudanya görüşmelerinde Türk Ordusunun boğaza bu kadar yaklaşması onaylanmamıştır. Nitekim 12 Ekimde imzalanan Mudanya Mütarekesi'nin 11. Maddesine göre; Darıca- Gebze- Şile hattı İtilâf Devletleri ile TBMM arasında sınır (Hattı Fasıl – ara hattı) olarak belirlenmiş, bu hattın 15 km doğuda kalan kısmı, yani Gebze - Tavşanlı sırtları arasındaki alan "Tampon Bölge" olarak tespit edilmişti. Yine sözleşme gereğince anılan bu tampon bölgedeki karayolu (şose) her iki tarafın kullanımına açık olacaktı.[55]

---

52 **İkdam** 4 Ekim 1922.
53 **BMM Gizli Celse Zabıtları,** C. 3 s. 906 (M. Kemal Paşa'nın konuşmaları).
54 **İkdam** 7,8,9 Ekim 1922; **Anadolu'da İleri** 7,8,9 Ekim 1922.
55 TİH. II.C. 6. Kıs. 4. Kit. S. 141-143.

Levent Sahverdi Arşivi

Bilindiği gibi Mudanya Mütarekesi 15 Ekim 1922 gününden itibaren yürürlüğe girmiştir. Batı Cephesi komutanlığının 11 Ekim 1922 günü yayınladığı 42 sayılı ordu emri ile Nurettin (SAKALLI) Paşa komutasındaki I. Ordu İzmit'e konuşlanacaktı. I. Ordunun aynı gün yayınladığı 43 sayılı Kolordu emri ile Şükrü Naili (GÖKBERK) Paşa (1876-1936) komutasındaki III. Kolordu karargahı 15 Ekim 1922 tarihi itibari ile Hereke'ye, konuşlandırıldı. Kolordu bağlısı Alb. Salih (OMURTAK) Bey komutasındaki 61. Tümen Yarımca – Derince arasındaki bölgeye, Alb. Abdurrahman Nafız (GÜRMAN) komutasındaki I. Tümen Dilburnu – Demirciler- Denizli bölgesi (Gebze – Tavşancıl arası)'ne konuşlandırıldı. Bu tümenin bir taburu Tavşanlı'ya, III. Kolordu bağlısı 56. Topçu Alayı Tavşancıl'a konuşlandırıldı.[56] (Bu kuvvetler, Lozan Antlaşması'nın imzalanması (24 Temmuz 1923)'nı müteakip 6 Ekim 1923'te İstanbul'a girecektir.)

Bu anlattığımız bilgiler ışığında Hereke'nin kurtuluşunu fiili ve hukuki olmak üzere iki ayrı noktada incelemek gerekir.

Hereke fiili olarak; 27 Eylül'den itibaren Kocaeli Yarımadasına gelerek harekâta başlayan 3. Kolordu ve Mürettep Kolordu birliklerinin bölgede kontrol tesis ettiği 3 Ekim 1922'de kurtarılmıştır.

Hereke'nin hukukî yönden kurtuluş tarihi; Mudanya Mütarekesinin yürürlüğe girdiği 15 Ekim 1922 olması gerekir. Mütarekenin II. Md.'ne göre Garp Cephesi tarafından verilen emirle 3. Kolordu Komutanlığı 15 Ekim 1922'de Hereke'de resmen konuşlanmıştır. Bu duruma göre Türk askerînin resmen şehirde konuşlandığı 15 Ekim 1922 gününün Hereke için "Millî Kurtuluş" günü olarak kabul edilmesi gerekir. Nitekim Genelkurmay Arşivi (ATASE)'nden yaptığımız araştırma da Hereke'nin Kurtuluş gününün 15 Ekimin olması gerektiğini doğrulamaktadır.

III. Kolordu Hereke'de bir yıl kalmıştır, kolordu karargahı olarak İngilizlerin terk ettiği Fabrikayı Hümayun İlkokulu seçilmişti. Bu bina daha sonra bir taraftan eğitim verirken diğer taraftan da Hereke Nahiye Müdürlüğü'nün makam odalarını da bünyesinde bulundurmuştur. Lozan Barış Antlaşması'nın (24 Temmuz 1923) yürürlüğe girmesi (23 Ağustos

56 ATASE Kutu 2, Dosya 20 Fih. 1-116 (3. Kolordu Tarihçesi 1911-1923)

Levent Şahverdi Arşivi

1923)'ni müteakip 2 Ekim 1923'te işgal orduları İstanbul'u terk etmiş, yerine Şükrü Naili Paşanın komuta ettiği III. Kolordu 6 Ekim 1923 günü İstanbul'a gelmişti. Bu nedenle Şükrü Naili Paşanın ailesi Hereke' de bir yıl kalmıştı. Daha önce Mersin'de bulunan eşi Nazire Hanım ve üç çocuğu (Turgut, Macit ve Saadet) Mudanya Mütarekesi'nin ardından trenle Hereke'ye gelmişlerdi. İstasyonun batı tarafındaki ahşap binaya (halen mevcut değildir, yerinde gazino vardır) yerleşmişlerdi. Fabrikayı Hümayun'a ait olan bu bina lojman şeklinde olduğundan yanındaki dairelere Kurmay Başkanı Hayrullah Bey (Tümgeneral Hayrullah FİŞEK) ve yaver Yüzbaşı Hafız, Hüsnü Bey ile aileleri yerleşmişti. Ancak bölgede askerî faaliyetler yoğun olduğundan okullarda eğitim yapılamamış, dolayısı ile çocuklar okula gidememişlerdi.[57] Şükrü Naili Paşa Fabrikayı Hümayun'a ait olan Kayzer Köşkünü makam binası olarak kullanmıştı. Kızı Saadet Hanım yazın bu binada kaldıklarını anlatmaktadır. III.kolordu komutanı Ş. Naili Paşa ve bir kısım birlikleri 5 Ekim günü Hereke şehir iskelesine gelen Seyrisefain İdaresine ait Pendik vapuruna yerleşmişlerdi. O gün öğleden sonra Fabrika Müdürü Agah (ATEŞ) Bey askerî erkana çay ziyafeti vermişti. Hereke halkının 6 Ekim 1923 sabahı büyük bir coşkuyla uğurladığı Pendik vapuru aynı gün İstanbul Sirkeci rıhtımına gelerek şehrin "Hakiki sahiplerince teslim alınmasını" sağlamıştı.[58] Kolordunun İstanbul'a gitmesinin ardından Şükrü Naili Paşanın da ailesi –yine trenle- İstanbul'a gitmişti.

Gazi Mustafa Kemal Paşanın Hereke'ye Gelişleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Reisi ve Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmit bölgesine Büyük Taarruzdan önce de gelmişti.[59]

Mustafa Kemal Paşanın 11-24 Haziran 1922 tarihleri arasında yaptığı bu gezinin pek çok amacı vardı. Yunan Hükûmeti Anadolu Harekâtını yöneten General Papulas'ın yerine General Hacı Anesti'yi atamış, anılan general 5 Haziran 1922'de İzmir'e gelerek göreve başlamıştı. Yeni başkomu-

57 Şükrü Naili Paşanın kızı Saadet Gökberk ile yapılan görüşme.

58 **Vakit** 7 Ekim 1923.

59 Sabahattin Özel, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ve İzmit Gezisi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, İst., Haziran 1988s. 25-47.

Levent Şahverdi Arşivi

tan Trakya'da bulunan birliğini (6. Tümeni) Kocaeli'ye getirerek buradan – diğer kuvvetleriyle birlikte- Eskişehir istikametinde taarruz harekatı geliştirmeyi düşünüyordu. Bu bağlamda olarak General Hacı Anesti, 10 Haziran 1922 tarihinden beri Uşak civarındaki birliklerini denetlemekte yeni plânlamalar yapmakta idi.[60] Öte yandan 16 Ekim 1921 tarihinden beri I. Ordu K.'lığı yapan Ali İhsan (SABİS) Paşa Cephe komutanı İsmet (İNÖNÜ) Paşa ile geçinemiyordu. Görevden alınıp yerine başka bir komutanın atanması gerekiyordu.[61]

Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa yanında Millî Müdafaa Vekili (MMV) Kazım (ÖZALP) paşa olduğu halde Ankara'dan Sarıköy İstasyonu'na gelmişti. Burada MMV Kazım Paşa ve Batı Cephesi K. İsmet Paşa ile Ali İhsan Paşa konusunu ve Büyük Taarruz'un yapılacağı tarih hakkında görüşmeler yapmıştı. Yapılan görüşmede "Büyük Taarruzun" Ağustos sonunda yapılmasına karar verildikten sonra Başkumandan Adapazarı'na hareket etmişti. Kazım ve İsmet Paşalar kendisinden ayrılmış, I. Ordu K.'lığı sorununa çözüm bulmak üzere Batı Cephesi karargahına gitmişlerdi.[62] Başkumandan Adapazarı'ndaki İmalâtı Harbiye Fabrikası ile Kocaeli Grubunun denetlemesini yapmak üzere yoluna devam etmişti.

14 Haziran Çarşamba günü Adapazarı'na gelen Başkumandan, burada İstanbul'dan – Ankara'ya birlikte gitmek üzere gelmiş olan annesi Zübeyde ve kardeşi Makbule Hanımlarla görüşmüş şehirde iki gün kalmıştı. Yanında Kocaeli Grubu Kumandanı Miralay Halit (KARSIALAN) ile birlikte bölgedeki birliklere, denetlemelerini yaptıktan sonra 17 Haziran Cumartesi günü saat 18:00'de trenle İzmit'e gelmişti.[63] İzmit Merkez Komutanı Kaymakam Hüseyin Hüsnü Bey, Belediye Reisi Abidin Bey, Müdafaa-i Hukuk Reisi, Mülkiye Müfettişi Emin Bey ile İstihbarat Müdürü Cevdet Bey tarafından karşılanan Mustafa Kemal Paşa, halkın coşkun tezahüratı arasında saat kulesi civarında bulunan ve kendisine tahsis olunan

60 TİH. II.C, 6. Kıs. 1. Kit. Ank. 1994 s. 192-200.

61 **Nutuk**, II.C s. 270 – 276 ; K. Özalp, **a.g.e.**, s. 229.

62 A.g. yerler.

63 Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, T. İş Ban. Yay. Ank. 1975 s. 201.

Levent Şahverdi Arşivi

kasra gitmişti.[64] Mustafa Kemal Paşa, Sultan Abdülaziz tarafından 1874 yılında yaptırılan bu kasırda kısa bir süre istirahat ettikten sonra, çeşitli heyetleri kabul etmişti. Bu arada TBMM'nin İstanbul'daki Temsilcisi (Hilali Ahmer – Kızılay Başkanı) Hamit Bey ile görüşmüştü. Kendisinden Fransız gazetecisi Claude Farrare ile 18 Haziran Pazar 1922 günü İzmit'te plânlanmış olan görüşme randevusuna ait bilgi sorulmuştu. Plânlamaya göre Fransız yazar 18 Haziran günü bir Fransız Torpidosu ile gelecek, körfezin kıyılarındaki Mürettep Kolordu'ya ait topçu bataryaları Fransız Savaş gemisine ateş açmayacaktı.[65]

Claude Farrare, 18 Haziran 1922 Pazar günü saat 11'de Tuareg adlı Fransız Torpidosu ile İzmit'e gelmişti. Yanında mihmandarı Ercüment Ekrem, Hilaliahmer (Kızılay) Reisi Hamit, Gazeteci Mecit ve Ahmet Emin Beyler bulunuyorlardı. Şehrin ileri gelenleri limanda demirleyen torpidoya sandallarla giderek Fransız yazar'a hoşgeldiniz demişlerdi. Daha sonra kıyıya çıkan Claude Farrare Fransız Millî Marşı ile karşılanmış, İzmit Tütün Şirketi Müdürü Yusuf Osman Bey Fransızca yaptığı konuşma ile günün önemini anlatırken, Fransız yazarın gelişinden duyulan memnuniyeti beyan etmişti.[66]

Claude Farrare, Türk Bayrağını öperek yaptığı konuşmada "Ben sizi müdafaa etmekle, ancak hak ve hakikati savunmuş olmaktayım. Bu görevime devam edeceğim" diyordu.[67] Daha sonra kendisinin ikametine tahsis olunan Portakalzade Hafız Ali Rüştü Beyin evinde bir müddet istirahat ettikten sonra, Mustafa Kemal Paşanın bulunduğu kasra gitmiş, birlikte öğlen yemeği yemişlerdi. Yemekten sonra iki saat kadar süren bir mülâkat yapılmış, daha sonra Tersane Meydanı'nda (şimdiki Merkez Bankasının

64 1970'li yıla kadar Vali Konağı olarak kullanılan bu binada halen çeşitli dernekler (Kuva-yı Millîye.....) faaliyet göstermektedir.

65 Bilindiği gibi 28 Haziran 1921 Tarihinde İzmit Yunanlılardan kurtarılmıştı, İtilâf Donanmasının Özellikle Yunan Savaş gemilerinin kıyılarımıza zarar vermeleri için topçu bataryaları konulmuştu.

66 Muharrem Giray, "Büyük Türk Dostu C. Farrare'in Atatürk'ü Ziyareti" **Yakın Tarihimiz** 2.C, s. 356-358; S. Özel, s. 32.

67 Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi,** 2.b. TTK. Ank. 1988, s. 334-335.

Levent Sahverdi Arşivi

bulunduğu yer) Claude Farrare onuruna oyunlar düzenlenmişti. Akşam Saat: 630'da Mustafa Kemal Paşanın bulunduğu kasrın büyük bahçesinde 120 kişilik çay ziyafeti verilmişti. Ziyafette sivil bir elbise giymiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın sağında Claude Farrare, Hamit Bey, sol yanında Ercüment Ekrem Bey ve onun yanında da Yaveri Cevat Abbas (GÜRER) Bey yer almıştı.[68] Başkumandan ziyafet sonunda yaptığı konuşmada:

"Ülkenin İtilâf Devletleri tarafından işgal edilmesini, Yunanlıların Türk halkına yaptığı gayri insani tecavüzleri, yerleşim yerlerini harabeye çevirdiklerini belirtmişti. Düşmanların Türkiye'nin Hıristiyanlara zulüm ettiği iftirasından yakınan Mustafa Kemal Paşa, yeni Türkiye Devletinin yaptığı her türlü icraatından tarihe ve medeniyete karşı hesap vermeğe hazır olduğunu söylüyordu. Yeni Türk Devletinin askerlikte olduğu kadar eğitim ve ekonomi konularında da gayretler sarf edeceğini/sarf etmesi gerektiğini anlatan Başkumandan, milletin Sevr Antlaşması'nı[69] yani esir olmayı kabul etmediği için Yunanlıların saldırısı ile idam edilmek istendiğini ancak buna asla razı olmayacaklarını" beyan ediyordu. Mustafa Kemal Paşa Claude Farrare'nin ziyaretlerinden memnun olduğunu, ancak Türkiye'nin bu acı durumunu kendisine göstermekten üzgün olduğunu belirterek konuşmasını bitirmişti.[70]

Fransız gazetecisi Claude Farrare cevaben yaptığı konuşmada, "Tarihî bir değeri olan İstanbul'u ziyaretinde, bu büyük şehrin işgal altında olmasından" duyduğu üzüntüyü dile getirmişti. Ancak Fransız gazeteci İzmit'te gördüğü "Millî Mücadele Ruhundan" teselli oluyordu. Türk Milleti zalim ve alçak adamların oluşturduğu düşmanlarına karşı bağımsızlık uğruna, insanlık adaleti uğruna savaş veriyordu. Bu mücadelenin azimli ve sebatkar (dirençli) Millî Meclisi ve onun hükûmeti, en önemlisi başındaki kutsal kumandanın önderliğinde yapılmakta oluşu, zaferin kesin olarak ka-

---

68 Rıfat Yüce, **Kocaeli Tarih ve Rehberi**, İzmit 1945 s. 130-138; Avni Öztüre, **İzmit Tarihi**, İst. 1981, s. 195-197.

69 10 Ağustos 1920'de Türklüğü yok eden ve Osmanlı Devleti tarafından imzalanan Sevr Antlaşması Ankara Hükûmeti tarafından tanınmamıştı. Hatta Büyük Millet Meclisi 19 Ağustos 1920'de çıkardığı 37 sayılı kanunla Antlaşmayı imzalayanları ve Anlaşma ile ilgili toplanan Şurayı Saltanatta olumlu oy kullananları kınamıştı. (Düstur 3. Tertip I.C. s. 48)

70 R. Yüce, **a.g.e.**, s. 138-139.

Levent Şahverdi Arşivi

zanılacağını işaret ediyordu. Fransız yazar, konuşmasını bu kutsal mücadeleyi kutlayarak sonlarken Mustafa Kemal Paşa ve Türk halkına olan samimi duygularını şahsı ve Fransız memleketi adına sunuyordu.[71]

Mustafa Kemal Paşa Ordu birliklerini denetlemesi ile ilgili olarak İstanbul'dan gelen gazetecilerden, gazeteci A Emin (YALMAN) Beye verdiği demeçte, "Ordudaki yüksek manevî kuvvetin dayanma, azim, iman, şevk ve sevincin çok defa gözlerini mutluluk yaşlarıyla dolduracak derecede etki yaptığını" söylemişti. Bu suretle O, Yunan Başkumandanı'nın icra ettiği "Yunan kuvvetlerinin kıpırdanma girişimlerine" karşı caydırıcı bir hareketle –denetlemelerle- cevap veriyordu. Mustafa Kemal Paşa 19 Haziran Pazartesi günü saat 10'da yine özel tren ile İzmit'ten Adapazarı'na döndü. Mustafa Kemal Paşanın dönüşü sırasında, yanında Claude Farrare bulunuyordu. Adapazarı'na kadar birlikte seyahat ettikten sonra Fransız yazar ertesi günü tekrar İzmit'e oradan da İstanbul'a dönmüştü.[72] Başkumandan Adapazarı'ndan itibaren Ankara'ya gidiş yolu istikametinde yine askerî birlikleri – atışlı tatbikat yaptırarak- denetlemişti.[73]

Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmit'i ikinci kez 16-19 Ocak 1923 tarihleri arasında ziyaret etti. Büyük Zaferden sonra ilk kez yapılan ve 14 Ocak 1923 günü başlayıp I. İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat – 5 Mart 1923)'ne kadar devam eden yurtiçi gezisi sırasında İzmit, Yarımca, Hereke ve Tavşancıl ziyaret edilmişti.[74] Bu gezinin de önceki gibi ülke kaderini ilgilendiren değişik amaç ve hedefleri vardı. Bunlar özetle: Lozan görüşmelerinin olumsuzlukları nedeniyle orduların hazır tutulması, halkın yapılmakta ve/ veya yapılacak olan inkılâplara hazırlanması ile yeni devletin sosyal ve ekonomik standartlarının tespiti ve dünyaya ilânı için İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasıydı. Bu hususların tamamının gezi sırasında yerine getirildiği görülmektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, bu seyahatini Büyük Nutuk'ta şöyle anlatmaktadır.

---

71 S. Özel, **a.g.e.,** s. 39.

72 Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, IV. C. TTK, Ank. 1996 s. 483.

73 Sabahattin Özel, "Türk Ordusunun Özel Sektörde İlk Defa Yer Alması ve Atatürk 'ün Büyük Taarruz Öncesinde Kocaeli Grubunu Denetlemesi" **Askeri Tarih Bülteni,** sayı:49, Ank. 2000. S. 139-146. (Askeri denetlemelerle ilgili geniş bilgi vardır.)

74 Mehmet Önder, **a.g.e.,** s. 202-204; Utkan Kocatürk, **a.g.e.,** s. 374 - 375.

Levent Sahverdi Arşivi

"Efendiler, saltanatın ilgası, Hilâfet makamının selâhiyetsiz kalışı üzerine, halk ile yakından temasa gelerek, ahvali ruhiye ve temayülâtı fikriyeyi bir daha tetkik etmek mühimdi. Bundan başka Meclis son senesine dahil olmuş bulunuluyordu. Yeni seçim münasebetiyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'ni siyasî bir fırkaya tahvil etmeye karar vermiştim. Sulh gerçekleştiği takdirde cemiyet teşkilâtımızın, siyasî fırkaya dönüşmesini lüzumlu görüyordum. Bu hususta da halk ile bizzat hasbihal etmeyi uygun ve faydalı mütalaa ediyordum. Zaferden sonra talim ve terbiyeye başlamış olan ordumuzu da yakından görmek istiyordum. İşte bu maksatlarla Garbi Anadolu'da bir seyahat icra etmek üzere 14 Kanunsani (Ocak) 1923 tarihinde Ankara'dan hareket ettim.

Eskişehir'den itibaren İzmit, Bursa, Balıkesir ve İzmir'de halkı münasip mahallerde toplayarak uzun hasbıhallerde bulundum. Ahalinin bana istedikleri gibi serbestçe sualler tevcih etmesini talep ettim. Sorulan sorulara cevap teşkil etmek üzere, altı saat, yedi saat devam eden uzun konferanslar verdim."[75]

Başkumandan'ın gezisini gerekli kılan nedenlerin başında yine askerî konular vardı:

Mudanya Ateşkes sözleşmesinden hemen sonra Batı cephesi ordularında en yaşlı doğumlulardan itibaren –1881'den 1898'e kadar olmak üzere– 17 sınıf asker terhis edilmiş dolayısıyla mevcutlar yarı yarıya azalmıştı.

Ancak bu uygulama Lozan'da yapılacak veya yapılmakta olan Barış Görüşmeleri için olumsuz bir etki yapabilirdi. Nitekim II. Ordu komutanı Yakup Şevki (SUBAŞI) Paşa 11 Kasım 1922 tarihinde ve I. Ordu Komutanı Nurettin (SAKALLI) Paşa 30 Kasım tarihinde Genelkurmay Başkanlığına yazdıkları yazılarla bu terhisin uygun olmadığını belirtiyorlardı.[76] Lozan görüşmelerini istenen biçimde sürdürülmesinde orduların gücü önemli bir faktör olduğu gibi, görüşmeler kesintiye uğrarsa yine bu kuvvetlere gereksinim olabilirdi. Başkumandan uğradığı yerlerde birliklere manevra ve tat-

75 **Nutuk,** 2.C. s. 312-313.

76 TİH II. C , 6. Kıs, 4. Kit. Ank. 1995 s. 165 – 168. (Görülmektedir ki Kurtuluş Savaşı'nda 1881doğumlar yani 41 yaşında olanlar da yükümlü olarak savaşmışlardır.)

Levent Şahverdi Arşivi

bikatlar yaptırmakla bir taraftan TBMM'nin kesin tavrını ortaya koyarken diğer taraftan da ordunun güçlü olduğu izlenimi vermek istiyordu.

Gerçektende 20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Görüşmeleri Kapitülasyonlar, Musul, Boğazlar gibi ana sorunlarda istenen biçimde gelişemiyordu. Lozan Baş Delegesi ve Hariciye Vekili İsmet (İNÖNÜ) Paşa 20 Aralık 1922 tarihinde İcra vekilleri Heyetine gönderdiği raporda "Konferansın kesilme ihtimali vardır. Konferansın kesilme krizlerine karşı İstanbul'da ve orduda daima hazır bulunmak gerekmektedir" diyordu.[77] İsmet Paşa 23 Aralık 1922 tarihinde gönderdiği diğer telgrafta: "Boğazlar, azınlıklar, kapitülasyonlar..... konularında lehimize insani bir karar vereceklerinde şüphem vardır. Konferansın kesilmesine hazırlıklı olunmalıdır, bu kesilme ansızın olabilir.... Konferans, bugünkü zihniyetinde olumlu bir hedefe yönelmiş değildir. Trakya'da bulunan Refet Paşaya vaziyete göre talimat veriniz."[78]

İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf (ORBAY) Bey, Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği 21 Aralık 1922 tarihli yazı ile "Lozan görüşmelerinde boğazlar ile ilgili müzarekelerin kritik bir devreye girdiğini, konferansın kesilme olasılığının bulunduğu İsmet Paşa tarafından iletildiğini" bildiriyordu. Rauf Bey, bununla kalmamış, Hükûmet tarafından gerekenin yapıldığını Lozan'da İsmet Paşaya bildirmişti.[79] Bunun üzerine Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi komutanı Fevzi (ÇAKMAK) Paşadan "Konferansın kesilme olasılığının yakın olduğuna göre orduların hızla harekete geçirilmesi, ilk hedeflerinin ne olması gerektiği ve Trakya'da hareket tarzları hakkındaki düşüncelerini bu konuda şimdiden alınması gereken önlemlerin ordulara emir buyurulmasını ve bildirilmesini rica ediyordu.[80] Bu son durum üzerine Hereke'deki III. Kolordu Gebze'ye, Bursa'daki IV. Kolordu Sapanca ve İzmit bölgelerine intikal ederken, Batı Cephesi Karargahı Bursa'ya naklediliyordu. Bu suretle II. Ordu Çanakkale I. Ordu İstanbul Boğazına yapılacak mutasavver harekat için tertiplendirilmiş oluyorlardı.

---

77 **A.g.e.**, s. 252 - 253; Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, TTK. Ank. 1990. S. 254.
78 B. Şimşir, **a.g.e.**, s. 270.
79 TİH. II.C. 6. Kıs. 4. Kit. s. 202-213; B. Şimşir, **a.g.e.**, s. 271.
80 TİH. II.C . 6.K. 4. Kit. s. 252-253.

Levent Şahverdi Arşivi

Ayrıca İzmir ve İzmit Körfezlerinin de mayınlanmalarına karar verilmişti. Bu tarihlerde yapılan mayın döküş harekatı ile İzmit Körfezi'nin Dil Burnu – Hersek Burnu arası mayınlanmıştı.[81] Bu suretle Gebze civarında bulunan "Hattı Fasıl-Ara Hattı" denizden de devam ettiriliyordu. Aynı plânlama gereğince I. Ordu birlikleri İstanbul Boğazı'nın doğusuna hücum ederken Trakya'da Refet (BELE) Paşa komutasındaki birlikler Boğazın batısına taarruz edecekler bu suretle İstanbul tamamiyle ele geçirilecekti.[82]

Esasen İngiltere İstihbarat servisi, Lozan'dan gelip giden telgraflar ile Türk makamları arasında yapılan yazışmaları zamanında elde ediyordu. Nitekim yukarıda belirtilen yazışmalar İngiltere Hükûmetine ulaşmıştı.[83]

Öte yandan Türkiye konferansın gidişine paralel olarak, gerekli her türlü askerî önlemleri gecikmeksizin alırken, İngiltere ve Yunanistan' da buna benzer davranışlar içinde idi. Yunanistan Batı Trakya'daki kuvvetlerini arttırıyor, Lord Curzon İngiliz askerî makamlarını gerekli önlemlerin alınması ve olağanüstü bir durum ortaya çıkarsa uygulanacak bir harekat plânı hazırlanması yolunda – kuvvetlerin Gelibolu yarımadasında toplanmasını- uyarıyordu.[84] Mustafa Kemal Paşanın yurt gezisine çıktığı 14 Ocak 1923 günü I. Ordu Gebze'ye yani İstanbul'un 30 km' sine kadar, II. Ordu ise aynı şekilde Çanakkale Boğazı yakınlarında yığınaklanmıştı.[85] I. Ordu komutanı bununla kalmamış birliklerinden seçtiği 3000 kadar askerî sivil giyindirerek, Beykoz ve Sarıyer bölgelerine yerleştirmişti. Geçit Teşkilaâtı adı verilen bu birlik İstanbul'a yapılacak harekâtı içeriden destekleyecekti. Geçit Teşkilâtı Lozan Antlaşması'ndan sonra dağıtılmıştır.[86] Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı gibi Başkumandanın gezisinde askerî düşünceler ağırlık taşıyordu.

---

81 Mayınlar, Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra Şubat 1924 temizlenmiştir. (Dz. K.'leri Lalahan Arşivi Bahriye Dairesi Dosyası Şubat 1924 olayları)

82 **Harp Tarihi Vesikaları (Belgeleri) Dergisi (HTVD),** sayı 66, Belge No: 1489.

83 Selahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II. C, TTK. Ank. 1991, s. 324. (158-159 dipnot).....

84 Aynı yer. (161 numaralı dipnot)

85 TİH. II. C. 6. Kıs. 4. Kit. s. 273 – 276.

86 Rahmi Apak, **Yetmiş Bir Subayın Hatıraları,** E. U (Genkur) Bas. Ank. 1957 s. 266-267. (Yazar bu sırada I. Ordunun İstihbarat subayıdır.)

Levent Şahverdi Arşivi

Nitekim Mustafa Kemal Paşa Ankara'dan ayrıldığı 14 Ocak 1923 günü Lozan'da İsmet Paşaya gönderdiği telgrafta "Yarın orduları denetlemeye çıkıyorum. Aynı zamanda bu geziyi siyasî dahi kılacağım. Halkla yakından uzun uzun görüşeceğim." demekle İsmet Paşayı durumdan haberdar etmişti.[87]

Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa 14 Ocak 1923 günü Ankara'dan ayrılmakla yurtiçi gezisi başlamış oldu. Ne var ki aynı gün İzmir'de tedavi görmekte olan Annesi Zübeyde Hanım 66 yaşında vefat etmişti. Acı haber kendisine 15 Ocak günü Eskişehir' de bildirildi. Ancak O yapacağı "yurtiçi gezisini, orduların denetlenmesini ve basın toplantılarına" çok önem veriyor ve gezisini ertelemeyi düşünmüyordu. İzmir'e bir telgraf çekerek "Verdiğiniz elim haber beni çok müteessir etti, Merhume'nin münasip tarzda merasim-i tedfiniyesini ifa ettiriniz, Cenabı Hak, Millete hayat ve selamet versin" demişti.[88]

Mustafa Kemal Paşa 16 Ocak 1923 günü saat 16:30'da İzmit'e geldi, o gün – daha önce kalmış olduğu- İzmit kasrında İstanbul gazetecileri ile ertesi sabah saat 03:00'e kadar devam eden konuşma düzenledi. Bu konuşmaya İstanbul Milletvekili Adnan (ADIVAR) Halide Edip (ADIVAR), İstanbul'un belli başlı gazetelerinin temsilcileri; Ahmet Emin (YALMAN) Velit Ebüzziya, Suphi Nuri, Yakup Kadri (KARAOSMANOĞLU), İsmail Müştak, Falih Rıfkı (ATAY) ile Anadolu'da İleri Gazetesinin İzmit muhabiri Hakkı (KILIÇ) Beyler hazır bulundular. Yapılan konuşmalarda; Mudanya Mütarekesi, Lozan Barış Konferansı'nda tartışılan konular, dış politikayı ilgilendiren önemli sorunlar ile devletin idaresine ait temel kurumlar görüşüldü.[89]

Başkumandan gezisinde Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı Mareşal Fevzi (ÇAKMAK) Paşa ile Büyük Millet Meclisi Reisi

---

87 B. Şimşir, **a.g.e.**, s. 381-382.

88 16 Ocak 1923 tarihli " Hakimiyeti Millîye" gazetesi; 30 Kasım 1929 tarihli Millîyet Gazetesi. (Geziye katılmış olan, Siirt Milletvekili Mahmut (Soydan) Bey " Gazi ve İnkılap " adlı telrikayla bu geziyi anlatmaktadır.)

89 **Hakimiyeti Millîye** 17 Ocak 1923; Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir – İzmit Konuşmaları** , TTK. Ank. 1982, s. 39.

Levent Şahverdi Arşivi

Kazım Karabekir Paşa da bulunmakta idi. Ordu birliklerini - Millî Mücadele'mizi bu üstün komutanlarıyla birlikte- denetliyordu. Geziye İstanbul'dan çağrılan –İlk sinemacılarımızdan Cezmi (AR) ile Şükrü (SEDEN) Beylerde katılmıştı. Görevleri gezi ve askerî manevraları filme çekmekti. Cezmi ve Şükrü Beylerin çektiği filimler İstanbul'da Kemal Film Laboratuar' ın da hazırlanıp ülkenin sinema olan kentlerine dağıtılmıştı. Halka gösterilen, büyük zaferin coşkusunu yaşatılan bu filimler Kurtuluş Savaşımız' ın ilk belgesellerindendir.[90]

Gazi Mustafa Kemal Paşa 18 Ocak 1923 Perşembe günü beraberinde Fevzi ve Kazım Paşalar, basın mensupları İstanbul'dan gelenlere ilaveten, Başkumandanlık ve Batı Cephesi karargahı subayları I. Ordu K. Nurettin (SAKALLI) Paşa, III. Kolordu K. Şükrü Naili (GÖKBERK) Paşa IV. Kolordu K. Kemalettin Sami (GÖKÇEN) Paşa ile I. Tümen K. Alb. Abdurrahman Nafiz (GÜRMAN) ve 61. Tümen K. Alb. Salih (OMURTAK) olduğu halde saat 10:00 civarında İzmit'ten arabalarla Derince' ye istasyonuna geldiler. İstasyonda I. Ordu komutanı Nurettin Paşa tarafından, askerî birliklerin denetlemesi Başkomutan'a arz edildi. Denetlemeden sonra Mustafa Kemal Paşa, birlikleri tren yolunun iki tarafına yayarak resmî geçit yaptırdı. Yanındaki komutanlara memnuniyetini beyan etti. Derince' den ayrılan tren Yarımca istasyonuna gelmiş ve burada da bir saate yakın kalmıştı.[91] Başkumandan Yarımcalılar tarafından büyük bir heyecanla karşılandı, her taraf Türk Bayrakları ve defne dalları ile süslenmişti. Paşa için bir dana kurban edildi ve kendisine şehrin anahtarı verilerek kentin hemşehrisi ilân edildi. Gazi Paşa burada halkla samimi sohbette bulundu. İstasyona getirilmiş öğrencilere "Nasılsınız Küçük Hanımlar" diyerek mini mini kızlara iltifatlarda bulundu. Tren istasyonunun bulunduğu meydanda askerî birliklerin resmî geçidini izledi. Ve halkın coşkun tezahüratları ile Yarımca'dan ayrıldı.

---

90 Atilla Oral, "Mustafa Kemal Paşa Kocaelinde" **Özgün Kocaeli,** 19 Ocak 2003 (Bu çalışmayı yaparken Atilla Oral ile sık sık görüştüm. Filmlerden bana bahsetti. Ancak bütün aramalarına rağmen (Mimar Sinan Üniversitesi, Genelkurmay Foto Film Merkezi) bu filmlere ulaşamadım.

91 **Hakimiyeti Milliye,** 18 Ocak 1923; A. Öztüre, s.199 - 200; Mehmet Önder, **a.g.e.,** s. 204.

Levent Şahverdi Arşivi

Gazi Paşa ve beraberindekiler 5 km sonraki istasyon olan Hereke'ye – yine halkın coşkun tezahüratları ile- geldiler. Burası da bayraklar ve defne dalları ile süslenmişti. İstasyonda Fabrikayı Hümayun Camii İmamı Mustafa (ERTEGAN)'ın da bulunduğu kalabalık halk ile Fabrikayı Hümayuna ait olan Rüştiye Mektebi öğrencileri tarafından karşılandı. Hereke muhtarı Süleyman (KANTİN) Efendi'nin hazırladığı kurbanlar kesildi.[92] Daha sonra III. Kolordu komutanı Şükrü Naili Paşa ve Fabrikayı Hümayun Müdürü Agah (ATEŞ) Efendi tarafından resmî tören yapıldı. Karşılama töreninden sonra Başkumandan beraberindekilerle, fabrikanın deniz kenarında bulunan misafirhanesinde –Kayzer Kasrında- öğle yemeği yedi.[93] Daha sonra fabrikayı gezen Mustafa Kemal Paşa müdüriyet binasının önündeki meydanda toplanan halka konuşma yaptı. Konuşmasında Millî Mücadele'de yapılan fedakarlıkları ve kahramanlıkları öven Başkumandan, mücadelenin bitmediğini, Lozan Konferansı'nın olumlu sonuç vermesini temenni ettiğini, ancak ordularımızın her türlü harekata hazır olduğunu ifade etti.[94] Konuşmasından sonra Sümer İlkokulu binasında bulunan III. Kolordu karargahına (şimdiki Sümer İlköğretim Okulu) giden Başkumandan burada bir müddet dinlendi.

Kolordu karargahından Lozan'da İsmet (İNÖNÜ) Paşaya şu telgrafı çekti: "İki üç günden beri Fevzi ve Kazım Karabekir Paşalar Hazeratı ile birlikte orduyu teftiş etmekteyiz. Bu telgrafı Hereke'den yazıyorum. Meşhüdatımdan (denetlemelerde gördüklerimden) memnunum. İki gün sonra Bursa ve Balıkesir mıntıkalarına geçip teftişata devam edeceğiz. Malümat ve muhabbet"[95] Daha sonra fabrikanın yine deniz kenarında bulunan misafirhanesine giderek komutanlarla Boğazlar bölgesine yapılacak mutasavver taarruzi harekatı görüştü. Başkumandan ve komuta heyeti geceyi burada geçirdiler.[96]

---

92 Karşılamada bulunan İrfan AKACIK'dan dinlenmiştir.

93 **Hakimiyeti Milliye,** 18 ve 19 Ocak 1923.

94 A.g. gazeteler.

95 B.Şimşir, **a.g.e.,** s. 399.

96 **Hakimiyeti Milliye,** 19 Ocak 1923; İrfan Akacık, Nazım Gür ve Hanife Erikli olayı doğrulamaktadırlar.

Levent Şahverdi Arşivi

Başkumandan ertesi sabah trenle Tavşancıl'a geldi. Beraberinde askerî ve mülkî erkan ile gazeteciler olduğu halde otomobillerle önce Tavşancıl'da Harmanbağı mevkiinde ki 56. Topçu Alayı karargahına giderek burada bir müddet dinlendiler. Daha sonra kuzey tarafta – Çerkeşli köyü civarındaki- Bağdat yoluna çıktılar. Oradan yine arabalarla Gebze sırtlarına giderek askerî birlikleri denetlediler. Denetleme sırasında Tavşancıl'da bulunan Topçu Alayına atışlı talim yaptırılırken Piyade Birliklerine hücum talimleri icra ettirildi. Yapılan manevraları bilfiil izleyen Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa, askerî kıtalara verdiği çeşitli faraziyelerle bizzat talimler yaptırdı. Genelde İstanbul üzerine yapılması plânlanan taarruzi hareketleri içeren bu tatbikattan sonra, yine arabalarla Tavşancıl'a dönüldü. Buradan Afyon Savaşına katılan gaziler Başkumandan'a takdim olundu. Paşa bu birlikle birde resim çektirdi.

Bu sırada tatbikatı izlemiş olan Hakimiyeti Millîye gazetesinin imtiyaz sahibi muharriri - Sinop Mebusu- Recep Zühtü (SOYAK) Başkumandan' dan intibalarını soruyordu. Gazi Paşa derin bir memnuniyet içinde; "Zaten iyi bulacağımdan emin idim, fakat gördüğüm şeyler ümidimin de, arzumun da hududunu aştı" cevabının vermişti.[97] Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı Fevzi Paşa tatbikattan sonra geri dönmeyerek yine otomobille İstanbul'a gitmişti.[98] Bu sırada özel tren İzmit'e dönmek üzere gerekli hazırlığı yapmıştı.[99] Tavşancıl halkı ise büyük kurtarıcıyı dinlemek üzere Tavşancıl İstasyon Baş memuru Stefanides Efendi tarafından istasyonun doğu bölgesinde ve deniz tarafında hazırlanmış olan meydanı doldurmuştu.[100] Gazi'nin geçeceği ve konuşma yapacağı yer, evlerden getirilen halılarla kaplanmıştı.

Mustafa Kemal Paşanın konuşma yaptığı yere beraberindeki askerî erkanı ile gazeteciler olduğu halde geldiğinde Tavşancıl Muhtarı Rasim (BALBAL) Ağa, İmam Hafız Ahmet (YOZGATLIOĞLU) Efendi ile Öğretmen Mehmet (ARAPOĞLU) Bey tarafından karşılanmıştı. Bu sırada

97 **Hakimiyeti Millîye,** 18 Ocak 1923; **Milliyet,** 6, 7 Aralık 1929 (Gazi ve İnkılâp)
98 **İkdam,** 20 Ocak 1923.
99 Bu kısım Nuri Gür'den dinlenmiştir.
100 ATASE ISH – 3A s. 2348 K.140 G.4 T.19.01.1923.

Levent Şahverdi Arşivi

O'nun konuşacağı yerde, Millî Kahramanlarımızdan Kara Fatma ve Pembe Hatun yanyana ve askerî kıyafetleri ile nöbet tutuyorlardı.[101] Başkumandan'ın gelişleri sırasında ilk mektep talebeleri "Mustafa Kemal Paşa" marşını söylüyorlardı. Köy Muhtarlığı tarafından hazırlanan dananın kurban edilmesinden sonra Başkumandan konuşmasını yapmıştı.

Tavşancıl istasyonu yanındaki meydanda halka hitap eden Mustafa Kemal Paşa özetle "Annesinin vefatından büyük üzüntü duyduğunu, ancak milletine sağlık ve selamet dilediğini, Büyük Zaferi kazanmakla her şeyin tamamlanmadığını, Lozan'da Barış Görüşmelerinin devam ettiğini, görüşmelerin olumlu olmasını temenni ettiklerini" belirtiyordu.

Ayrıca Gazi Paşa konuşmasında, Eskişehir'den beri yaptığı askerî denetlemelerde ordumuzu çok iyi bulduğunu ve bundan da çok memnun olduğunu ifade ediyordu. Başkumandan Yeni Türkiye Devletinde eğitim ve ekonomik yönden yapılacak çok şeyin olduğunu" belirtmekle konuşmasına son vermişti.[102] Tavşancıl Okulundan Muallim Mehmet (ARAPOĞLU) Bey, halkın adına kendisine hoş geldin ve bağlılıklarını bildiren cevabi konuşma yapmıştı.[103] Konuşmalardan sonra aynı yerde askerî ve sivil erkan ile köyün ileri gelenlerinin katıldığı öğlen yemeği yenmişti. Yemekten sonra Tavşancıldaki 56. Topçu Alayı –bir taburu burada çadırlı ordugahta idi- askerleri aralarında süngü talimi, tüfek söküp- takma gibi askerî gösteriler yapmışlardı. Gösterileri beraberindeki komutanlar ve halkla birlikte izleyen Başkomutan, yine özel treni ile İzmit'e hareket etti. Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmit'e dönerken de yine Hereke ve Yarımca istasyonlarından coşku ile uğurlanmıştı. İzmit'e dönerken İstanbul'lu gazetecileri kabul etmiş kendilerinin Lozan Antlaşması ve Yeni Türk Devletini

---

101 **Hakimiyeti Millîye,** 21 Ocak 1923 ; Nazım Gür'ün anlattıkları. Kara Fatma, Kurtuluş Savaşı'nda Kocaeli bölgesinde kendisine bağlı kuvvetlerle yararlıklar göstermiştir. (Daha geniş bilgi için bkz. Aynur Mısırlıoğlu, **Kuvayi Millîye 'nin Kadın Kahramanları,** İst. 1994, s. 106 – 112) Pembe Hatun 'da yine yörede isim yapmış bir kadın kahramanımızdır.

102 **Hakimiyeti Millîye,** 18 Ocak 1923; **Milliyet,** 6,7 Aralık 1929 (Gazi ve İnkılâp); Nazım Gür'ün anlattıkları.

103 Aynı gün Muallim Mehmet (Arapoğlu) Beyin isteğine uyularak Tavşancıl okulunun en çalışkan öğrencilerinden Mehmet Gürel, Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'da okutulmuştur. Daha sonra Mehmet Gürel Öğretmen olarak 1940 - 1975 yıllarında Tavşancıl ilkokulunda çalışmıştır.

Levent Sahverdi Arşivi

şekli üzerindeki sorularını cevaplamıştır. Başkumandan İzmit'te yaptığı konuşma sırasında ifade ettiği şu cümleler Hereke ve Gebze bölgesine yaptığı gezinin amacını açıklayan en güzel ifadelerdir. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin muzaffer orduları yeni zaferler elde etmek aşkından müstağni değillerdir (zaferlere doymuş değillerdir). Fakat bu zafer aşkı, milletin selamet ve saadetini temin aşkından doğmaktadır." (Ordularımız zafer yerine barış istemektedir.)[104] Başkumandan İzmit'te de halkla konuşmalar yaptıktan sonra geceyi yine İzmit Kasrında geçirdi. Ertesi gün beraberinde Kazım KARABEKİR Paşa olduğu halde ve diğer erkan / ilgililer ile Bursa'ya hareket etti.[105]

Sonuç

Kocaeli Yarımadası, Anadolu coğrafyasını bütünleyen ve o'nun jeostratejik değerini arttıran Boğazların en hassas bölgesidir. Nitekim, Mondros Mütarekesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin topraklarına ve denizlerine dolan İtilâf Devletleri arasında İngiltere, Kocaeli bölgesini seçmiştir. Bu suretle İngiltere 18. Yüzyıldan beri plânlamasını yaptığı Boğazlar ve Kocaeli Yarımadası'na hakim olma hevesini tatmin etmiş oluyordu. Hereke Kocaeli Yarımadası için son derece stratejik bir konumu sahipti. İzmit Körfezi'nin en dar yerinde ve ortasında oluşu, demir ve karayollarının üzerinde bulunması bu kentin değerini arttırıyordu. Nitekim Osmanlı Devleti gibi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'de Hereke'ye Kocaeli'ye yerleştikten sonra ülkeye hakim olmuşlardır. Hereke'nin bir başka değeri de 1843 yılından beri faaliyet gösteren Fabrikayı Hümayun (Saraya ait / Padişahın himayesindeki fabrika) idi. Yünlü ve ipekli olarak, kumaş, perde ve halı dokunan bu fabrika –bölgedeki Seymendeki Çuha ve Karamürsel'deki Kuman fabrikalarının İngiliz gemileriyle çalışmaz hale getirilmesine karşın- Kurtuluş Savaşı boyunca faaliyetini devam ettirmiştir.

Kurtuluş Savaşında İstanbul'dan Anadolu'ya gönderilen – veya kaçırılan- personel ve malzemenin %23'ü İzmit Körfezi'nin iki kıyısı- Kara-

104 **Vakit,** 20 Ocak 1923.

105 **Hakimiyeti Milliye,** 21 Ocak 1923; Kazım KARABEKİR Paşa 17 Şubat – 5 Mart 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresinde Başkanlık yapacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

mürsel ve Hereke bölgeleri – üzerinden gönderilmiştir. (Her iki kentin iskeleleri Osmanlı'nın Kuruluş Yıllarından (1326-1328) beri deniz ulaştırmasına hizmet vermektedir.) askerî malzemeler körfezin güneyinden –Karamürsel civarından- nakledilirken askerî personel Körfezin kuzeyinden yani Hereke bölgesinden Ankara'ya geçirilmiştir. Bunun yanında Hereke İskelesi Karamürsel halkı için denizden sığınma yeri olmuştur. Örneğin İsmet (İNÖNÜ) Paşa Hereke'nin 20 km kuzeyinde bulunan Üsküdar- Kurtçalı- Geyve ekseninden Ankara'ya geçmiştir. Bu nedenledir ki İngiliz komutanlık Hereke de Tugay gücünde – 242. Tugay – askerî birlik konuşlandırmıştır. Ancak bölgede teşkil olunan Kuva-yı Millîye veya milis güçler Ankara – İstanbul bağlantısını kesintisiz biçimde devam ettirirlerken bölge halkının moralini yüksek tutmuş, azınlıkların kurduğu çeteleri etkisiz hale getirmişlerdir. Bu nedenledir ki İngiliz komutanlık, önce Kuva-yı İnzibatiye adıyla saraya bağlı Osmanlı Birliklerini bölgeye getirmiş, Ankara bağlısı kuvvetlerin bunları dağıtması üzerine, Yunan birliklerini (11. Tümen) bölgeye yerleştirmiştir.

Kocaeli'nin kurtarılışı Sakarya Savaşından önce olmuştur. İnönü Muharebelerinde (6 Ocak –1 Nisan 1921) durdurulan Yunan Ordusu yeni bir taarruz harekâtına karar vermişti. Bir taraftan Yunanistan'dan getirilen yeni kuvvetlerle ordu güçlendirilirken, diğer taraftan da Anadolu'ya – örneğin Kocaeli bölgesine- dağılmış birlikler de Uşak bölgesinde toplanıyordu. İzmit, 11. Yunan Tümeni'nin bölgeden çekilmesinden sonra Mürettep Kolordu tarafından kurtarılmıştır. (28 Haziran 1921) Ancak Kolordu komutanlığı İngilizlerin her türlü savunma tertip ve tedbirlerini aldıkları Derince – İstanbul istikametine harekat geliştirmemiştir. Kuvvetlerimizin Derince – İstanbul istikametindeki harekatı, Büyük Taarruz ve Takip Harekatı (26 Ağustos – 18 Eylül 1922)'ndan sonra vuku bulmuştur. Özellikle, Mudanya görüşmelerinin sürdüğü 3 – 12 Ekim 1922 tarihlerinde III. kolordu birlikleri Kocaeli yarımadasında Hereke'yi de içine alan bölgeyi kurtarmış, İstanbul Boğazı'nın 15 km yakınına kadar yaklaşmıştır. Mütarekenin yürürlüğe girdiği 15 Ekim günü Kocaeli Yarımadasının Gebze'ye kadar olan bölümü TBMM'nin kontroluna geçiyor, III. Kolordu Hereke' ye konuşlanıyordu.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Kocaeli'ye iki kez gelmiştir. Her gelişinde O'nun özel yaşamına ait önemli olaylar meydana gelmişti. İlk gelişinde İstanbul'dan Adapazarı'na gelen annesi Zübeyde ve kardeşi Makbule Hanımlar ile görüşmüş, daha sonra birlikte Ankara'ya dönülmüştü. İkinci gelişinde ise daha Eskişehir'de iken Annesinin İzmir'de vefat ettiğini öğrenmiş gezisini önemi nedeniyle cenaze törenine gidememişti.

Yine bu iki gezisinin birbirine benzeyen bir diğer tarafı, bölgedeki askerî birliklerin her iki ülke başkumandanları tarafından -savaş hazırlığı yönünden- denetlenmiş olması idi. İlkinde Türk ordusunun Büyük Taarruzun zamanı tespit edilmiş, bu nedenle Kocaeli grubu ve bölgesindeki diğer birlikler etkin biçimde denetlenmişti. Öte yandan Yunan Başkomutanlığına yeni atanan Hacı Anesti ise aynı tarihlerde -ve taarruz düşüncesi ile- bölgede denetlemeler yapmaktaydı. Kısacası 1922 Haziran ortalarında iki başkomutan ordularını denetliyordu. İkisinde de "Taarruz düşüncesi" vardı. İkinci gelişinde ilkine nazaran bu tip benzerliklerinin yanında büyük farklılıklar da vardı. Ordularımız "Büyük Zaferi " kazanmış, Misak-ı Millî esasları paralelinde Mudanya'da "Ateş Kes" imzalanmıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ulusun egemenliğini –tamamiyle ele almak üzere- Padişahlığı kaldırmıştı. Lozan barış görüşmeleri bu esaslar içinde yapılıyordu.

Öte yandan Lozan Barış Antlaşması'nın ardından kurulacak olan yeni Türk Devleti'nin ekonomik, idarî ve siyasî esaslarını belirlemek gerekiyordu. Bu nedenle, "I. İktisat Kongresi"nin toplanması plânlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa bu başarıların en büyük payının sahibi BMM Reisi ve Başkumandan olarak yaptığı bu gezisini bu esaslar paralelinde icra etmişti. Bu bağlamda olarak Lozan Görüşmelerinin olumsuz gidişine karşılık Boğazlar bölgesine yapılması düşülen taarruz harekâtı için ordularımız denetleniyor, manevralar yaptırılıyordu. Enteresandır bu sırada Yunan kuvvetleri Batı Trakya'da yığınaklanmayı, İngiliz kuvvetleri de Gelibolu yarımadasında toplanmayı plânlıyorlardı. Bu gezinin bir diğer özelliği toplantıların, denetlemelerin ve manevraların filme alınarak belgelenmesiydi. Kurtuluş Savaşımızın en önemli belgelerinden birisi bu gezi sırasında oluşturulmuştu.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal Paşanın ilk kez geldiği Hereke ve bölgesinin, bir başka özelliği ise Mudanya Mütarekesi ile kurtarıldıktan üç ay sonra, Başkomutanını misafir etmesidir. Gazi Paşa bölgede, bir taraftan Lozan Barış Konferansı gidişatına bağlı olarak askerî birlikleri denetlerken diğer taraftan halkla yaptığı konuşmalarda, çağdaş uygarlık seviyesine ulaşılması için yapılması gerekenlerden ve yapılacaklardan söz ediyordu. Gazetecilere verdiği demeçlerle "Yeni Türkiye"nin temel esaslarını da açıklıyordu. Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa orduları denetler, onlara tatbikat ve manevra yaptırırken bile yeni Türk Devletinin çağdaşlığını, uygarlığını düşünüyor bunun içinde barışın gereğine inanıyordu. O'nun düşüncelerini Vakit Gazetesi'nin 20 Ocak 1923 tarihinde yayınlanan demecinin şu satırında bulmak mümkündür.

"TBMM Orduları yeni zaferler yerine idarî, eğitim ve ekonomik sahada başarılar istemektedir. Bunlara ihtiyacımız vardır. Millet olarak bu başarılar elde edecek güçte ve azmindeyiz."

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

MUSTAFA KEMAL PAŞANIN BÜYÜK TAARRUZ ÖNCESİNDE SÜVARİ KOLORDUSUNU DENETLEMESİ VE ILGIN MANEVRASINDA SÜVARİ KOLORDUSU

Dr. Zekeriya TÜRKMEN*

ÖZET

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz öncesi gizlilik prensibi içerisinde Türk ordusunun hazırlıklarını tamamlamış; cephe hattına yaptığı gezilerle ordunun genel durumu yanında harbe hazırlık durumunu yerinde incelemiştir. 27 Mart - 4 Nisan 1922 tarihlerini kapsayan Batı Cephesi'ne yönelik teftiş gezisine Sovyet elçisi Aralov ile Azerbaycan elçisi Abilov da katılmıştır. Bu sırada TBMM hükûmetine dost olan bu iki ülke heyetinin Batı Cephesi'ne götürülmeleri son derece anlamlıdır. Başkomutan, Türkiye'nin dostu olan ülke temsilcilerine Türk ordularının harbe hazırlık durumunu yerinde göstererek siyasî anlamda Sovyetler ve Azerbaycan'ın desteğini sürdürmelerini amaçladığı gibi, onlar vasıtasıyla dış dünyaya bir mesaj vermek, kendi kendisine yeterlilik ilkesi ile ordusunun ikmal ve iaşesini tamamlayan Türk milletinin başarıya çok yakın olduğunu göstermek istemiştir. Cephe hattında sürdürülen hazırlıkları Başkomutan Mustafa Kemal Paşa gururla takip etmiş, Sovyet ve Azerbaycan heyetleri de takdirle karşılamışlardır.

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa heyetle birlikte Ankara'ya döndükten sonra 12 Nisan 1922 tarihinde yapılması plânlanan 5. Süvari Kolordusu manevrasını izlemek üzere Ilgın'a gitmiştir. Havaların yağmurlu geçmesinden dolayı 15 Nisan 1922 günü icra edilen ve iki süvari tümeninin katılımı ile gerçekleştirilen manevra başarılı geçmiştir. Mustafa Kemal Paşanın da haklı olarak gurur duymasına neden olan iyi eğitimli süvariler, Ağustos ayında başlayacak olan Büyük Taarruz harekâtında yıldırım hızıyla İzmir önlerine ulaşacaklardı.

Bu makalede Ilgın'da 5. Süvari Kolordusu tarafından Başkomutan Mustafa Kemal Paşanın emriyle düzenlenen büyük süvari manevrası ve Süvari Kolordusunun 1921-1922 yılına Batı Cephesi'ndeki faaliyetleri belgesel olarak anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Ilgın manevrası, 5. Süvari Kolordusu, Fahrettin (Altay) Paşa, Sovyet elçisi Aralov, Azerbaycan elçisi Abilov.

---

* Turkish General Staff, Military History and Stategic Studies Directorate, Turkish Armed Forces ATATURK Research and Study Center Deputy Secretary-General, zturkmenpost@hotmail.com.

Levent Sahverdi Arşivi

INSPECTING OF THE CAVALRY CORPS BY MUSTAFA KEMAL PASHA BEFORE THE GREAT ATTACK (BÜYÜK TAARRUZ) AND THE CAVALRY CORPS IN ILGIN MANAEUVRE

ABSTRACT

Mustafa Kemal Pasha has completed the preparations of the Turkish Army under the principle of secrecy; has also observed the general state of the Army beside the state of readiness to war with trips to the front line. Aralov, Soviet Ambassador and Abilov, Azerbaijan Ambassador, have joined to the inspection trip directed to the Western Front which was made between March 27 - April 4, 1922. It was entirely meaningful to take the two friend nations of the government of the Turkish National Assembly to the Western Front. As the Chief-commander has aimed to keep the supports of Soviets and Azebaijan in means of politics by showing the situation of the readiness of Turkish Army to war in its place and by this way, has desired to show that the Turkish Nation who completed the reinforcement and feeding of her army with the principle of self-sufficiency was so close to the success. The chief-commander, Mustafa Kemal Pasha, has proudly followed the preparations in the front line and Soviet and Azerbaijani committees have witnessed to this with pleasure.

After the chief-commander, Mustafa Kemal Pasha, came back to Ankara with the committee, he has moved to Ilgın to watch the manoeouvre of the 5th Cavalry Corps which was planned to be realized on April 12, 1922. Although the manoeouvre has been realized on April 15, 1922 due to the rainy weather by the participation of 2 cavalry divisions, it has accomplished its mission. The well-trained cavalries who made Mustafa Kemal Pasha feel proud, will have reached quickly to front of İzmir in The Great Attack [Büyük Taarruz] which will begin in August.

In this article, the grand cavalry manoeuvre which was realized in Ilgın by the 5th Cavalry Corps with the order of the Chief-commander Mustafa Kemal Pasha and the activities of the cavalry corps in the West Front between 1921-1922, have been described as documentary.

Key Words

Chief-commander , Mustapha Kemal Pasha, Ilgın manoeuvre, 5th Cavalry Corps, Fahrettin (Altay) Pasha, Aralov , Soviet Ambassador, Abilov, Azerbaijan Ambassador

Levent Şahverdi Arşivi

Giriş

19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşanın Samsun'a çıkışıyla birlikte başlayan İstiklâl Mücadelesi'nin Amasya Genelgesi ile ilkeleri belirlenmiş; Erzurum ve Sivas'ta gerçekleştirilen millî kongrelerden başka ülkenin diğer yerlerinde yapılan yerel kongrelerle bağımsızlık ülküsü tüm yurt sathında millete yaygınlaştırılarak top yekûn "Millî Mücadele" hareketine dönüşmüştür.

Gerçi, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması hükümlerine göre ordu mevcudu giderek kısıtlanan Osmanlı Devleti'nin bütün kaynakları işgalcilerin denetimine girmiş olsa da, Osmanlı Genelkurmayı bütün bu kısıtlamalara rağmen -siyasî idarecilerin aksine- ordunun çekirdek kadrosunu elinde tutmaya gayret etti. Bu maksatla yapılan düzenlemelerde kadro-kuvvet cetvelleri hazırlanırken ileride -işgalcilere karşı başlatılması- muhtemel bir mücadelede hemen derlenip toparlanabilmek amacıyla ordu yeniden tanzim edilebilecek şekilde çekirdek kadro halinde muhafaza edildi.[1] M. Kemal Yıldırım Ordu Komutanlığından ayrılmadan silahların düşmanlara bırakılmamasını istemişti.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükûmetine bağlı düzenli ordu birliklerinin kuruluşunu takip eden süreçte Türk ordusu tarafından mevzii başarılar kazanılmış olsa da, daha sonra gerçekleştirilen stratejik geri çekilme ile Sakarya nehrinin doğusuna konuşlandırılan Türk orduları burada savunma tertibi almışlardır. Sakarya Zaferi'nden sonra Eskişehir-Afyon hattında tutulan Yunan ordusuna son darbeyi vurmak için Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlığında Türk ordusunun her bakımdan hazır hale getirilmesi gerekiyordu. TBMM hükûmeti tarafından, Türk ordusunun 1921 yılı sonlarında teşkilât yapısında yeni bir takım düzenlemeler yapıldı ve 1922 yılı yaz aylarına kadar da iaşe ve ikmalini tamamlamak için büyük çabalar harcandı. Ordunun insan, silah, araç ve malzeme bakımından kuvvetlendirilmesi, eğitim durumunun yükseltilmesinin yanında moral değerleri-

1 Mütareke döneminde ordunun durumu hakkında bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara 2001.

Levent Sahverdi Arşivi

nin de üst düzeye ulaştırılması, en önemlisi de psikolojik açıdan harbe hazır hale getirilmesi yani, maneviyatının yüksek tutulması gerekiyordu.[2]

Büyük Taarruz'dan önce Türk ordusunun hazırlık durumunu yerinde incelemek üzere Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, zaman zaman cephe hattına gitmiş; gelişmeleri bizzat yerinde görmüştür. Türk ordusunun Yunan ordusuna karşı son darbeyi vurmak amacıyla yaptığı taarruz hazırlıklarını TBMM hükûmeti üyeleri ve mebuslar olduğu halde, 1922 yılı Mart ayından itibaren 26 Ağustos 1922 tarihine kadar üç defa teftiş eden Mustafa Kemal Paşa, bütün bu yapılan hazırlıkların son derece gizlilik prensibi içerisinde gerçekleştirilmesine büyük gayret harcadığı gibi son derecede önem vermiştir.[3]

Sakarya Zaferinden Sonra 5 nci Süvari Kolordusu

Türk tarihinin en eski çağlarından XX. yüzyıla kadar uzanan tarih kesitine bakıldığında atlı unsurların yani süvari birliklerinin, ordunun asıl vurucu gücünü teşkil ettiği görülür. Bilinen en eski Türk devletini kuran Hun Türkleri, ehlileştirdikleri atın sür'atinden yararlanarak, fersahlar ötesine uzanarak devletlerini daha geniş sınırlara ulaştırmışlardı. Asya Hun Devletinden sonra kurulan Türk devletlerinde de atlı birlikler, askerî gücün neredeyse tamamını teşkil etmişlerdir. Diğer milletlere göre Türklerin askerî açıdan üstünlüğünü sağlayan süvariler, Türklerin geniş coğrafyalarda güçlü devletler kurmalarında da en büyük etken olmuştur. Hatta süvariler, yeni Türk devletinin kuruluş sürecinde de sahip oldukları sür'at ve manevra kabiliyeti ile büyük katkı sağlamışlardır.

Mondros Mütarekesiyle orduları dağıtılan, stratejik kaynaklarına işgalciler tarafından el konulan Türk Milleti, TBMM hükûmetinin kuruluşundan sonra yaptığı yeni düzenleme ile ordusunu Anadolu merkezli olarak yapılandırarak yeniden teşkil etti. 1920 yılı Haziran ayından itibaren

---

2 Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı, Askerî, Siyasî ve Sosyal Yönleriyle**, Ankara 1983, s. 383.

3 Mustafa Kemal Paşa tarafından Türk ordusunu teftiş amaçlı gerçekleştirilen bu ziyaretlere kimi zaman dost ve müttefik ülke temsilcileri de katılmışlardır. 31 Mart-4 Nisan 1922 tarihlerinde Çaylığın ve Konya ziyaretlerinde yanında Sovyetler Birliği büyük elçisi Aralov ve Azerbaycan büyük elçisi Abilov da yer almıştır. Bk., Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Ankara, c. III, Ankara 1996, s. 355.

Levent Şahverdi Arşivi

başlayan ve Kasım ayına doğru cephe taksimatına göre teşkil edilen birliklerle düzenli ordu kuruldu ve böylece ordu, belirgin bir güç haline getirildi. Düzenli ordu birliklerinin kuruluşunu takip eden dönemde piyade birliklerinin yanında kurulan üç süvari alayıyla Batı Anadolu'da Yunanlılara karşı mücadele başlatıldı. Batı Cephesi Komutanlığının 15 Temmuz 1921 tarihli emri ile bir süvari kolordusunun kurulmasını gündeme getirildi. Bu maksatla henüz yeni teşkil edilmiş olan 2., 3. ve 14. Süvari tümenlerinden müteşekkil bir Süvari Kolordusu teşkil edildi. Böylece kuruluş ve kadrosu tamamlandıktan sonra başına da Mirliva rütbesinde bulunan Fahrettin (Altay) Paşa tayin edilmiştir.[4] Sakarya Meydan Muharebesinden yaklaşık bir ay kadar önce teşkil edilen Süvari Kolordusu bu savunma savaşında büyük yararlılıklar göstermiştir. Özellikle bu savaş sırasında düşman kuvvetlerinin takibi esnasında insan ve hayvan zayiatı verilmesine rağmen, Süvari Kolordusu Yunan ordusunun Sakarya savunma hattında tutulmasında etkili olmuştur.[5] 5. Süvari Kolordusu 1 Kasım 1921 tarihinde yapılan bir takım değişikliklerle yeniden düzenlendi. Buna göre daha önceki yapılanmada olduğu gibi 2., 3., ve 14. süvari tümenleri yine 5. Süvari Kolordusuna bağlı bulunacak fakat, ilave teknik birlikler kurulacaktı. Böylece Süvari Kolordusunda ayrıca bir istihkâm, bir köprücü, bir sıhhiye bölüğü ile iki topçu bataryası, bir muhabere takımı, bir telsiz müfrezesi, bir seyyar hastahane ve on ulaştırma kolu teşkil edilecekti. Süvari Kolordusuna bağlı birliklerden 2. tümenin başına Kurmay Yarbay Ahmet Zeki (Soydemir), 3. tümenin başına Yarbay İbrahim (Çolak), 14. tümenin başına da Yarbay Suphi (Kula) Beyler atanmışlardır.[6]

Sakarya Zaferini müteakip yaklaşık 3-4 ay kadar Dinar ile Denizli-Afyon arasında talimlere devam eden 5. Süvari kolordusu[7], karşı cephede bu-

4 Ferik Fahrettin (Altay), **Türkiye İstiklal Muharebatında Süvari Kolordusu Harekâtı**, Konya 1925, s. 6-11.

5 Ferik Fahrettin, **Aynı eser**, s.11 vdd.

6 Genelkurmay Başkanlığı Yay., **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz**, c. II, Kısım 6, 1. Kitap, Ankara 1994, s. 24-25.

7 5 nci Süvari Kolordusu bu zaman zarfında Sandıklı'nın kuzeyindeki Savran bölgesinde idi. 10/11 Ekim 1921'de karargâhıyla Çay'a geçmiş; 14. tümen Akarçay-Şuhut arasındaki Efe Sultan bölgesine, 2. tümen Çay'ın güneybatısına, 3. tümen de Bolvadin'e yerleşmiştir. Bk., Genelkurmay Başkanlığı Yay., **Aynı eser**, s. 31.

Levent Sahverdi Arşivi

lunan Yunanlıların hareket kabiliyetini kısıtlamak üzere tertip ettiği küçük akınlarla psikolojik üstünlüğü ele geçirmek için büyük gayret sarf etmiştir. Hatta, 5. Süvari Kolordusunun Sandıklı bölgesinde kontrolü elde tutması, Yunanlıların daha güneye inmelerini engellemiş, bulundukları mevzilerde kalmalarını ve elde tuttukları yerlerde savunma tedbiri almalarını zorunlu hale getirmiştir.[8] Süvari Kolordusu, bulunduğu yerlerde Yunan ordusuna karşı yıpratma ve şaşırtma hareketlerini devamlı surette sürdürerek, Yunan ordusunun daha ileri hatta ilerlemesine mani olmuştur.

1. Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın 8 Mart 1922 tarihli emriyle 5. Süvari Kolordusunun Ilgın mıntıkasına hareketle cephe emrine girmesi istenmiştir.[9] Başlangıçta 2. süvari tümeni ile 5. Süvari Kolordusu karargâhı 9 Mart 1922 tarihi itibariyle Ilgın'a konuşlandırılmış olacaktı. Böylece Süvari kolordusu 1922 yılı baharında Ilgın mıntıkasına yerleştirilmiş oldu. 2. ve 14. tümenlerle buraya gelen kolorduya daha sonra kuzeyden gelen 1. süvari tümeni de katılmıştır.[10] 1922 yılı Mart ayı başlarında Ilgın'a gelen Süvari kolordusu, dörder alaylı üç tümen halinde yeniden düzenlenmiştir. Bundan başka Şimal (kuzey) cephesi için de iki süvari alayından müteşekkil bir mürettep süvari tümeni teşkil edilmiştir. Esasen seyyar bir vaziyette bulunan 3. Süvari tümeni, müstakil bir şekilde Denizli bölgesinde bırakılmıştır. Ilgın mıntıkasına yerleşen Süvari kolordusu burada bir yandan talim ve terbiyeye ile uğraşırken diğer taraftan da kolordunun eksikliklerini gidermek için hazırlıklarını sürdürmüştür.[11]

Sakarya Savaşı'ndan sonra Türk ordusunun sür'atli fakat, son derece akıllı bir strateji uygulayarak düşmana karşı yapılması düşünülen taarruz için hazırlanması gerekiyordu. TBMM'de hazırlıkların yapıldığı dönemde kimi muhalif milletvekilleri taarruzun geciktirilmesini uygun bulmadıklarını belirterek Mustafa Kemal Paşaya karşı güçlü bir muhalefet başlattılar. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve ordunun komuta heyeti ise, bütün ha-

8 Genelkurmay Başkanlığı Yay., **Aynı eser,** s. 73, 76-77, 82.

9 **Gnkur. ATASE Arşivi,** İSH-20, Kutu (K): 1462, Göz (G): 72, Belge (B): 72/1-3.

10 **Gnkur. ATASE Arşivi,** İSH-20, K: 1642, G: 76, B: 76/1-2; ayrıca bk., K: 1652, G: 72, B: 72/1-3.

11 Ferik Fahrettin, **Aynı eser,** s. 24-25.

Levent Şahverdi Arşivi

zırlıkların tamamlanmasından sonra, uygun mevsim şartlarının da oluşmasının ardından kesin darbenin vurulmasından yana olduklarını TBMM kürsüsünde yaptıkları konuşmalarda sık sık dile getirmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa hazırlıksız bir ordu ile düşmana saldırının bir zafer değil, hezimete neden olacağını bildiğinden uygun zamanın gelmesinin beklenmesini tavsiye ederek TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmalarla mebusları ikna etmeye çalışıyordu. Nitekim bu sıkıntılı dönemde en önemli hususlardan biri, ordunun ikmali için ihtiyaç duyulan önemli miktardaki paranın nasıl temin edileceği meselesi idi. Bu konuda Maliye Vekili ile sık sık bir araya gelen Başkomutan hal çareleri aramakta idi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 1922 yılına ait not defterine bu sıkıntılı durumu çok kısa da olsa yazmıştır. Başkomutan Mustafa Kemal notlarında, *"...ordunun giydirilmesi, silah ve donatımının tamamlanması için 45-50 milyon liraya ihtiyaç olduğunu"* belirtiyordu.[12] Mustafa Kemal Paşa, yine bu konuda Batı Cephesi karargahının bulunduğu Akşehir'e gönderilecek para ve malzeme ile ilgili de notlar yazdığı gibi bir taraftan Fransa, diğer taraftan da Rusya ile yapılan antlaşmalar çerçevesinde onlardan gelecek destekle ordunun ihtiyaçlarını gidermeye çalışıyordu.[13] Başkomutan, TBMM'de yaptığı konuşmalarda sık sık Maliye Vekili Hasan Bey ile görüşerek taarruz öncesi ordunun iaşe ve ikmalinin, teçhizatının tamamlanması için ödenek talebinde bulunuyordu. Gerçi, Sakarya Meydan Muharebesi öncesi kabul edilen *"Tekâlif-i Millîye Emirleri"* ile Türk milleti ordusunun ihtiyaçlarını ayni ve nakdi yardımlarla karşılamaya gayret göstermiştir. Yokluk ve yoksulluğa rağmen, Türk milletinin ordu-millet bütünleşmesi çerçevesinde yaptığı bu yardımlar Yunanlılar'a karşı verilen mücadelenin başarıyla neticelenmesinde etkili olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, 6 Mart 1922 Pazartesi günü Ankara'da TBMM'nin gizli oturumunda yaptığı uzunca konuşmada mebuslara askerî durum hakkında ayrıntılı bilgileri aktarmıştır. Başkomutan yaptığı bu tarihî konuşmasında, aslında Türk milletine -gelecekte de ışık tutabilecek-

12 **Gnkur. ATASE Arşivi, Atatürk Arşivi Ziraat Bankasından Gelen Evrak (ATAZB)**, K: 45, G:6 ada.

13 **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB,** K: 45, G: 6 aea.

Levent Şahverdi Arşivi

son derece önemli mesajlar vermiştir. Bu uzun konuşmada Avrupa Devletlerinin Türkiye'ye bakışı, tarihî süreç içinde değerlendirilmiştir.[14] 6 Mart 1922 gecesi Ankara'dan Biçer'e hareket eden Mustafa Kemal Paşa, oradan da Sivrihisar'a geçmiştir. 8 Mart tarihinde de Sivrihisar civarındaki askerî birlikleri denetlemiş, bölgedeki köylülerle görüşerek halkın genel taarruz öncesi durumunu, beklentilerini tespit etmeye çalışmıştır.[15] Afyon Aziziye (Emirdağ)'de bulunan 3. Süvari tümenini ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa, 11 Mart 1922 tarihinde defterine *"teftiş ettiği birliklerden memnun kaldığını, büyük sıkıntılara rağmen, Türk ordusunun başarılı olacağını"* ifade eden notları yazmış ve teftiş gezisinden kısaca bahsetmiştir.[16] Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesindeki birlikleri teftişini 1922 yılı Mart ayı boyunca sürdürmüş; hatta, ayın sonlarına doğru Sovyet elçisi S.İ. Aralov ile Azerbaycan elçisi Abilov da yanında olduğu halde orduyu teftişe gitmiştir.

Öte yandan 5. Süvari Kolordusu Ilgın'a yerleştikten sonra düzenli bir şekilde talim ve terbiyeye başladı, bir yandan da kolordunun noksanlarının

---

14 Mustafa Kemal Paşa, 6 Mart 1922 tarihli TBMM gizli oturumunda özetle şunları söylemiştir: **"...Efendiler, düşmanlarımızın ne mahiyette olduklarını ve düşmanların Türkiye üzerindeki hırslarının ne kadar ezelî olduğunu nazar-ı âlînizde tavzih edebilmek için müsaadenizle buna dair birkaç söz söyleyeceğim. Cümlemizce malûmdur ki Avrupa'nın en mühim devletleri Türkiye'nin zararı ile, Türkiye'nin tedennisiyle teşekkül etmişlerdir...efendiler bir şeyin zararıyla bir şeyin imhasıyla yükselen şeyler bittabii o şeylerden mutazarrır olanı alçaltır ve filhakika Avrupa'nın bütün terakkisine, tealisine ve temeddününe mukabil Türkiye bilakis tedenni etmiş ve sükût vadisinde yuvarlana durmuştur. Türkiye'yi imhaya müteşebbis olanlar Türkiye'nin imhasında menafii tevzin ederek ittihat ve ittifak etmişlerdir. Bunun neticesi olarak bir çok zekalar, hisler, fikirler Türkiye'nin imhası noktasında tekasüf ettirilmiştir...Türkiye'nin hayat ve mevcudiyeti üzerinde tatbikat-ı mütemadiye neticesi olarak en nihayet Türkiye'yi ıslah etmek, Türkiye'yi temdin etmek gibi bir takım zahirî vesilelerle, bahanelerle Türkiye'nin hayat-ı dahiliyesine, idare-i dahiliyesine hülûl ve nüfuz etmişlerdir. Böyle bir zemin-i müsait hazırlamak kudretini, kuvvetini ihraz etmişlerdir... Artık hayat bulmak için, ıslah-ı hal etmek için, insan olmak için mutlaka Avrupa'dan nasihat almak bütün işleri Avrupa'nın âmâline göre tedvir etmek, bütün dersleri Avrupa'dan almak gibi bir takım zihniyetler küşâyiş buldu. Halbuki hangi istiklâl vardır ki ecnebilerin nesâyihi ile ecnebilerin plânlarıyla yükselebilsin. Tarih böyle bir hadise kaydetmemiştir. Tarih böyle bir hadise kaydetmek teşebbüsünde bulunan meraretengiz netayiçle karşılaşmıştır. İşte Türkiye de bu galat-ı fikirle, bu galat-ı zihniyetle malûl olan bir takım ricalin yüzünden her saat, her gün, her asır biraz daha çok tedenni ve daha çok sükût etmiştir. Efendiler bu sükût, bu tedenni yalnız maddiyatta olsaydı hiçbir ehemmiyeti yoktu. Maateessüf Türkiye ve Türkiye halkı ahlâkı, ahlâken sükût ediyor..."** TBMM GCZ., c. 3, İşbankası Yay., Ankara 1985, celse nr: 2, s. 6.

15 Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 an, 6 ana, 6 ao.

16 Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 aqa, 6 ar.

Levent Şahverdi Arşivi

teminine gidildi. Subaylar için binicilik okulu açılarak yüz kadar subayın burada eğitimi tamamlandı. Cephede açılan imalathane ile ordunun eğer takımları yenilendi. Süvari birlikleri, kolordu komutanı Fahrettin Paşa'nın ifadesi ile *"süvari denilebilecek bir hale geldi."*[17] Bu arada süvari tümenlerindeki toplar Rus cebel bataryalarıyla değiştirilerek süvari kolordusunun ağır silahlar bakımından güçlendirilmesi yoluna gidildi.

Mustafa Kemal Paşa, cephedeki teftiş gezilerini sürdürürken, bir yandan da Ankara'daki gelişmeleri takip ederek, yapılacak çalışmalara katkı sağlamak amacıyla görüş ve önerilerini zamanında iletiyordu. Batı Cephesinden Ankara'ya döndüğünde kendisini Sovyet elçisi Semiyan İvaneviç Aralov[18] ile Azerbaycan elçisi İbrahim Abilov[19], ziyaret etmişti. Sovyet yardımının gelişinden sonra Lenin'in gönderdiği elçiye, cephedeki hazırlıkları göstermek ve yapılacak yardımın devamını sağlamak maksadıyla Mustafa Kemal Paşa, her iki sefiri de yanına alarak 27 Mart 1922 günü trenle Akşehir'e hareket etmiştir. Sovyet Elçisi Aralov, hatıralarında bu konuyu ayrıntılı olarak vermekte ve bu gezi hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın *"ordu birliklerimizin, dostlarımızın memnunluğunu ve övgüsünü doğurabilecek bir durumda olduklarını"* göstermek maksadıyla kendilerini cepheye davet ettiğini belirtmekte idi.[20] Bu arada yol güzergahındaki tümenler de bu vesileyle heyetle birlikte teftiş edilmiştir. 28 Mart 1922 günü cephe hattında önce 41. Tümen, 2. Ordu ve 1. Ordu karargahları ziyaret edilmiştir. Aralov hatıralarında cephedeki askerlerin kılık kıyafet yönünden sıkıntı içinde bulunduklarını hatta kimi askerlerin ayağında postal

17 Ferik Fahrettin, **Aynı eser,** s. 25.

18 Semiyan (Simeon) İvaneviç Aralov, 1880 yılında Moskova'da doğdu. Sovyet diplomatıdır. Birinci Dünya Savaşı'nda Alman cephesinde savaştı. Ordudaki ihtilâlci eylemlere katıldı. Siyasî komitelerde görev aldı. Sovyetler adına Polonya ile antlaşma imzalayan heyette bulundu. Lenin'in isteği üzerine 1921-1923 yılları arasında Ankara elçisi olarak görev yaptı. 1928 yılında Dışişleri Bakanlığından ayrıldı. Türkiye'deki görevine ait anılarını **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları 1922-1923** adıyla 1960 yılında Sovyetler Birliğinde yayımladı. Eseri daha sonra Türkçe'ye de çevrilmiştir. Aralov 1960 yılında vefat etmiştir.

19 İbrahim Abilov, Azerbaycan'ın yetiştirdiği önemli hariciyecilerinden biridir. 11 Ekim 1921'de Azerbaycan elçisi olarak Ankara'ya gelmiş ve Kurtuluş Savaşı boyunca büyükelçi olarak görev yapmıştır. İzmir İktisat Kongresine de katılmıştır. Türkiye'deki izlenimlerine ait notları Azerbaycan'da kitap olarak yayımlanmıştır. (YN)

20 S. İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları 1922-1923,** Çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul 1967, s. 84.

Levent Sahverdi Arşivi

dahi bulunmadığını, diğer ihtiyaçlar bakımından da sıkıntıların bulunduğunu ifade etmektedir. Güzergahta sık sık deve kervanları ve kağnılarla cepheye malzeme taşındığını ifade eden Aralov, Mustafa Kemal Paşanın kendisine cephane taşıyan at, katır ve deve kervanlarını göstererek; *"...İşte bizim askerî taşıt araçlarımız. Yunanlıların tam tersi... İngilizler onları, gerekli olan bütün askerî taşıt araçları ile donatıyorlar. Ama yine de biz onları yeniyoruz ve yeneceğiz!"*[21] dediğini belirtmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, 29 Mart 1922 tarihinde yanında Sovyet elçisi Aralov ve Azerbaycan elçisi Abilov ile kimi asker milletvekillerini de alarak Afyon-Çay'a gelmiştir. Burada 1. Ordu komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa tarafından karşılanan heyet, akşam yemeğini müteakip yapılan gösterileri izlemiştir. Mustafa Kemal Paşa daha sonra Başkomutanlık karargahının bulunduğu Akşehir'e hareket etmiş, kendisini Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa karşılamıştır. Heyet, ertesi günü (30 Mart 1922) Çay'da 1. Ordu'ya teftiş etmiştir. Teftişin ardından yapılan geçit törenini Sovyet ve Azerbaycan heyeti birlikte izlemiş, 1. Ordunun geçit törenini herkes büyük bir takdirle karşılamıştır. Törenler sırasında Sovyet heyeti adına Aralov, Azerbaycan heyeti adına da Abilov birer kısa konuşma yapmışlardır.[22] Geçit töreninden sonra yapılan eğlence ve oyunlarla askerin moral değerlerinin yüksek olduğu anlaşılmıştır. Gece tertip edilen tiyatroda Muhabere Yüzbaşısı Şemsi Beyin monologu büyük ilgi görmüştür. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 1 nci Ordudaki subay ve erlerin moralinin yüksek olduğunu görmekten dolayı buradan son derece memnun ayrılmıştır.[23] Çay'dan Akşehir'e ulaşan heyet ordu ve kolordu karargahlarında ağırlandıktan sonra, 31 Mart 1922 günü Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşanın karargahında bir araya gelmişlerdir. Akşam yapılan tiyatro gösterileri ile bunları takip eden diğer eğlencelerin ardından Sovyet heyetiyle birlikte

---

21 S.İ. Aralov, **Aynı eser,** s. 88-89. Ayrıca bk., "Aralov'un Türkiye Hatıraları", **Cumhuriyet,** 24 Şubat 1967.

22 S.İ. Aralov, **Aynı eser,** s. 93-94. Aralov, bu seyahat sırasında Akşehir yakınlarında Çar Nikola zamanında Türkiye'ye sığınan Rusların yaşadığı Cigidiya Köyü'nü de ziyaret etmiştir. Zebur adlı kitaba inanan bu grup Nekrasov tarikatına mensuptular. Bk., **Aynı eser,** s. 97-99.

23 Bazı kaynaklarda Inci ordu yerine Inci kolordu şeklinde (Fahri Belen, **Aynı eser,** s. 383) geçen bu birlik, konuyla ilgili çoğu eserde 1 nci ordu şeklinde geçmektedir. Bk., Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası,** Ankara 1970, s. 316.

Levent Şahverdi Arşivi

görüşmelere devam edilmiştir.[24] Mustafa Kemal Paşa, bu sırada elçilere Ermeni meselesi ile Kafkasya federasyonu ve Rusya'nın bölgedeki durumu hakkında görüşlerini aktarmış, Türkiye'nin genel durumunu açıkladıktan sonra, Türk milletinin neden ve niçin harp ettiğini izah etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu hususları kendi not defterine de özetle kaydetmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 1 Nisan 1922 tarihli notlarında ise Türk ordusunun millet ve memlekete yaptığı hizmetin önemini, milletin orduya dayandığını, orduda samimiyete ve güvene bağlı tam bir dayanışma olduğunu, Türk ordusunun mukaddes bir savaş verdiğini, gelecekte en şerefli insanların da ordu mensupları olacağını kaydetmiştir.[25] Mustafa Kemal Paşa'nın notlarında çok kısa olarak belirttiği bu konuşmaya dair Aralov hatıratında biraz daha ayrıntılı bilgiler verir. Aralov, Mustafa Kemal Paşanın Türk-Sovyet dostluğundan bahsettiğini, emperyalizme karşı mücadele ettiklerini ifade ettikten sonra, *"Bazı düşman ve zayıf kişiler, paniğe kapılarak güya ordumuzun taarruz kabiliyetinden yoksun olduğunu, taarruz edemeyeceğini söylüyorlar. Ama biz, Türk ordusunun güçlü olduğunu ve düşmanı yeneceğini biliyoruz. Biz bunu İnönü'de, Sakarya'da gösterdik. Türk ordusunun ileride özgürlüğümüzü savunmaya yeterli olduğunu göstereceğiz,"*[26] dediğini belirtmektedir.

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, milletvekilleri ile, Sovyet ve Azerbaycan elçileri yanında olduğu halde Çay'dan hareketle 1 Nisan 1922 Cumartesi günü Ilgın'a gelmiştir. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da hazır bulunduğu halde Ilgın'da ikmal ve eğitim işleriyle uğraşan Fahrettin (Altay) Paşa komutasındaki 5. Süvari Kolordusu teftiş edilmiştir.[27] Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Ilgın'a geldiğinde not defterine şunları yazmış-

24 **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB,** K: 45, G: 6 baa, 6 bb, 6 bba.

25 **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB,** K: 45, G: 6 bba, 6bc, 6 bd.

26 S.İ. Aralov, **Aynı eser,** s. 100-101.

27 Fahrettin (Altay) Paşa komutasındaki 5 nci Süvari kolordusunun kurmay başkanı Kur. Bnb. Kurtcebe (Noyan), Harekat Şb. Md. Yzb. Şükrü (Sökmensüer); kolorduya bağlı, 1 nci Süvari Tümen Komutanı Kur. Alb. Mürsel (Bakü), 2 nci Süvari tümeni komutanı Kur. Yb. Zeki (Soydemir), (1) 4 ncü Süvari tümeni komutanı Kur. Yb. Suphi (Kula) idi. Süvari kolordusunun personel ve silah durumu işe şöyledir: 550 subay, 9900 er, 9480 hayvan, 6450 tüfek, 48 makineli tüfek, 4800 kılıç, 620 bomba, 16 top idi. Kolorduya bağlı ayrıca seyyar hastahane, hayvan hastahanesi ve nakliye kolları mevcuttur. Bk., Fahrettin Altay, **Aynı eser,** s. 318-319.

Levent Şahverdi Arşivi

tır: *"1 Nisan 1338 (1922), Yeni araçların, yeni olağan kanunların kullanılıp uygulanmasından dolayı süvarinin savaşa katılış şeklinde değişiklikler olmuştur. Fakat bu değişim, süvarinin yüklendiği görevin özünü değiştirmez. Yeteri derecede hızlı ve manevraya büyük bir kıvraklık kazandırmak süvarilerin en önemli görevlerindendir."*[28] 5. Süvari Kolordusu komutanı Fahrettin Paşa, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın kolordusunu denetlemesiyle ilgili hususları 5 nci Süvari Kolordusuyla ilgili harekâtı anlattığı eserinde şu şekilde açıklamaktadır: *"...Ilgın'da 1 Nisan 1338 (1922) tarihinde üç süvari fırkası (tümen) içtima ettirilerek Başkumandan Gazi Paşa hazretleri tarafından teftiş ve takdir buyruldu. Bu teftişte Rus Sovyet sefirleriyle ataşemiliterleri de hazır bulunmuştu. Onbin atlının muntazam resm-i geçidi istihsal-i zafer (zaferi kazanma) ümitlerini takviye etmişti. Bu muazzam resm-i geçide iştirak eden süvari zabitlerimizin duydukları hissi mefhareti ben de ayni derecede duydum ve aynı zamanda milletimizin bu kadar fedakârlığına karşı istikbal-i muharebâtında her hangi bir tali'sizlikten vikaye buyurmasını Cenâb-ı Hak'dan niyazda bulundum. Süvari zabitanımızı müsta'cel bir surette yetiştirmek hususunda Erkân-ı harbiye reisi (kurmay başkanı) Kurtcebe Bey ile binicilik muallimleri Âdil, Murat, Atıf, Şeref ve Ekrem Beylerin yorulmaz say' ve gayretlerini bir lisan-ı takdir ve fahr ile yâd eylerim"*[29]

Ilgın'da süvari kolordusunu teftiş sırasında Sovyet elçisi Aralov ve Azerbaycan elçisi Abilov birer konuşma yapmışlar; yaptıkları konuşmalarda TBMM hükûmeti ordusunun gayretini takdirle karşıladıklarını ifade etmişler ve bu ordunun sömürgecilere karşı sürdürülen mücadelede başarılı olacağına inandıklarını belirtmişlerdir.[30] 5. Süvari Kolordusu Komutanı Fahrettin Paşa, Başkomutanın maiyetinde Sovyet heyetinin gelişine başlangıçta bir anlam veremediğini fakat daha sonra meselenin aslını genel karargâhta görevli Bâkî (Vandemir Paşa) Beyden öğrendiğini belirterek şu açıklamalarda bulunmuştur: *"...Ruslar her ne kadar o sıralarda dostumuz idiyseler de cephe kuvvetlerini onlara göstermekteki maksadı anlayama-*

28 **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB,** K: 45, G: 7.
29 Ferik Fahrettin, **Aynı eser,** s. 25.
30 S. İ. Aralov, **Aynı eser,** s. 103-104; ayrıca bk., Zeki Sarıhan, **Aynı eser,** s. 355.

Levent Şahverdi Arşivi

mıştık. Çok sonra öğrenmiştik ki, Ruslar bize müşterek savaş teklif etmişler ve bu maksatla Zonguldak-Ereğli'ye asker çıkarmak ve Kocaeli'nde beraber savaşmak istemişler. Bizim kuvvetlerimizin de düşmanları İstanbul'dan çıkarmaya kâfi gelmeyeceğini ileri sürmüşler. Bundaki gizli maksadı Mustafa Kemal anlamaz olur muydu? Derhal: 'Benim kuvvetim İzmir'i de, İstanbul'u da kurtarmak için kâfidir!' demiş ve bunu fiilen göstermek için onların elçileri ve ataşemiliterleriyle bu seyahati tertiplemiştir."[31] Başkomutan Mustafa Kemal Paşanın özellikle Sovyet hey'etine süvari kolordusunu ve geçit resmini göstererek Anadolu'da sömürgecilere karşı mücadele veren Türk milletine siyasî açıdan destek olunması umuduyla başlattığı hareket bir süre sonra semeresini vermiş; Anadolu'daki Millî Kurtuluş hareketinin başarıyla sonuçlanacağına olan inanç Sovyet heyetinde de tebellür etmeye başlamıştır. Başkomutan, elçilik heyetinin Batı Cephesi'ne getirilmesi konusunda, cephedeki komutanların aksine büyük düşünüyor, istihbarî kaygılar bir yana, onlar vasıtasıyla dünya kamuoyuna Türk ordularının pek yakında büyük zaferleri kazanabileceklerini göstermek istiyordu. Nitekim, Mustafa Kemal Paşanın sadece dost ve kardeş Azerbaycan elçisi İbrahim Abilov'u değil, Aralov'u da beraberinde Batı Cephesine götürmesi ilişkileri Sovyetlerle dengeli bir şekilde yürütmek istemesinden kaynaklanıyordu.

01 Nisan 1922 tarihinde Ilgın'da Süvari kolordusunu denetledikten sonra maiyetindekilerle birlikte akşam Konya'ya gelen Mustafa Kemal Paşa kalabalık bir halk topluluğu tarafından coşkuyla karşılanmıştır.[32] 1-4 Nisan 1922 tarihleri arasında Konya'da kalan Mustafa Kemal Paşa oradan daha sonra Ankara'ya dönmüştür.[33] Mustafa Kemal Paşa Konya'da iken kendisiyle mülakat yapan Babalık gazetesi muhabirine verdiği demecinde şehrin durumu ve Türk ordusunun genel görüntüsü hakkında şunları söylemiştir: *"Ankara'dan sadece işitiyorduk, kulaklarımız duyuyordu. Kula-*

31 Fahrettin Altay, **Aynı eser,** s.317.

32 **Babalık Gazetesi,** sy: 859, 4 Nisan 1338 (1922); ayrıca bk., Ahmet Avanas, **Millî Mücadele'de Konya**, Ankara 1998, s. 271-274. Bu gezide Sovyet elçisi Aralov da bulunmuş, Konya'ya yapılan geziyi ayrıntılarıyla vermiştir. S.İ. Aralov, **Aynı eser,** s. 104-120.

33 Mehmet Önder, "Akşehir'de Garp Cephesi Karargahı ve Büyük Taarruz Kararı", **Büyük Zafer'in 50 nci Yıldönümü Armağanı,** İstanbul 1972, s. 255-256.

Levent Sahverdi Arşivi

ğın işittiği gözün gördüğü gibi olmuyor. Şimdi işittiklerimizi gözlerimizle gördük ve gördüklerimiz bizi hayretlere dûçar etmiştir. Kalplerimiz iftihar hislerimizle kabardı. Bu yüce ordu karşısında hiçbir kuvvet dayanamaz. Samimi kanaat ve hissiyatımız bu yoldadır."[34]

Mustafa Kemal Paşa, yanında bulunan hey'etle birlikte Konya'da çeşitli ziyaretlerde bulunmuştur. Hatta bu ziyaretler sırasında Konya'da bulunan iki medreseyi de ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında medrese öğrencilerinin askere alınmaması isteği karşısında öfkelenen Başkomutan, bu talepte bulunan öğrencilere; *"millet kan içinde yüzerken burada besiye çekilmiş olduklarını, askere alınmaları için hemen emir vereceğini"* söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa daha sonra *"savaş sona erince onlarla daha ciddi konuşacağım. Onları malî dayanaklarından vakıflarından yoksun edeceğim. Bu vakıflar mollaların yaşama kaynaklarıdır,"* dedikten sonra, Türkiye'de bulunan medreselerin çokluğuna dikkat çekerek, *"Dinç, sağlam delikanlıları askerden kaçıran 17.000 medrese var. Bu tam bir kolordu demektir"*[35] açıklamasından bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, medreselilerin askerden muaf tutulması maksadıyla kendisine yapılan müracaata son derece sertçe bir şekilde cevap verdiğini Aralov da hatıralarında dile getirmektedir. Hatta bu teklif karşısında *"Millet kan içinde yüzerken, halkın en iyi çocukları cephede dövüşür, yurt için canlarını feda ederken, siz burada, genç, sapasağlam delikanlıları besiye çekmişsiniz!... Bu asalakların askere alınmaları için hemen yarın emir vereceğim,"*[36] dediği ifade edilmektedir.

5. Süvari Kolordusu Tarafından Gerçekleştirilen Ilgın Manevrası

Süvari kolordusu Mustafa Kemal Paşanın yaptığı teftişin ardından, 12 Nisan 1922 tarihinde yapılması plânlanan büyük manevranın hazırlıklarına başlamıştır. Kolordu Ilgın ve civarında eğitimine devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, yanındaki hey'etle birlikte 4 Nisan 1922 tarihinde Ankara'ya hareket etmiştir. Başkomutan ordunun hazırlıklarına daha büyük bir hız vererek devam etmesi, yapılması plânlanan taarruza her bakımdan ha-

34 **Babalık Gazetesi,** sy: 859, 4 Nisan 1338 (1922).
35 Zeki Sarıhan, **Aynı eser,** c.III, s. 355.
36 S.İ. Aralov, **Aynı eser,** s. 105-106.

Levent Şahverdi Arşivi

zır olunmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca yakında yapılacak olan büyük süvari manevrasına birliklerin eksiksiz bir şekilde hazırlanmaları talimatını verdikten sonra Ilgın'dan hareketle Konya'ya oradan da Ankara'ya gitmiştir.

Başkomutan Ankara'ya gelip birkaç gün hükûmet ve meclis görüşmelerine katıldıktan sonra tekrar Ilgın'a geri gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa not defterinin 11 Nisan 1922 tarihli kısmına *"Ilgın'a hareket, süvari tatbikatlarında bulunmak için"*[37] notunu yazmıştır. Süvari kolordusuna bağlı iki tümenin icra ettiği, mavi kuvvetlerle kırmızı kuvvetlerin mücadelesini Başkomutan, yanında bulunan asker milletvekilleri ve diğer subaylarla bizzat yerinde izlemiş ve haklı olarak süvarilerin sür'at ve başarılarından büyük gurur duymuştur.

Başkomutanın Ankara'dan Ilgın'a hareketinden iki gün evvel 5. Süvari Kolordusu komutanı Fahrettin Paşa, 9 Nisan 1922 tarihinde Başkumandan Paşaya hitaben yazdığı 1346 numaralı çok gizli kayıtlı yazısında şayet yağmur yağmazsa 1. ve 2. Süvari tümenleri arasında 12 Nisan 1922 tarihinde yapılacak olan manevraya ait meseleleri gönderdiğini belirterek kendisini yapılacak bu büyük süvari manevrasına davet ediyordu.[38] 12 Nisan 1922 tarihinde icra edilmesi düşünülen manevra için 5. Süvari Kolordusu komutanı Fahrettin Paşanın imzasıyla yayımlanan talimatta, manevraya katılacak tümenlerin 11 Nisan itibariyle konak mıntıkalarına yerleşmiş olmaları gerektiği hatırlatılarak, gece emniyet tertibatı alınması, manevrada görevli hakemlerin de görevlendirildikleri kıt'aların nezdinde bulunmaları gereği dile getiriliyordu. Fahrettin Paşa talimatın üçüncü maddesinde manevranın gerçek muharebe düzeninde olacağını, aynen muharebede olduğu gibi kıt'a ve karargâhların gizlilik prensibine uymaları gerektiğini hatırlatıyordu. Birliklerin manevra esnasında ağırlıklarını da muharebelerde olduğu gibi beraberlerinde getireceklerini, mavi ve kırmızı kuvvetlerin flama ve kolluk işaretleri kullanacaklarını, piyade ve süvari harekâtında bir-

37 **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB,** K: 45, G: 7 ai, 7 aia, 7 aj.
38 **Gnkur. ATASE Arşivi, İSH-21,** K: 1778, G: 1, B: 1/1-1.

Levent Şahverdi Arşivi

liklerin birbirlerine 30 hatve kaldığında durmaları gerektiğini, keşif kollarına önemli görevler düştüğü belirtilerek manevranın titizlikle icra edilmesini istiyordu. Mavi ve kırmızı tarafa Albay ve Yarbay rütbesinde birer hakem ile birer kurmay subayı yardımcı verilmiş, maiyetlerinde de binbaşı ve yüzbaşı rütbesinde beşer subay görevlendirilmiştir. Başhakem olarak da Fahrettin Paşa kendisi görev üstlenmiştir. Fahrettin Paşa, yazdığı talimatnamede ayrıca manevranın bitimini müteakip tümenlerin üç gün zarfında sonuç raporlarını göndermelerini istemiştir. Öte yandan manevra esnasındaki yazışmanın ise gerçek muharebelerde olduğu gibi icra edilmesine hassasiyetle uyulmasını da istemiştir.[39]

Fahrettin Paşa, manevranın icrası esnasında seyirci ve hakemlere mahsus da bir talimatname hazırlamıştır. Yapılacak manevrada her iki tarafın icra edeceği hareketlerin görülebilmesi için seyircilerin saat sabah 7.40'dan evvel Ilgın'dan hareket ederek Gaziler güneyindeki sırtlara gelmiş olmalarını tavsiye etmiştir. Eldeki harita yanlış ve pek küçük olduğundan seyirciler için küçük bir kroki hazırlandığı da ayrıca belirtilmiştir. Kolordu komutanı talimatnamede ayrıca seyircilerin geçecekleri yerlerde ekili alanların tahrip edilmemesi bu konuya son derece dikkat etmeleri tavsiyesinde bulunmuş, aynı tavsiye süvari kolordusuna ise emir olarak yayımlanmıştır.[40]

Bölgede devam eden Nisan yağmurları çevrede bulunan bataklık ve göletleri geçilmez hale getirince manevranın bir iki gün ertelenmesi gündeme gelmiştir. Ilgın manevrasıyla ilgili incelediğimiz bir dosyada yağmur yağmazsa 14 Nisan 1922 tarihinde Süvari kolordusuna bağlı 1. ve 2. tümenler tarafından yapılacak kolordu manevrasında tarafların icra edecekleri faaliyetler hakkında bilgiler verilmektedir ki, bu da yukarıda belirttiğimiz gerekçeden dolayı manevranın ertelenmiş olduğuna işaret ediyordu.[41]

13 Nisan 1922 tarihli ve 5. Süvari kolordusu çıkışlı 1382 nolu çok gizli kayıtlı bir başka yazıda ise Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya hitap edilerek 15 Nisan 1922 tarihinde yapılacak 5. Süvari Kolordusu ma-

39 **Gnkur. ATASE Arşivi, İSH-21,** K: 1778, G: 1, B: 1/1-5.
40 **Gnkur. ATASE Arşivi, İSH-21,** K: 1778, G: 1, B: 1/1-3.
41 **Gnkur. ATASE Arşivi, İSH-21,** K: 1778, G: 1, B: 1/1-6.

Levent Şahverdi Arşivi

nevrasına ait mesele ve talimatın ekli olarak gönderildiği ifade ediliyordu.[42] Yağmurun yağması her ne kadar 5. Süvari Kolordusunun Ilgın bölgesinde yapacağı manevraları bir iki gün tehir ettirmişse de, manevra Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa ve hükûmet erkânından asker mebusların ve cephedeki ordu komutanlarının da geniş katılımlarıyla 15 Nisan 1922 günü icra edilmiştir. Süvari kolordusuna daha önceden verilen emir üzerine bağlı bulunan tümenler (1 nci, 2 nci ve 4 ncü süvari tümenleri) Ilgın Kaplıcaları mevkiinde toplanmışlardır. 5 nci Süvari Kolordusu komutanı Fahrettin Paşa, 10 Yıl Savaş ve Sonrası adlı eserinde bu olayı şöyle açıklar: *"...Yoklamadan sonra Başkomutanın emriyle bir harp tatbikatı yapıldı; atlıların sür'atle açılıp yayılması bir hayli heybetli oldu. Arkasından da yapılan geçit resminde birkaç bin atlının dört nala geçişleri bütün seyredenleri ulaşılması güç bir heyecana boğdu; gelenler memnunluklarını söyleyerek Akşehir'deki piyadeleri teftişe gittiler."*[43] Mustafa Kemal Paşa, Ilgın'da 5 nci Süvari Kolordusunun manevrasını izlerken belinde Azerbaycan Türklerinin hediyesi olan gümüş işlemeli bir kılıç asılı idi. Başkomutan bu kılıcı daha sonra, Büyük Taarruz ve takip harekatı sırasındaki yıldırım hızıyla Türk süvarilerini İzmir önlerine ulaştıran kolordu komutanı Fahrettin Paşa'ya hediye etmiştir.[44] Fahrettin Paşa kendisine hediye edilen bu kılıca dair eserinde şu açıklamalarda bulunur: *"...Şimdi evimde her zaman gözlerimin önünde duran o kılıca baktıkça süvari birliklerinin geçişi sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın gözlerinde parlayan ümit ışıklarını görür gibi oluyorum. Ilgın ve etrafında süvari kolordusunun değerlendirilmesi için her çareye başvuruldu. Eğer takımları karışık ve hayvanları vurmakta olduğundan bir miktar yeni eğer takımı yaptırıldı. Veteriner ve nalbant takımları tamamlandı, Konya menzilinden iaşe tanzim edildi. Konya valisi Kazım Dirik'in bu çalışmalarda faydalı hareketleri oldu...Kolordu kurmay başkanı Bnb. Kurtcebe (Noyan) emrinde Ilgın'da binicilik okulu açılarak genç subaylara burada kurs verildi."*[45]

---

42 **Gnkur. ATASE Arşivi, İSH-21,** K: 1778, G: 1, B: 1/1-2.

43 Fahrettin Altay, **On Yıl Savaş...**, s. 316.

44 Fahrettin Altay Paşa anılarında bu kılıcın kendisine Cumhuriyetin ilk yıllarında hediye edildiğini belirtir. (YN)

45 Fahrettin Altay, **Aynı eser,** s.317-318.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal Paşa Ilgın'da 5. Süvari Kolordusunun icra ettiği manevradan sonra bu konuyu not defterine birkaç cümle ile de olsa kaydetmiş ve şunları yazmıştır: *"Süvari savaştan evvel bir savunma aracı, savaştan sonra ise bir hücum aracıdır. Ateş, süvari savaşının en önemli ve en belirgin özelliklerindendir. Geçmiş zamanlarda sonuçlar kesin ve çetin mevzii savaşlarından alınıyordu. Bugün kuvvet ateştedir. Süvari kolordusunu Ilgın'da denetledik. Akşam Konya'ya ulaştık. Saat 7.30'da coşkun bir şekilde karşılandık."*[46]

12 Nisan'dan manevraların icra edildiği tarih olan 15 Nisan'a kadar Ilgın'da kalan Başkomutan Mustafa Kemal Paşa[47], ertesi gün bölgedeki birlikleri denetlemiş ve 17 Nisan günü Ankara'ya dönmüştür.[48] Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya dönüşünden sonra TBMM'deki faaliyetlere ve hükûmet toplantılarına katılarak yapılacak taarruz harekatıyla ilgili hazırlıklarla ilgilenmeye başlamıştır.

Süvari Kolordusunun manevrasını izleyip bölgede yaptığı uzun teftiş gezisinden sonra Ankara'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, yapılan bu seyahat hakkında TBMM'ye genişçe bir açıklamada bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, meclisteki konuşmasıyla ilgili kısa açıklamaları not defterine de yazmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bir yerde muhalif milletvekillerini de susturmak, mebuslara cephe hakkında genel bir bilgi vermek için aşağıdaki bilgileri vermiş, bunları ayrıca not defterine de şu şekilde yazmıştır: *"...Arkadaşlar, bir buçuk ay kadar oldu. Cephede meşguldüm. Ordularımızın iç durumunu kontrol edip, düşmanın durumunu yakından inceledim. Ordularımızı teftiş ettim. En büyük komutanından erine kadar ordularımızın hükûmetimize olan güven ve bağlılık hissinden doğan saygı ve selamlarını arz etmekle mutluyum. Arkadaşlar, tamamen emin olabilirsiniz ki ordu, bir askerî istisna olmamak şartıyla kutsal davamızın bütün gereklerini anla-*

46 **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB,** K: 45, G: 7 aa.

47 Fahrettin Paşanın yazdığı ilk emirden olsa gerek Utkan Kocatürk'ün eserinde manevraların 12 Nisan 1922 tarihinde yapıldığı belirtilmektedir. Bk., **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi,** s. 320. Zeki Sarıhan da eserinde Kocatürk'ün çalışmasını kaynak göstererek aynı yanılgıya düşmüştür. Bk., **Kurtuluş Savaşı Günlüğü,** c. IV, s. 376.

48 **Vakit gazetesi,** 19 Nisan 1922; **İkdam gazetesi** 20 Nisan 1922.

Levent Şahverdi Arşivi

mıştır Türkiye, düşmanlarını ve dostlarını en tabii, temiz hislerle tamamen anlamıştır. Ne için savaştığını ve ne zamana kadar savaşması gerektiğini anlamıştır.Türkiye devletinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin istiklâlini istemekten ibaret değiştirilemez amaca bel bağlayan ordularımızın her kahraman ferdi savunduğu davanın kutsallığından ilham almış maneviyatla mutlu, şen ve neşelidir... Arkadaşlar, yakından görüp incelememe dayanarak belirtmeliyim ki, ordumuzun gücü, iç durumu yüksek ahlâk ve maneviyatı her türlü meseleyi soğukkanlılıkla düşünerek gerçek millî amaçlar çerçevesinde sonuçlandırmaya kefildir."[49]

Mustafa Kemal Paşanın bu açıklamalarının ardından taarruz hazırlıklarının her yönüyle tam ve eksiksiz yapılmasını istiyordu. Nitekim taarruz hazırlıklarının henüz tamamlanamamış olması Yunanlılara karşı yapılması plânlanan harekâtın ertelenmesini gündeme getirdi. Bu durum, TBMM'deki muhalif milletvekilleri yeniden karşı propagandayı başlatmalarına sebep oldu.

Mustafa Kemal Paşa Ilgın'dan döndükten sonra çalışmalarını Temmuz ayı ortasına kadar Ankara'da sürdürmüştür. Onun Büyük Taarruz harekatı öncesinde Batı Cephesine yönelik teftiş gezileri tekrar Temmuz ayının sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Özellikle Temmuz ayının sonlarına doğru gerçekleştirilen keşif ve denetleme gezileri Ağustos ayında yapılacak olan Büyük Taarruzun başlangıç sinyallerini veriyordu. Afyon'da cephe hattında Türk ordusunun yaptığı taarruz hazırlıklarını yerinde görmek isteyen Başkomutan Mustafa Kemal Paşa o sırada barış için aracılık yapmak amacıyla Konya'ya gelen[50] İngiliz Generali Tawnshend ile görüşmek üzere 23 Temmuz 1922 tarihinde Ankara'dan ayrıldı.[51] 23 Temmuz 1922 günü Ankara'dan hareket eden Mustafa Kemal Paşa, aynı gün cephe karargahının bulunduğu Akşehir'e vardı. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk adlı

49 **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB,** K: 45, G: 7 aq, 7 aqa, 7ar, 7 ara, 7 as, 7 at, 7 ata.

50 Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım,** c. II, İstanbul 1993, s. 78-79.

51 General Townshend, resmî olmayan bir gezi ile 1922 yılı Temmuz ayında Anadolu'ya gelmişti. Londra'da sansasyon yaratan bu gezi, Anadolu'daki İngiliz istihbaratınca izlenmiştir. Aslında Townshen'din bu gezisi hem İngilizleri, hem de Rusları endişelendirmiştir. Bk., Selahi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri,** Ankara 1995, s. 264.

Levent Sahverdi Arşivi

eserinde bu olayı şöyle anlatır: *"...Konya'ya gelmiş olan General Townshend'ın arzusu üzerine, kendisiyle görüşmek vesilesiyle Ankara'dan hareket ederek 23 Temmuz 1922 akşamı Batı Cephesi karargahının bulunduğu Akşehir'e gittim. Harekât hakkında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisinin huzuriyle görüşmeyi münasip gördük. Ben, 24 Temmuz'da Konya'ya gittim. 27'de Akşehir'e geri döndüm. Fevzi Paşa da 25 Temmuz'da Akşehir'e gelmişti. 27/28 Temmuz gecesi beraber icra ettiğimiz müzakere neticesinde tespit edilmiş plân mucibince taarruz etmek üzere, 15 Ağustos'a kadar bütün hazırlıkların ikmaline çalışmayı kararlaştırdık. 28 Temmuz 1922 günü öğleden sonra icra ettirilen bir futbol müsabakasını seyretmek vesilesiyle ordu kumandanları ve bazı kolordu kumandanları Akşehir'e davet edildi. 28/29 Temmuz gecesi kumandanlarla umumi bir tarzda taarruz hakkında müdavele-i efkâr ettim. 30 Temmuz 1922 günü Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Garp Cephesi kumandanlarıyla tekrar görüşerek taarruzun tarz ve teferruatını tespit ettik. Ankara'dan davet ettiğimiz Müdafaa-i Millîye Vekili Kâzım Paşa da, 1 Ağustos 1922 öğleden sonra Akşehir'e vasıl oldu. Ordu hazırlığının ikmalinde Müdafaa-i Millîye Vekaletine ait olan hususat tespit olundu."*[52] Kesinleşen bu plânın ana hatları şöyle idi: *"1nci Ordu, dokuz piyade (dört tümenli 1 nci ve 4 ncü kolordular ve Bağımsız 6 ncı tümen) ve üç süvari tümeniyle (5 nci Süvari kolordusu) siklet merkezi Kalecik Sivrisi ile Çiğiltepe arasında olmak üzere Afyon-Toklusivri hattına taarruz edecek ve düşmanın İzmir'le irtibatını kesecek. 5 nci Süvari kolordusu, üç süvari tümeniyle Çiğiltepe ile Toklusivri arasında Ahır dağlarını aşarak, düşmanın batı kanadını kuşatacak. 2 nci kolordu üç tümeniyle Sandıklı-Şuhut-Efesultan bölgesinde ordu ihtiyatı olarak bulunacak. 2 nci Ordu, beş piyade (3 ncü ve iki tümenli 6 ncı kolordu) ve bir süvari tümeniyle Kuzey Sakarya ile Afyon arasındaki cephede bulunan Yunan kuvvetlerine taarruzla tespit edecek. Kocaeli ve Menderes grupları da karşılarındaki Yunan kuvvetlerini taarruzla tespit edecekler."*[53]

---

52 Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk**, c. II, Millî Eğitim Basımevi Ankara 1987, s. 671-672. Bu konu hakkında bilgi için ayrıca bk., Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri,** c. 6, İstanbul 1993, s. 274-275.

53 Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., **Türk İstiklal Harbi; Batı Cephesi, Büyük Taarruz,** İkinci Kitap, s. 16.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal Paşa, yanında Fevzi Paşa ve Kâzım (Özalp) Paşa olduğu halde 3 Ağustos 1922 günü cephe hattından Ankara'ya dönmüştür. Akşehir'den gelen hey'et cephedeki gelişmeleri TBMM'de milletvekillerine, Bakanlar Kurulu'nda da bakanlara uzun uzadıya açıklamış; Yunanlılara karşı yapılacak harekat hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.[54]

Batı Cephesi Komutanlığı, 6 Ağustos 1922 tarihinde ordulara gizli olarak taarruz için hazırlanmaları emrini vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, taarruz için yapılması gereken işleri hazırlamak üzere bir müddet Ankara'da kaldı. Bu süre içinde muhalif milletvekillerinin propagandalarına cevap veren Mustafa Kemal Paşa bu konuşmasında, çok kısa bir süre sonra yapılacak taarruzla düşmanın ana kuvvetinin yenileceğine olan inancını dile getirdi.[55]

Yunan ordusuna son darbeyi vurmak için bir yıldan bu yana sürdürülen Büyük Taarruz hazırlıkları tamamlandıktan sonra, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa 13 Ağustos 1922 günü Ankara'dan hareketle cepheye gitmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise 17/18 Ağustos 1922 gecesi sessizce Ankara'dan ayrılmıştır. Mustafa Kemal Paşa Ankara'dan Konya'ya büyük bir gizlilik içinde hareket ederken, ikametgahında kalanlara hasta olduğu ve köşkten ayrılmayacağının tenbih edilmesini istemiştir. Ayrıca Başkomutan Mustafa Kemal Paşanın 21 Ağustos 1922 tarihinde Çankaya'da ileri gelen zevata çay ziyafeti vereceği haberleri yayılarak, gizlilik prensibine uyularak gerekli tertip alınmış, kamuoyunun ilgisi bu faaliyete çekilmeye çalışılmıştır.[56] Hatta iki gün sonra yayımlanan İkdam gazetesi çay ziyafetinin çok kalabalık olduğu haberini yayımlayarak bu tedbiri sürdürmeye devam etmiştir.[57]

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz öncesi Ankara'dan cepheye gidişini Nutuk'ta şöyle anlatır: *"Ben, birkaç gün sonra hareket ettim. Hareketimi pek mahdut birkaç zattan başka bütün Ankara'dan gizledim. Benim*

54 Mehmet Önder, **Aynı makale**, s. 256.

55 Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk,** c. II, s. 672-673. Fahri Belen, **Aynı eser,** s. 419.

56 Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., **Türk İstiklal Harbi; Batı Cephesi, Büyük Taarruz,** İkinci Kitap, s. 29.

57 **İkdam gazetesi,** 23 Ağustos 1338 (1922).

Levent Sahverdi Arşivi

Ankara'dan ayrılacağımı bilenler, burada imişim gibi davranacaklardı. Hatta benim, Çankaya'da çay ziyafeti verdiğimi de gazetelerle ilan edeceklerdi. Bunu şüphesiz o vakitler işitmişsinizdir.Trenle hareket etmedim. Bir gece otomobil ile Tuz Çölü (Şereflikoçhisar) üzerinden Konya'ya gittim. Konya'ya hareketimi orada kimseye telgrafla bildirmediğim gibi Konya'ya varır varmaz telgrafhaneyi kontrol altına aldırarak Konya'da bulunduğumun da hiçbir tarafa bildirilmemesini temin ettim. 20 Ağustos 1922 günü öğleden sonra saat 4'de Batı Cephesi Karargahında yani Akşehir'de bulunuyordum."[58] Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 20/21 Ağustos 1922 gecesi cephe karargahında Fevzi ve İsmet Paşalar olduğu halde ordu komutanlarını toplayarak harita üzerinde taarruz hakkında son plânları açıklamıştır. Bu toplantıya Süvari Kolordusu komutanı Fahrettin Paşa da katılmıştır.[59] Cephe karargahı 24 Ağustos 1922 tarihinde Akşehir'den taarruz cephesi gerisindeki Şuhut kasabasına nakledilmiş, 25 Ağustos 1922 sabahı da Şuhut'tan savaşın idare edildiği Kocatepe'nin güneybatısındaki çadırlı ordugaha taşınmıştır.

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz öncesi gizlilik prensibi içerisinde Türk ordusunun hazırlıklarını tamamlamış; cephe hattına yaptığı gezilerle ordunun genel durumu yanında harbe hazırlık durumunu da teftiş etmiştir. Türkiye'de bulunan Sovyet elçilik heyeti ile kardeş Azerbaycan heyetinin, Türklerin Anadolu'da işgalcilere karşı sürdürdüğü harekatı yerinde göstermek maksadıyla Batı Cephesine götürülmeleri son derece anlamlıdır. Başkomutan, Türkiye'nin dostu olan ülke temsilcilerine Türk ordularının harbe hazırlık durumunu yerinde göstererek siyasî anlamda Sovyetler ve Azerbaycan'ın desteğini sürdürmelerini amaçladığı gibi, onlar vasıtasıyla dış dünyaya bir mesaj vermek, kendi kendisine yeterlilik ilkesi ile ordusunun ikmal ve iaşesini tamamlayan Türk milletinin başarıya çok yakın olduğunu göstermek istemiştir. Cephe hattında sürdürülen hazırlıkları

58 Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk,** c. II, s. 673-674.

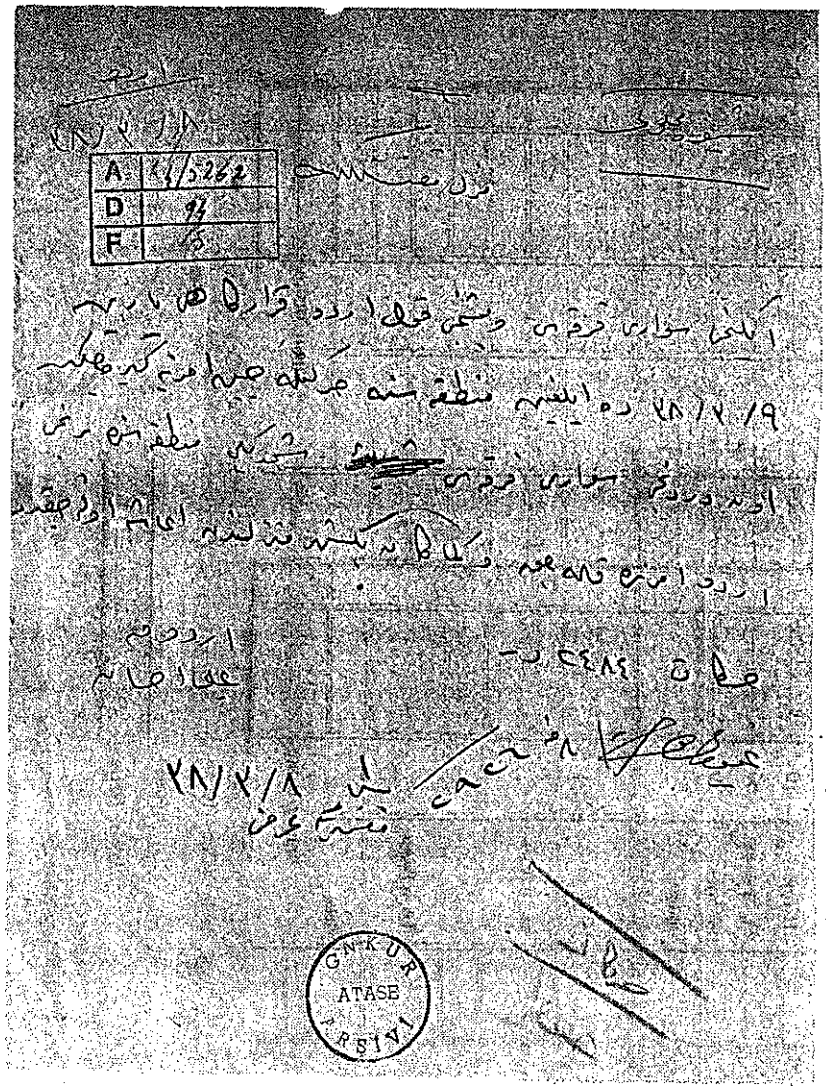
59 Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk,** c. II, s. 673-674. Ayrıca bk., Fahrettin Altay, **Aynı eser,** s. 329.

Levent Şahverdi Arşivi

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa gururla takip etmiş, Sovyet ve Azerbaycan heyetleri de takdirle karşılamışlardır. Nitekim, Başkomutan'ın Sovyet heyetiyle birlikte Batı Cephesine yaptığı bu ziyaret o dönem İngiliz istihbaratınca da takip edilmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyetlerle çok yakın ilişkiler başlattığı yolunda değerlendirmeler yapılmasına ve İngilizlerin endişeye kapılmalarına neden olmuştur.

Ilgın, Büyük Taarruz harekatı öncesinde 5 nci Süvari Kolordusunun toplandığı ve eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü bir yerdir. Süvari Kolordusu Komutanı Fahrettin (Altay) Paşa, 10 bin kişiye ulaşan kolordusunu yaklaşık bir yıl kadar -Ekim 1921-Ağustos 1922- burada geceli gündüzlü eğiterek savaşa hazır hale getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Nisan 1922 günü Ilgın'a Sovyet delegeleriyle yaptığı ziyaret esnasında Süvari kolordusunun resmî geçidi, heyet dahil bütün delegeleri etkilemiştir. Hatta Sovyet delegelerinde Türklerin bu muharebelerde işgalcilere karşı galip olacakları inancının pekişmesine neden olmuştur. Sovyet Heyetinin Ankara'ya dönüşünden yaklaşık 10 gün kadar sonra 15 Nisan 1922 tarihinde icra edilen 5. Süvari Kolordusu manevrası ise Mustafa Kemal Paşa'nın deyimiyle muhteşem olmuştur. Süvariler gerçek muharebe araç-gereç ve silahlarıyla icra ettikleri manevrada Başkomutan'ın haklı olarak gurur duymasını sağlamışlardır. Türk ordusunun o sırada manevra kabiliyeti en yüksek kesimini oluşturan süvariler bu eğitimleri sayesinde Büyük Taarruz'da önemli başarılara imza atmışlardır. Nitekim, Büyük Taarruz ve takip harekâtında Türk süvarileri yıldırım hızıyla Yunanlılara saldırmış; kısa sürede zaferin kazanılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir.

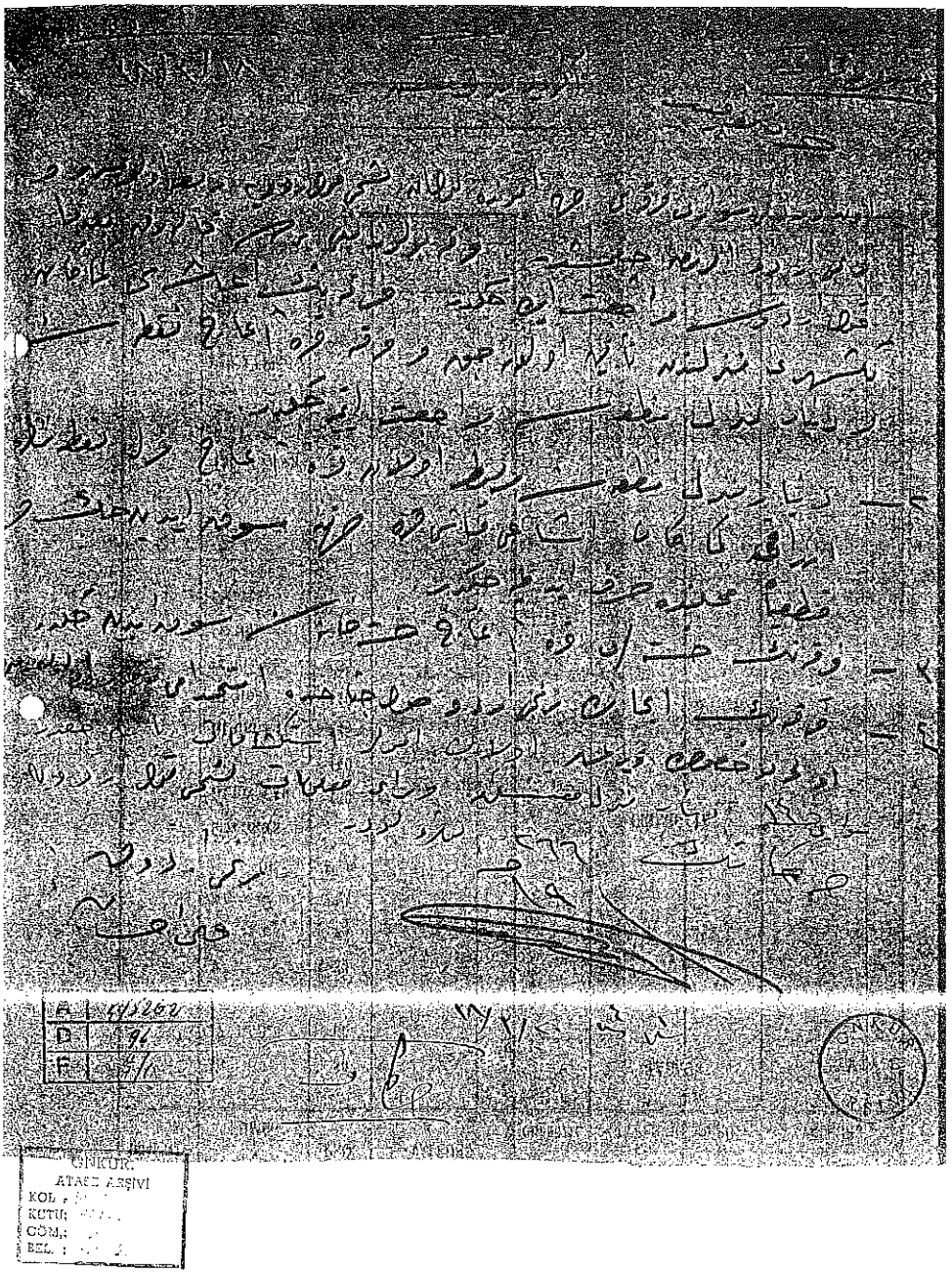
Levent Şahverdi Arşivi

GNKUR.
ATASE ARŞİVİ
KOL -
KUTU:
GÖM.:
BEL. :

EK 1: 8 Mart 1922 tarihli Birinci Ordu Emri: 5.nci Süvari Kolordusunun Ilgın'a yerleşmesi hakkında

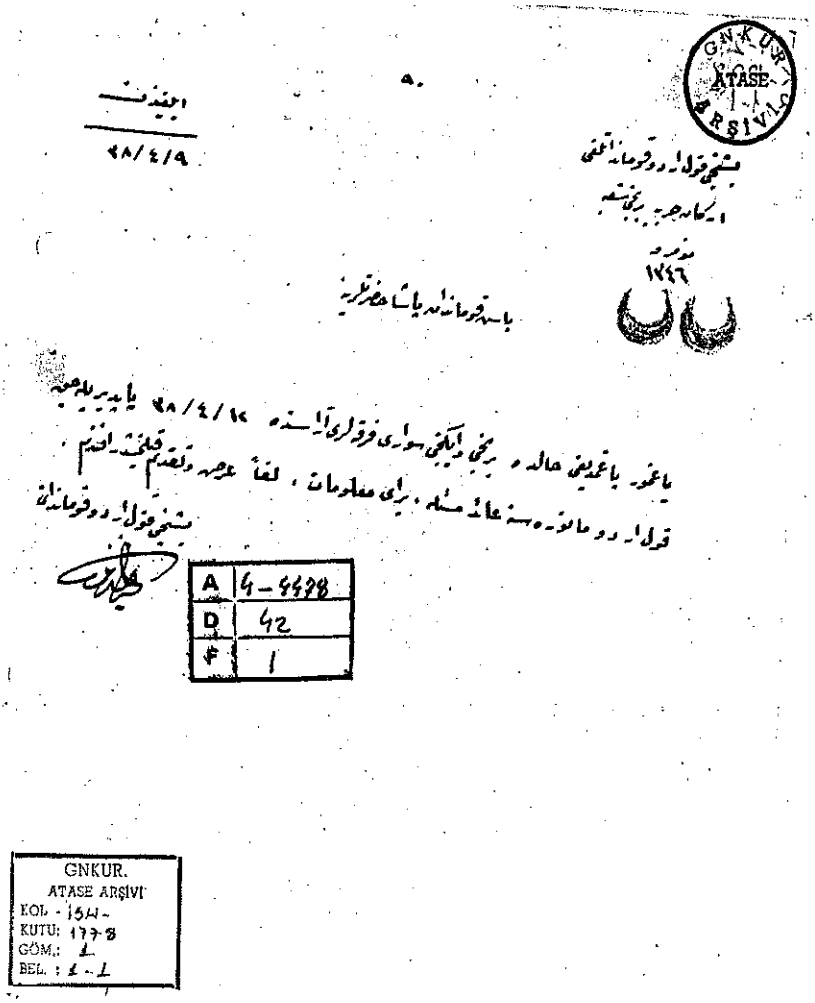
Levent Şahverdi Arşivi

ATAM ARŞİVİ
KOL
KUTU
GÖM.
BEL.

EK 2: 14. Süvari Tümeninin 5.nci Süvari Kolordusuna bağlandığına dair 1.nci Ordu Komutanı Ali İhsan Paşanın yazısı

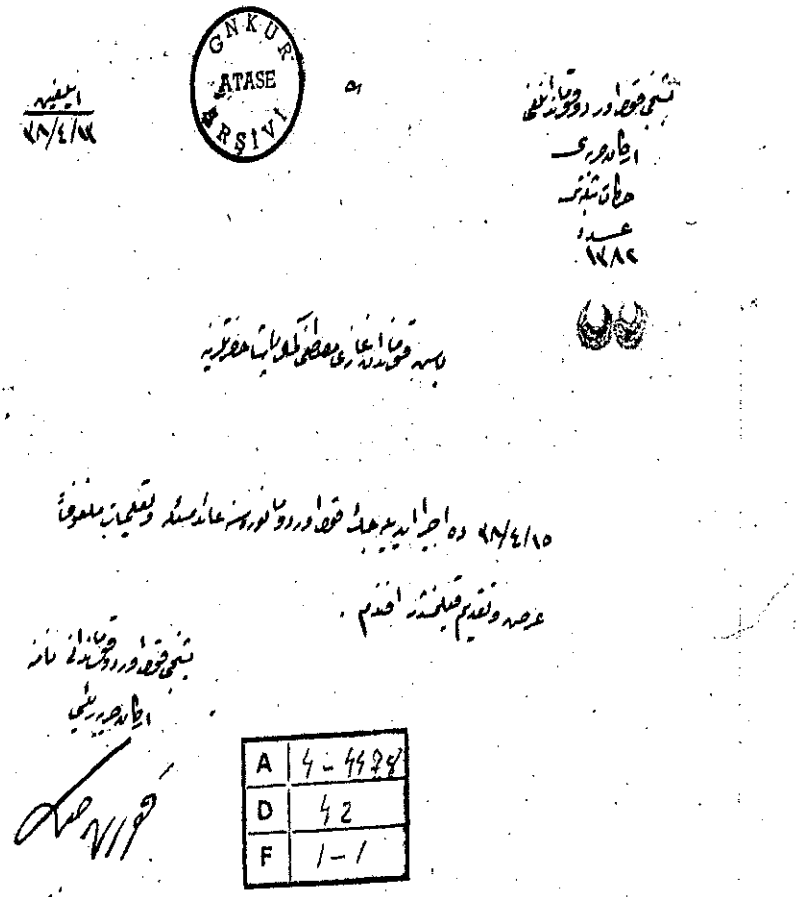
Levent Şahverdi Arşivi

EK 3: 5 nci Süvari Kolordusu Komutanı Fahrettin Paşanın, 12 Nisan 1922'de yapılacak olan manevra için Başkomutanlığa yaptığı çok gizli (çift hilâl) kayıtlı yazısı.

Levent Şahverdi Arşivi

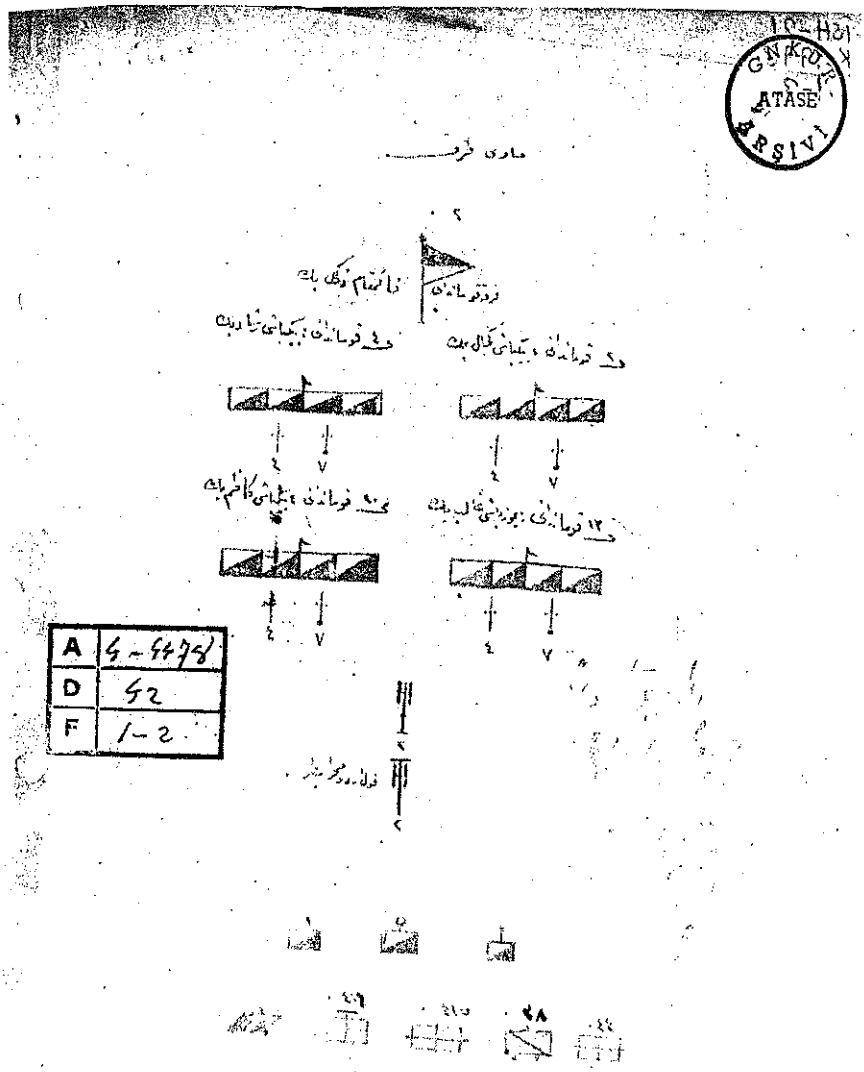
GNKUR. ATASE ARŞİVİ

GNKUR.
ATASE ARŞİVİ
KOL : İstiklal
KUTU: 1776
GÖM.: 1
BEL. : 1-2

EK 4: 5 nci Kolordu Komutanı adına Kurmay Başkanı Kurtube Beyin 15 Nisan 1922 tarihinde icra edilecek kolordu manevrasına Başkomutan Mustafa Kemal Paşaya davet yazısı

Levent Sahverdi Arşivi

GNKUR.
ATASE ARŞİVİ
KOL : 1514
KUTU: 1778
GÖM.: 1
BEL. : 1-3

EK 5: Kolordu manevrasında kuvvet durumu gösterir çizelge

Levent Şahverdi Arşivi

CUMHURİYETİN KURULUŞ YILLARINDA TÜRK EĞİTİM YAŞAMINDA MACAR EĞİTİMCİLERİN YERİ

Yrd. Doç. Dr. Melek ÇOLAK*

ÖZET

I. Dünya Savaşı'ndan sonra eğitim alanında aşamalar kaydeden Macaristan, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin bu alandaki çabalarına, kurulan işbirliği sonucunda yardımcı olmuştur.

Bu çalışmada Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki Türk ve Macar eğitimi karşılaştırılarak, Macar eğitiminin Türk eğitimine yaptığı katkı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Eğitim, Macaristan, Macar, Türkiye, İşbirliği.

* Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Levent Sahverdi Arşivi

THE PLACE OF THE HUNGARIAN EDUCATIONALIST IN TURKISH EDUCATIONAL LIFE IN YEARS OF REPUBLIC

ABSTRACT

Hungary, which made important progresses in the field of education after the First World War, contributed to the efforts of newly established Turkish Republic.

In this study, during the foundation of Turkish Republic, Hungarian and Turkish education field has been compared and also the contribution of Hungarian edication system has been analized.

Key Words

Education, Hungary, Hungarian, Turkey, Cooperation.

Levent Şahverdi Arşivi

I- Macaristan'da Eğitim (XX. Yüzyıl Başları)

XIX. yüzyıl sonunda Macaristan, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da ilerlemek için çaba sarfetmiştir.[1] 1894-1897 yılları arasında konsolos olarak Budapeşte'de bulunan Mehmet Asım Bin Cahit'in Macaristan hakkında hazırladığı rapora göre,[2] 1890 yılı istatistikleri, gözönüne alınırsa, bu tarihte Macaristan'ın nüfusu 18 milyon, öğrenci sayısı 2.135.612' dir. Okullar hükûmet ve dinî kuruluşlar olmak üzere iki şekilde yönetilmektedir. Katolik, ortodoks, protestan kiliselerinin açtığı okullar yaygın olduğu halde, Musevilere ait okullar ise daha yoğun yaşadıkları Budapeşte'de bulunmaktadır. Macaristan okullarında 221.356 öğretmen görev yapmaktadır. Küçük çocuklar için 644 adet okul olup, bunlara 28.023 erkek, 31.145 kız çocuk devam etmektedir. Rapordan o tarihte özel eğitime de önem verildiği anlaşılmaktadır. Dört ayrı bölümden oluşan bir üniversiteden ve sanayi kesimine ara eleman yetiştiren sanat okullarından söz edilmektedir. Ayrıca hukuk, tıp, eczacılık, felsefe, ilahiyat eğitimi veren okullar ile mimarlık, makine ve kimya eğitiminin yapıldığı üç mühendislik bölümü bulunmaktadır.[3]

I. Dünya Savaşından sonra Macaristan'ın büyük ölçüde toprak kaybetmesi öğretim kurumlarını da etkilemiştir. Bu dönemde öğretim kurumlarının sayısında korkunç bir azalış görülmekte idi. Örneğin Çocuk Koruma Kurumları için öğretmen hazırlayan dokuz okuldan dördü, elli erkek öğretmen okulundan on yedisi, kırk iki kız öğretmen okulundan yirmi beşi, 821 ziraat ve ticaret çırak okulundan, 404'ü kalmıştır. Bunlardan başka iki Ziraat Akademisi, dört Hukuk Akademisi, bir Orman Maadin Yüksek Okulu ile iki üniversite komşu ülkelerin sınırları içinde kalmıştır. Pressburg'daki Pozsony ve Klausenburg'daki Kolozsvár Üniversiteleri. Bunlardan birincisi Çeklerin, ikincisi Romenlerin eline geçmiştir. Buna rağmen Macaristan'da I. Dünya Savaşından sonra eğitim-öğretim alanında esaslı

1 Halime Doğru, *"Macarlar ve Macaristan'a Dair Bir Layiha"*, **Anadolu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt :3 , Sayı: 1 , 1991 , s.178.
2 Doğru , a.g.m., s.171.
3 Doğru , a.g.m..s.173-174.

Levent Şahverdi Arşivi

bir örgütlenme yapılmış, önemli maddî fedakârlıklarla gelişmiş devletlerin kültürel düzeyine erişmek için gereken herşey elden geldiğince uygulamaya konulmuş[4], kültürel kalkınmaya özen gösterilmiştir.[5]

Macaristan'da zorunlu eğitim kanununun 60. yıldönümü olan[6] Aralık 1928 tarihinde dönemin Eğitim Bakanı Pr. Klebelsberg, okulu bitirme zorunluluğunun onaltı yaş sonuna kadar uzatılmasına ve bütünleme okullarına dair bir kanun tasarısı teklif etmiştir. Bu suretle ilkokul sekiz sınıfa çıkarılıyor, sekiz sınıfa iki yıllık bir bütünleme okulu ekleniyordu. Ancak bu geniş organizasyon malî buhran yüzünden uygulamaya konulamamıştır. I. Dünya Savaşından beri Macar kültür politikasının merkezinde ilkokul sorunu bulunmaktadır. Macarlara göre ilkokul, sadece okuma-yazma, hesap öğretimi ile yetinmeyen, onun geniş halk kütlesini modern yaşamın dev adımlarıyla ilerleyen evrimsel gidişinin gerektirdiği bilgiler ve yeteneklerle donatan gerçek bir halk okulu halinde genişlemesi gerekir. 1926 tarihli kanunla ellerinde 1.5 ile 4 km'lik çevre içinde yirmi aile veya günlük okullara devamı zorunlu otuz çocuk varsa o malikane sahiplerinin bir ilkokul açması ve devam ettirmesi zorunlu hale gelmiştir. Ayrıca Devletin Bankasının belediyelere ve malikane sahiplerine okul yaptırmaları için para sağlayabilmesi ve borç vermesi sağlanmıştır. Altı yıl içinde (1926-1932) bu bankadan yaklaşık 5000 ilkokul inşaatı için 50.000.000 pengö sarfedilmiştir. 1932 tarihli yeni müfredat programı için yayımlanan metodik talimatnamelere göre, Macar ilkokullarının modern taleplere göre uygun olarak şekillendirilmesi istenmiştir. Savaştan sonra, okuldan ayrılan erkek çocukların bedenî ve ahlakî kuvvetlerini geliştirmekle uğraşan *Levente Cemiyetleri* kurulmuştur.[7] İlmî pedogoji alanında başka ülkelerde yapılan deneme-

---

4 Kemal Kaya, *"Cihan Harbinden Sonra Macaristan'da Eğitim ve Öğretim İşleri"*, **Yeni Kültür**, Son Kanun 1937, Sayı:14, Ankara 1937, s. 114-115.

Kurumlar	Savaştan Önce	Sonra	Kalan(%)
Küçük Çocukları Koruma Kurumları	2229	829	37.1
İlkokullar	16.929	6402	37.8
Burgerşuleler	532	237	44.5
Orta derecede okullar	264	123	46.6

5 Cemil Öztürk, *"Macarlarla Kardeş miyiz?"*, **Tarih ve Toplum**, Cilt:18 Sayı: 105, Eylül 1992, s. 56.

6 Kemal Kaya, a.g.m., s.118.

7 Kaya, a.g.m., s.115-116.

Levent Şahverdi Arşivi

ler ve görülen hareketler Macaristan'da dikkatle izlenmiş, ülke koşullarına uygun düşünceleri uygulamaya konulmuştur.[8]

Bu dönemde ilkokullardan başka 1868 yılında kurulup, 1927 yılında yeniden organize edilen, müfredat programlarında genel kültüre hizmet eden derslerden başka iktisadî, ziraî ve sınaî bilgiler vb. veren dersler bulunan ve kurulduğu günden beri daima iyi sonuçlar veren Burjuva okulları ile[9]; Jimnaz, Realjimnaz, Oberrealşule ve kız ortaokullarından oluşan, 1930 yılında öğretmen sayısı 3068, okul sayısı yüz ellialtı olan orta dereceli okullar ve Budapeşte, Szeged, Pécs ve Debrecen'de bulunan dört üniversite ile Teknik, Ziraat eğitimi veren (akademi adı ile anılan) vb. yüksek okullar bulunmaktadır.[10] Ayrıca 1828 yılında Kontes Therese Brunszvik'in kurduğu ve Melek Bahçesi adını verdiği sayılarının 1930 yılında 1013'e ulaştığı 1647 koruyucu kadının bulunduğu Küçük Çocukları Koruma Kurumları ile[11] azınlıklar için öğretim dili bakımından üç tip ilkokul bulunmaktadır.[12]

Bunun dışında Halk eğitimine de önem verilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında ve onu izleyen siyasî çalkalanmalar dolayısıyla okul eğitiminin eksiğini gidermek amacıyla bu faaliyet öncelikle ele alınmıştır. 1921 yılından beri halk eğitimi için ayrı bir örgüt bulunmaktadır. Bu halk örgütlerinin eyaletlerde de bir çok şubeleri vardır. Örgütün üstünde, Kültür Bakanlığında özel bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümün alt bölümleri şunlardır:

1. Halka ait konferanslar
2. Okuma yazma bilmeyenler için A dershanesi

---

8 Kaya, a.g.m., s.170-171.

9 *"Büyüdüklerinde iş hayatına atılmak isteyen çocuklar, ilkokulun dördüncü sınıfından itibaren bu okullara ayrılabilirler. Burjuva okulları dört yıllıktır. Bu dört yıl içinde on yaşından ondört yaşına kadar olan çocuklara pratik esaslara göre düzenlenmiş genel kültür kazandırılır. Dördüncü sınıfta başarılı olanlar öğretmen okullarına, orta derecedeki ticaret, sanayi ve ziraat okullarına geçmek hakkı kazanırlar. Ancak burjuva okullarından çıkan bir çocuğun ortaokulun beşinci sınıfına kabul edilmesi için giriş sınavını kazanması şarttır. 1930 yılında 337 Burjuva Okulu vardı. Bu okullarda 3834 öğretmen ile 69.398 öğrenci bulunmakta idi."* (Kaya, a.g.m., s.118-119).

10 Kaya, a.g.m., s. 123.

11 Kaya, a.g.m., s. 115.

12 Kaya, a.g.m., s. 117.

Levent Sahverdi Arşivi

3. Temel bilgiler için dersler: B dershanesi

4. Genel kültür için dersler

Bunlardan başka halk kitapsarayları ve halkevleri açılmıştır. Nüfusu 1 milyondan fazla olan hükûmet merkezi Budapeşte şehri ise kültürel alanda özel bir yere sahiptir. Çünkü burada okul işleri, modern uğraşların ruhuna uygun bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yetişkinlerin eğitimi alanında da son derece başarılı çalışmalar kendini göstermiştir. Eğitim işleri için Budapeşte şehri, 1930 yılında 46.5 milyon pengö sarfetmiştir.[13]

II- Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Eğitim

Eğitimi modernleştirme hareketinin temelleri Osmanlı döneminde atılmakla beraber, bu hareket gerileme, bocalama, tartışma çabalarından ileri gidemeyip Cumhuriyet Türkiyesine çözümlenmesi gereken pek çok sorun bırakmıştır. Savaştan çıkan nüfusunun çoğunu yitiren bir ülke olarak çizilen sınırlar içinde ilk etapta, ilköğretim bile çözümlenmesi gereken bir sorun olarak bekliyordu. Okul adedi, öğretmen yok denecek kadar azdı. Halkın 1/ 10'i okuma yazma biliyordu.[14] Türkiye Cumhuriyeti hükûmetleri eğitimi geliştirebilmek için bir birikim, bir temel bulunamadığı için, kendi eğitim sistemini kurmak zorunda kalmıştır. Dönemin siyasal, sosyal, kültürel değişimleri gerçekleştirilirken, bunların kitlelere benimsetilmesi ve kökleşmesinde eğitimin rolü anlaşılmış olduğundan, Cumhuriyet hükûmetleri eğitime çok önem vermiştir.[15]

Kalkınmanın ancak eğitimle olacağını görmüş bir lider olan Atatürk yeni Türkiye Cumhuriyetinin gereklerine göre çağdaş Türk insanını yetiştirmek, yeni kuşaklara devrimin ruhunu eğitim yoluyla vererek onu sürek-

---

13 Kaya, a.g.m., s.169-170.
1930-1931 ders yılında Budapeşte'de;

	Sayı	Toplam Öğrenci Sayısı	Öğretmen
İlkokullar	118	50.330	1822
Erkekler için Burjuva Okulları	24	9250	791
Kızlar için Burjuva Okulları	30	10.796	791
Oberrealşuleler	2	1212	45
Diğer okullar	280	49.025	909
Toplam	454	120.613	3567

14 Melek Çolak, **Muğla'da Eğitim (1923-1950)**, Muğla'ya Hizmet Vakfı, Muğla 2001, s.7
15 Çolak, **a.g.e.**, s.9.

Levent Şahverdi Arşivi

li kılmak, akılcı, lâik ve demokratik bir eğitim sistemi kurmak için çalışmalara başlamıştır. 3 Mart 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün eğitim öğretim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde toplanarak devlet denetimi sağlanmış, medreseler kaldırılarak lâiklik yolunda önemli bir adım atılmıştır. Millet Mekteplerinden Halkevlerine kadar uzanan bir kültür seferberliği başlatılmıştır.[16] Birçok yabancı eğitim uzmanı çağrılmış ve eğitimin aksayan yönleri ve yapılması gerekenler konusunda rapor vermeleri istenmiştir.[17]

III. Eğitim Alanında Türk-Macar İşbirliği

T.C'nin kuruluş yıllarında Anadolu'daki yeni yapılanmanın her adımı Macaristan'da coşkuyla karşılanmıştır.[18] Atatürk'ün yarattığı yeni Türkiye, Türk halkının girdiği tarihî yol büyük ilgi uyandırmış[19], aramızdaki tarihî ve kültürel bağlar bu dönemde iyi ilişkilerin kurulmasını kolaylaştırmıştır.[20] Atatürk ve Macaristan Krallığı Naibi Amiral Horthy, Türk ve Macar milletlerinden söz ederken kardeş diye hitap etmişlerdir.[21] Atatürk ve dönemin ileri gelen devlet adamları ilkönce *"kardeş Macar ulusu"* ile yapılan sözleşmelerle, sevgi ve güven ile karşılıklı işbirliğine geçmeyi uygun görmüşler; Macar bilim adamları, uzmanlar Türkiye'ye davet edilmişler, diğer alanlarda olduğu gibi bu kişiler Türkiye'nin gelişmesinde yardımcı olmuşlardır.[22] Macar Başbakanı Gömbös'ün deyimi ile *"birbirlerine kan*

16 Çolak, a.g.m., s. 124-125.

17 Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)** Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Kültür Koleji Yayınları 4, İstanbul 1994, s. 355.

18 Tarık Demirkan, **Macar Turancıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 99, İstanbul, Haziran 2000, s. 53-55.

19 György Hazai, **Tarih Boyunca Macar- Türk Bağları**, Budapeşte, 1963, s. 34.

20 Melek Çolak, *"Atatürk Döneminde Kültürel, Siyasi ve Ekonomik Bakımdan Türk-Macar İlişkileri (1919-1938)"*, **Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, Güz 2000, s. 68 .

21 Bilal Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt:III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. XVII.

22 Vecdet Erkun, **Budapeşte'den Ankara'ya**, Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları, 1. Basım, Temmuz 1999, s.36-37; **Macaristan'dan Görüntüler ve Macar-Türk İlişkileri**, Macar Halk Cumhuriyeti Büyükelçiliği, Meteksan Limited Şti., Ankara 1984, s.9; **Yeni Macaristan,** Yayımlayan, Çeviren ve Düzenleyen: Ivan Boldiszar, Dunabia, Budapeşte 1943, s. 31; **Macar Basınında Mustafa Kemal Atatürk**, Çeviren ve Derleyen: Fethi Vecdet Erkun, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s.XVII, XVIII.

Levent Şahverdi Arşivi

ve kardeşlik bağları ile bağlı bulunan iki ulusun ekonomik ve kültürel alanda yapacağı birçok şeyler" uygulama alanına konulmuştur.[23]

1. Örgün Eğitim Alanında Türk-Macar İşbirliği

Cumhuriyetin ilk yıllarında Macar uzmanların etkisini gördüğümüz alanlardan biri meslekî ve teknik eğitimdir. Bölge Sanat Okullarından[24] İnşaat Usta Okullarına[25] Yapı Enstitülerinden[26], Teknik Öğretim Okullarına kadar[27] pek çok eğitim kurumunda Macar uzmanların çalıştırılması kararlaştırıldığı gibi, üniversite ve yüksek okullarda da bu kişilerden yararlanılmıştır.[28] I. Dünya Savaşı yıllarında Darülfünun-u Osmanî'de Etnoğrafya ve Macarca dersleri veren[29], Cumhuriyet döneminde de uzun yıllar Türkiye'de çalışan Gyula Mesaros[30]; jeoloji, hayvancılık ve meteoroloji alanlarında Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsün'de hizmet veren Locy Lajos, Well-

23 **BCA, (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)**, Fon Adı:30.10.0.0, **(Muamelat Genel Müdürlüğü)**, Yer Adı:232.567.2, Dosya: 421/64, Tarih: 5.6.1934 (Gömbös'ün Budapeşti Hirlap gazetesinde çıkan demeci)

24 **BCA**, Fon Adı: **Bakanlar Kurulu Kararları:** 30.18.01.02, 92.95.17, Dosya: 139-19, 28.9.1940, 30.18.01.02, 117.67.7, Dosya: 27-426, 25.11.1948.

25 **BCA,** 30.18.01.02, 89.108.17, Dosya: 242-241, 9.10.1939.
30.18.01.02, 51.4.6, Dosya: 242-161, 19.1.1935.
30.18.01.02, 87.55.7, Dosya: 241-142, 14.6.1939.
30.18.01.02, 95.64.16, Dosya: 88-297, 25.8.1941.
30.18.01.02, 93.111.20, Dosya: 242, 4.12.1940.

26 **BCA,** 30.18.01.02, 119.46.11, Dosya: 27-461, 13.6.1949.
30.18.01.02, 109.72.15, Dosya: 27-232, 6.12.1945.
30.18.01.02, 117.76.7, Dosya: 27-426, 25.11.1948.
30.18.01.02, 111.44.11, Dosya: 14-97, 18.6.1946.

27 **BCA,** 30.18.01.02, 112.70.11, Dosya: 27-298.

28 **BCA,** 30.18.01.02, 113.21.13, Dosya: 27-227, 17.3.1947.
30.18.01.02, 114.45.5, Dosya: 27-271, 28.6.1947.
30.18.01.02, 105.38.14, Dosya: 27-106, 10.6.1944.
30.18.01.02, 89.105.2, Dosya: 241-150, 27.10.1939.
30.18.01.02, 101.7.11, Dosya: 242-295, 3.2.1943.
30.18.01.02, 11635.13, Dosya: 27-393, 25.5.1948.
30.18.01.02, 12.42.10, Dosya:147-16, 21.6.1930.
30.18.01.02, 114.46.13, Dosya: 27-198, 30.6.1947.
30.10.0.0, 201.375.22, Dosya: 242-22, 16.2.1946.

29 **BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MV; (Meclis-i Vükela Mazbataları),** Dosya: 244, No: 66.

30 **BCA,** 30.18.01.02, 12.42.10, Dosya: 147-16, 21.6.1930; 114.46.13, Dosya: 27-198, 15.2.1950; Dosya: 27-198, 30.6.1947.

Levent Şahverdi Arşivi

mann Oszkar, Retly Antal[31]; Atatürk'ün 1935 yılında Dil-Tarih Coğrafya Fakültesinde Hungaroloji kürsüsünü kurdurduğu Lászlo Rásonyi bunlardan bir kaçıdır.[32]

Ayrıca birçok Türk genci de Macaristan'a öğrenim için gönderilmiştir.[33] İki dünya savaşı arasındaki devirde birçok Türk öğrencisi, öğrenimini Budapeşte Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü'nde tamamlamıştır. Ankara'daki Macar Filolojisi ve Yüksek Ziraat Enstitüsü öğrencileri de Debrecen Yaz Üniversitesinin devamlı misafirleri idiler.[34]

Macaristan'a gönderilen öğrencilerin çoğu tarım alanında Tarım Akademilerinde öğrenim görmüşlerdir*. Çünkü Macaristan'da yapılan ziraat Avrupanın en gelişmiş ziraat sistemiydi.[35] Debrecen Akademisinde üç yıllık eğitim görüp Türkiye'ye dönenler, Şeker Şirketi Anonim Ortaklığının kuruluşunda önemli görevler almışlardır. Eskişehir, Uşak Şeker Fabrikalarının bitki yetiştirme, ekim nöbeti, hayvancılık alanlarındaki uygulamaları Macar tarım tekniğine göre yürütülmüştür.[36] Atatürk döneminde Macaristan'a tarım öğrenimi için burslu gönderilen öğrencilerden biri olan ve Macar Kraliyeti József Nador Teknik Üniversitesi Tarım Fakültesi bitiren ve yem bitkileri, çayır-mera dalında Türkiye'de tek uzman olan Fethi Vecdet Erkun'da[37] yurda döndükten sonra Prof. Dr. Ömer Tarman ile birlikte Amerikan yardımıyla başlattıkları, özellikle yem bitkileri ve mera ıslah ça-

31 Fethi Vecdet Erkun, **Budapeşte'den Ankara'ya**, s.44-45.

32 Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993, s.89.

33 Öztürk, a.g.m., s.56.

34 Türk ilim yaşamında önemli yerleri olan birkaç isim: Prof. Dr. Hamit Zübeyr Koşay, Prof. Dr. Sami N. Özerdim, Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin, Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Şerif Baştav'dır. (Hazai, **a.g.e.**, s.29-30).

* Bu dönemde ziraatın değişik kollarında eğitim görmek üzere Macaristan'a gönderilen öğrenciler arasında 1936 yılında açılan sınavı kazanarak Budapeşte'ye gönderilip, Teknik Üniversitesinin Ziraat Mühendisliği bölümünü ilk yabancı ve Türk öğrenci olarak bitiren Vecdet Erkun'da vardır. (Vecdet Erkun, *"Atatürk Döneminde Tarım Politikası"*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XIV, Sayı:42, Kasım 1998, s.1192).

Erkun; yem bitkileri, çayır-mera dalında tek uzman olmuş, 1964 yılında B. M. Tarım ve Gıda Teşkilâtı Roma merkezinde uluslar arası uzman olarak görev yapmıştır. (Erkun, **Budapeşte'den Ankara'ya** ...,s.109) 1993 yılında Budapeşte Gödöllö Tarım Üniversitesinden Altın Diploma almış; 1996 yılında Macaristan Cumhuriyeti Büyükelçiliğinde Büyükelçi Dr. Kéry György tarafından 1596 sayılı beratla Macar Cumhuriyet Nişanı verilmiştir. (Erkun, **a.g.e.**, s.122-123).

35 Yozgat Milletvekili Tahsin Beyin ziraaat incelemesi için Macaristan'ı da içeren Avrupa gezisine dair Başbakan İsmet Paşaya sunduğu rapor (**BCA**, 30.10.0.0,200.362.8,Dosya:238-7,9.4.1929, s.9).

36 Erkun, a.g.m., s.192; **Budapeşte'den Ankara'ya...**, s. 40-41.

37 Erkun, a.g.m., s.109-113.

Levent Şahverdi Arşivi

lışmalarında köy orta malı meralarının ıslahında Macarların *Yeşil Kır (Zöld Mezö)* teşkilatının köy meraları ıslahı çalışmalarından yararlanmıştır.[38] 1933 yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulduktan sonra,[39] bu okulun fakültelerinden derece ile mezun olan öğrenciler Süreyya Aygün'ün başkanlığında Debrecen'de açılacak kurslara katılmak üzere;[40] Budapeşte-Gödöllö Çiftliğinde açılan arıcılık kurslarına da özellikle ziraat öğretmenlerinden oluşan gruplar Edirne'de açılacak Arıcılık kongresinde bilgi ve görgülerinden yararlanmak üzere gönderilmiştir.[41]

Bu dönemde tarımdan başka hukuk, tıp, edebiyat vb. diğer alanlarda da inceleme yapmak üzere öğrenci ve bilim adamları Macaristan'a gönderilmiştir.[42]

Türkiye'de köy kalkınması sorununa toplumsal ve ekonomik çözümlerle yaklaşımın sonunda ortaya çıkmış ve günün sosyo-politik koşullarına göre geliştirilmiş birer eğitim kurumu olan Köy Enstitülerinin[43] kurul-

---

38 **A.g.e.,** s.116-117.

39 Erkun , a.g.m. , s.1192.

40 **BCA,** 30.18.01.02; 84.79.9, Dosya: 238-453, Karar Sayısı: 2/9530 , Tarih: 6.9.1938; 77.69.1, Dosya: 221-48,Sayı : 2/7170 , Tarih: 27.7.1937.

41 Budapeşte-Gödöllö 1. Arıcılık Kursuna gönderilen stajyerler:
1. Lütfullah Gürkan, (Vize Ziraat Öğretmeni)
2. Lütfi Uyman, (Çorlu Ziraat Öğretmeni)
3. Tahir Erman, (Çanakkale Ziraat Müdürü)
4. İsmail Hakkı Arıcı, (Halkalı Ziraat Okulu Müdürü)
5. Hürrem Ünsalan, (Uzun Köprü Ziraat Öğretmeni)
6. Salih Zeki Çamlıca, (Trakya Genel Müfettişliğinde Ziraat Öğretmeni)

II. Arıcılık Kursuna gönderilen stajyerler:
1. Sezai Çakatay, (Pehlivan Köyü Öğretmeni)
2. Salih Arı, (Lüleburgaz Başöğretmeni)
3. Mustafa Çetinkaya, (Keşan Ziraat Öğretmeni)
4. Herant Gümüş, (Edirne Fidanlık Memuru)
5. Fehmi Pekçetin, (Mandara İstasyon Fen Memuru)
6. Kasım arıcan, (Edirne Eğitmenler Kursunda öğretmen)
7. İzzet Alamar, (Gezici Öğretmen) (**BCA,** 30.10.0.0, 200.363.14, Dosya: 238/30, Sayı:4512, 25.6.1938)

42 **BCA,** 30.18.01.02, Dosya: 238-403, 16.2.1938.
30.18.01.02, Dosya: 412-34, 29.8.1934, Sayı: 2/1196.
30.18.01.02, Dosya: 238-515, 7.7.1939, Sayı: 4102/12.
30.18.01.02,56.59.11, Dosya: 112-171, 11.7.1935, Sayı: 2/2975.
30.18.01.02, 47.59.17, Dosya: 412-34, 29.8.1934, Sayı: 2/1196.
30.18.01.02, 88.79.9, Dosya: 238-515, 5.8.1939, Sayı: 2/11724.

43 Necdet Ekinci, **Sanayileşme ve Uluslaşma Sürecinde Toprak Reformundan Köy Enstitülerine (1923-1950)**, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, I. Baskı, Ankara 1997, s.174.

Levent Şahverdi Arşivi

masında emeği geçen İsmail Hakkı Tonguç[44], Enstitülerin kurulması ile ilgili olarak incelemeler yapmak üzere yirmi gün süre ile Macaristan'a gitmiş, bu gezi sırasında Macar tarım ve sanat okullarında incelemeler yapmışlardır. Köy Enstitülerinin kurulmasında Macar köy okulları sisteminin etkisi olmuştur.[45] Amaçları köyün liderliğini yapacak köylü gençleri köyün ve köylünün isteklerine uygun olarak yetiştirmek olan Köy Enstitüleri[46], amaçları açısından, Macar Folklor biliminin en büyüklerinden biri olan, Macaristan'a XIII yüzyılda yerleşen Kumanların torunu Istvan Györffy'nin* köylü gençler için örgütlemeye başladığı halk öğrenci yurtlarına benzetilebilir. Özellikle Türk halkları arasında araştırmalar yapan Györffy, millî eğitimin herşeyden önce halktan çıkan aydınlara dayanması gerektiği kanısındaydı. Halk öğrenci yurtlarının ülkesel örgütlenmesi Györffy'nin en iyi öğrencilerinden biri tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak birkaç yıl faaliyet gösteren bu yurtlardan Györffy'nin hayallerine uygun olarak halk kökenli bir aydınlar kuşağı çıkmıştır.[47] Kültür derslerinin yanında ziraî ve teknik derslerin pratik olarak öğretildiği Köy Enstitülerinde[48] belirtildiği gibi Macar uzmanlardan yararlanılmıştır. Hasanoğlan Köy Enstitüsünde çalışan ustabaşılarından Macar uyruklu Sili Lajos, Gaspar Anyipal ve Gabel Mihaly'in on sekiz Köy Enstitüsünde çalıştırılmaları, Bakanlar Kurulunca 3/1256 sayı ve 21.7.1944 tarihli kararname ile kabul edilmiştir.[49]

---

44 Akyüz, **a.g.e.,** s. 338-339.

45 Erkun, **a.g.e.,** s. 42-43.

46 Ekinci, **a.g.e.,** s. 174.

* Vecdet Erkun, Sosyal Bilimlerle İlgili Tudomány Egyetem Üniversitesi'nin hocası olan Prof. Dr. Istv·n Györffy ile tanışarak O'nun köy araştırma ekibine katılarak Orta Macaristan'da Karcag ve diğer yöre köylerini sekiz on kişilik bir grup halinde beraberce dolaştıklarını; köy hayatını gözlemleyen öğrencilerin daha sonra anket formları doldurduklarını anlatmaktadır. (Erkun, **a.g.e.,** s.9-19).

47 Edit Tasnadi, *"Eski Kıpçakların Torunu Macar Bilim Adamı, István Györffy"*, **Türk Kültürü**, Sayı:386, Haziran 1995, s. 341-343.

48 Ekinci, **a.g.e.,** s.174; Akyüz, **a.g.m.**, s.340; Mevlüt Kaplan, **Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri**, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 2832, I. Baskı, Ankara 2002, s.117

49 Bu Ensititüler; Kepirtepe-Lüleburgaz, Arifiye-Kocaeli, Kızılçullu-İzmir, Savaştepe-Balıkesir, Gönen-İsparta, Aksu-Antalya, Çifteler-Eskişehir, Düziçi-Seyhan, Pazarören-Kayseri, Akpınar-Ladik, Beşikdüzü-Trabzon, Cılavuz-Kars, Akçadağ-Malatya, Göl-Kastamonu, İvriz-Konya, Yıldızeli-Sivas, Pulur-Erzurum, Dicle-Diyarbakır illerindedir. (**BCA,** 30.18.01.02, 106.52.20, Dosya: 28-10, 21.7.1944).

Levent Sahverdi Arşivi

Bekir Semerci bu ustalardan biri olan Sili Lajos'u şöyle anlatmaktadır:[50]

"İnşaat, demircilik ve marangozluk işlerinden çok iyi anlardı. Onunla okul, ahır, santral, köprü, öğretmen lojmanları, işlik, arılık ve kümesler yaptık. Çalışırken yaptığımız işleri hep gözetirdi. Harcın garımını, kerestenin santimini boşa verdirmezdi. Bize yaptığımız işi sevdirirdi."

2. Yaygın Eğitim Alanında Türk-Macar İşbirliği

Daha çok teknik eğitim alanında raporlar veren yabancı uzmanlardan Dr. Kühne[51], Latin harflerine geçilmesi aşamasında, 1926 yılında Türk eğitimi için verdiği raporda:[52]

"Okuyup yazma öğrenmek için oldukça uzun bir zaman harcanması gerektiği dikkat çekmiştir. Yazı tekniği yalnız öğretim meselesi olmayıp aynı zamanda birinci derecede bir uygarlık meselesidir. Türkler'de kendilerine oldukça yakın olan Macar ve Fin dillerinde yapıldığı gibi bir transkripsiyon kabul ederek hiç şüphesiz Batı uygarlığına katılmak işini kolaylaştırmış olurlar," diyordu.

Dr. Kühne'nin Macar alfabesine benzer bir alfabenin kabulünü önermesi üzerine[53], kısa bir zaman sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün Macar alfabesini incelemeye başladığı görülmektedir.[54] Türkiye Cumhuriyeti Lâtin alfabesine geçtikten sonra, yeni harflerin nasıl okutulduğunu görmek isteyen Macarlar, daha önce 1925 yılında İsviçre'nin Cenevre şehrinde toplanan Esperento Dil Kongresine T. C. Hükûmeti adına katılan Aydın Sanatlar Okulu Tarih-Coğrafya öğretmeni Mehmet Hulusi beyi, Budapeşte'de toplanacak olan, 45. Uluslararası Esperento Dil Kongresine davet etmişlerdir.[55] Türk harflerinin kabulünden kısa bir süre sonra Türkiye halkını okuryazar hale getirmek ve ona hayatın ana bilgilerini kazandırmak amacıyla

50 Bekir Semerci, **Türkiye'de İleri Atılımlar ve Köy Enstitüleri**, İstanbul 1989, s. 343.

51 Akyüz, **a.g.e.**, s. 335.

52 İlhan Başgöz, **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları/1454, II. Baskı, Ankara 1999, s. 114-119.

53 Başgöz, **a.g.e.**, s. 139.

54 **A.g.e.**, s. 114-119.

55 **BCA**, 30.10.0.0, 229.541.6, Dosya: 410-5, 1929.

Levent Şahverdi Arşivi

Millet Mektepleri teşkilâtı oluşturulmuş[56], Macaristan'da olduğu gibi okuma yazma bilmeyenler için A dershanesi, temel bilgiler için B dershanesi açılmıştır.[57]

Birer kültür kurumları olan Türk Ocakları ve daha sonra yerlerine kurulan Halkevlerinde Türk ve Macar yetkililer tarafından her iki ülkenin kültürüne dair pek çok konferans ve konserler verilmiş[58], Halkevleri Macar ressamlarının sergilerine ev sahipliği yaptığı gibi[59], kütüphaneleri de Macar bilim adamlarının eserlerine tanıklık etmiştir.[60]

Sonuç

XIX. yüzyıl sonunda gelişmeye başlayan Macar eğitimi I. Dünya Savaşının getirdiği olumsuz koşullarından etkilenmiş olmasına rağmen, savaş sonrası eğitim alanında önemli bir aşama kaydetmiştir. Macar eğitim sistemindeki bu gelişmeyi gören Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri; Macaristan ile eğitim alanında işbirliğine girmiştir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında üniversite ve yüksek okullarda olduğu gibi, özellikle meslekî ve teknik eğitim alanında pek çok Macar eğitim uzmanından yararlanılmıştır. Bu uzmanlar, Türk eğitiminin yeniden yapılanmasına katkıda bulunmuşlardır. Birçok Türk genci de, Macaristan'a öğrenim için gönderilmiştir.

56 Çolak, **a.g.e.,** s. 84-85.
57 Kaya, a.g.m., s. 169.
58 Çolak, a.g.m, s. 69.
59 **BCA,** 30.18.01.02, 28.37.13, Dosya: 150-40, 17.5.1932.
60 **BCA,** 490 / 01 (CHP Kataloğu), 877-477.1, 1938.

Levent Sahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

SİVAS TÜRK OCAĞI VE DERGİSİ: BİRLİK

Yrd. Doç. Dr. Serap TAŞDEMİR*

ÖZET

Türkiye'nin yakın tarihindeki önemli köşe taşlarından olan Türk Ocakları, milliyetçilik akımının bilinçlendirilmesinde önemli bir yere sahiptir. 12 Mart 1328 (25 Mart 1912) günü resmî olarak kurulan Türk Ocakları, Türk Yurdu Cemiyeti ve dergisini de bünyesine birleştirmiştir. Kuruluşundan itibaren Türk Ocaklarının sayısı hem İstanbul'da hem de diğer il merkezlerinde hızla artmıştır. Sivas Türk Ocağı şubesi 1923 yılında açılmış ve faaliyet göstermeye başlamıştır. 1923-1924 yılları arasında Birlik adlı dergiyi yayınlamıştır. Birlik dergisinde Sivas'ın sosyal ve kültürel yaşamıyla ilgili haberler ve yazılar yanında, ülkenin genel durumu ile ilgili yazılar da yayınlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türk Ocakları, Sivas Türk Ocağı, Birlik Dergisi, Türk, Milliyetçilik.

* Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

Levent Şahverdi Arşivi

JOURNAL OF SIVAS TURKISH ASSOCIATION: BİRLİK (UNITY)

ABSTRACT

Türk Ocakları (Foyers Turcs), one of the milestones in the recent history of Turkey, have played an important role for the movement of nationalism to get consciousness. Having been formally founded on March, 12 th in 1328 (25 March 1912). Türk Ocakları (Foyers Turcs) co-opted Türk Yurdu Cemiyeti and its periodical. The number of Foyers Turcs has gradually increased both in İstanbul and in the other city centers since its foundation. Sivas department of Foyers Turks was opened in 1923 and it has been functioning since then. It published the periodical Birlik between 1923-1924. Not only the news and articals dealing with the social and cultural life in Sivas, but also the articals about the general view of the country were published in this periodical.

Key Words

Foyers Turcs, Turk Ocakları, Sivas Foyers Turc, Birlik, Turk, Nationalism.

Levent Şahverdi Arşivi

XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan azınlıkların Fransız ihtilâlinden sonra Avrupa'da yayılmaya başlayan millîyetçilik akımlarının da etkisiyle devlete karşı bağımsızlık mücadelesine giriştikleri görülmüştür. Dış devletlerin de desteğiyle Avusturya-Macaristan, Bosna Hersek'i topraklarına katmış, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş ve Girit Yunanistan'a katılmıştır. Öte yandan, Arap ve Arnavut gibi Müslüman topluluklar da bu tür mücadelelere girişmiştir. Bu gelişmeler Osmanlı-Türk aydınlarında da Türk millîyetçiliğinin uyanmasına yol açmıştır. 19. yüzyıl sonundan itibaren kendini kültürel millîyetçilik şeklinde ifade eden Türkçü hareket, Balkan Savaşı ile birlikte siyasal bir akıma dönüşme sürecine girmiştir[1].

Türkiye'nin yakın tarihindeki kilometre taşlarından biri olan Türk Ocakları da, Osmanlı kozmopolit yapısı içinde çözülen ümmetçilik görüşünden sonra, tepkisel biçimde oluşan millîyetçilik akımının bilinçlendirilmesinde başrolü oynayan bir örgütlenme olmuştur[2]. Türk Derneği (1908), Türk Yurdu (1911), Türk Bilgi Derneği (1913) ve Türk Gücü Derneği (1914)gibi Türkçü derneklerden biri olan Türk Ocağı, II.Meşrutiyet Devri (1908-1923)'nin sağladığı hürriyet ortamında kurulan Türk millîyetçi kuruluşlarının en büyüğü, tanınmışı ve uzun ömürlüsüdür[3]. İstanbul'da 31 Mart' tan önce, kültürel amaçlı Türk Derneği kurulmuş, ama büyük bir ilgi yaratamamıştı. 1911 Ağustos ayında yine İstanbul'da Türk Yurdu Cemiyeti ve ondan altı ay sonra da örgütlenmesini tamamlayan Türk Ocağı kuruldu. 24 Kasım 1911'de, Türk Yurdu Derneği tarafından *"Türklüğe hizmet etmek, Türklere fayda dokundurmak"* amacıyla *"Türk Yurdu"* dergisi çıkarılmıştır. Türk ulusçuluğunun organı olarak, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda fikirler üreten bu dergi, Türk Ocağı'nın yayın organı haline dönüşmüştür[4].

---

1 Füsun Üstel, "Türk Ocakları", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,** Milliyetçilik, İstanbul, 2002, s. 263.

2 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: Meşrutiyet Dönemi I**, İstanbul, 1984, s. 443.

3 Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", **Belleten,** L/196-198 (1986), s.201.

4 Hüseyin Tuncer, Yücel Hacaloğlu ve Ragıp Memişoğlu, **Türk Ocakları Tarihi, Açıklamalı Kronoloji 1912-1997**, Ankara, 1998, s. 11.

Levent Sahverdi Arşivi

12 Mart 1328 (25 Mart 1912) günü resmi olarak kurulan Türk Ocakları, Türk Yurdu Cemiyeti ve dergisini de bünyesinde birleştirmiştir[5]. 20 Haziran 1911 yılında yapılan toplantıda esasları tespit edilen ve 1913 yılında İstanbul'da basımı yapılan Ocak tüzüğüne göre, derneğin kuruluş amacı, *" Türklerin millî terbiye ve ilmi, içtimai, iktisadi seviyelerinin terakkisi ve itilası ile Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmak"* dı. Asla politikaya karışmayacağı ve siyasi partilere hizmet etmeyeceğini belirten dernek, amaçlarına ulaşabilmek için *"okullar yaptıracak, kendi adını taşıyan kulüpler açacak, buralarda dersler, konferanslar, halka açık toplantılar düzenleyecek, kitaplar ve dergiler yayımlayacak, millî serveti korumak ve çoğaltmak maksadı ile millî iktisada ve ziraate yol gösterecek ve bu alandaki kuruluşların doğup yaşamalarına yardımcı olacaklar"*dı. Ancak bu karara rağmen kulüp açma düşüncesinden politikayla ilgilenebileceği kaygısıyla vazgeçilmiştir[6]. Türk Ocağı, kurulduğu günden itibaren II. Meşrutiyet döneminin kısır siyasî çekişmelerinden uzak, ülkenin birliği ve vatanın geleceği için çalışmayı amaç edinmiş bir dernektir.

Kuruluşundan itibaren Türk Ocakları'nın sayısı hem İstanbul'da hem de diğer il merkezlerinde hızla artmış; birçok ileri gelen edebî simalar harekete katılarak dergisinde yazı yazıp, ocağın kollarının eylemlerine de katkıda bulunmuşlardır[7]. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde çalışmaları aksayan Türk Ocakları, Cumhuriyetin ilân edilmeden hemen önceki günlerde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde örgütlenmeye başlamış[8] ve 1922 yılı sonuna kadar 19 Türk Ocağı açılmış, 1923 yılında açılan ocak sayısı 60'a, 1927 yılında 257'ye ve üye sayısı 30.000.'e ulaşmıştır[9]. Ancak, çalışma programlarında bir değişiklik yapılarak Pantürkist ülkü bir tarafa bırakılmaya çalışılıp Türkiye ile sınırlandırılmıştır[10]. Türk Ocakları, kon-

5 Tunaya, **a.g.e.,** s.434.

6 Akyüz, a.g.m., s.202-203.

7 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** Ankara, 1998, s.348.

8 Üstel, **a.g.e.,** s.264.

9 Dr. İbrahim Karaer, **Türk Ocakları'nın 90 Yıllık Yayın Faaliyetleri (1912-2002)**, Ankara, 2002, s.2.

10 François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri**, (Çev. Alev Er), Ankara,1986, s.107.; Hasan Ferit Cansever'in de belirttiği gibi Türk Ocaklarındaki millîyetçilik fikri Balkan Millîyetçiliğinden de tamamiyle farklı nitelikler taşıyordu. Hasan Ferit Cansever, "Türk Ocağı'nın Doğuşu Sebep ve Saikleri", **Türk Yurdu,** L/285 (Haziran, 1960), s.22.

Levent Şahverdi Arşivi

feranslar, müsamereler; ticaret, muhasebe, daktilo, biçki- dikiş kursları, sağlık, ziraat, yabancı dil dersleri; kütüphaneler[11] ve okuma salonları; sinema, müze, sergi, spor; Türk dilinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, millî ekonominin teşviki; köye ve köylüye yönelik faaliyetleri ile 1912-1931 yılları arasında Türk fikir hayatına ve toplum hayatına katkıda bulunmuştur[12] Rejimin merkezi Ankara olduktan sonra Türk Ocakları Atatürk'ün büyük yardımlarıyla Ankara'da yapılan ve açılışını İsmet İnönü' nün yaptığı yeni binasına taşınmıştır[13].

1927 yılında Ocak yasasında yaptığı değişiklikle Cumhuriyet Halk Partisi'nin denetimi altına giren Türk Ocakları'na devlet desteği ve denetimi artarak devam etmiştir[14]. Kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'in: *"Teessüs tarihinden beri ilmi sahada halkçılık ve millîyetçilik akidelerini neşir ve tamime sadakatle ve imanla çalışan ve bu yolda memnuniyeti mucib hizmetleri sebketmiş olan Türk Ocaklarının, aynı esasları siyasi ve tatbiki sahada tahakkuk ettiren fırkamla bütün manasıyla yek vücut olarak çalışmalarını münasip gördüm. Bu kararım ise, millî müessese hakkında duyduğum itimat ve emniyetin ifadesidir. Aynı cinsten olan kuvvetler müşterek gaye yolunda birleşmelidir."*[15] açıklamasından sonra olağanüstü bir toplantı yapan Türk Ocakları, Mustafa Kemal'in bu isteğine uyarak, Ocakların kapatılmasını ve bu kuruluşun tüm malvarlığının Cumhuriyet Halk Fırkası'na devredilmesini kararlaştırmıştır[16]. 10 Mayıs 1931 tarihinde topla-

---

11 1924 yılında toplanan Türk Ocakları Umumi Kongresi'nde (1. kurultay), söz alan Sivas delegesi Muttalip Bey, maarif Vekaleti tarafından yayınlanan telif ve tercüme eserlerden ocaklara birer tane gönderilmesini istemiş; Hamdullah Suphi Beyde Muttalip Beyin sözünü ettiği eserlerin ocaklara gönderildiğini söylemiştir. Bkz. İbrahim Karaer, **Türk Ocakları (1908-1931),** Ankara, 1992, s.147.

12 Karaer, a.g.e., s.2-3.

13 Feridun Kandemir, "Türk Ocakları", **Resimli Tarih Mecmuası,** VI/70 (Ekim, 1955), s.4105.

14 "Türk Ocakları, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın hars şubesidir. Fırka, millete mürebbilik yapacak; ilim, iktisat, siyaset ve güzel sanatlar gibi bütün hars sahalarında vatandaşları yetiştirmek için pişvalık edecektir. Ocaklar Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programlarını vatandaşlara izah etmekle asıl vazifelerini yapmış, mefkurelerine en büyük hizmeti ifa etmiş olurlar.Yasanızın üçüncü maddesinde bu cihet sarahaten ifade edilmiştir. Bu yol üzerinde milleti hemahenk olarak beraber yürütmekten ibarettir." **Hakimiyeti Milliye,** 5 Şubat 1931; Atatürk'ün Aydın Türk Ocağı'ndaki Konuşması için bkz: **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** II, s.300.

15 **A.g.e.,** III, s.130.

16 10 Nisan 1931 cumartesi günü Ankara'daki Genel Merkez binasında toplanan Türk Ocakları Kurultayında Türk Ocakları'nın Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılması ve bütün mallarının da ona devredilmesi kararı oy birliğiyle kabul edildi Kenan Akyüz, **a.g.m.,** s. 211.

Levent Şahverdi Arşivi

nan Cumhuriyet Halk Fırkası 3. Büyük Kongresi'nde Türk Ocakları kurultayınca alınan karar aynen kabul edilmiştir[17].

Türk Ocakları imparatorluktan millî devlete geçiş dönemi ile Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ve rejimin yerleşmesi aşamasında -özellikle Türklük bilincinin uyanmasında-, savundukları fikirler, yaptıkları faaliyetlerle toplum hayatına büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Sivas Türk Ocağı[18]

Sivas Türk Ocağı şubesi 1923 yılında açılmış ve faaliyet göstermeye başlamıştır[19]. Türk Ocağı'nın açıldığı gün olan 18 Mart tarihî bayram olarak ilân edilmiş ve her yıl kutlanmıştır[20]. 1341(1925) yılında oluşturulan idare heyetine Sivas Türk Ocağı Reisi: Sıhhiye Müdürü İsmail; Murahhas: Sığırcı Zade Hayri; Katib: Matbaa Müdürü Abdülkadir; Muhasip Veznedar: Muallim Selehaddin, A'za: İlk tedrisat Müfettişi Hikmet, Numune Hastanesi Emraz-ı Dahiliye Mütehassısı Fazıl, Tüccardan Ömer Adil Beyler seçilmiştir[21].

Türk Ocaklarının ikinci dönemine ait (Ekim 1922-10 Nisan 1931) birinci kurultayına (23 Nisan 1924) Sivas Türk Ocağı'nı temsilen nüfus müdür-i umumisi Muttalib Bey katılmıştır. Sivas Mebusu Halis Turgut Bey ise Sarıkamış Türk Ocağı adına katılmıştır[22]. 1927 yılındaki kurultaya ise Sivas Türk Ocağı adına Rıza Bey, Şarkışla Türk Ocağı adına Abdülmuttalip Bey katılmıştır[23].1928 yılında Abdülmuttalip Bey Sivas Türk Ocağı'nı, Mühendis Hamit ise Şarkışla Türk Ocağı'nı temsil etmiştir[24].

Merkez Heyeti 1928 yılı bütçesinde Şark Mıntıkası, Garp Mıntıkası, Şimal Mıntıkası, Cenup Mıntıkası ve Merkez Mıntıkası olmak üzere beş

---

17 **C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre (10- 18 Mayıs 1931) Zabıtları**, İstanbul, 1931, s.279-280.

18 Sivas Türk Ocağı çalışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Serap Taşdemir, "Atatürk Dönemi Sivas'da Kültür Kurumları", **Sivas Kongresi I. Uluslararası Sempozyumu** (2-4 Eylül 2002 Sivas), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Sivas, 2002, ss.157-170.

19Tuncer, a.g.e., s108.Ancak, Dr. Hasan Tahsin Sivas Türk Ocağı şubesinin açılış tarihini 1920 yılı olarak vermiştir. **"Sivasta Türk Ocağı 1336 senesinde teessüs etmiştir."** Tahsin, **a.g.e.,** s.238.

20 Sivas, 15 Mart 1926.

21 Tuncer, **a.g.e.,** s.151.

22 **A.g.e.,** s.116.

23 **A.g.e.,** s.214.

24 **A.g.e.,** s.244.

Levent Şahverdi Arşivi

mıntıkada müfettişlikler ihdas etmiş, Sivas Türk Ocağı Merkez mıntıkasında yer almıştır[25].

20 şubat 1928'den sonra Merkeze 141 ocağın bütçesi yollanmıştır. Buna göre Sivas Türk Ocağı'nın 1927 bütçesi 4.700, 1928 bütçesi 7.760 lira; Divrik Türk Ocağının 1927 bütçesi 60 ve 1928 bütçesi 3.600 lira ve Şehr-i Kışla (Şarkışla) Türk Ocağı'nın 1927 bütçesi 1.073 lira ve 1928 bütçesi 1.008 liradır[26].

Türk Ocakları'nda eğitim ve araştırmaya verilen önemin sonucu başta genel merkez olmak üzere kütüphaneler oluşturulmuştur. Bu kütüphaneler, halk kütüphanesi görevini üstlenmiş; ocaklıların ve halkın aydınlanmasına katkıda bulunmuştur. Sivas Türk Ocağı da gazete ve mecmua sağlayarak oluşturduğu kütüphaneyi halkın hizmetine sunmuştur[27].

Belirli zamanlarda yaptığı konser ve müsamerelerle kendine gelir elde eden Türk Ocağı[28]; hazırladığı müsamereleri sadece Sivas ilinde değil, ilçelerde de sunmuştur[29].

Sivas Türk Ocağı'nda millî, iktisadî, içtimaî ve sıhhî konularda verilen konferanslarla halkın aydınlatılmasına çalışılmıştır[30]. Kadın Ocaklılar tarafından verilen ve büyük bir ilgiyle karşılaşılan konferans konularından bazıları şu şekildedir: Muallim Emine Hanım " Terbiye", Muallim Mebrure Hanım " Finlandiya Türkleri", Muallim Mevhibe Hanım "İçtimaî Hayatta Kadın"[31]. Sivas'ı ziyaret eden Darülfünun heyetlerince de Ocaklarda konferans verilmiştir[32]. Konferanslar dışında, Ocaklıların hem eğitilmesi hem de boş zamanlarının değerlendirilmesi için muhasebe, münazara ve temsiller de verilmiştir.

---

25 Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer, **a.g.e.,** s.246.

26 Tuncer, **a.g.e.,** s.289-290.

27 Dr. İbrahim Karaer. **Türk Ocakları (1912-1931)**, Ankara, 1992. s.146.

28 Tuncer, **a.g.e.,** s.289.

29 Sivas Türk Ocağı, Hafik'te verdiği müsamerede "canavar" piyesini temsil etmiş, temsilden sonra konuşmalar yapılmıştır. Karaer, **a.g.e.,** s.94.

30 **A.g.e.,** s.87.

31 **A.g.e.,** s.88.

32 **A.g.e.,** s.86.

Levent Şahverdi Arşivi

Ocağın 200 kadar üyesi bulunmakta ve Halkın sağlığı için açılan polikliniкte, sağlanan doktor vasıtasıyla ücretsiz tedavi hizmeti sunulmuştur[33].

Okumakta olan öğrencilere yardım ederek okumaları sağlanmıştır[34]. Biri Tıp Fakültesinde, diğeri Askerî Tıp Fakültesi'nde iki öğrenciye burs verilmiştir[35]. Sivas ve Şarkışla Türk Ocakları'nda bir veya birden çok derslıaneli kurslar açılmıştır[36]. Suşehri Türk Ocağı'nda, Kaymakam tarafından Fransızca dersler verilmiştir[37]. 1928 yılında harf inkılabı yapılınca Türk Ocakları da yeni harflerin öğrenilmesi konusunda çalışmalar yapmıştır. Şarkışla Türk Ocağı Şubesi de eğitim seferberliğine ocak binası uygun olmadığı için okulda geceleri ders vermek suretiyle bir kurs açarak katılmıştır[38]. Aynı kurslar 8 Eylül 1928'de alınan bir tamim doğrultusunda Divrik ve Sivas Türk Ocağı'nda da açılmıştır[39].

Uzun kış gecelerini de dikkate alan Ocak, zaman zaman geceleri de açık kalmış[40], oluşturulan musiki heyeti de on beş günde bir Ocakta konser vermiştir[41]. Şubat ayının ikinci Cuma gününden itibaren resmî tatil olarak kabul edilmesi sonucu Sivas Türk Ocağı yetkilileri Cuma günleri *"sıhhi, içtimai, ahlaki musahabeler, edebi fenni muhazaralar, umumi sohbetler"* düzenlemişlerdir. Bu haber derginin " Hafta Musahabesi" sütünunda halka duyurulmuştur[42].

Türk Ocakları, İzmir depreminde zarar görenlere, müsamereler ve diğer şekilde topladıkları paralarla yardımcı olmuşlardır. Şarkışla Türk Ocağı

---

33 "Ocakta muayene: Fakir halk meccanen muayene ettirmek üzere Türk Ocağı'nda bir muayene küşad edilmiştir." **Birlik,** Sayı :16(29 Ce.1341 / 2 Ks. 1340/ 2 Oc. 1924), s.8.

34 "Ocağımız aziz memleketimizin fikir hayatını, İsmet Paşa Numune Mektebinde serbest dersler küşad etmiş ve her gün alaturka ondan- onbire kadar bervech-i ait program tahtında ifa tedrisat eylemiştir. Cumartesi edebiyat tarihi, Sultani edebiyat muallimi...Pazar: Türk tarihi, temyiz azasından...Pazartesi: terbiye dersleri, maarif müdürü...Salı: Edebiyat nazariyeleri, Sultani Türkçe muallimi...Çarşamba: İktisat, Sultani Fransızca muallimi..Perşembe: sıhhi dersler, doktor.... **Birlik,** Sayı: 1 (10 Zh. 1341 / 23 Tm. 1339 / 23 tm. 1923), s.8.

35 Tahsin, **a.g.e.,** s.238

36 Karaer, **a.g.e.,** s75.

37 Tuncer, **a.g.e.,** s.195.

38 **A.g.e.,** s.260.

39 **A.g.e,** s.264-271.

40 **Kızılırmak,** 28 Eylül 1925.

41 **Duygu ve Düşünce 4** (15 Mart 1927), s.12.

42 Doğan, " Cuma Tatil Olacak", **Birlik**, Sayı:21(17 Mt. 1340/ 17 Mt.1924)),s.1-2.

Levent Şahverdi Arşivi

da Akçaabat, Zile, Keşan, Giresun ve Eskişehir Türk Ocaklarıyla birlikte Hilal-i Ahmer'le işbirliği yaparak İzmirlilere maddi destekte bulunmuştur[43].

Ankara Türk Ocağı'na emvali metrukeden (terkedilmiş mal) bina tahsis edildiği gibi Sivas Türk Ocağı'na da bedeli mukabilinde emvali metrukeden bina temin edilmiştir[44]. Türk Ocaklarından Halkevlerine devredilen ocak binaları ve emvali gayri menkullerin arasında Sivas ilinde tahmini 5000,00 lira değerinde bir adet hane; Darende ilçesinde 750,00 lira değerinde bina ile arsası (Halkevi olmuştur) ve 700,00 lira değerinde hane(bahçesi var); Şarkışla ilçesinde 2000,00 lira değerinde bina(altında iki dükkan var; Fırka ve halkevi olmuştur) vardır[45].

Türk Ocağı, merkezden başka ilçelerde de şubeler açmış ve buralarda da en az merkez kadar hararetle çalışmıştır[46]. 1931 yılına gelindiğinde hizmet veren Türk Ocakları listesinde Sivas, Şarkışla ve Zara Türk Ocaklarının adı geçmektedir[47].

Sivas Türk Ocağı Dergisi: Birlik

Sivas Türk Ocağı şubesi, 1923-1924 yılları arasında haftalık olarak Birlik dergisini yayınlamıştır. İlk sayısı 23 Temmuz 1339 (23 Temmuz 1923) tarihinde yayınlanmıştır[48]. İmtiyaz sahibi ve mesul müdürlüğünü

---

43 Tuncer, **a.g.e.,** s. 251.

44 Karaer, **a.g.e.,** s. 24-25. Ankara Türk Ocağı'na emvali metrukeden (terkedilmiş mallardan) bina temini için aralık 1923'de 164 mebus tarafından imzalanarak TBMM Başkanlığı'na verilen bir takrirde şu görüşlere yer verilmiştir: ...Ankara Türk Ocağı'na emvali metrukeden (terkedilmiş mal) bina tahsis edildiği gibi Adana, Alaşehir, Akşehir, Antalya, Ayvalık, Artvin, ...Sivas, Susurluk, Söke, Soma, Sandıklı, Tosya, Tarsus, Tire...Yenişehir Türk Ocakları'na da bedeli mukabilinde emvali metrukeden binalar temin edilmiştir.

45 Tuncer, **a.g.e.,** s. 399.

46 "Zara'da Türk Ocağı resm-i küşadı 6 Kanun-i Sani 1926 Çarşamba günü yapıldı." **Kızılırmak,** 4 Mart 1926; "Aziziye Türk Ocağı, 18 Teşrin-i Evvel sene 1341 Pazar günü pek büyük tezahürat ile küşat edildi. **Kızılırmak,** 29 Teşrin-i Evvel 1925.

"Yenihan gençleri kazada bir Türk Ocağı teşebbüs etmiş. **Kızılırmak**, 10 Kanun-ı Evvel 1925.

"Gürün Türk Ocağı 13 Mart 1926'da açıldı.

"Türk Ocakları 1930 Kurultayı'na arz edilen raporlardan anlaşıldığına göre,1928-1930 döneminde Suşehri, Kırıkkale, Adilcevaz, Refahiye vb. yerlerde dokuz Türk Ocağı daha açılmıştır. Hüseyin Tuncer, **a.g.e.,** s.277.

47 Tuncer, **a.g.e.,** s.380.

48 Mehmet Nazif'in Mes'ul Müdürlüğünü yaptığı bu gazetenin, 6 Ağustos 1923 tarihli 3. sayısı ve 1924 yılına ait 16. sayısı Millî Kütüphanede; Derginin 1-21 arasındaki tüm sayılarının fotokopileri ise sayın Prof.Dr. Nazım Hikmet Polat'ın özel kütüphanesinde mevcuttur. Katkıları için sayın Polat'a teşekkür ederim.

Levent Sahverdi Arşivi

Mehmet Nazif'in[49] yaptığı mecmuanın ilk sayısında şu bilgiler yer almaktadır: *"Birlik: Türk Ocağı' nın Haftalık Mecmuası'dır. idare mahalli Türk Ocağında hususi idare. Mecmuanın seneliği 220, altı aylığı 130 kuruştur.Nüshası beş kuruştur. Millet ve memlekete faydalı yazılar kabul edilir.Basım yeri Sivas Vilayet Matbaasıdır[50]"*. Bu ibare derginin her sayısında belirtilmiştir. Dergi ücretinin düşük olmasına rağmen(Cenab Muhiddin'in ifadesiyle bir kundura boyama parası) ilk sayısının sadece 35 nüsha satılması "Haftanın Musahabesi" sütununda eleştirilmiştir[51].

Dergi, 18. sayı dahil Sivas Vilâyet Matbaası'nda basılmış, matbaanın bir yangın sonucu kullanılamaz hale gelmesinden s[illegible], Samsun Hilal Matbaası'nda basımına devam edilmiştir. Samsun' da basılan sayıların teknik seviyesi ve düzenlemesi Sivas ilindeki sayılara oranla hayli düşüktür. Sivas Vilayet Matbaası'nın yanması, Samsun'da basılan 19. sayıdaki "Hafta Musahabesi" bölümünde yer almış, yine aynı sayıda yer alan "Sivas Matbaası" başlıklı imzasız yazıda da bu konu incelenmiştir[52]. Mecmua 21. sayıdan sonra - farklı bir ilde çıkmanın getirdiği güçlükleri de eklersek- yayın hayatına son vermiştir.

Derginin ikinci sayısında çıkış amacı ve yaşadığı zorluklar şu şekilde açıklanmıştır: *"Sivas Türk Ocağı'nın bir mecmuası olsun dedik ve şu "Birlik" i çıkarmaya başladık. Kağıdın fenalığından, münderecatının azlığına kadar mecmuamızın bütün kusurlarını pekala biliriz. Bu, ne mecmuanın nasıl çıkarılacağını bilmemekten, ne ihmalcilikten ne de beceriksizlikten ileri gelmektedir. İçimizde öteden beri kalemiyle tanınmış gençler var. Yalnız şimdilik bundan daha iyisini burada vücuda getirmek imkansızdır. Fakat yazan okuyana, okuyan yazana dayak olursa her gün biraz daha iyi olmak şartıyla Sivas'ın da güzel bir mecmuası elbette olur[53]."*

---

49 Mecmuanın 20. sayısındaki " Haftanın İzleri" sütununda bulunan "müdür-i mesulümüz" başlıklı haberde 20. sayıdan itibaren Mehmet Nazif'in işlerinin yoğun olmasından dolayı mesul müdürlüğünü tüccardan Karapolat- zade İsmet Beyin yapacağı belirtilmiştir.

50 **Birlik**, Sayı:1 (10 Zh.1341 / 23 Tm.1339 / 23 Tm. 1923), s. 1.

51 Cenab Muhittin (Kozanoğlu)," Otuz Beş Nüsha", **Birlik,** Sayı: 2 (17 Zh.1341 / 30 Tm. 1339/ 30 Tm 1923), s. 1-2.

52 **Birlik**, Sayı: 19 (2 Mt. 1340 / 2 Mt. 1924), s. 1.

53 **Birlik**, Sayı: 2 (17 Zh.1341 / 30 Tm. 1339/ 30 Tm 1923), s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

Sivas Türk Ocağı'nın haftalık mecmuası olarak çıkan dergide haftanın musahabesi, içtimaiyat, edebiyat, yeni istidatlar, talim ve terbiye, tefrika, haftanın izleri gibi konu başlıkları altında çeşitli yazılar yazılmıştır.

Sekiz sayfadan oluşan bu dergide, Sivas'ın seçkin öğretmen ve yazarlarının yazdığı görülmektedir. Bunlardan bazıları: Eflatun Cem, Osman Nuri, Cenab Muhiddin, Ahmet Ruhi, Abdülkadir, Gazi İlhan, Atıf İlhan, Ömer Bedrettin, Doktor Tahir, Emine Samiye Hanım, Fuat Gündüz Alp'dir.

Birlik dergisinde sayıları fazla olmamakla birlikte fotoğraflara da yer verilmiştir. Birlik dergisi, birinci sayısında Mustafa Kemal'in kalpaklı bir fotoğrafını[54]; üçüncü sayısında *"Sivas'a teşrif buyuran muhterem Heyet-i Vekiliye Reisi Rauf Beyefendi Hazretleri"* açıklaması ile Rauf (Orbay'ın)[55]; Beşinci sayısında *"Lisenin tarihi salonunda"* başlıklı yazının ortasında Kazım Karabekir Paşa'nın fotoğrafını[56]; Dokuzuncu sayısında ise Sivas Türk Ocağı Başkanı Osman Nuri Bey'in fotoğrafını yayınlamıştır[57].

Derginin her sayısın ilk sayfası *"Hafta Muhasebesi"* ne ayrılmıştır. Konu başlıklarından bazılarını verecek olursak: *"Anlaşma ve Birleşme İhtiyacı"*, *"Asri Terbiye İhtiyacı"*, *"Mekteplerimizde Müsbet ve Menfi Terbiyecilik"*, *"Eski (Osmanlı İstiklali) ile Yeni (Türkiye İstiklali) Hakkında Bir Mukayese"*, *"Yine O Ses"*, *"Anadolu'da Türk Ocağı"*, *"Sivas ve Kadınlık"*, *"Büyüklerimiz ve Gençler"*.....Konu başlıklarından da anlaşılacağı gibi sadece Türk Ocağı mensupları değil, tüm Sivas halkını ilgilendirecek konuların seçilmesine özen gösterilmiştir.

Dergideki bir diğer sütun başlığı "Yeni İstidatlar" adını taşımaktadır. Bu sütunda Ömer Bedrettin (Uşaklı), Gazi İlhan, Atıf İlhan, Talat, Reşat gibi yetenekli gençlerin şiirlerine yer verilmiştir. Aralıklarla onuncu sayıya kadar devam eden bu sütun, 10. sayıdan sonra kaldırılmıştır.

Birlik dergisinin 10. sayısından itibaren *"Nefis Sanatlar"* başlığıyla yeni bir sütun açılmıştır. Bu sütuna 13. sayıdan sonra ara verilmiş; 17. sa-

54 **Birlik,** Sayı:1 (10 Zh.1341 / 23 Tm.1339 / 23 Tm. 1923),s. 2.
55 **Birlik,** Sayı :3 (27 Hz.1341 / 6 Ağ. 1339 / 6 Ağ. 1923) ,s. 4.
56 **Birlik,** Sayı: 5 (19 Sf. 1341 / 1 Te. 1339 / 1 Ek. 1923), s. 4.
57 **Birlik,** Sayı :9 (2 Ra. 1341 / 12 Ts 1339 / 12 Ka. 1923), s. 4.

Levent Sahverdi Arşivi

yıda *"Müntehabat"* başlığıyla yayınlanmış ve bu sayıdan sonra tekrar yayından kaldırılmıştır. Abdülhak Hamit'den Rıza Tevfik'e, Tevfik Fikret'den Fuzuli ve Nedim'e kadar pek çok şairin şiirlerinden seçilen parçalara bu sütunda yer verilmiştir.

Genellikle son sayfada yer alan *"Haftanın İzleri"* sütunu, derginin haber ağırlıklı bölümüdür. Sadece Sivas Vilayet Matbaası'nın yanması üzerine Samsun'da çıkarılan 19. sayıda yer almamış, diğer sayıların tamamında bulunmuştur. İçerik olarak gerek Sivas Türk Ocağı gerekse derginin kendisiyle ilgili haberler, ilan ve açık mektup tarzında yazılara yer verilmiştir. Ocağın çalışmaları ya da idare heyetinin aldığı kararlar bu sayfa aracılığıyla kamuoyuna duyurulmuştur. Örneğin, derginin kalitesinin artmasına yönelik bir çalışma, *"Tahrir Heyeti"* başlığıyla *"Türk Ocağı mecmuasının muntazaman intişarını temin ve yazılarının halkın istifadesini mucip olacak bir şekle ifrağ için bir tahrir heyeti teşkil etmiş ve bu nüshadan itibaren heyet faaliyete başlamıştır."*[58] şeklinde bu sütunda verilmiştir.

Birlik dergisinde Atatürk'ün kalpaklı bir fotoğrafı ile Paşa'nın Sivas Türk Ocağı'nın açılış merasimine gönderdiği telgraf yayınlanır. *"Aziz halas-karımız Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sivas Türk Ocağı'na büyüklüklerinin yüksek bir nişanesi olarak çektikleri telgraf sureti"* açıklamasıyla verilen telgraf şu şekildedir: "Sivas Türk Ocağı Riyasetine *Türk Ocağı'nın güşad vesilesiyle hakkımda izhar olunan hissiyat-ı merbutiyetkariye teşekkür eder; ocağınızın millî inkişafa nafi hizmetler ifasına muvaffakiyetini temenni ile cümleye selam eylerim efendim."*

Derginin ikinci sayısında verilen bir haberde ise *"Emsalsiz büyüklüklerini her vesile ile izhar buyuran kıymetli Gazimiz ve aziz halaskarımız Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Ocağımıza ikiyüz lira teberru etmişlerdir. Ocağın minnet ve şükran hislerini arz eylemek üzre zat-ı devletlerine heyet-i idare tarafından teşekkür telgrafı keşide edilmiştir*[59]*."* denilerek Mustafa Kemal Paşa'nın ocağa yaptığı yardımdan bahsedilir.

---

58 "Birlik'in Tahrir Heyeti", **Birlik,** Sayı:7 (18 Re. 1341/ 29 Te. 1339/ 29 Ekim 1923), s. 8.

59 "Kıymetli Bir Teberru", **Birlik,** Sayı:2 (17 Hz. 1341/ 30 Tm. 1339 / 30 tm. 1923), s. 8.

Levent Şahverdi Arşivi

Birlik dergisi, ilk iki sayısındaki bu yayınlarından sonra Mustafa Kemal veya dönemin siyasi iktidarı ile ilgili yazılara müstakil olarak yer ayırmamıştır. Ancak zaman zaman bazı yazıların içinde Mustafa Kemal ve yönetimle ilgili olarak diğer basın organlarında da görülen "Halaskarımız" vb. sözler yer almaktadır.

Birlik dergisinde Sivas'ın sosyal ve kültürel yaşamıyla ilgili haber ve yazılar yanında ülkenin genel durumu ile ilgili yazılar da dikkati çekmiştir. On yıldan fazla süren savaşlar sonucu ülke nüfusunun azalması Birlik dergisinde de incelenmiştir. Doktor Arif Bey *"Nüfus Meselesi"* başlıklı yazısında ülkemizdeki nüfusun azlığından bahsederek, görüşlerini şu şekilde açıklıyor: *"Bugün İstanbul'dan Erzurum'a kadar uzanan Anadolu'nun dağları, yaylaları büyük tenhalık içinde bulunmaktadır. Bilhassa Umumi Harpten sonra azlık daha bariz surette nazara çarpmaktadır...Millî hududun sekiz milyonluk nüfusu, vasi bir sahaya yayılmıştır. Kilometre murabbaı başına bizde Belçika'dakinden on misli az nüfus isabet etmektedir. Binaen-aleyh bizim için ciddi bir surette nüfus meselesiyle uğraşmak ve bilhassa millî bir nüfus siyaseti takip etmek ıztırar ve suziş olur*[60]." Aynı konuda Abdülkadir imzasıyla kaleme alınmış bir başka makale de *"Teksir-i Nüfus"* başlığını taşımaktadır.

O günkü Sivas'ın kültür yapısı ile ilgili bilgilere de yine bu sütunlardan ulaşabiliriz. Örneğin Selahaddin Demiralp *"Sivas'taki Cemiyetler"* başlıklı yazısında: *"Türk elinin büyük oğlu ve büyük çalışıcısı Rauf Beyefendi hazretleri'nin şereflerine verilen çay ziyafetleri bilhassa Türkçü gençlerin memleketin her kısım hulletine karşı derin bir hissi hürmet ve muhabbetle mütehassıs olduklarını irae etti. Ziyafette Müdafaa-i Hukuk,Esnaf Cemiyeti ve Tekaut Cemiyeti'ni temsil eden zevat-ı muhtereme de bulunuyorlardı. Bu birlik ne tatlı ve memleketin atisini kutlulayan ne beşaretli birlik idi. Yakında ihtiyat Zabitleri Cemiyeti'nin bir şubesinin de terhis olunup memleketlerine avdet eden ihtiyat zabiti arkadaşlarımız tarafından güşad edileceği söyleniyor ne ala*[61]" sözleriyle dernekler hakkın-

60 Doktor Arif, "Nüfus Meselesi", **Birlik,** Sayı: 2 (17 Zh. 1341 / 30 Tm. 1339 / 30 Temmuz 1923), s. 2.

61 Selahaddin Demiralp, "Sivas'taki Cemiyetler", **Birlik,** Sayı: 4 (13 Sf. 1341 / 24 Ey. 1339 / 24 Ey. 1923), s. 3-4.

Levent Sahverdi Arşivi

da bilgi vermektedir.Bu düşünceler yanında Sivas'daki Cemiyetlerin faydalarından, bir "cemiyetler birliği" kurulmasının gerektiğinden ve Sivas Türk Ocağı'ndan da bahsetmiştir.

Sivas'da kurulan derneklerden birisi olan İhtiyat Zabitleri Cemiyeti bir dönem ocak binasına nakledilmiş, bu konu ve dernekle ilgili diğer haberler Birlik dergisinde haber olarak verilmiştir[62].

Sivas'da kurulan bir diğer dernek olan *"Muallim ve Muallimeler Derneği"* nin Heyet-i idaresini seçmek için yaptığı toplantıyla ilgili haberler de *"Haftanın İzleri"* sütununda yer almıştır[63].

"Himaye-i Etfal" adlı yazıda ise Millî mücadele yıllarında fakrü zaruret içine düşen ailelerin çocuklarının eğitimine katkıda bulunmak için kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti hakkında ve bu cemiyete yardım edilmesi gerektiği açıklanmıştır[64].

Birlik dergisi, genel görünüm olarak edebiyat dergisi olmaktan uzaktır. Yayın hayatı boyunca eğitimle ilgili yazılara ağırlık verdiği görülür. Bunda Osman Nuri, Eflatun Cem, Cenab Muhiddin gibi isimlerin eğitim camiasından olmalarının da etkisi vardır.

Birlik dergisinde eğitimle ilgili yazılar arasında en önemlisi Muallim Fuat Gündüzalp'in kaleme aldığı ve derginin 7. sayısında başlayıp son sayısına kadar tefrika edilen "Talim ve Terbiye Teşkilatında Buhran" başlıklı yazıdır. Bunun dışında gerek "Haftanın İzleri" sütununda gerekse diğer bölümünde yazılan yazı ve haberlerden Sivas'ta eğitim hayatıyla ilgili ayrıntılı haber ve bilgilere ulaşmamız mümkündür[65].

---

62 **Birlik**, Sayı: 6 (13 Re.1341 / 24 Te.1339 / 24 Ek. 1923), s.8.; Yine " Dört aylık mesai ve hesabatı heyet-i umumiyeye arz ve izah etmek" ve yeni Heyet-i İdare ile Divan-ı Heyet üyelerini seçmek üzere toplanan İhtiyat Zabitleri Cemiyeti'nin yaptığı toplantı ve sonuçlarla ilgili haberler de haftanın izleri sütununda yer almıştır. **Birlik,** Sayı: 14 (9 Ce. 1341 / 17 Ke.1339 / 17 Ar. 1923), s. 8.

63 **Birlik**, Sayı: 17 (6 Ca.1341 / 14 Ks. 1340 / 14 Oc. 1924), s. 8.

64 Abdülkadir, " Himaye-i Etfal", **Birlik**, Sayı: 19 (2 Mt. 1340 / 2 Mt. 1924), s. 3-5.

65 Saadet Türkan, " Çocukların Huylarını Islah Çareleri", **Birlik**, Sayı 12,s.7-8; Tayyar, " Çocuk Bankası", **Birlik**, Sayı: 20, ss.7-8 ; Başka illere tayin edilen ve/veya Sivas'a ataması yapılan öğretmen ve yöneticilerle ilgili haberler; Serbest dersler ve gece dersleri verileceği; okullar arasında yapılan bilgi yarışmaları; Vilâyet Meclisi Umumisi'nin idadi mekteplerinden bazılarının kapatılmasıyla ilgili alınan karar haberleri vb.derginin değişik sayılarında yer almıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Gerek Meşrutiyet dönemi gerekse Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitimle ilgili en büyük problemlerden birisi de öğretmen maaşlarının zamanında ödenememesidir. Sivas ilinde de bu problem yaşanmış ve dergiye konuyla ilgili haberler yansımıştır[66].

"Sokaklarımız" adlı başka bir yazıda ise Sivas'ın modern bir çehreye kavuşması için yapılanlar anlatılmaktadır: *"Sene geçmez ki belediyemiz şehrin muhtelif semtlerindeki sokakların kaldırım ve çamurlarını tamir, ıslah ve tecdit için bütçesinden mühim bir yekun ayırmasın*[67]". Bu sözlerin devamında belediyenin bu konuda yaptığı çalışmalarla şehircilik konusunda yapması gereken diğer işler de anlatılmıştır.

"Büyüklerimiz ve Gençler" adlı yazıda Fırka Kumandanı Kazım Paşa'nın Ocağı ziyareti ve bu ziyareti sırasında yapılan sohbetin gençler üzerindeki etkisi anlatılmıştır[68]. "Fuhuş ve Gençlerimiz" adlı hafta muhasebesinde ise Sivas'ta fuhuşun sosyal yapıyı sarsacak bir duruma geldiği, doğuracağı kötü sonuçlar ve bunu önlemek için acilen tedbir alınması dile getirilmiştir[69].

Türk Ocaklarında sportif faaliyetlere önem verilmekte, bu tür faaliyetlerin yeni yetişen nesiller için gerekli olduğu düşünülmüştür. Cemal Naci'de *"İdman ve Biz"* adlı yazısında ülkemizde muhtelif spor dallarına önem verilmesi gerektiğini belirterek Sivas Türk Ocağı'nda da bir spor encümeni oluşturulmasının yararları üzerinde durmuştur[70].

"Sivas ve Kadınlık" adlı yazıda ise Sivas'ta ve Türkiye'de kadınların sosyal hayata katkılarının önemi üzerinde durulmuştur[71].

---

66 20. sayıda İptidai mektep muallimlerinin birikmiş maaşlarının verilmesi için merkezden onbeş bin lira geldiğine ve paranın dağıtımına başlandığına dair bir haber verilirken; 21. sayıda " Muallimler grevde" başlığıyla sunulan haberde bu paranın dağıtımıyla ilgili bazı hususlara itiraz eden muallimlerin, mektepleri kapadığı yazılmaktadır. Fuat Gündüzalp " Talim ve Terbiye Meseleleri " adlı yazısında öğretmenlerin 8-11 aydır maaşlarını alamadığı belirtilmektedir.

67 "Sokaklarımız", **Birlik**, Sayı: 21 (17 Mt. 1340 / 17 Mt. 1924), s. 6.

68 Abdülkadir, "Büyüklerimiz ve Gençler", **Birlik**, Sayı: 15 (22 Ce.1341 / 31 Ke. 1339/31 Ar. 1923), s. 1-2.

69 Abdülkadir, "Fuhuş ve Gençlerimiz", **Birlik**, Sayı: 11 (17 Ra. 1341/ 26 Ts. 1339/26 Ka. 1923), s. 1-2.

70 Cemal Naci, "İdman ve Biz" , **Birlik**, Sayı: 8 (25 Re. 1341 / 5 Ts. 1339 / 5 Ka. 1923) s. 2-3.

71 " Sivas ve Kadınlık", **Birlik**, Sayı: 18 (13 Ca.1341 / 21 Ks. 1340 / 21 Oc. 1924), s. 1-2.

Levent Şahverdi Arşivi

Birlik dergisi, yayın hayatı boyunca, birinci sayfasına koyduğu *"millet ve memlekete faydalı yazılar kabul edilir"* ilkesine bağlı kalmış, bu ilkeye ters düşecek hiçbir yazı yayınlamamıştır[72].

Türkiye'nin siyasî ve kültürel yaşamında önemli bir köşe taşı olan Türk Ocakları, sadece merkezde değil ülke geneline yayılan şubelerle toplumun bilinçlenmesinde önemli katkılar sağlamışlardır. Sivas Türk Ocağı ve yayın organı olan Birlik dergisi de millî bilinç sahibi vatandaşlara ulaşma yolunda üzerine düşen görevi başarıyla yerine getirmiştir.

72 Ahmet Bozdoğan, **Türk Ocağı'nın Taşra Mecmuaları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 1996, s.33.

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU ISLAHATI OLAĞANÜSTÜ GENEL MÜFETTİŞLİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Nurettin GÜLMEZ*

ÖZET

Anadolu'da, İtilâf Devletleri ile İstanbul Yönetimine karşı başlayan Millî Hareketi engellemek için kurulan teşkilâtlardan biri de, Anadolu Islahatı Olağanüstü Genel Müfettişliğidir. 28 Nisan 1920'de kurulan teşkilâtın başına Müşir Zeki Paşa getirilmiştir. Kuva-yı İnzibatiye'yi yönlendirmeye ve daha sonra onun yerine Kuva-yı Seferiye'yi kurmaya çalışan Zeki Paşa, çok önemli bir faaliyet gösterememiştir. Bir ara Ankara'daki Mustafa Kemal ile de temas kurmuş ise de, olumlu bir sonuç elde edememiştir. Millî Harekete karşı izlenecek politika konusunda, İtilâf Devletleri arasındaki fikir ayrılıkları, Zeki Paşanın elini kolunu bağlamıştır. Bu yüzden kadrolaşmasını bile tamamlayamadan 23 Haziran 1920'de etkisiz hale getirilmiş ve 3 Kasım 1920 tarihinde de kapatılmıştır. Böylece, Millî Hareketi yok etme amacı taşıyan bu teşkilâtın kendisi yok olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Müfettişlik, Zeki Paşa, Millî Hareket, Kuva-yı İnzibatiye, İstanbul Yönetimi.

* Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

Levent Sahverdi Arşivi

THE EXTRAORDINARY GENERAL INSPECTORSHIP OF ANTOLIAN REFORMS

ABSTRACT

One of the organization founded in Anatolia in order to prevent the National Movement against the Allied Powers and Istanbul Government was the Extraordinary General İnspectorship of Anatolian Reforms. Zeki Pasha, the Field Marshal, was brought to the head of this organization founded on the 28th of April 1920. He tried to direct the Disciplinary Force and then to found the War Force in place of the Disciplinary Force, but with little or no effect.

For a moment he contacted Mustafa Kemal in Ankara, but he couldn't get a positive result out of it. The differences of the ideas among the Allied Powers prevented him from acting freely about the policy towards the National Movement. So he was stopped from establishing the organization and on the third of November 1920. İt was closed. Thus the organization which was meant to annihilate the National Movement was annihilated itself.

Key Words

İnspectorship, Zeki Pasha, the National Movement, the Disciplinary Force, The Istanbul Administration.

Levent Şahverdi Arşivi

1. Giriş

Anadolu'daki Kuva-yı Millîyeciler ile İstanbul Yönetimi arasında, TBMM'nin açılışına kadar, şiddeti düşük bir çekişme yaşanmıştır. TBMM'nin açılışı öncesindeki bu çekişme ve çatışma; Mustafa Kemal'i görevden alma, Sivas Kongresi'ni dağıtmak için Elazığ Valisi Ali Galip'i görevlendirme, Tahkik ve Nasihat Heyetleri gönderme gibi geçici olarak düşünülmüş ve uygulamaya konulmuş hareketlerdir. Fakat TBMM'nin açılışından sonra tartışmanın ve çekişmenin boyutu değişmiştir. Çünkü Anadolu Hareketi, yeni ve önemli bir şekil almaya başlamıştır. Türk ulusunun desteğini alan ve organize olmuş bir hareket küçümsenemezdi. Bu durum, hem İtilaf Devletlerinin ve hem de İstanbul Yönetiminin dikkatinden kaçmamıştır. Adı geçen iki güç, bir taraftan iç isyanları teşvik ederken, diğer taraftan Kuva-yı İnzibatiye adında bir askerî birlik oluşturarak İzmit bölgesine göndermişti. İstanbul Hükûmeti'nin başı olan Damat Ferit Paşa ile İngilizler el ele vererek millî hareketi kösteklemeye yönelmişlerdi. İngilizler ve İstanbul yönetimi, iç ayaklanmalarla ve halka yapılacak telkinlerle Anadolu Hareketi'nin yok edilebileceğine inanıyorlardı. Ya da öyle bir beklentileri vardı. İstanbul'daki Damat Ferit yönetimi, halkı isyana teşvik etmenin ve Kuva-yı İnzibatiye'yi kurmanın ardından, Anadolu Islahatı Fevkalâde Umum Müfettişliği adı altında yeni bir teşkilat daha meydana getirmişti. Bu askerî bir teşkilattı. Ancak Mustafa Kemal'in Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine atanmasındaki gibi askerî ve mülki yetkilere sahipti.

TBMM'nin açılışından sadece 5 gün sonra kurulan bu teşkilattan beklenti yüksekti. "İstanbul Hükûmeti'nin beklentisi, Kuva-yı İnzibatiye ve Anzavur çeteleri, diğer iç ayaklanmalarla birlikte Kuva-yı Millîye'yi ve Anadolu direnişini kısa zamanda ortadan kaldıracaklar ve bundan sonra oluşacak yeni ortamda Anadolu Islahatı Fevkalâde Umum Müfettişliği, Padişahın ve İstanbul Hükûmeti'nin idaresini kuracaktı[1]". Ancak bu genel yaklaşımın dışında Olağanüstü Müfettiş, Anadolu'da asayiş, güven ve istikrarın sağlanmasıyla da görevlidir[2] ve Kuva-yı İnzibatiye'ye de emir ver-

1 Kenan Esengin, **Millî Mücadele'de Hıyanet Yarışı**, Ulusal Basımevi, Ankara 1969, s.128; Çakaloğlu, Cengiz, Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929), (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 296.

2 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Babıâli Evrak Odası**, 347316.

Levent Şahverdi Arşivi

me yetkisine sahiptir. Yani görevleri arasında Anadolu'daki direnişi kırmak, yok etmek,hatta TBMM'ne karşı ayaklanmaları organize etmek[3] ve bundan sonra da İstanbul merkezli yönetimi tekrar kurmak vardır.

2. Müfettişliğin Kuruluşu

Anadolu Islahatı Fevkalâde Umum Müfettişliği, 28 Nisan 1920'de Padişah iradesiyle kurulmuştur. Padişah iradesinde şöyle denilmektedir: "Anadolu'da huzur ve güvenin iadesi ve istikrarın sağlanması için kurulan Olağanüstü Müfettişliğe, mülki ve askerî işlerin yapılmasında tam yetkili olarak Mareşal Zeki Paşa tayin[4]" edilmiştir.

Vakit ve Alemdar gazetelerinde atamanın gerçekleşme şekli ile ilgili bilgiler verilmektedir. Buna göre; Padişah, 28 Nisan'da Seryaveri Avni Paşayı Zeki Paşanın konağına göndererek Saray'a çağırmıştır. Saray'a gelen Zeki Paşaya görevi tebliğ edilmiştir. Zeki Paşaya görev yeri olarak Harbiye Nezaretinde bir çalışma odası verilmiştir. Olağanüstü Müfettişliğin kadrolaşmasını sağladıktan sonra asıl çalışma yerine taşınması kararlaştırılmıştır[5].

Bu iki gazete Zeki Paşaya başarı diledikten sonra, onun hakkında şu bilgileri vermektedir: "Müşir Zeki Paşa 80 yaşlarındadır. Aslen Kafkasyalıdır. 1281 senesinde Harp Okulu'ndan mezun olmuş, 1293'te Plevne kuşatmasını yararak kuşatılmış durumdaki orduya yiyecek içecek ulaştırmış, çeşitli makamlarda çalıştıktan sonra 1308'de müşirliğe terfi etmiştir. Yanya ve Trablusgarp Müstakil Komutanlıklarında, Yemen'de, Karadağ'da, Yıldız Genel Kumandanlığında, Dördüncü Ordu Müşirliğinde bulunmuş ve Meşrutiyetten önce Hamidiye Süvari Alaylarının meydan getirilmesinde görev almıştır. Meşrutiyetten sonra, Bağdat Mülki ve Askerî Olağanüstü Müfettişliğinde bulunmuş ve bu sırada başlayan Balkan Savaşları'nda orduya yardım için yüz bin lira toplamayı başarmıştır[6]."

---

3 Mehmet Kafkas, **Millî Mücadele'de Öncüler II,** İzmir 1991, s. 56.

4 BOA, Babıâli Evrak Odası, 347146; **ATASE İstiklal Harbi Tasnifi,** Klasör:487, Dosya: 9-A/9, Fihrist: 1-1 , 1-2

5 **Vakit,** 29 Nisan 1336-1920, s.1; 30 Nisan 1336-1920; **Alemdar,** 29 Nisan 1336-1920, s.1; 30 Nisan 1336 -1920.

6 **Vakit,** 29 Nisan 1336-1920, s.1; **Alemdar,** 29 Nisan 1336-1920, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

Verilen bilgiler, İstanbul yönetiminin Zeki Paşadan çok şeyler beklediğini göstermesi açısından önemlidir. Geçmişi başarılarla dolu biri seçilerek halk etkilenmeye çalışılmıştır. Yoksa, 80 yaşlarında olan ve emekliye ayrılmış bir kişiden başka ne yapması beklenebilirdi?

3. Müfettişliğin İlk Açıklaması

Anadolu Islahatı Fevkalâde Umum Müfettişliğine atanan Zeki Paşanın ilk açıklaması, 5 Mayıs 1920 tarihinde gazetelere yansımıştır. Bu açıklamada Zeki Paşa şöyle demektedir:

"Mülki ve askerî işlerde tam yetkili olarak tayin olduğum Anadolu Olağanüstü Genel Müfettişlik işlerine Allah'ın yardımı ile başladım. Saygıdeğer atalarımız kuruluş döneminde, nasıl büyük kurucuları etrafında toplanarak muhteşem bir saltanat kurmuşlarsa, bu sayede nasıl asırlarca varlıklarını sürdürmüşlerse, bizlerin de hilafet sahibi olan saltanatla Allah'ın isteğiyle kurtuluşa ulaşacağımıza inancım tamdır. Ve işte bu iman iledir ki ve bütün vatandaşlarımın atalarına hayırlı evlat oldukları kanaatiyledir ki, işbu önemli görevi aldım.

"Adem'den beri gelip geçmiş kavimler arasında mağlubiyet acısı tatmamış hiçbir kavim yoktur. Ve yine tarih olarak sabittir ki, felaketli günlerinde hükûmet başkanları etrafında sımsıkı toplanan kavimler, kesin bir çöküşten kurtulmuşlar ve kısa bir zaman içinde yeniden canlanmışlardır. Yoksa değil tehlikeli anlarda, rahat zamanlarda bile ayrılık ve bölünme, şüphesiz bir milletin felaketini gerektirir. Özellikle kutsal Hilafet makamının Allah'ın yakın ihsanı içinde bulunmasıyla övünen bizlerden bozguncu ihtiras peşinde koşanlarımız, yalnız vatanına ve milletine fenalık etmekle kalmaz, adı, İslam tarihinin sayfalarında lanetlerle kayda geçer. İşte esnaf, çiftçi, asker, memur bütün vatandaşlarıma bu iyilik yolunu hatırlatmaya çalışıyorum.

"Vicdanımdan kopan şu kurtuluş sesinden etkilenmeyip de, şu felaketli günlerimizde yine ihtiras peşinde koşanlar, mutlaka bir ihanet eğilimi ile, Allah korusun, Osmanlılığın çöküşü için savaşanlardır. Bu gibileri memleketin kurtuluşu adına, ihmal etmeksizin kanunun pençesine teslim edeceğim.

Levent Şahverdi Arşivi

"Bu gerçekleri ve kandırıldığını zannedenlere de, yarım asırdan fazladır devam eden hizmetimi ve bütün arkadaşlarımca bilinen sözüme sadık oluşumu hatırlatırım[7]."

Bildiriden de anlaşılacağı üzere Zeki Paşa, bütün milleti Halifenin çevresinde toplanmaya çağırırken, ikilik çıkaranların da iyilikle olmazsa zorla yola getirileceği ve kanunun pençesine teslim edileceği tehdidini savurmuştur.

Bu bildiriyi, Peyam-ı Sabah'ta Ali Kemal övmekte ve "dışarıya karşı haklarımızı savunmak ve varlığımızı korumak için en birinci görevimiz, ne amaç taşıdıklarını hepimizin bildiği bu zararlı yaratıklardan, bu haşerelerden (Kuva-yı Millîye'den) Anadolu'yu temizlemektir[8]", diyerek Zeki Paşaya destek vermektedir. Ancak Kazım Karabekir'in yorumu çok farklıdır. Karabekir, kitabına bu bildiriyi, "millet, başındaki müşirlerin, vezirlerin bu çöküş günümüzde namuslu cesaret göstereceklerine ve hiç değilse seslerini kesip bir köşede oturacaklarına ne haltlar ettiklerini görsünler. Memleketimiz bölüşülüyor, fakat bunu zorla yapacak İtilaf Devletlerinin kuvveti yok. Başta Padişah olmak üzere bu köhne unsur, düşmanlarımızın yapıcı kuvveti oluyorlar. Gelip, herkesin hissesini eline verecekler!..

"Bunlar bölgem sahillerine ayak basar basmaz, bir daha kurtulamayacaklar. Kuvvetli ve sağlam kapanlar kurulmuştur. Soluğu Erzurum'da alacak ve fesatlık uykularından uyandırılacaklardır[9]", diyerek almıştır.

Bu açıklama, tarafların pencerelerinden farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Açıklamanın olumlu bir tarafını bulmak zordur. Anadolu'da düşmanla savaşma kararı alanlar, memleketlerinin, özgürlüklerinin ve bağımsızlıklarının, yani canlarının derdine düşenler, ikilik çıkarmakla suçlanmakta ve bundan vaz geçmedikleri taktirde kanuna teslim edilmekle tehdit edilmektedirler.

---

7 **ATASE, İstiklal Harbi Tasnifi**, Klasör: 487, Dosya: 11/16-1, Fihrist:7/ 7-1/ 7-2/ 7-3/ 7-4/ 7-5/ 7-6; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988, s.691-692; Güner, Zekai Orhan Kabataş, **Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990, s.287; **Vakit**, 5 Mayıs 1336/1920, s.1; **İkdam**, 5 Mayıs 1336/1920, s.1; **Alemdar**, 5 Mayıs 1336/1920.

8 Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü** (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921), c.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 29.

9 Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, c.2, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 17-18.

Levent Şahverdi Arşivi

4. Müfettişliğin Kadrosunu Oluşturma Çabaları

Müfettişliğin kuruluşundan sonraki ilk çalışma, belirlenen görevleri yürütmek için bir kadro oluşturmak olmuştur. Gazeteler, Müfettişliğin kuruluş haberi ile birlikte kadrosunun tamamlanması çabalarına yer vermekte ve hatta tahmini isimler vermektedirler. Bu isimlerin bir çoğu da, gerçekten Müfettişlik bünyesinde yerlerini almışlardır[10]. 29 Nisan'da tahmini isimler verilirken, 30 Nisan'da ilk resmi isim verilmektedir. O da, Müfettişliğin Erkan-ı Harbiye Riyasetine atanan Miralay Mahmut Beliğ adıdır. Mahmut Beliğ ve Zeki Paşa, bundan sonraki isimlerin belirlenmesinde birlikte çalışacaklardır[11]. İkdam gazetesi aynı tarihte daha geniş bilgiler vermekte ise de, ayrıntılarda netlik yoktur. Buna göre Mahmut Beliğ, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Eski İkinci Başkanıdır ve o Müfettişlikte görev almıştır. Ayrıca Erkan-ı Harp Kaymakamı Süleymaniyeli Fehmi Bey ve Kadıköy eski inzibat subaylarından Topçu mülazımı Ekrem Beyin de atama haberleri yer almaktadır[12].

29 Nisan 1920'de başlayan kadrolaşma çabaları, 2 Mayıs 1920'de büyük ölçüde tamamlanmıştır. Mahmut Beliğ Bey, belirlenen kadronun atama işleri ile ilgilenmeye başlamıştır[13]. Harbiye Nezareti'nin 2 Mayıs 1920 tarih ve 204 numaralı "Müfettişliğin görevleri ve karargah heyeti" ile ilgili yazısına 6 Mayıs'ta Sadaretten cevap gelmiştir. Böylece kadrolaşma tamamlanma noktasına ulaşmıştır[14].

Bu açıklamalardan sonra Müfettişliğe ayrılan kadroların teşkilatlanması ile ilgili olarak Padişah iradesinden söz etmek gerekmektedir. Padişah iradesinde 8 ana bölüm bulunmaktadır.

1- "Askerî İşler Şubesi: Bütün Kuva-yı İnzibatiye'nin sevk ve idaresi, istihbarat, silah ve malzeme sevkiyle uğraşır.

2- "Genel Müfettişlik Yaverleri: Aynı zamanda en kıdemli yaverin idaresinde ve erkan-ı harbiye başkanının emrinde olarak Kuva-yı İnzibatiye'nin özel işleriyle uğraşırlar.

---

10 **Alemdar,** 29 Nisan 1336-1920, s.1; **Vakit,** 29 Nisan 1336-1920, s.1.
11 **Alemdar,** 30 Nisan 1336-1920, s.1; **Vakit,** 30 Nisan 1336-1920, s.1.
12 **İkdam,** 30 Nisan 1336-1920, s.1.
13 **Vakit,** 3 Mayıs 1336-1920, s.1; **Alemdar,** 3 Mayıs 1336-1920, s.1.
14 **BOA,** Babıâli Evrak Odası, 348718.

Levent Sahverdi Arşivi

3- "İdari İşler Şubesi: İdari ve iç güvenlik memurlarının durumu ve iç güvenlikle ilgili idari işlerin incelenmesi ve halkın Hilafet ve Saltanata olan bağlılıklarını artırmaya hizmet edecek ortamı hazırlamaktır.

4- "Adliye Şubesi: Genel Müfettişlik makamının yasal olarak sahip olduğu ceza verme yetkilerini uygular.

5- "Levazım Şubesi: Kuva-yı İnzibatiye'nin yeme içme, giyim ve para işlemleri ile meşgul olacaktır.

6- "Evrak Kalemi:Genel Müfettişliğin evrak kaydının düzenlenmesi, evrakın yazım ve gönderilmesi ile görevli olacaktır.

7- "Karargâh Kumandanlığı: Karargâh heyetinin konaklama, hareket, idare, yeme içme ve güvenlik işleri ile uğraşır.

8- "Genel Müfettişliğe Bağlı Heyetler: Genel Müfettişlikçe kendilerine verilen özel görevleri yerine getirmekle meşgul olurlar.

Bu görevlere atanacak kişilerin seçimi de Olağanüstü Genel Müfettiş Paşaya, yani Zeki Paşaya bırakılmıştır[15]".

Yukarıda belirtilen görevlerle ilgili kadroların dağılımı ve düzenlenmesi şöyle düşünülmüştür:

Bu yazı, Sadrazam ve Harbiye Nazırı Vekili Damat Ferit[16] Paşanın imzasını taşımakta olup, 2 Mayıs 1336/ 1920 tarihlidir.

Bunun dışında farklı bir kadro yapısından daha söz edilmektedir. Buna göre Anadolu Genel Müfettişliğinin karargâhı için gerekli görülen askerî memur cetvelinde; 3 tane birinci sınıf kâtip, 2 adet üçüncü sınıf kâtip, 4 adet tabur hesap memuru ve bir nalbant; küçük subay ve efrat olarak ise, 2 şoför, 2 şoför muavini, 2 aşçı, 8 karargâhçı, 20 çavuş ve onbaşı ve 85 efrat; karargâh için gerekli görülen sayı ise 50 subay, 25 efrat, ve 96 karargâhçıdır[17]. Ancak bunların tam olarak açıklaması yapılamamaktadır.

---

15 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 11/16-1, Fihrist: 3; Klasör: 487, Dosya: 8/1-A, Fihrist: 3; Klasör: 486, Dosya: 1/16-2, Fihrist: 3, 3-1, 3-2.

16 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 3/1-A, Fihrist: 1/1 ve Klasör: 487, Dosya: 8/1-A, Fihrist: 3-4.

17 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 8/1-A, Fihrist: 6-4.

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU OLAĞANÜSTÜ GENEL MÜFETTİŞLİĞİ KADROSU						
Memuriyet	**Rütbe**	**Subay**	**Askeri Memur**	**Küçük Subay**		
				Tüfekli	Revokerli	Silahı olmayan lar
Genel Müfettiş	Müşir	1			1	3
Erkan-ı Harbiye Reisi	Miriliva	1			1	2
Genel Müfettiş Yaverleri	Binbaşı	1				2
Genel Müfettiş Yaverleri	Yüzbaşı	2				4
Er. Har. Riyaseti Yaveri	Yüzbaşı	1				2
Tercüman	Binbaşı	1	(Sivil de olabilir)			2
Emir Subayı	Yüzbaşı	1				2
Şoför ve Muavini					4	
Emirber					2	
ASKERİ İŞLER ŞUBESİ						
Erkan-ı Harp	Kaymakam	2				4
Erkan-ı Harp	Binbaşı	3				6
Mülhak	Yüzbaşı	4				8
Birinci Sınıf Kâtip				1		
İkinci Sınıf Kâtip				1		
İDARİ İŞLER ŞUBESİ						
Başkan	(Valilik etmiş kişilerden biri)			1		
Jandarma	Kaymakam		1			
İl Polis Müd. Yapmış Biri						1
İkinci Sınıf Kâtip						1
Üçüncü Sınıf Kâtip						1
ADLİYE ŞUBESİ						
Müdür	Kaymakam	1				2
Üçüncü Sınıf Temyiz Müşaviri			1			
Birinci Sınıf Kâtip			1			
LEVAZIM ŞUBESİ						
Başkan	Kaymakam	1				2
Muhasebe			1			
Veznedar			1			
İkinci Sınıf Kâtip			1			
Üçüncü Sınıf Kâtip			1			
EVREK KALEMİ						
Kısım Amiri	Yüzbaşı	1				
Üçüncü Sınıf Kâtip			1			
Yazıcı Küçük Subay					2	
KARARGAH KUMANDANLIĞI						
Karargâh Kumandanı	Yüzbaşı	1				
Tabur Hesap Memuru			1			
Hesap Memur Muavini			1			
İaşe Subayı	Yüzbaşı	1				
Karargâh Tabibi	Binbaşı	1				2
Karargâh Veterineri	Binbaşı	1				2
---------- Kumandanı	Yüzbaşı	1				2
KARARGAH MUHAFIZ PİYADE VE SUVARİ TAKIMI						
Müfettişliğe Bağlı Heyetler	Ferik veya Miriliva	3				
TOPLAM		**28**	**10**	**3**	**10**	**48**

Tablo-1: Anadolu Islahatı Olağanüstü Genel Müfettişliğine tahsis edilen kadroyu gösterir cetvel

Levent Şahverdi Arşivi

Tabloda verdiğimiz kadrolara kimlerin atamasının yapıldığına baktığımızda, Genel Müfettiş Zeki Paşa ile Erkan-ı Harbiye Başkanı Mahmut Beliğ Bey birlikte kadroları belirlemişler ve atamanın resmi işlemlerini tamamlamakla Mahmut Beliğ Bey ilgilenmiştir. Genel Müfettişlik Karargâh Kumandanlığına "Balkan Savaşında sağ cenah ordusu karargâhı kumandanlığında ve seferberlik sırasında 1. Ordu içinde görev almış olan Kolağası Mustafa Bey" ve Genel Müfettişlik Yaverliğine de Karacabey eski kaymakamı ihtiyat süvari mülazımlarından Osman Bey atanmışlardır[18]. Zeki Paşanın özel yaverliğine Topçu Mülazımı Ekrem Bey bakacaktır[19]. Saruhan Eski Mutasarrıfı Şevki Bey Genel Müfettişliğin İdari İşler Şubesi Başkanlığına[20], Adliye Şubesi Başkanlığına Binbaşı Cemil Bey, Askerî Adalet Müşaviri olarak Muslihiddin Bey[21], Askerî İşler Şubesi Müdürlüğüne Erkan-ı Harbiye kaymakamlarından Süleymaniyeli Fehmi Bey[22], Levazım Şubesi Başkanlığına Kaymakam Ragıp Bey[23], İdari İşler Şubesinin üçüncü sınıf kâtipliğine Mehmet İzzet ve Hukuk Müşavirliğine Mübahaddin Efendiler[24], tayin edilmişlerdir.

Bir taraftan Müfettişliğin kadrosu oluşturulmaya çalışılırken diğer taraftan Müfettişlik için gerekli evrak ve onun tüzel kişiliğini göstermeye yarayacak mühürler hazırlanmaktadır. Erkan-ı Harbiye Reisi Mahmut beliğ adıyla gönderilen yazılarda 6 adet mühürün hazırlanması[25] ve aşağıda dökümü yapılan kırtasiye malzemelerinin alınıp gönderilmesi[26] istenilmektedir.

Ayrıca sayısı belirtilmeden zarf, kâğıt, lastik, raptiye ve boya talep edilmiştir.

---

18 **Vakit,** 2 Mayıs 1336/1920, s.1; **Alemdar,** 2 Mayıs 1336/1920, s.1.

19 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/5-B, Fihrist: 33; **İkdam,** 2 Mayıs 1336/1920, s.2.

20 **BOA,** Babıâli Evrak Odası, 347525; **İkdam,** 23 Mayıs 1336/1920, s.1; **Vakit,** 24 Mayıs 1336/1920, s.2.

21 **İkdam,** 10 Mayıs 1336/1920, s.1.

22 **Vakit,** 26 Mayıs 1336/1920, s.2.

23 **Alemdar,** 30 Mayıs 1336/1920, s.2; **Vakit,** 30 Mayıs 1336/1920, s.2.

24 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 7/ 8, Fihrist: 2, 2-1.

25 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5, Fihrist: 2-1.

26 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5-B, Fihrist: 1, 1-1.

Levent Şahverdi Arşivi

Hokka takımı	16
Hokka	48
Kalem	65
Bloknot	43
Tampon	53
Istampa	15
Cetvel	15
Kurşun kalem	120
Mürekkepli kalem	60
Kayıt defteri	2
Zimmet defteri	4

Tablo-2: Müfettişliğin, Levazım-ı Umumiye Riyasetinden kırtasiye talep listesi

Ayrıca her türlü donanımı olan iki adet de binek otomobili ile bunları kullanacak şoför ve muavinlerinin de istenildiği görülmektedir[27].

Mahmut Beliğ, idari ve adliye şubelerine gönderdiği bir yazı ile, yazışmalarda kullanılacak damgalı kâğıtlarda "askerî ve mülki" ibarelerine yer verilmesini özellikle istemiştir[28].

Müşir Zeki Paşa imzasıyla Sadarete gönderilen bir yazıda ise, teşkilatlanma için gerekli donanımların sağlanma çabası görülmektedir. Bir takım efrat, hayvan ve malzemenin atıl bulunduğu, böyle bir zamanda ise her malzemeden en büyük ölçüde yararlanmak gerektiği açıklanmaktadır. Atıl kaynakların Müfettişliğe tahsis edilmesi, Harbiye Nezaretinin merkez daireleri, kurumları, depo, ambar, hastane ve benzeri yerlerinde bulunan fazla silah, cephane, efrat, hayvan, araba ve kullanılabilir her şeyin tamamen Müfettişliğe aktarılması konusunda Harbiye Nezaretine emir verilmesi[29], istenilmektedir.

27 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5-B, Fihrist: 2.
28 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5-B, Fihrist: 41-1.
29 **BOA,** Babıâli Evrak Odası, 347481.

Levent Sahverdi Arşivi

Levazım ve Adliye Şubelerine gönderilen yazılarla, bu şubelerin basılı evrak ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır ki, işlerin akışında bir rahatlama sağlanabilsin[30].

Anadolu Islahatı Olağanüstü Genel Müfettişliği kurulurken, İzmit ve Havalisi Kumandanlığına da Süleyman Şefik Paşa atanmıştı. Süleyman Şefik Paşa icraatında serbestti. Ahmet Anzavur da, sadece ıslahat konularında Müfettişlikle ilgiliydi[31]. Ancak her iki kuvvet de, Müfettişlikten tamamen bağımsız değillerdir. Müfettişliğe bağlı olarak çalışan Fehmi Efendiye yazılan bir yazıda Mahmut Beliğ Bey; "İzmit ve Havalisi Olağanüstü Kumandanlığı bölgesindeki şimdiki durum ile harekat ve bundan sonraki girişimlerin gerektiği şekilde günlük raporlarla, şifre olarak Genel Müfettişliğe, düzenli bir şekilde ulaştırılması için adı geçen Kumandanlıkta irtibat subayı olarak görevlendirildiniz. Üsteğmen Faik Efendi de bulunacaktır. Hemen adı geçen yere giderek göreve başlamak üzere Genel Müfettişlik Erkan-ı Harbiye Başkanlığına baş vurarak talimat almanız tavsiye olunur[32]", demektedir.

İzmit ve Havalisi Kumandanlığına yazdığı yazılarla da Mahmut Beliğ, adı geçen subaylara yardımcı olunmasını istemektedir[33]. Bu subaylardan Faik Efendi, aynı zamanda Kuva-yı İnzibatiye'nin icraatlarını da takip edecek ve bilgiler gönderecektir.

Böylece düzenli bir teşkilat kurmaya çalışan Genel Müfettişlik, çok önemli bir başarı sağlayamadığı gibi, "Anadolu'da teftişe başlamanın mümkün olmamasına bağlı olarak 1 Mayıs 1336/1920 tarihinde Padişah tarafından tasdik edilmiş olan Genel Müfettişlik kadrosu, gerektiği zaman uygulamaya konmak üzere, şimdi bir kaç yaver ve bir iki erkan-ı harp subayından ve iki askerî kâtipten meydana gelen, gayet çekirdek bir kadro ile işleri çevirmeyi uygun gördüğümden gereken emir ve iradenin[34]" verilmesini istemeye başlamıştır. 1 Eylül 1336/1920 tarihli Zeki Paşanın bu yazı-

30 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 7/ 8, Fihrist: 2-1.
31 **Vakit,** 4 Mayıs 1336/1920, s.1.
32 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 2/ 16, Fihrist: 5.
33 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 2/ 16, Fihrist: 5-1 ve Klasör: 486, Dosya: 3/ 1-A, Fihrist: 5-2.
34 **BOA,** Babıâli Evrak Odası, 348718.

Levent Şahverdi Arşivi

sı, Sadrazamlık tarafından 2 Eylül'de gereği için Harbiye Nezaretine gönderilmiştir. Önce daraltılan kadro, daha sonra tamamen dağıtılacaktır.

5. Müfettişliğin Yetkileri

"Anadolu'da huzur ve güvenliğin istikrarı ile ilgili önlemleri tamamlamak için, idari ve askerî işlerde tam yetkiye sahip[35]" olarak kurulan Genel Müfettişliğin yetkileri, 6 Mayıs ve 13 Mayıs 1920'de yayınlanan iki kararname ile belirlenmiştir. Birincisi ayrıntılı yetkileri belirlerken ikincisi, birincisinde unutulan deniz kuvvetleri ile ilgili yetkilerdir. Bu yüzden birinciye ilave yetkilerdir. 6 Mayıs 1920 tarihli birinci yetki kararnamesinde şunlar yer almaktadır:

"1- Anadolu'da güvenliği sağlamlaştırmak ve huzur ortamını tekrar sağlamak için, idari ve askerî işlerde tam yetkili olarak bir Genel Müfettişlik kurulmuştur. İşbu Genel Müfettişliğe idareden ve adliyeden uzmanlaşmış müşavirler verilecektir.

2- Anadolu'da huzur ve güvenin sağlanması için kadrosuna ihtiyaç duyulacak bütün askerî inzibat kuvvetleri, zabıta kuvvetleri ve gönüllü birlikleri Müfettişliğin emri altındadır. Genel Müfettişlik, adı geçen kuvvetlerin sevk ve idaresi ile idari ve askerî memurların ve subayların teftişi konularıyla tam yetkili olarak meşgul olur.

3- Gereken yerlerde, daha sonra gerekçesiyle arz etmek üzere, Genel Müfettişlik sıkıyönetim ilanına ve sıkıyönetim kararnamesi hükümlerine göre işlem yapma iznine sahiptir.

4- Genel Müfettişlik, idari ve askerî işlerde, ilgili bakanlıkla haberleşmeye izinli ve Sadaret Makamına bağlıdır.

5- Genel Müfettişlik, gerektiğinde mevcut askerî teşkilatın ortadan kaldırılmasına veya yeniden Kuva-yı İnzibatiye oluşturulmasına yetkilidir. Genel olarak teşkilatın ayrıntısı, ilgili makamlarca yerine getirilecektir.

6- Genel Müfettişlik maaşından başka aylık 1.000 lira ödenek ve yanındaki uzman, erkan, ümera, subay ve askerîye mensuplarına ödenekle-

35 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 11/ 16-1, Fihrist: 2, 5, 5-1, 5-2.

Levent Şahverdi Arşivi

riyle birlikte, olağanüstü aylık ödenekleri kadar zam verilir. Bu zamlar, İstanbul'dan hareketten itibaren verilir ve hiçbir çeşit kesintiye tâbi değildir. Genel Müfettişliğe bağlı çalışan küçük subay ve erlere 18 Nisan 1336/1920 tarihli Kuva-yı İnzibatiye kararnamesinin 12. Maddesinin hükümlerine bağlı olarak ödenek verilir. İşbu heyetin harcırahı, yalnız asıl maaşları üzerinden hesaplanarak Harcırah Kararnamesi hükümlerine bağlı olarak ödenir.

7- Genel Müfettişlik heyetinin maaşı, tahsisatı, zamları ve harcırahı 18 Nisan 1336/1920 tarihli Kuva-yı İnzibatiye Kararnamesiyle Harbiye Nezareti bütçesine ilave olunan 1.250.836 liralık ödenekten harcanacaktır. Genel Müfettişliğin kuruluş masrafı olarak 50.000 kuruş ile aylık 5.000 kuruş kırtasiye masrafı da, adı geçen ödenekten harcanacaktır.

8- Genel Müfettiş, kendi sorumluluğu altında harcamak ve daha sonra hesabını Vekiller Heyeti'ne vermek şartıyla örtülü ve tahmin edilmeyen harcama olarak aylık 20.000 liraya kadar akçeyi, 7. Maddede yazılan ödenekten harcamaya izinlidir[36]". Bundan sonraki iki maddede yürürlülük tarihi ve yürütme makamı belirtilmektedir.

Bu kararnameye ilave olarak yayınlanan ikinci kararnamede ise ;

"1- Genel Müfettişlik, huzur ve güveni sağlamak ve sevkiyat için gerekli gördüğü deniz kuvvetlerini ve nakliye araçlarını kullanmaya yetkilidir.

2- Genel Müfettişlik emrinde kullanılacak olan savaş gemileri ve nakliye süvarilerinin yemek paraları, İstanbul'dan hareketleri tarihinden itibaren hizmet verdikleri sürece aylık 2.500 ve subay ve mühendislerin yemek paraları1.500 ve gedikli subayların yemek paraları 1.300 ve güverte erlerinin maaşı 400, makine erlerinin maaşı 600 kuruş olarak, Bahriye bütçesinin ödenekleri arasından harcanacaktır[37]", denilmektedir.

Devletin borç içinde olduğu ve ülkenin işgal altında bulunduğu bir dönemde, çok büyük ödeneklerin ayrılması ve bu paraların vatanını kurtar-

36 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 11/ 16-1, Fihrist: 5; İkdam, 9 Mayıs 1336/1920, s.1 Alemdar, 9 Mayıs 1336/1920, s. 1.

37 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 11/ 16-1, Fihrist: 6, 6-1, 6-2, 6-3; Klasör: 486, Dosya: 1/ 16-2, Fihrist: 4, Klasör:512, Dosya: 78-A/ 23, Fihrist: 11-6.

Levent Şahverdi Arşivi

mak için yollara düşenlere karşı kullanılacak olması çok acıdır. Bu paraları kullanma fırsatları belki olmadı, ama düşman yanlarında dururken, kardeşlerinin çabalarını hiç değilse anlayışla karşılama fırsatları elbette vardı.

Yukarıdaki yetkiler gösteriyor ki, Genel Müfettişlik, sıkıyönetim ilan etme, mevcut askerî teşkilatı ortadan kaldırma, yeni bir Kuva-yı İnzibatiye kurma, bu kuvvetleri sevk ve idare etme, gerek gördüğü araç ve gerece el koyma gibi olağanüstü bir güçle donatılmıştı. Doğrudan Sadarete bağlı olarak çalışacaktı. İlgili bütün bakanlıklarla yazışma yetkisine sahipti. Bu geniş yetkiler, düşmanı durdurmak ve onlara karşı çıkmak için değil, düşmanla savaş halinde olan Anadolu'daki kardeşlere karşıdır.

6. Müfettişliğin Faaliyetleri

a. Ziyarete Gelenler

Müfettişliğin kurulma kararının verildiği günden itibaren Genel Müfettişlik, yoğun bir ziyaretçi akınına uğramıştır. Yeni bir ilgi odağı ve kaynak oluşunca herkes oraya doğru akmaya başlamıştır. İlk ziyaretçiler arasında Süleyman Şefik Paşa, Abuk Ahmet, Ferik Sait ve Yirminci Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi Paşalar, Ahmet Anzavur[38], Düzce halkından bir grup temsilci, Çerkez ümerasından miralaylıktan emekli Hasan Bey, Sinop Eski Mebusu Zeki Bey, Muhafız Mustafa Natık Paşa[39], 25. Kolordu Kumandanı Hamdi Paşa[40], Ticaret ve Ziraat Nazırı Remzi Paşa[41] bulunmaktadır.

Bir başka ziyaretçi daha var ki, o da Ermeni Patrikhane Kapı Kethüdası Hamamcıyan Efendidir. Ziyaret sırasında Zeki Paşa; "Hükûmetin maksadı, Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu acıları dindirdikten sonra, Anadolu'da herkesin huzur ve rahat içerisinde yaşayabilmesini temin eylemek olduğunu ve bu acılardan Ermenilerin de önemli bir pay alarak üzüntü içinde bulunduklarından, güvenliğin sağlanmasıyla refah ve mutluluğa ulaşacaklarını[42]" söylemiştir. Ziyaretçilerin bazısı yeni bir görev kap-

38 **Vakit**, 29 Nisan 1336/1920, s.1; **Alemdar** 29 Nisan 1336/1920, s.1.

39 **Vakit**, 30 Nisan 1336/1920, s.1; **Alemdar** 30 Nisan 1336/1920, s.3; İkdam 30 Nisan 1336/1920, s.1.

40 **Alemdar,** 9 Mayıs 1336/1920, s.2.

41 **Vakit,** 4 Mayıs 1336/1920, s.1.

42 **Vakit**, 5 Mayıs 1336/1920, s.2.

Levent Sahverdi Arşivi

ma, bazısı yeni durumdan yararlanma ve bazısı da durumlarını sağlama alma anlayışı içerisinde hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

b. Müfettişliğin Etkinliğini Artırma Çabaları ve Tepkiler

Mahmut Beliğ, göreve başlamasıyla ilgili olarak yayınladığı beyannamelerden Samsun'daki 15. Fırka Kumandanlığına da göndermiş, Sivas'taki 3. Kolordu ile Diyarbakır'daki 13. Kolordularda dağıtılmasını ve geri kalan bildirilerin de gerekli yerlere ulaştırılmasını[43] istemiştir.

Müfettişliğin ikinci adamı Mahmut Beliğ Beyin 19 Mayıs 1336/1920 tarihli bu yazısından ayrı olarak, Müfettişliğin birinci adamı Zeki Paşanın yayınladığı bildiri ve ona verilen cevap gerçekten ilgi çekicidir. Bir tarih ve ibret dersi gibidir. Trabzon'da 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığına gönderilen yazıda şunlar yer almaktadır:

"Padişah tarafından bana verilen Anadolu Olağanüstü Genel Müfettişliği görev ve yetkilerine dair talimat ile göreve başladığımı açıklamak için yayınladığım bildirilerden 30 nüsha gönderildi. Orada gerekli görülen yerlere dağıtılması ve geri kalanların Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlığına gönderilmesi ve ulaştığının haber verilmesi", istenmektedir.

Paşa Hazretleri diye başlayan cevapta, Müfettişlikten, müşirlikten ve onun makamından söz edilmemekte, muhatap olarak alınmadan ders verilmekte ve hatta lanetlenmektedir. Üçüncü Kafkas Fırkası Kumandanı Mirliva Reşit Ali'nin 25 Mayıs 1336/1920 tarihli cevabı şöyledir:

"Avrupa memleketimizi ve Doğuyu köleleştirmeye çalışırken, Doğuda yegane benliğine sahip milletimiz arasındaki birlik ve dayanışmayı bozmaya uğraşanlara binlerce lanet...

"Paşa, Trabzon, Van ve Bitlis, Ermenilere verilirken, Trakya, Edirne ve İzmir, dünyanın en bayağı milleti olan Yunanlılara terk olunurken, diğer yüklenmek istenilen şartlarla da lütfen bırakılan memleketlerin o zavallı ... sokulurken, memlekete nifak saçanlara, Anadolu Millî Teşkilatını, vatanın tam bağımsızlığını gaye edinmiş olan bütün Anadolu'nun temiz ve

43 ATASE, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 2/ 16, Fihrist: 3/ 3-1.

Levent Şahverdi Arşivi

yüce evlatlarını bir araya toplayan Millî Teşkilatı âsi, yağmacı ve çapulcu gösterenlere yerin göğün bütün laneti üzerlerine olsun.

"Paşa, yüz binlerce dul ve yetimin açlık ve sefaletten öldüğü bu dönemde, Allah'ın huzuruna nasıl varacaksınız? Bu kimseler, ... Anadolu Müfettişliği diye teşkilatlar yapmak, ayda Genel Müfettiş sıfatıyla 1.000 lira ek ödenek almak, ayrıca da 27.000 lira örtülü ödenek kabul etmek, Teşkilatına katılanların ceplerini doldurmak...

"Paşa, gördüklerimize ve okuduklarımıza inanamıyoruz. Duygudan bu kadar yoksunluğu bir türlü anlayamıyoruz.

"Paşa, Anadolu'nun zilleti ve mahkumiyeti kimden gelirse gelsin, kabul etmemek hususundaki kararlılığımız sarsılmazdır. Çünkü bu azmi ve imanı, Allah'ından, şerefinden, binlerce senelik bağımsızlığından ve namusundan alıyor.

"Anadolu'da sizi tanıyanlar, hemen istifa ederek Kuva-yı Millîye'ye katılmanızı beklerler. Bu suretle, belki askerî hayatınız şerefli olarak tarihe karışır[44]".

c. Müfettişlik- Kuva-yı İnzibatiye İlişkileri

Genel Müfettişliğe Kuva-yı İnzibatiye birliklerinin de bağlandığını daha önce belirtmiştik. Sadece bağlı olmaktan ibaret de değil, Müfettişlik gerek görürse bu teşkilatı ortadan kaldırabilir ve yerine yenisini kurabilirdi. Bu yüzden Müfettişlik Zeki Paşanın imzasıyla 11 Mayıs 1336/1920'de Kuva-yı İnzibatiye için bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiride şöyle denilmektedir:

"Kuva-yı İnzibatiye kararnamesinin birinci ve ikinci maddelerinde belirtildiği gibi devletin kanunlarının tam olarak uygulanmasında hükûmet memurlarına yardımcı olmak ve halka zulmeden, mallarını zorla elinden alan, soygun yapan, malına ve canına kıyanları düzeltmekle görevli bütün Kuva-yı İnzibatiye ile güvenlik memurlarının aşağıdaki kurallara uymalarını emrederim.

44 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 3-A/ 7, Fihrist: 1.

Levent Şahverdi Arşivi

"1- Yukarıda yazılan görevlerin yerine getirilmesi, güvenliğin tekrar sağlanması için sevk edilen Kuva-yı İnzibatiye, bulundukları ve gidecekleri yerlerde sadece devletin kanunlarını uygulamak ve desteklemeye memurdur. Aynı zamanda ciddi, dayanıklı ve şefkatli bir vatandaş suretinde hareket etmeye ve hiçbir zaman halka saldırma makamında bulunmamaya zorunludurlar. Bundan dolayı Kuva-yı İnzibatiye mensuplarından halkın mal ve canına saldıranları eşkıyadan farksız tutacağım.

2- Görev anında silahlı ve silahsız halk tarafından saldırıya uğrayan Kuva-yı İnzibatiye, Muhafaza-i Asayiş ve Emniyete Memur Kuva-yı Müsellehanın Suret-i Hareketlerine Dair Talimatın, özel maddelerine uygun hareket etmelidirler. Bununla beraber silahlı ve direnişe hazır kitleler halinde tesadüf edilecek muhalif kuvvetlere, öncelikle şanlı Halifemiz ve kutsal kumandanımız Padişahımız Efendimize sadık olmaya ve itaat etmeye çağrılacak ve gittikleri yolun yanlış olduğu ve kapıldıkları telkin ve duydukları yalanların gerçek dışı olduğu, vatanın gerçek çıkarlarına aykırı bulunduğuna dair öğüt verilecek, kabul etmeyenlerin canlı olarak yakalanmasına çalışılacaktır. Muhalif kuvvetlerin bir kısmı, günahsız insanları gereksiz yere asıp kesmek gibi yaptıkları yıldırma yöntemini taklit ve lüzumsuz kan dökmek, hem Padişahımızın rızasına aykırı ve hem de vatan ve millet için en büyük hıyanettir.

3- Aynı tarz hareket, aldatma ve ihtirasa kapılarak hükûmet kuvvetlerine karşı gelen birlikler hakkında da uygulanmalı ve bunların yaptıklarından pişmanlık duyarak Padişahın şefkatine sığınmaları sağlanmalıdır.

4- Yakalananlar halktan ve erlerden iseler, silahlarından arındırıldıktan ve kendilerine gerekli öğüt verildikten, bir daha hükûmete karşı itaatsizlikte bulunmayacaklarına dair yemin ettirildikten sonra itaat edenler, köylerine geri gönderilirler. Fakat muhalefette ısrar edenler, yine eziyet ve işkence gibi kötü muameleye tâbi tutulmayarak, yargılanmak üzere uygun araç ile İstanbul'a gönderilirler.

Muhalif kuvvetler arasında yakalanan askerîye mensuplarının tamamı, uygun araç ve kontrol altında İstanbul'a ve Muamelat-ı Zatıye emrine

Levent Şahverdi Arşivi

yollanacaklardır. Muamelat-ı Zatıye tarafından bunlar hakkında suçlu iseler, suç derecelerine göre yasal işlem yapılacaktır. Değil iseler, hizmete kabul edilirler.

5- Gidilecek yerdeki yerel memurlardan, yapılan inceleme sonucunda kötü hareketleri ile güvenliği bozduğu anlaşılanlar suçlu sayılacaklarından, onlar da uygun araçlarla İstanbul'a gönderilir ve yerlerine Padişah Hükûmetine bağlı ve sözü geçen yerel eşraftan uygun bir kişi memur edilir. Durum, inceleme evrakı ve gerekçesiyle beraber Genel Müfettişliğe bildirilir. Uygunsuz hareketlere baskıyla girmek zorunda kalanlar, eski memuriyetlerine geri döndürülürler.

6- İşbu icraat, ancak kendilerine Genel Müfettişlikten yetki verilmiş olan kişiler tarafından yapılabilir. Askerî birlikler ve gönüllü kumandanların müdahaleye, kesinlikle hak ve yetkileri yoktur.

7- Halktan, savaş yükümlülüğü şeklinde bir buğday tanesi alınmasını kesinlikle yasaklarım. İhtiyaç görülen eşyalar, yerel hükûmet memurları ve o yerin belediye ve ihtiyar heyetleri aracılığı ile ve paraları peşin ödenmek şartıyla sağlanabilir.

8- İnzibat birliklerinin mümkün mertebe meskun yerler içinde yerleştirilmesinden kaçınılmakla birlikte, zorunlu durumlarda da, devletin yasalarına göre davranmak gereklidir[45]".

Bu bildiri ile, Kuva-yı İnzibatiyenin halka yönelik taşkınlıkları engellenmeye çalışılmışsa da, çok önemli bir sonuç elde edilememiştir. Kaldı ki, İzmit ve Havalisi Olağanüstü Kumandanı Süleyman Şefik Paşa, "kendisinin doğrudan doğruya Padişah ve Sadrazama karşı sorumlu ve bağımsız olduğunu ve Müfettişliğin, olağanüstü yetkiye sahip bir ordu kumandanına emir veremeyeceğini[46]", belirterek bildiriye karşı çıkmıştır. Harbiye Nezareti de İzmit ve Havalisi Olağanüstü Kumandanlığının "kararnamesi gereğince bağımsız olduğunu ve hareketlerine Genel Müfettişlikçe karışılamayacağını[47]" bildirince, Genel Müfettiş Zeki Paşa da, durumu ka-

45 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 2/ 16, Fihrist: 4-3.

46 Cengiz Çakaloğlu, **Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929),** (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s.305.

47 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 2/ 16, Fihrist: 4.

Levent Şahverdi Arşivi

bullenmiştir. Bunu da bir kaç kere açıklamıştır. Böylece bildiri yayınlanırken sonuçsuz kalmıştır.

Kuva-yı İnzibatiye ile ilgili bildirinin yayınlanmasından bir gün sonra Üsküdar Cihet Kumandanı, Kuva-yı İnzibatiye birliklerinin ayırıcı bir kıyafetinin olup olmadığını sormaktaydı[48]. Müfettişlik de, henüz böyle bir kıyafetin olmadığını, ancak kuvvetlerin tanınabilmesi için kararlaştırdıkları kıyafeti Padişahın onayına sunduklarını[49] ve gelecek cevaba göre hareket edeceklerini bildirmiştir.

Demek oluyor ki, hem bildiri ve Üsküdar Cihet Kumandanlığına verilen cevap ve hem de Müfettişliğin yetkilerini belirten belge, Kuva-yı İnzibatiye üzerinde Müfettişliği söz sahibi yapmışsa da, yetki çatışması Zeki Paşaya geri adım attırmıştır. Ancak 23 Mayıs 1336/1920'de İzmit ve Havalisi Olağanüstü Kumandanlığındaki görev değişikliğinden, yani Süleyman Şefik Paşanın yerine Suphi Paşanın atanmasından[50] sonra daha ılımlı ilişkiler kurulabilmiştir. Bu ilişkiler bir irtibat subayı aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. İrtibat subayına verilen talimatta; İzmit ve havalisi Kumandanlığının, Anzavur birliklerinin ve bunların karşısındaki Kuva-yı Millîye birliklerin her türlü donanım ve sayıları, İzmit ve havalisi Kumandanlığı ile Anzavur kuvvetlerinin halka karşı davranışları, bulundukları yerlerde bıraktıkları etki, o civar halkının İstanbul'a bağlılık dereceleri, Kuva-yı Millîyecilerin ne propaganda yaptıkları, huzur ve güven durumu, İtilaf kuvvetlerinin vaziyetini öğrenmesi ve bunları 1/200.000 veya 1/1.000.000 ölçekli haritalar üzerinde gösterilerek bildirmesi istenmekteydi[51].

Biga hadisesi dolayısıyla oluşan güvensizlik ortamını güvene dönüştürebilmek için Sadaret ve Harbiye Nezareti, konuyu hem İzmit ve Havalisi Kumandanlığına ve hem de Genel Müfettişliğe yazarak önlem almasını istemiştir[52].

48 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5-B, Fihrist: 15.
49 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5-B, Fihrist: 23.
50 **Vakit,** 23 Mayıs 1336/1920, s.1.
51 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 2/ 16, Fihrist: 5-2.
52 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 6/ 5-A, Fihrist: 6-1.

Levent Şahverdi Arşivi

Suphi Paşanın görevine başladığı günlerde Ali Fuat Paşa da, Kuva-yı Millîyenin başında Sapanca ve Adapazarı üzerine yürümüştür. Suphi Paşa, Ali Fuat Paşa ile temas kurarak kardeş kanı dökülmemesini sağlamaya çalışmış, Kuva-yı İnzibatiyenin bir kısmı Kuva-yı Millîyecilere katılmış, bir kısmı da İstanbul'a geri dönmüştür[53]. Böylece Genel Müfettişlikten 10 gün önce kurulan Kuva-yı İnzibatiye, Genel Müfettişlikten çok önce lağvedilmiştir. Müfettişlik gibi, ortalığı karıştırmaktan, kardeş kanı dökülmesinden ve halkın kafasını bulandırmaktan başka bir işe yaramamıştır.

ç. Kuva-yı Seferiye'yi Kurma Çabaları

25 Haziran 1920'de Kuva-yı İnzibatiyenin kaldırılmasından sonra Anadolu'da Kuva-yı Millîyecilere karşı yürütülecek harekat için herhangi bir kuvvet kalmamıştır. Aynı zamanda otoritenin tek elden yürütülmesi için yeni bir şans olacağı düşünülen birliklere ihtiyaç olmuştur. Ortamı değerlendirmeye çalışan Genel Müfettiş Zeki Paşa, "30 Ağustos 1920 tarihli ve 472 numaralı yazı ile Sadarete baş vurarak, düşünülen plân doğrultusunda Anadolu'daki Kuva-yı Millîyecileri cezalandırmak için Kuva-yı Seferiyenin kurulmasını istedi. Daha sonra bu kuvvetle ilgili ayrıntılı bilgi ile haritalar sunmuştur. Bu bilgiler arasında Kuva-yı Seferiyenin nasıl kurulacağı, silah ve cephane miktarı, harekat alanı ve kuvvetlerin İzmit'e nasıl gideceği konuları, ayrıntısıyla anlatılmıştır.

"Zeki Paşa 8 Eylül 1920'deki Sadarete baş vurusu ile de, kuruluş hazırlıklarının yapıldığı bildirilen mürettep fırkaların, daha hızlı olarak kuruluşunu takip etmek ve sonuca ulaştırmak için Genel Müfettişlik ile Harbiye Nezaretinin ortak bir komisyon oluşturmasını istemiştir. Hatta bu komisyonun nasıl ve kimlerden meydana getirilmesi gerektiğini de bir pusula ile yazısına iliştirmiştir. Bu pusulaya göre; Harbiye Nezaretinden Harbiye Nazırı, Nezaret Müsteşarı, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, Erkan-ı Harbiye Şube Müdürü ve Genel Müfettişlikten Müfettişlik Erkan-ı Harbiye Reisi, Müfettişlik Erkan-ı Harbiyesi'nden bir binbaşı, Levazım Reisi, Müfettişlik Jan-

53 Cengiz Çakaloğlu, **Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)**, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 306.

Levent Şahverdi Arşivi

darma Şubesinden bir subay komisyonu oluşturmalıdır. Takip Heyetinde bir binbaşı, bir yüzbaşı, bir mülazım, iki kâtip yer almalıdır[54]".

Bundan kısa bir süre sonra İkinci Düzce isyanı sırasında, isyancılara destek veren İstanbul Hükûmeti'nin atadığı komutanlardan "Meşru Hükûmetin Sadık Halk Birlikleri Genel Kumandanı" Bekir Sıtkı, Zeki Paşadan bu ortamı değerlendirmesini istemiştir. Yani Anadolu'daki karmaşadan yararlanarak Kuvayı Seferiyenin kolayca kurulabileceğini belirtmiş ve Zeki Paşadan destek kuvvet talebinde bulunmuştur.

Ancak dış gelişmeler bu yönde değildir. İtalyan Hükûmeti, Sevr Barışı'nı kabul ettirmek için kuvvet kullanmak ya da Kuva-yı Millîyecileri yatıştırmak için Anadolu'ya bir heyet göndermek seçeneklerinden ikincisini tercih ettiklerini, 17 Eylül'de Londra'da İngiltere Dışişleri bakanlığına verdiği nota ile belirtmişti. İtalya, Anadolu'da askerî harekatın genişletilmesinin daha kötü sonuçlar doğuracağına inanmaktaydı. Fransa da İtalya'nın isteklerine katılma niyetinde olduğunu İngiltere'ye bildirmişti[55].

Diğer taraftan İstanbul'da yeni birliklerin hazırlanması çalışmaları sürdürülmekteydi. "Damat Ferit Paşa, İstanbul'daki İngiliz yüksek Komiserine bir mektup yazarak; Osmanlı Hükûmetinin Sevr Antlaşmasını imzalamakla yüklendiği görevleri yerine getireceğini, fakat Anadolu'nun hâlâ İttihatçı bir ekibin kontrolünde bulunduğunu ve bu ihtilalci teşkilatın asıl kaynağının Yunan işgali olduğunu belirttikten sonra, Osmanlı Hükûmetinin Anadolu'daki hareketi bastırmak istediğini, Osmanlı Genelkurmayının bu konuda plânlar hazırladığını, Padişaha bağlı subayların ve halk çoğunluğunun ihtilalcilerin üzerine yürümek için işaret beklediğini, ancak hareketi bastırabilmek için kuvvet toplamak gerektiğini belirtti ve bu kuvvetin bir ay içinde toplanıp, bir ay içinde de hazır hale getirileceğini ifade etti. Sonra da iki aydır hazırlamakta olduğunu belirttiği askerî projenin uygulanması için de Bursa, Adapazarı ve Karadeniz tarafından toplanabilecek 40.000 kişilik bir ordu kurulması, Mütarekeden beri İtilaf Devletlerinin

54 Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası** (Kaleme alan: Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1996, s. 407.

55 Ertürk, **a.g.e.,** s. 408.

Levent Şahverdi Arşivi

kontrolünde bulunan silahların geri verilmesi, kurulacak orduyu Anadolu kıyılarına taşımak için gemi sağlanması, bu orduya yeteri kadar İtilaf subayı verilmesi ve 20 milyon lira kredi açılmasını talep etti[56]".

Ancak Zeki Paşanın yazılarına verilen cevap, hiç de olumlu değildi. Gerekçe ise, İtilaf Devletlerinden bu konuda henüz izin alınamaması gösterilmiştir. Kuva-yı Seferiye için henüz izin çıkmazken, bu birlikleri yönlendirecek komisyonun kurulması için izin verilmiştir. Kuva-yı Seferiyenin merkezinin Adapazarı olması teklifleri de, Zeki Paşanın takdirlerine bırakılmıştır[57].

Bütün bu çabalara rağmen İtilaf Devletlerinin kararsızlığı, Anadolu'ya kuvvet göndermenin durumu içinden çıkılmaz hale getireceği düşüncesi ve Anadolu'ya bir heyet göndermenin ortamı sakinleştirebileceği fikri, Kuva-yı Seferiyenin kurulmasını engellemiştir. İtilaf Devletleri, Anadolu'ya karşı şiddet politikası izlemek yerine siyasetle sonuç almayı denemeyi kararlaştırmışlardır. Bunun sonucu olarak şiddet yanlısı olan Damat Ferit hükûmeti de istifa etmek zorunda kalmıştır. Demek ki, İstanbul Hükûmeti ve Genel Müfettişliğin, Anadolu'ya karşı kuvvet gönderme, yani Kuva-yı Seferiye hazırlama ile ilgili girişimleri gerçekleşme imkanı bulamamıştır.

d. Müfettişliğin Çeşitli Konularla İlgili Çalışmaları

Müfettişliğin asıl görevlerinden birisi güvenliği sağlamaktır. Bu amaçla Üsküdar Jandarma Kumandanı ile bir kaç konu üzerine yazışmışlardır. Üsküdar livası içinde öldürme ve hırsızlık eylemlerinde bulunan çetelerin cezalandırılması için Dahiliye Nezaretinden izin isteyen Zeki Paşa, çetede yer alanların isim ve kuvvetlerini de bildirmiştir[58].

Güvenliğin sağlanması için jandarma kuvvetlerinin artırılmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Fakat verilen ilanlara rağmen bir kişi bile jandarma olmak için müracaat etmemiş olduğunu, Jandarma Genel Kumandanı Mirliva Ali, Müfettişliğe bilgi olarak sunmuştur. İstanbul Jandarma Alayının o

56 Ertürk, **a.g.e.**, s. 408-409.
57 Ertürk, **a.g.e.**, s. 409.
58 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 3/ 1-A, Fihrist: ?

Levent Sahverdi Arşivi

zaman elinde bulunan kadrosu 42 kişiliktir. Bunu artırmak için ise Bakanlar Kurulu kararı gerekmektedir. Müfettişliğin, Harbiye Nezaretinden isteği, bu sayının yüze çıkarılmasıdır[59]. Süvarilerin artırılması teklifi reddedilirken, çeşitli sınıflardan oluşan yeni bir zabıta birliğinin hazırlanması, gerekçe olarak gösterilmiştir[60].

Harbiye Nezaretinden 8 Temmuz 1336/1920 tarihiyle Müfettişliğe gelen bir yazıda; "Boğaziçi'nin Anadolu tarafında bulunan askerî birliklerin hepsinin İstanbul tarafına aldırılması, (alaturka saate göre) öğleden sonra saat 8'den sonra bu çevrede görülecek askerler hakkında düşman muamelesi yapılacağı, sadece itfaiye erlerinin silahsız ve başlarında özel işaretleri ile dolaşabilecekleri[61]", belirtilmektedir. Bazı karakollarda eğer nöbetçi kalması gerekiyorsa, İngiliz Kumandanlığından izin alma zorunluluğu hatırlatılmaktadır.

Tam bir güvensizliğin olduğu bu ortamda Müfettişlik, kendi mensuplarının Anadolu'ya geçişlerinin muhtemel oluşu ile ilgili olarak, Üsküdar İnzibat Mıntıkası Kumandanlığına bilgi vermek zorunda kalmıştır. Bu isimler arasında Müfettişliğin ikinci adamı Mahmut Beliğ ve benzeri kişilerin bulunuşu, durumun korkunçluğunu anlatması açısından önemli olsa gerekir[62].

Yüzbaşı Hayrettin Bey, gazetelerde okuduğu bazı haberleri söylemesi üzerine hesaba çekilmiş, önemli bir şey olmadığı anlaşılmış ve Üsküdar Cihet Kumandanı Mehmet Bey, durum ile ilgili Müfettişliğe bilgi sunmuştur[63].

Ahmet Anzavur Paşa da, Müfettişlikle sık sık temas kurmuştur[64]. Mahmut Beliğ adıyla Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazı şöyledir: "Ahmet Anzavur Paşanın yanındakilerden bir kısmının Sultan Kalesi civarında halka zulüm yaptığı ve halkın bu tecavüzlerden şikayetçi bulunduğu konusu, Mutasarrıf Sefer Beyden sorulmuş ve böyle bir durumun olmadığı anlaşılmıştır[65]".

59 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 6/ 5-A, Fihrist: 4.
60 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 6/ 5-A, Fihrist: 5.
61 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 3-A/ 7, Fihrist: 19.
62 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5-B, Fihrist: 57, 57-1.
63 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 6/ 5-A, Fihrist: 3.
64 **Alemdar,** 4 Mayıs 1336/1920, s. 1.
65 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5-B, Fihrist: 14.

Levent Şahverdi Arşivi

Ahmet Anzavur ile birlikte Kuva-yı Millîyeye karşı savaşan ve daha sonra Biga'dan İstanbul'a gelen Şah İsmail Efendi ve yanındakilerin iskan ve iaşelerinin sağlanması isteği yine Mahmut Beliğ'den gelmektedir. Şah İsmail'in etrafında oluşturulacak yeni bir kuvvetle Anadolu'ya gönderilmesi düşünülmektedir[66]. Anadolu'daki gelişmeleri engellemek için her fırsat değerlendirilmektedir. Bunlardan birisi Şah İsmail ise, bir diğeri de Biga kaymakamı İzzet ve Piyade Kumandanı Zeki'dir. Düzce ve civarında güvenliği sağlamak için iki taburluk bir askerî birliği bunların kontrolünde oluşturmaya çalışmışlardır. Müfettişlik, bu birliklere 1.500 silah ve bir de cebel topunun verilmesini Sadaretten iki ayrı yazı ile istemiştir[67]. Elimizde sonuçla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

Safranbolu'dan Sadarete gelen yazı da Genel müfettişliğe havale edilmiştir Öyle anlaşılıyor ki, Harbiye Nezareti ve Sadaret, Millî Hareketle mücadeleyi Genel Müfettişliğe havale etmiştir. Hükûmet kuvvetlerine katılan Birleşik Gönüllüler Kumandanı Dayızâde Hacı İbrahim imzalı bu yazıda; "Kastamonu çevresindeki köylerin halkı, Mustafa Kemal'in taraftarı olan haydut Osman'ın emri ve idaresi altında bulunurlar. Adı geçen kişi, hayvan başına 42 kuruş vergi almakla birlikte, önemli miktarda para da topluyor. Bolu ve Gerede halkından meydana gelen biz gönüllüler, Safranbolu halkı tarafından sevinçle karşılandık.

"Mahalli halktan gönüllü teşkilatını tamamladıktan sonra köylerin irtibatını Padişah kuvvetleri ile sağlamaya çalışıyorum. Her ne kadar bu ..... kuvvet üzerine, gönüllülerle gitmek ve şehri işgal etmek kolay ise de, Kastamonu'da karışıklığa meydan vermemek için İnebolu yoluyla asker, mitralyöz ve hatta dağ topları gönderilmesi gerekir. Olaysız olarak Kastamonu şehri işgal edilmiş ve bu şekilde Mustafa Kemal'in geri çekilme hattı kesilmiş ve Anadolu'nun bütün birliklerinin Hilafet ve Saltanat etrafında toplanması sağlanmış olur[68]".

Müfettişlik, Hariciye Nezaretinden barış şartlarını öğrenmek için Sevr Barış metnini ve haritasını isterken[69], Harbiye Nezaretinden Müfettişliğe

66 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 6/ 5-B, Fihrist: 16.
67 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 10/ 32, Fihrist: 4.
68 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 2/ 16, Fihrist: 1, 1-1.
69 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5-B, Fihrist: 49.

Levent Şahverdi Arşivi

gelen yazıda; "Mürettep fırka, 18.8.1336 Çarşamba sabahından itibaren İbrahim Paşa Çiftliğinde ordugah kuracaktır. Şimdiden gerekli hazırlıklar hızlı bir şekilde yapılarak, Çarşamba sabahı fırka birliklerinden her hangi birisinin mutlaka hareket ettirilmesi gereklidir[70]", emrini alıyordu. Yani Sevr Barışının getirdiği olumsuz etki, kuvvet yoluyla Anadolu'da durdurulmaya çalışılacaktı.

Ramazan dolayısıyla Genel Müfettiş Zeki Paşa bir mesaj yayınlamıştır. Bu mesajda; "Mübarek Ramazana bu sene, çok acı şartlar içinde girmiş bulunuyoruz. Bütün Müslümanlar bilirler ki, maddi ve manevi görünümlerdeki en büyük etken ameldir. Bu yüzden ilk iş olarak güçlü bir azim ile nefsimizi ve işlerimizi düzeltmeye çalışmalıyız. Ki, Allah, maddi ve manevi felaketlerimizin yok edilmesine yardımcı olsun. Bu azmimizi İslami edebe uyarak pekiştirmeli ve açıkça oruç tutmama gibi kötü davranışlardan uzak bulunmalıyız. Bu sebeple asker olsun, sivil olsun bütün devlet memurlarına, şu acı zamanlarımızda Ramazan gecelerini olmadık yerlerde geçirmektense mesken, kışla ve ibadethanelere çekilerek, Allah'tan yardım ve kurtuluş istenmesini tavsiye ederim[71]", denilmektedir. Ancak işlerin aksamaması için de, subay ve memurların görev nöbeti tutmalarını istemiştir[72].

Müfettişliğin ilgilendiği bir diğer konu da, Padişah askerlerinin İtilaf Devletlerinin subaylarına selam vermemesidir. Çeşitli defalar uyarılmalarına rağmen Osmanlı subaylarının selam vermemesi, İtilaf Devletlerinin temsilcilerini ve dolayısıyla Harbiye Nezaretini harekete geçirmiş, selam vermeyenlerin şiddetle cezalandırılacağı Müfettişliğe duyurulmuştur[73].

Yukarıdaki örneklerin hepsi, anlamsız ve sonuçsuz çırpınışları göstermektedir. Aynı zamanda Kuva-yı Millîyenin yok edilmesi için harcanan çabaların, Anadolu'daki direnişe ne kadar zaman kaybettirdiğini kanıtlamaktadır. Müfettişlik çalışmalarında, Anadolu lehine bir gelişme ve izlenim de edinilememektedir.

---

70 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 6/ 5-A, Fihrist: 7-3.
71 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 11/ 16-1, Fihrist: 10, 10-1, 10-2, 10-3.
72 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 3-A/ 7, Fihrist: 4.
73 **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 3-A/ 7, Fihrist: 3.

Levent Şahverdi Arşivi

7. Müfettişlik – TBMM İlişkileri

Birinci Dünya Savaşı bitmiş olmasına rağmen İtilaf Devletlerinin Türkiye'yi paylaşma planları bitmemişti. Ocak 1919'da Paris'te başlayan, Londra ve San Remo'da devam eden görüşmelerden olumlu sonuçlar beklenmemekteydi. Ancak 18-26 Nisan 1920 tarihlerinde San Remo'da yapılan görüşmelerde kararlaştırılan ve Mayıs başlarında Osmanlı temsilcilerine sunulan barış şartları, Osmanlı yönetimini bile tedirgin etmiştir. Anadolu Olağanüstü Müfettişi Zeki Paşa da tedirgin olanlardandır. Hatta Zeki Paşa 24 Mayıs 1920'de gazetelere yaptığı açıklamada, "ağır barış şartlarının, hazırlayacağı reform programını alt üst ettiğini[74]" söylemek zorunda kalmıştır.

31 Mayıs 1336/1920'de Alemdar gazetesi muhabirine verilen ve 3 Haziran'da gazetelerde çıkan Zeki Paşanın açıklamaları, hem barış şartlarına ve hem de Millî Harekete bakışını göstermektedir.

"Soru- Hükûmet tarafından kaderimiz kesin bir şekilde beli olduktan sonra isyancıların tedip ve tenkiline karar verilmiş olduğu gazeteler tarafından yazıldı. Hükûmeti bu kararı vermeye yönlendiren gerçek sebepleri ve bununla ilgili fikrinizi sorabilir miyim?

Cevap- Barış şartlarımız o kadar ağırdır ki, bu şartlar altında icraatta ve (millî kuvvetlerin) bastırılmasında ilerisini düşünerek yavaş davranmak zorunluluğu vardır. Kaldı ki, (İstanbul) hükûmetine bağlı halkın mal ve canına saldıranları, her ne zaman olsa cezalandırmak doğaldır.

Soru- Tedip ve tenkil edilmeden halk, isyancıların zulüm ve kötülüklerinden nasıl kurtarılacaktır?

Cevap- Bu sorunun cevabını birinci soruda verdim.

Soru- Hükûmetimizin hak ve çıkarlarımızı siyaset ile koruma konusundaki görüşünü, isyancıların harekatı şekillendirmeyecek midir?

Cevap- Dünya Savaşı'nda en fazla mal ve can kaybına uğrayan Osmanlılar olmuştur. Fazlasıyla ümitliyim ki, bu acı günlerimizde aramızdaki görece tezatlığı ortadan kaldırma zorunluluğunu er veya geç herkes anlayacak ve Padişah Hükûmetinin girişimlerini şekillendirmekten uzak kalacaklardır.

---

74 Sarıhan, **a.g.e.**, c.3, s. 54.

Levent Şahverdi Arşivi

Soru- Genel Müfettişliğin kadro ve projeleri henüz tamamlanamamış mıdır? Anadolu'daki ıslahata da, mukadderatımızın kesin olarak belirlenmesinden sonra mı başlanacaktır? Anadolu'ya ne zaman hareket edeceksiniz?

Cevap- Genel Müfettişlik kadrosunu gerektiği zaman tamamlayacağım. Tasarrufa uyarak, şimdilik çok küçük bir kadro ile idare etmekteyim. Biraz önce de belirttiğim gibi barış şartlarının ağırlığı altında icraatta ve millî kuvvetlerin bastırılmasında ilerisini düşünerek yavaş hareket etmek zorunluluğu vardır[75]".

Bu açıklamayı Gotthard Jaeschke, "Ağır barış şartlarından dolayı Kuva-yı Millîye ile anlaşmak gerekir[76]", şeklinde yorumlamıştır. Halbuki Zeki Paşanın kullandığı "teenni" kelimesidir. Bu kelimenin anlamı ise, ilerisini düşünerek yavaş hareket etmektir. Yani Zeki Paşa, Kuva-yı Millîye ile anlaşmayı teklif etmemiştir. Barış şartlarının, Millî Hareket karşısında elini zayıflattığını itiraf etmiştir. Kenan Esengin de; "O zamanki koşullar içinde ve İstanbul Hükûmeti tarafından kendisine büyük yetkilerle önemli bir vazife verilmiş olan bir komutanın gazeteye bu şekilde demeç vermesi bir yurtseverlik ve cesaret eseri sayılabilir[77]", demektedir. Ama Zeki Paşa, Millî Mücadele yanlılarını halkın can ve malına saldıran insanlar olarak gördüğünü de belirtmekten geri kalmamaktadır.

Öte yandan Zeki Paşanın Ankara'da bulunan Mustafa Kemal ile mektuplaşarak, doğrudan bir temasın alt yapısını hazırlamaktan da geri kalmadığını görmekteyiz. Bu amaçla Recep Sezai Beyi bir iki defa Ankara'ya göndermiştir. Recep Sezai Bey, Mustafa Kemal Paşaya iki mektup götürmüştür. 28 Mayıs 1920'de gönderdiği söylenen ikinci mektupta Zeki Paşa şu teklifleri yapıyordu:

"Size 50 yıldan daha uzun bir süre ile vatanına şeref ve liyakat ile hizmet eden, hükümdarının ve sevgili vatanının yüksek çıkarlarını temin etmekten başka hiçbir emeli olmayan, hem üstlerinin ve hem de astlarının güvenini kazanmış olan tecrübeli bir müşir olarak hitap ediyorum.

---

75 **Alemdar,** 3 Haziran 1336/1920, s. 1; **ATASE,** İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 486, Dosya: 2/16, Fihrist: 3-2, 3-3, 2-1, 2-2.

76 Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,** Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara 1989.

77 Esengin, **a.g.e.,** s.130.

Levent Şahverdi Arşivi

Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale ve Filistin cephelerindeki vatansever hizmetleriniz kalbimde size karşı sevgi ve takdir hisleri uyandırmıştır. Bu tür duyguların etkisi altında bulunduğum için size ve çalışma arkadaşlarınıza güveniyor ve bazı teklifler getiriyorum. Bunlar üzerinde ciddiyetle duracağınıza eminim. Her şeyden önce temiz ve lekesiz olan askerî şerefimle şunu temin ederim ki, gerek Hükûmet, gerek bizler, İtilaf Devletleri tarafından delegelerimize verilen barış tekliflerinin elverişli olmadığını siz ve başkanı bulunduğunuz Meclis kadar anlamaktayız. Bizim ve her şeyin üstünde Padişahın ortak arzusu, kabul edilmesine imkan olmayan barış şartlarını, imparatorluğun çıkar ve vakarına uyacak şekilde değiştirilmesini sağlamaktır. Bu amaçla Hükûmet, her türlü güçlükleri göğüslemeye kararlıdır. Onun için İtilaf Devletlerinin güvenine sahip olan bu Hükûmeti, istesek de istemesek de, desteklemek zorundayız. Böyle olursa bütün dünya, Türkiye'nin aynı amaç etrafında toplanmış olduğunu anlayacaktır ki, bu, başarının ilk şartıdır.

Yurtseverliğinden hiç şüphemiz olmayan sizin gibi bir kişinin bunu, Anadolu'da oluşturulan durumu, İtilaf Devletleri üzerinde meydana getirdiği izlenimi, kaçınılmaz etkiler altında kurulmuş olan bir Hükûmetin, bu durum karşısında tutumunun ne olacağını anlamış olması gerekirdi. Halbuki siz, delegelerimizin barış antlaşmasını, millî şeref ve çıkarlarımız ve imparatorluğun bağımsızlığı ile açıklanabilir bir biçimde değiştirilmesini sağlamak için ellerinden gelenleri yaptıkları bir sırada, ülkenin refahı için gösterdiği çabaların inkar edilmesine imkan bulunmayan Hükûmeti bırakıp kaçtınız. Saltanat ve Hilafetin Avrupa'daki merkezini terk ettiniz. Davranışlarınız, Müslümanları biri birine kırdıran ve kan dökülmesine sebep olan bir mücadeleye yol açtı. Bu ise, durumu daha da ağırlaştırmaktan başka bir işe yaramadı. Hükûmet ilan etmiş olduğunuz amaçları, prensip olarak kabul ettiği için, hedeflerimiz aynıdır. Bu sebeple kesin bir harekete girişmeden önce dikkatinizi aşağıdaki tekliflere çekmeyi bir görev sayıyorum. Şayet siz ve beraberinizdekiler, ülkenin ve milletin refahı adına çözüm olabilecek bu tekliflerde anlaşırsanız, sizi temin ederim ki, siz ve yanınızdakilere karşı alınan kararların yeniden gözden geçirilmesi için Padişah üzerindeki bütün nüfuzumu kullanacağım.

Levent Sahverdi Arşivi

1-BMM tarafından oluşturulmuş bulunan Bakanlar Kurulunun hemen lağvedilmesi ve bu arada İstanbul'da bir Meclis-i Mebusanın toplanması,

2- Bütün ordu birlikleri ile askerî birimlerin, millî teşkilat ve idarenin, Merkezi Hükûmetin otoritesine boyun eğmesi,

3- Bu tekliflere bir cevap alıncaya kadar, kan dökülmemesi için Sadrazama operasyonların durdurulmasını teklif ettim. Sizin de, emriniz altında bulunan kuvvetlerin düşmanca bir harekette bulunmamasını sağlamanız,

4- Birinci mektupta belirttiğim isteğe uygun olarak, yukarıdaki sorunların ayrıntılarını ve toplantı yerini belirlemek için, tayin edeceğiniz delegelerin isimlerinin bana bildirilmesi gerekir.

Tekliflerim tarafınızdan kabul edilmediği taktirde hem kendinize ve hem de ülkeye karşı sorumlu durumda kalacaksınız. Kaybedecek zaman olmadığı için hemen cevap bekliyorum[78]".

Bu mektubun cevabı, 30 Mayıs 1920'de Zeki Paşaya iletilmek üzere, Binbaşı Recep Sezai Beye verilmiştir. Ankara'nın mektubundaki imza, Genelkurmay Başkanı Albay İsmet Beye aittir. Cevap gayet kısa ve şöyledir:

"1- BMM, Anadolu Islahatı Olağanüstü Genel Müfettişi Zeki Paşanın mektubu hakkında bilgilendirilmiştir.

2- BMM hareket serbestliğini koruyarak, İstanbul Hükûmeti ile kendi amaçlarının ne dereceye kadar uyduğunu belirlemek ve 5 Haziran 1920'de Çekirge'de görüşmelere başlamak üzere, aşağıda adları verilen kişileri tayin etmiştir: Kurmay Albay İsmet Bey, Topçu binbaşı Refet Bey, Kırşehir Müftüsü Recep Efendi, Sivas Milletvekili Necati Bey, Emir Subayı Teğmen İbrahim Efendi ve Sekreter İsmail Hami Bey.

3- Mudanya'da ilgililere, Hükûmet delegelerinin geçmelerine engel olunmaması, ayrıca Adapazarı, Sapanca, İzmit ve dolaylarındaki Millî Kuvvetlere de, yeni bir emre kadar hareketlerini durdurmaları için gerekli emirler verilmiştir[79]".

---

78 Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk** (1919-1938), c.2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s. 128-131; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c.3, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s.111-112; Çakaloğlu, **a.g.e.**, s. 306-308.

79 Şimşir, **a.g.e.**, c.2, s. 131; Tansel, **a.g.e.**, c.3, s.112-113; Çakaloğlu, **a.g.e.**, s. 308.

Levent Şahverdi Arşivi

Genel Müfettiş Zeki Paşanın bu teklifi, İngiliz istihbaratı tarafından, "Memleket çıkarları adına BMM'nin ve Ankara Bakanlar Kurulunun dağıtılması, bütün askerî birliklerini İstanbul Yönetiminin otoritesine teslim edilmesi[80]" isteği olarak yorumlanmıştır. Gerçek de, bundan pek farklı değildir. Genel Müfettiş Zeki Paşa, önce kendisini ve sonra Mustafa Kemal'i övmüştür. Ilımlı ve ince bir girişten sonra asıl isteklerini dile getirmiştir. Kuvvet kullanmaya karar vermeden önce, nasihat etmiştir. Millî hareketin haklılığına yönelik ifadesi bile yoktur. Hâlâ barış şartlarının, kuvvet kullanmadan değiştirilebileceğine inanmaktadır. Ama, inancının gerçekleşmeyeceğini görmesi için fazla da zaman geçmemiştir. Buna rağmen Sevr Barışına, imza koyanlar arasında onun adına da rastlanacaktır.

8. Müfettişliğin Kaldırılması

Genel Müfettişlik kurulurken yapılabilecek bir şeyler olduğuna inanılıyordu. İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükûmeti ile Ankara'daki TBMM ve Millî Kuvvetlerin arasına sıkışan Genel Müfettişlik, ne kadrosunu tamamlayabilmiş ve ne de Anadolu'ya geçip harekata başlayabilmiştir. 28 Nisan 1336/1920'de kurulan Genel Müfettişlik, önce bitkisel hayata itilmiş ve sonra da ölmüştür.

Genel Müfettiş Zeki Paşanın hastalığı ile ilgili haberleri takip eden kısa bir zaman içinde, Müfettişlikle ilgili ilk karar alınmıştır. 18 Haziran tarihli gazetelerde Zeki Paşanın rahatsızlığı nedeniyle üç günden beri makamına gelemediği yazılmaktadır[81]. 21 Haziran 1920'de Padişahın Seryaveri Avni Paşanın Zeki Paşayı evlerinde ziyaret edip, hatırlarını sorduğu[82], 23 Haziran 1920'de Zeki Paşanın iyileşip Saray'da Padişahı ziyaret ettiği ve ilgisinden dolayı teşekkür ettiği yer almaktadır[83]. Tesadüf müdür bilinmez, ama Genel Müfettişliğin etkisiz ve yetkisizleştirilme tarihi de 23 Hazirandır. Acaba bu kararın alınmasında Zeki Paşanın hastalığının etkisi var mıdır? Yoksa böyle bir kararın alınacağını hisseden Zeki Paşa, kırgınlığın-

80 Sarıhan, **a.g.e.**, c.3, s. 61.
81 **Alemdar**, 18 Haziran 1336/1920, s. 3.
82 **Vakit**, 21 Haziran 1336/1920, s. 2.
83 **Vakit**, 23 Haziran 1336/1920, s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

dan dolayı hasta gibi mi davranmıştır? Çünkü hastalık da pek ciddi bir şey olarak görülmemekte, boğazlarından bir rahatsızlık olarak belirtilmektedir. Üç beş gün devam eden bir rahatsızlık için, Genel Müfettişlik gibi önemli bir görev ile ilgili karar alınması dikkat çekicidir.

Bakanlar Kurulu, Harbiye Nezaretine gönderdiği yazıda; Anadolu Islahatı Genel Müfettişliği unvanı Zeki Paşanın uhdesinde kalmak ve gereği daha sonra etraflıca yapılmak üzere, Müfettişlikteki memurların görevlerine son verilmesini uygun görmüştür[84], denilmektedir. Gerekçesinde ise tam bir itiraf vardır: "Anadolu'nun iç durumundan dolayı, orada huzur ve güvenliğin sağlanmasına kadar, ıslahat adına hiçbir şey yapılmasına imkan olmamasından dolayı, henüz görev yapamamış olmasına karşın, Müfettişlik memurlarının almakta oldukları ödenek önemli bir yekun oluşturmakta ve devletin mali durumu dolayısıyla bir hizmet karşılığı olmaksızın böyle büyük bir masrafın yapılması uygun bulunmamakta olmasına bağlı olarak[85]", bu karar gerekli görülmüştür.

10 Kasım 1920 tarihli Tercüman-ı Hakikat gazetesinde, Müfettişlik çalışanlarının aylarca boş yere aylık 1.000 lira ödenek aldıklarından söz edilmektedir. Zeki Paşa, Tercüman-ı Hakikat gazetesine gönderdiği cevapta, kendisi dahil hiç kimsenin Müfettişlikten ek ödenek almadıklarını, sadece normal maaşlarını aldıklarını, ayrıntılı bilgiyi daha sonra vereceğini belirtmiştir[86]. Dersaadet gazetesi Zeki Paşayı destekleyerek, Zeki Paşanın Genel Müfettişlik makamına ait olan aidatı almayıp, sadece rütbelerinin maaşını aldığını, Müfettişlik çalışanları için de aynı uygulamayı yaptığını yazmıştır[87]. Ancak hem Zeki Paşanın cevabı ve hem de Dersaadet gazetesinin yazdıkları ile İstanbul Hükûmetinin aldığı karar arasında bir çelişki bulunmaktadır. Bakanlar Kurulu kararının gerekçesinde, Müfettişlik çalışanlarının aldıkları ödeneğin önemli bir yekun oluşturduğu, belirtilmektedir. Kaldı ki, sadece maaşlarını almış olsalar bile, hiçbir hizmet vermeden maaş aldıkları için, alınan paralar yine de haksız kazanç kapsamına girmektedir.

84 BOA, Babıali Evrak Odası, 347813.
85 BOA, Babıali Evrak Odası, 347813.
86 ATASE, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 9/ 5-B, Fihrist: 78.
87 Dersaadet, 13 Kasım 1336/1920, s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

Müfettişlikte yapılan bu düzenlemeden sonra, müfettişlik emrinde bulunan bazı subay ve askerî kâtiplerin, Özlük İşleri (Muamelat-ı Zatiye) emrine verilmesi kararlaştırılmıştır[88].

23 Haziran 1920'den sonra Zeki Paşa tek başına kalmış olmasına rağmen, mürettep fırkalar kurmak, yani yukarıda belirttiğimiz Kuva-yı Seferiye'yi meydana getirmek için harekete geçmiştir. "1 Eylül 1920'de Harbiye Nezaretine yazdığı bir dilekçede, Anadolu'da teftişlere başlayabilmesi için bir iki erkanı harp ve bir kaç kâtipten oluşan dar bir kadro ile işe başlamasına izin verilmesini istemiştir[89]". Fakat Harbiye Nezaretinin cevabı, mürettep fırka oluşturmanın zor olduğu ve her şeyden önce İngilizlerin buna izin vermeyeceği şeklinde olmuştur[90].

23 Haziran 1920'den sonra iyice anlamsız hale gelen Genel Müfettişlik, 3 Kasım 1336/1920 tarihli kararname ile, "Anadolu'da bir Genel Müfettişlik kurulmasına ve ayrıntılarına ait kararname kaldırılmıştır[91]", denilerek, bu teşkilat devre dışı bırakılmıştır.

9. Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti yenik çıkınca, sorumluluk, bu dönemde iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki üyelerine yüklenmiştir. İttihatçıların tasfiye edilmesi, Hürriyet ve İtilafı ön plana çıkarmıştır. Yeni ortamı değerlendirmek isteyen Hürriyet ve İtilafçılar, 10 Ocak 1919'da ilk merkez yönetim kurulunu seçmiştir. Başkanlığı kabul etmeyen Müşir Zeki Paşa, yönetim kurulu üyesi olmuştur. Yani o, iyi bir Hürriyet ve İtilafçıdır. Hürriyet ve İtilafçılar, Anadolu Hareketini İttihatçılıkla suçlamışlar ve bu harekete şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu yüzden Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Hürriyet ve İtilafçıların bir çoğu yurt dışına kaçmış veya sınır dışı edilmişlerdir[92].

---

88 **Dersaadet**, 15 Ağustos 1336/1920, s. 2.

89 Zekeriya Türkmen, "Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliğinin Kurulması ve Faaliyetleri", **Nihal Atsız ve Necdet Sançar Armağanı**, Medrese Kitabevi, Afyon 1995, s. 251.

90 Zekeriya Türkmen, a.g.m., s. 252.

91 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 512, Dosya: 78-A/23, Fihrist: 11-6.

92 Sarıhan, **a.g.e.**, c. I, s. 89.

Levent Şahverdi Arşivi

Daha sonra Anadolu Islahatı Olağanüstü Genel Müfettişliğine getirilecek olan ve aynı zamanda iyi bir Hürriyet ve İtilafçı olan Zeki Paşanın Ekim 1919 sonlarında, İstanbul Hükûmetinin başkanlığına getirilmeye çalışıldığı da bilinmektedir. Sivas Kongresi sonunda İstanbul Hükûmeti ile her türlü ilişkinin kesilmesi karşısında, ancak 20 gün direnebilen Damat Ferit, 2 Ekim'de istifa edince, sadrazamlığa Ali Rıza Paşa getirilmişti. Fakat Ali Rıza Paşanın tereddütlü tavrı, ne İngiliz Muhipler Derneği üyelerini, ne azınlıkları, ne de Hürriyet ve İtilafçıları tatmin etmişti.

Mustafa Kemal Paşa ise, Ali Rıza Kabinesinin takviyesini, Millî Kuvvetler için yararlı bulmaktaydı. İstanbul'da Ali Rıza Paşadan memnun olmayan gruplar, Padişah üzerindeki çalışmalarını hızlandırmış ve Müşir Zeki Paşanın başkanlığında bir hükûmet kurdurmak için harekete geçmişlerdir. Bu hükûmetin amacını Mustafa Kemal, "Millî Teşkilatı imha etmek[93]" olarak göstermektedir. Mustafa Kemal, Zeki Paşanın hükûmet başkanlığına gelmemesi için Ali Rıza Paşa Hükûmetinde Harbiye Nazırı olan Cemal Paşadan "millet düşmanı kişilerin iktidara gelmesi yüzünden bütün Osmanlı memleketleri İstanbul ile ilişkilerini kesmek zorunda kalacaktır. Sadrazam Paşanın(Ali Rıza Paşayı kast ediyor) hiçbir sebep ve bahane ile mevkilerini terk etmemeleri gerektiği uygun bir dille anlatılmalıdır[94]", diyerek yardım istemiştir. Yani Mustafa Kemal ve arkadaşları Zeki Paşayı değil, Ali Rıza Paşayı tercih etmektedirler. Zeki Paşa hükûmeti kurulmayacaktır. Ancak Zeki Paşanın, Millî Kuvvetlerin karşısında yer alan grupların çoğu tarafından desteklenmesi ilgi çekici gelmektedir. Bu yüzden Zeki Paşanın tavrı ile ilgili yorumları yaparken, bunları göz önünde tutmak gerekmektedir.

Sevr Barışı'nın taslağı olarak San Remo'da Osmanlı temsilcilerine sunulan barış şartlarını çok ağır bulan Zeki Paşa, Sevr Barışı'nı imzalarken aynı duyarlılığı göstermemiştir. Saltanat Meclisinin bir elemanı olarak, Sevr Barışı'nı onaylamıştır. Çünkü Sevr Barışı'nın onaylanması için toplanan Saltanat Şurası'nda, Topçu Feriği Rıza Paşa dışında olumsuz oy ve-

93 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk,** c.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 1628.
94 Atatürk, **a.g.e.,** s. 1626.

Levent Şahverdi Arşivi

ren çıkmamıştır. 43 kişilik Saltanat Meclisinde, 42 kişi olumlu oy vermiştir[95]. Yani hem şartları ağır bulacaksın ve hem de onaylayacaksın. Bu bir çelişkidir. Diğer taraftan İstanbul'u kaybetme korkusu, bütün yurdu kaybetmeye yol açacak bir antlaşmayı kabule götürmüştür.

Bütün bunlardan sonra Genel Müfettişlik görevine Zeki Paşanın getirilmesi hayra yorumlanabilecek bir durum değildir. Zeki Paşanın başına getirildiği Müfettişlik, doğrudan Millî Kuvvetlere karşı kurulmuş bir kurumdur. Bu sebeple görevi kabul etmesi, Trabzon'daki Mirliva Rüştü Ali Paşanın da ifade ettiği gibi, kendisini tanıyanlarda hayal kırıklığı yaratmıştır.

Diğer taraftan İstanbul Hükûmeti adına hiçbir yararlı iş yapmaması ya da yapamaması, "kabul ettiği görevin kötü ağırlığı altında ezilmesi ya da pişmanlık duygusu" mudur? Kenan Esengin'in belirttiği, "150'likler listesine alınmayışı ve önce emekliliği kesildiği halde sonradan geri verilmesi[96]" iyiliğine işaret kabul edilebilir mi? Kabul edilen bir şey var ki, o da, Zeki Paşa subaylar ve halk tarafından sevilen bir Osmanlı paşası olduğudur. İstanbul yönetimi, onun nüfuzundan yararlanmak istemiş olmalıdır.

Ancak, "Ekonomik sıkıntılar ve İngilizlerin Kuva-yı İnzibatiyede olduğu gibi, bu Müfettişlik kuvvetlerinin de Anadolu'da yapacakları görev sırasında, silah ve cephanesiyle birlikte Kuva-yı Millîyeye katılabilecekleri endişesine sahip olması, aktif faaliyet göstermesini engellemiştir[97]". Yani İstanbul Yönetimi ve İtilaf Devletlerinin korkusu, Zeki Paşadan değil, gönderilecek kuvvetlerdendir. İyi donatılmış kuvvetlerin Anadolu'ya katılma korkuları, onları durdurmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla bittiği yıllarda Zeki Paşa, ömrünün son demlerindeki bir ihtiyardır. Yaşlılık ve hastalık önemli cezaların affedilmesine bile neden olabilmektedir. 150'likler listesine alınmayışı ve emekliliğinin kesilmesine rağmen sonradan ödenmeye başlanması, Zeki Paşanın yaşlılığı ile ilgili olsa gerekir.

Zeki Paşa, Millî Mücadele içinde yer alanları "felaketli günlerimizde ihtiras peşinde koşanlar, mutlaka bir ihanet eğilimi ile Osmanlılığın çökü-

95 Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 212.

96 Esengin, **a.g.e.**, s. 129.

97 Türkmen, a.g.m., s. 253.

Levent Şahverdi Arşivi

şü için savaşanlar", olarak görmekte ve onları "memleketin kurtuluşu adına, ihmal etmeksizin kanunun pençesine teslim edeceğim[98]." demektedir. Bununla da kalmamakta, Mustafa Kemal'i, İstanbul delegelerinin Sevr Barış antlaşmasını, millî şeref ve çıkarlarımız ve imparatorluğun bağımsızlığı ile açıklanabilir bir biçimde değiştirilmesini sağlamak için ellerinden gelenleri yaptıkları bir sırada, ülkenin refahı için gösterdiği çabaların inkar edilmesine imkan bulunmayan Hükûmeti bırakıp kaçmakla, davranışlarıyla Müslümanları biri birine kırdırmakla ve kan dökülmesine sebep olmakla[99] suçlamaktadır. Halbuki TBMM'ne, Mustafa Kemal ve arkadaşlarına karşı fetva, ferman ve hükûmet açıklaması ile milleti kışkırtan İstanbul yönetimidir. Bu üçlü açıklamadan sonra Anadolu'da yer yer isyan hareketleri görülmeye ve artmaya başlamış ve Anadolu bir cadı kazanına dönmüştür. Açıklanan nedenler yüzünden, Millî Mücadeleyi yürütenler bu suçlamaları hak etmemektedirler.

Kazım Karabekir ise, Zeki Paşayı, "milleti için namuslu cesaret göstereceğine ve hiç değilse sesini kesip bir köşede oturacağına, İtilaf Devletlerinin oyuncağı olmakla" suçlamıştır. Bölgesi sahillerine geldiğinde Erzurum'a götürülerek fesatlık uykusundan uyandırılacağını[100], belirtmiştir.

Zeki Paşa ve Müfettişlik hakkındaki Mustafa Kemal'in yorumu, "Millî Teşkilatı imha etmek[101]" ve "millet düşmanı kişilerin iktidara gelmesi...[102]" dir. Milli Teşkilata verebilecekleri zarar için güçleri yetseydi, her halde bunu yaparlardı. Milletin genel isteklerine aykırı olan bütün kurumlar gibi bu Müfettişlik, anlamsızca doğmuştu ve anlamsızca da ölüp gitmiştir.

---

98 **ATASE**, İstiklal Harbi Tasnifi, Klasör: 487, Dosya: 11/16-1, Fihrist:7/ 7-1/ 7-2/ 7-3/ 7-4/ 7-5/ 7-6; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988, s.691-692; Güner, Zekai-Kabataş, Orhan, **Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990, s.287; **Vakit**, 5 Mayıs 1336/1920, s.1; **İkdam**, 5 Mayıs 1336/1920, s.1; **Alemdar**, 5 Mayıs 1336/1920

99 Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk** (1919-1938), c.2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s. 128-131; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c.3, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s 111-112; Çakaloğlu, **a.g.e.**, s. 306-308.

100 Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, c.2, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 17-18.

101 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, c.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 1628.

102 Atatürk, **a.g.e.**, s.1626.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞINCA DÜZENLENEN KONFERANS, PANEL VB. FAALİYETLER

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ÇANAKKALE'DE ŞEHİT OLAN YALVAÇLILAR*

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ**

I- Giriş: Çanakkale Zaferi'nin Türk ve Dünya Tarihi'ndeki Yerine Kısa Bir Bakış

Çanakkale Zaferi'nin 89. Yıldönümünü kutladığımız şu günlerde şüphesiz hepimizin gözü önünde Türk tarihinin altın sayfalarından biri canlanmaktadır. Akıl durduracak bir kahramanlık destanı olan Çanakkale muharebeleri daha sayısını bile tam tesbit edemediğimiz şehitlerle birlikte 211 bin civarında Türk askerîne mâl olmuş[1]; fakat, tarihî Türk ordusu da ezici ve üstün düşmanını zayıf gücü, ama erişilmez imanı ile yenerek kahramanlıkları serisine bir yenisini katmıştı.

Cumhuriyetimizin kuruluşunun da 80. yılını da idrak ettiğimiz bu fevkalâde anlamlı günlerde Çanakkale Zaferi'nin Türk ve Dünya tarihi için,

---

* Bu konferans 12 Mart 2004 tarihinde Atatürk Araştırma Merkezi adına Yalvaç Öğretmen Evi'nde verilmiştir.

** Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Bşk.

1 Kesin olmamakla birlikte yabancı kaynaklarda verilen bilgilere göre, İtilâf Devletleri'nin kayıpları 205.000 İngiliz, 47.000 Fransız olmak üzere 252.000 civarındadır. Türklerin kaybı ise, bazı kaynaklara göre 251.309, bazılarına göre, 213.187, veya daha farklı rakamlardır. Bkz., Genkur. ATASE yay., **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi** V. Cilt 3. Kısım Çanakkale Cephesi Harekatı, Ankara 1980, s.499-500; Alan Moorhead, **Çanakkale Geçilmez**, (Tercüme Günay Salman), İstanbul 1972, s.475; Fikret Günesen, **Çanakkale Savaşları**, İstanbul 1986, s.357; Fahri Belen, **20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, İstanbul 1973, s.271; İ.Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.IV, s.430. ; Bu konuda en son yayınlardan olan MSB'nın **Şehidlerimiz** (Ankara 1998) adlı yayınında; Türk kaynaklarına göre İtilâf kuvvetlerinin kayıpları 180.000 (İngilizler 155.000, Fransızlar 25.000), yabancı kaynaklara göre toplam 252.000 (İngilizler 205.000, Fransızlar 47.000) zayiat verdikleri; Türklerin ise 57.263'ü şehit geri kalanı yaralı, esir ve kayıp olmak üzere 211.000 zayiat verdikleri belirtilmektedir. Ancak buradaki şehit sayısının daha fazla olması gerektiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.. Çünkü, ileride tanıtacağımız gibi, bizim araştırdığımız bazı il ve ilçe Vefâyâta Mahsus Vukuât Defterleri'ndeki şehit kayıtlarının, "Şehitlerimiz" deki ilgili il veya ilçe kayıtlarından daha fazla olduğu görülmüştür.

Levent Sahverdi Arşivi

hatta Cumhuriyet'e giden yolda neyi ifade ettiğini öncelikle anlamak durumundayız.

Çanakkale muharebelerinin sebeplerine baktığımızda, öncelikle I. Dünya Savaşı'nın sebepleri ne ise, aynı sebeplerin Çanakkale muharebeleri için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. I. Dünya Savaşı'nın çıkış sebepleri arasında; Avrupa'da değişen dengeler ve özellikle sanayi inkılabının patlak vermesiyle pazar ve hammadde ihtiyacının sömürgecilik faaliyetlerini kamçılaması, başta gelmekle birlikte, "Hasta Adam" Osmanlı pastasının paylaşma yarışı da şüphesiz bizim üzerinde duracağımız en önemli sebep olmalıdır. Meseleye Türkiye perspektifinden baktığımızda, I. Dünya savaşı, sonuç itibarıyla Anadolu'da Türk devletinin hâkimiyetine son vermek anlamına gelen "Şark meselesi" nin hallinden başka bir gayeye matuf değildi. Şüphesiz, İttifak ve İtilâf devletlerinin kendi aralarında değişik sebeplere dayalı hesaplaşmaları vardı. Ama bizim açımızdan savaşın sebebine "Şark meselesi" noktasından bakmak gerekiyor. Durum bu olunca Çanakkale muharebelerinin temel sebebini, daha Osmanlı'ya resmen savaş açmadan bile Osmanlı Devleti'nin başkentini ele geçirerek Osmanlı'yı savaş dışı bırakıp Anadolu'da Türk hâkimiyetine son vermek niyet ve sebeplerini öncelikle görmemiz gerekiyor. Bunun dışında, İngiltere ve Fransa o zamanda zor durumda olan Çarlık Rusyası ile doğrudan temasa geçip savaş güçlerini artırmak, Osmanlı Devleti'nin Süveyş Kanalı ve Hindistan yolu üzerindeki baskısını kaldırmak ve Orta Avrupa'ya sızan Alman Avusturya ordularını arkadan çevirmek için bu harekatı gerekli görmüşlerdi.

Bu düşüncelerle Boğazlara yönelik ilk hücum 3 Kasım 1914'te iki İngiliz harp gemisinin Ertuğrul ve Seddülbahr, iki Fransız gemisinin de Kumkale ve Orhaniye tabyalarını bombalamasıyla başladı. Üstelik Osmanlı'ya resmen savaş ilân edilmeden 2 gün önce. Türk kuvvetleri de bu saldırılara hemen karşılık verdi. İlk İngiliz filosu Çanakkale Boğazı'nı kolaylıkla geçip İstanbul'a varacağını hesap ederek ve kendinden emin bir tavırla 19 Şubat 1915'te saldırıya geçti, Türk tabyaları bombalandı. Bu saldırıları Mart ayı başına kadar sürdürdülerse de bir sonuç alamadılar. İtilaf güçleri 17 Mart günü büyük bir saldırı planı yaptılar. Nusret mayın gemisinin ve

Levent Şahverdi Arşivi

Türk topçusunun destanlaşan kahramanlıkları, pek çok düşman savaş gemisini Boğazın karanlık sularına gömdü. Bundan tam 89 yıl önce 18 Mart'ta İtilâf Devletleri hiç de ummadıkları büyük bir bozguna uğradılar. Bunun üzerine General Hamilton yönetimindeki Anzaklar ve diğer İngiliz ve Fransız kuvvetleri kara harekâtına başladılar. Nisan'ın son haftasından itibaren Seddülbahr, Arıburnu, Kirte, Sığındere ve diğer mevkilere çıkarma harekatı başladı. Karadaki bu çarpışmalar değişik aralıklarla Ocak 1916 başına kadar sürdü. Bu çarpışmalarda Mustafa Kemal'in başında bulunduğu 19. Tümen Arıburnu ve Anafartalar'da, ve diğer mevzilerde çarpışan Türk ordusu adeta destan yazdı. Belki de İngiliz ve Fransızlar tarihlerinde görmedikleri bir yenilgiyi tadarak ve onbinlerce kayıp vererek âdeta kanla sulanan Türk topraklarını 8-9 Ocak 1916'da terke mecbur kaldılar.

Zaferin Türk ve Dünya tarihine fevkalâde tesirleri oldu. Bu tesirleri veya sonuçları şu ana noktalarda toplamak mümkündür:

Dünya tarihi açısından baktığımızda;

1- Her şeyden önce şunu belirtmeliyiz ki, o zamana kadar "yenilmez" olarak bilinen İngilizler hakkındaki imaj sarsılmıştır. Bu durum sömürgelerdeki hürriyet hareketlerini ümitlendirmiş onlara moral kaynağı olmuştur. Bu bakımdan Çanakkale zaferi dünya sömürgecilik tarihinde bir dönüm noktası olabilecek özelliktedir. Nitekim İngilizler hakkındaki bu imajın sarsılmasının ilk meyveleri, Hindistan'da görülmeye başlandı ve İngiliz sömürgeciliğine karşı hürriyet mücadeleleri giderek arttı.

2- Çarlık Rusyası'na boğazlardan yardım gidemeyince, Bolşeviklerin işi kolaylaşmış ve Ekim 1917'de bir Bolşevik ihtilâlinin gerçekleşmesinde belki de bu faktör önemli olmuştur.

3- Bulgaristan Osmanlı Devleti safında savaşa girdi.

4- Türkler açısından I. Dünya Savaşı 3 yıl uzamış oldu. Çünkü, İtilâf Devletlerinin Çanakkale'de kazanacakları galibiyet, Boğazlar ve İstanbul'un ele geçirilmesiyle Osmanlı'nın o zaman savaş dışı kalması için yetecek idi.

Levent Şahverdi Arşivi

5- "Hasta Adam" Osmanlı'nın bir başka ifadeyle Türk milletinin gücü, emperyalistlerce yeniden idrak edilmiş oldu.

Türk tarihi açısından bakacak olursak;

1- Bu zaferle birlikte Türk'ün kendine güven duygusu artmıştır. Bu durumun ileride başlayacak olan Millî Mücadele için bir azim ve moral kaynağı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü, 18.yy. ortaları ve özellikle Tanzimat'tan itibaren Osmanlı Devleti'nin sürekli gerileyişi ve mağlubiyetler, Türk milletinin psikolojisi üzerinde olumsuz tesirler bırakmış idi. Hatta kuruluşunun 80. yılını idrak ettiğimiz Cumhuriyetimizin, yeni bir Türk Cumhuriyetinin doğuşunun moral temellerinin Çanakkale'de atıldığını söylersek gerçekleri ifade etmiş oluruz.

2- İstanbul'un işgali, dolayısıyla savaş 3 yıl daha uzamış oldu.

3- Çanakkale Zaferinin belki de ileriye dönük en önemli sonuçlarından biri, bu zaferle birlikte Mustafa Kemal adının temayüz etmesidir. Nitekim, İstanbul'da bir dergi başarılarından dolayı Mustafa Kemal'in resmini kapak resmi yaptı. Şüphesiz bütün bu gelişmeler, ileride başlayacak olan Türk İstiklal Savaşı'nın liderinin ortaya çıkışının zeminini hazırlamıştır.

4- Bütün bu olumlu sonuçların yanısıra, Türk milletinin bu savaşta çok kayıp vermesi, özellikle yetişmiş, kalifiye insanların kaybı, Çanakkale'nin bir başka boyutudur. Öyle ki, verilen kaybı, o zamanın tahmin edilen 11-12 milyonluk Anadolu nüfusuna oranladığımızda 50-60 kişide 1 kişinin, bir başka ifade ile hemen her sülaleden şehit, yaralı veya kayıp verildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Türk tarihi açısından bu kadar önemli olan bir kahramanlık destanını acaba, bir sosyal tarih konusu olarak yeterince inceleyebildik ve yeni nesle aktarabildik veya öğretebildik mi? 89. yılını idrak ettiğimiz içinde bulunduğumuz şu anlamlı günlerde Çanakkale zaferini millî tarih terbiyesi içinde, yeni nesle mesajlar verecek şekilde değerlendirebiliyor muyuz? Şüphesiz bu sorulara değişik alanlarda ve konularda yani yapılması gereken çalışmalar hususunda, Çanakkale Muharebelerinin kapsamlı bir kita-

Levent Şahverdi Arşivi

bının yazılması, filmlerinin hatta çizgi filmlerinin yapılması, şehitlerin tespiti ve konuyla ilgili anıtların dikilmesi vb. daha pek çok farklı teklifler getirilebilir. Ama biz burada yalnızca, konuşmamızın da esas konusu olduğu üzere "şehitler" konusu üzerinde duracağız.

II- Çanakkale'de Şehit Olan Yalvaçlılar

12. y.y. da Türk iskânına açılan ve aşağı-yukarı 8 asırdır Türk kültürünün nakış nakış işlendiği bir vatan coğrafyası olan Yalvaç, "Şark Meselesi" nin, yani Anadolu'da Türk siyasî hâkimiyetinin kırılmasını amaçlayan uygulamaların hız kazandığı 10 yıl savaş döneminde, Anadolu coğrafyasının vatan kalmasında bütün imkânlarını seferber etti. Sözkonusu süreçte âdeta bir dönüm noktası diyebileceğimiz Çanakkale Muharebeleri'nde de canıyla- kanıyla vatan savunmasına katıldı.

Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalarda Çanakkale'de şehit olan 159 Yalvaçlı tespit edebildik[2]. Şüphesiz, bu rakam bizim ulaşabildiğimiz yazılı kayıtlardan çıkan sonucu ifade etmektedir. Ama bunun yanında kayıtlara girmemiş veya o günlerin olağanüstü şartları içinde bize ulaşmamış kayıtlarında olabileceğini düşünecek olursak bu rakamın çok üstünde şehidin çıkması muhtemeldir.

Biraz aşağıda vereceğimiz şehit listelerinin tespitinde esas olarak Yalvaç Nüfus Müdürlüğü Vefâyâta Mahsus Vukuat Defterleri ile MSB.'nın kayıtlarından faydalandık. Millî Savunma Bakanlığı 1998'de büyük bir sabırla yalnızca Çanakkale muharebeleri değil 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı Rus savaşından Kıbrıs barış harekatına kadar iç güvenlik de dahil verilen şehitlerin il il listesi hazırlamış ve 5 cild halinde yayınlanmıştır[3]. Bir gayret ve mesâînin ürünü olmakla birlikte, sözkonusu yayında eksikler ve hatta bazı yanlış bilgiler de bulunmaktadır. Ancak Vefâyâta Mah-

2 Yalvaç Vefâyâta Mahsus Vukuat Defterlerini esas alarak, Şehitlerimiz adlı yayını da gözden geçirerek tespit ettiğimiz liste Bkz., EK: 1; Bu listede vefat tarihi "rumî" tarih olarak yazılanlar Vefayata Mahsus Vukuat Defterlerinden; **"miladî"** tarih olarak yazılanlar ise Şehitlerimiz adlı yayından tespit edilenleri ifade etmektedir.

3 MSB, **Şehidlerimiz,** C.1- 5, Ankara 1998.

Levent Şahverdi Arşivi

sus Vukuat Defterlerinde bu eksiklikleri giderici ve tamamlayıcı verilere rastlamak mümkündür[4].

93 Harbinden Millî Mücadele sonuna kadar kayıtların tutulduğu Yalvaç Vefâyâta Mahsus Vukuat Defterleri (3 adet; Defter no: 1, 2, 3.) tarafımızdan taranmış[5], ve buradan tespit ettiğimiz Çanakkale'de Şehid Olanlar listesi, MSB'nin sözkonusu yayınıyla da karşılaştırılarak son listeye ulaşılmıştır. Bu çalışmalarımızda 159 şehit tespit edilmiştir.

Şimdi bu şehitler üzerinde bazı değerlendirmeler yapmak istiyoruz;

Bu şehitlerin Yalvaç şehir merkezi mahalleler ile köylere göre dağılımı şu şekildedir[6];

Yalvaç ilçe merkezinden 23 şehit var. Bunların mahallelere göre dağılımı: Abacılar 2, Eski Yukarı 1, Görgü 1, Kaşaşağı 5, Kaşcami 3 , Kaşhacıbey 1, Kızıca 1, Leblebiciler 1, Müderris 2, Pazar aşağı 1, Pazar yukarı 2, Salur 1, Saray 2. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere en fazla Kaşaşağı mahallesinden şehit vardır.

Köylere göre şehit dağılımı şöyledir; Ağap 1, Akçaşar 2, Çetince Akçaşar 3, Altıkapı 2, Ayvalı 2, Bağkonak (Örkenez) 6, Bahtiyar 1, Celeptaş 4, Dedeçam (Manarga) 4, Eğirler 3, Eyuplar 2, Kozluçay (Gelegermi) 9, Gemen Bayat 1 , Gemen Güney 1, Hisarardı 4, Kırkbaş 1, Körküler 3, Köstük 2, Kumdanlı 3, Kuyucak 6, Sücüllü 18, Tırtar 1, Tokmacık 3, Hüyüklü 10, Yarıkkaya 2, Yukarı Kaşıkara 4. (Bkz., EK:3, GRAFİK: 1)

Bu tablo bize, Yalvaç merkeziyle birlikte köylerinden en fazla Sücüllü ve Hüyüklü'den şehit verildiğini gösteriyor. Bu durum, sözkonusu köylerin o zamanki nüfusuyla alâkalı olabileceği gibi, askere sevkiyat cepheleriyle de ilgili olabilir.

Şehitlerin isimleri de bize önemli mesajlar verebilir. Şehit isimlerine baktığımızda; Mustafa- Ali 14'er, Mehmet 13, Süleyman- İbrahim 11'er,

---

4 MSB'nın Şehidlerimiz (Ankara 1998) adlı yayını ile, Vefayata Mahsus Vukuat Defterleri'nin bir kaynak olarak ayrıntılı bir mukayesesi için bkz., Nuri Köstüklü, "Balkan Savaşlarından Millî Mücadele'ye Şehitler Üzerine Yapılacak Bilimsel Araştırmalarda Metod ve Kaynak Meselesine Dair Bazı Düşünceler", **9. Askerî Tarih Kongresi,** 22- 24 Ekim 2003, (İstanbul).

5 Yalvaç Vefayâta Mahsus Vukûat Defterlerinden bazı örnek sayfalar için bkz.,EK: 2, 2a.

6 Burada, 41 şehit kaydında mahalle veya köyü sütunu boş olduğundan bunlar değerlendirme dışı bırakılıp geri kalan 141 şehit değerlendirmeye alınmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Yusuf 9, Hasan 8, Ömer 7, Ramazan - İsmail - Hüseyin 6'şar, Ahmet 4, Nuri - Mestan - Mahmut - Abdullah 3'er, Veli- Salih- Rıza- Rifat- Osman- Mevlüt- Kâmil- Halil- Durmuş 2'şer kez geçmektedir. Bu isimlerin dışında 21 farklı isim bulunmaktadır (Bkz., EK:4, GRAFİK: 2).

İsimler, şüphesiz bize toplumun tercihlerini, değer yargılarını ve hayat felsefelerini anlamada önemli ipuçları sunarlar. Yalvaç'ta yoğunlaşan şehit isimleri, sosyolojik açıdan bu bölgede tipik Türk ailesi ve karakterinin varlığını ortaya koyuyor. Nitekim, 1996'da yayınlamış olduğumuz, Sosyal Tarih Perspektifinden Yalvaç'ta Aile adlı araştırmamız da da isimler konusunda aşağı yukarı aynı tablo karşımıza çıkmış idi[7]. Bu durum, Tanzimat'la birlikte başlayan batılılaşma sürecinin bir sonucu olarak sivilizasyon'un Yalvaç ve yöresinde etkisinin fazla olmadığı anlamına da gelebilir. Çünkü, sivilizasyonun etkili olduğu bölgelerde, isimler konusunda farklı tablolarla karşılaşmamız mümkündür.

Yine aynı çerçevede şehit lâkaplarına bakmak istiyoruz; Yalvaçlı şehitler arasında en fazla **"imamoğulları"** (Celeptaş, Kumdanlı, Gelegermi, Gelegermi, Akçaşar) 5 şehit, **"Hacı İbişoğulları"** (Görgü orta, Görgü orta, Görgü Bayram) ve **"Çakaloğulları"** (Gelegermi, ?, ?) 3'er şehidi bulunan ailelerdir. Bunları 2'şer şehitle **"Pehlivanoğulları"**, **"Nuryedioğulları"** (Gelegermi, Sücüllü), **"Karamehmetoğulları"** (Hüyüklü, Hüyüklü) **"Karadânâoğulları"** **"İsaoğulları"** (Kurusarı, Kurusarı) **"İlyasoğulları"**(?, ?), **"Göleoğulları"** (Sücüllü, Sücüllü), **"Çobanoğulları"** (Sücüllü, Tırtar), lakaplı aileler takip etmektedir. Görüleceği üzere Bu lakapların bazıları aynı yerde olduğu gibi, bazıları da farklı köylerdedir. Dolayısıyla aynı lakaplı olan aileler, akraba olabilecekleri gibi, lakap benzerliği de muhtemeldir. Ama şu bir gerçek ki, Çanakkale'de aynı sülaleden birden fazla şehid düşen Yalvaçlılar vardır[8]. (Bkz., EK:5, GRAFİK:3)

---

7 Nuri Köstüklü, **Sosyal Tarih Perspektifinden Yalvaç'ta Aile (1892- 1908)**, Günay Ofset, Konya 1996.

8 İlginçtir, Millî Mücadele'de Şehit Olan Sivaslılar üzerine yaptığımız bir araştırmada da Şehit lakapları içinde en fazla "İmamoğulları" çıkmıştır (Nuri Köstüklü, Millî Mücadele'de Şehit Olan Sivaslılar", **Sivas Kongresi I. Uluslar arası Sempozyumu 2-4 Eylül 2002, Sivas, Bildiriler Kitabı**, Siskav Yayınları, Sivas 2002, s.278.

Levent Şahverdi Arşivi

yazılması daha akla yatkın göründüğünden, sözkonusu bilgi sütunu boş bulunanların büyük bir ihtimalle bekâr olduğunu tahmin ediyoruz. İhtiyatı da elden bırakmamak kaydıyla bu tahminimizin doğruluğunu varsayacak olursak 99 şehitten 25'inin evli (bir eşle), 74'ünün bekâr olduğu gözükmektedir. Bunu % ile ifade etmek gerekirse %26 evli, % 74 bekâr diyebiliriz. Ama yine de "medenî hal" sütunundaki bilgi eksikliğinden dolayı bir yanılma payının olabileceğini de dikkate alacak olursak belki bekâr oranını % 74 olarak kesin bir dille ifade edemez isek de çoğunluğunun bekâr olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. (Bkz.,EK: 9, GRAFİK: 6). Peki bu tablo bize neyi ifade etmektedir? Bilindiği üzere Osmanlı Devleti 19.yy.'ın başlarından itibaren Şark meselesi takipçisi emperyalistlere karşı sürekli savunma durumuna düşmüş idi. Özellikle 93 harbinden itibaren neredeyse sürekli savaş hali yaşanır oldu. Anadolu'da insan kaynakları gittikçe azalmaya başladı. Türk insanı genç yaşta vatan savunmasına koşmak durumunda kaldı. Belki de evlenmeye vakit bulamayanlar oldu. Çanakkale'de toprağa düşenlerin çoğunluğunun bekâr olarak şehit olması, neslin devamı hususunda da bazı endişeleri beraberinde getirmektedir. Bu durum, Çanakkale zaferinin ne derece zor şartlar ve fedakârlıklar içinde kazanıldığını gösteriyor. Bu zorluklarda diğer vatan coğrafyalarında olduğu gibi, Yalvaçlıların da üzerine düşen sorumluluğu yerine getirdiğini görüyoruz.

Sonuç

Yukarıdaki veriler bize, Çanakkale'de şehit olanlar kervanında Yalvaçlılar'ın önemli bir mevkii işgal ettiklerini gösteriyor. Ancak tarih eğitimi ve öğretiminden beklenen amaçların gerçekleşebilmesi için bunun gibi sosyal tarih konularının bilimsel anlayış çerçevesinde çeşitli metot ve uygulamalar ile yeni nesle aktarılması, öğretilmesi gerekiyor. Bu cümleden olmak üzere, daha önce tamamladığımız bir araştırmanın sonucu olarak Yalnızca Çanakkale'de değil, 93 Harbinden Millî Mücadele sonuna kadar şehit olan Yalvaçlılar'ın isimlerinin, Belediye tarafından eski hükûmet meydanına yapılan kültür kompleksinde panolara yazılması, fevkalâde anlamlı bir icraattır. Ancak, şehit isimlerinin kalıcı bir şekilde ilçe ve hatta

Levent Şahverdi Arşivi

köylerde yapılacak abidelere nakşedilmesi, tarih eğitimi bakımından oldukça faydalı ve etkili olacaktır.

Millî hatıralara sahip olan, bu hatıraları ölüm- kalım fedakarlıkları pahasına elde etmiş bulunan milletler, o hatıra ve şerefleri ve ibret levhalarını gelecek nesilleri uyaracak ve bilinçlendirecek şekilde değerlendirmek ve onların vicdanlarına nakşetmek borcundadırlar. Millî hatıraları yaşamak, onları gönüllerde ve hafızalarda canlı tutmak, sorumluluk duygusu içinde alınacak tedbirlerle, yapılacak icraatlarla mümkün olur. Millî hafızaya sahip çıkmayan, onları yeni nesillere aktarmayı bilmeyen milletler, hassasiyet cevherlerini, yaşama güçlerini, yükselme enerjilerini, hatta millet olma duygularını kaybederler.

Bu duygu ve düşüncelerle, Çanakkale Zaferi'nin yıldönümünü idrak ettiğimiz böyle anlamlı bir günde, başta Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Atatürk olmak üzere vatan için toprağa düşmüş. şehit olmuş Yalvaçlılar'ı ve bütün vatan evlatlarını saygı ile, rahmetle anıyorum.

Levent Sahverdi Arşivi

EK: 1

ÇANAKKALE'DE ŞEHİT OLAN YALVAÇLILARIN TAM LİSTESİ

Sıra No	Mahalle veya Köyü	İsim, Şöhreti ve Sınıf ve Sanatı	Baba ve Validesi İsimleri		Doğum Yeri ve Tarihi	Evli İse Kocası veya Karısı	Şehit Olduğu Yer	Vefat Tarihi			Yaşı
			Babası	Validesi				Gün	Ay	Yıl	
1	Abacılar	Kodaloğlu Ali Osman	Hacı Mehmed	Fatıma	1299	Aişe	Akbaş Hastanesi'nde	20	Kanun-ı Evvel	1331	32
2	Abacılar Mah.	Edhemoğlu Edhem	Müteveffa Mahmut	Şerife	1292	Azime	Seddülbahr	7	Kanun-ı Evvel	1331	39
3	Eski Yukarı Mah.	Boyradoğlu Yusuf Ali	İbrahim	Şerife	1304		Çeşmeali Muharebesi	28	Temmuz	1331	27
4	Görgü Bayram Mah.	Kabakçıoğlu Kamil	Hacı Emin	Fatıma	1303	Şerife Fadime	Muharebede	28	Nisan	1331	28
5	Görgü Bayram Mah.	İbişoğlu İbrahim	İbiş	Zeliha	1302		Anafartalar	10	Ağustos	1331	29
6	Görgü Camii	Hacı Yusufoğlu Abdullah	Hacı Yusuf	Emetulah	1312		Seddülbahr	18	Kanun-ı Evvel	1331	19
7	Görgü Orta Mah.	Hacı İbişoğlu Yusuf Ali	Ali	Şerife	1294	Zeliha	Çanakkale	30	Temmuz	1331	37
8	Görgü Orta Mah.	Hacı İbişoğlu Yusuf Ali	Ali	Şerife	1294		Ali Bey ... .. Dekl İstihkamda	3	Ağustos	1331	37
9	Görgü Orta Mah.	Hacı İbişoğlu Yusuf	Ali		1296			3	8	1915	35
10	Kaş Camii Mah.	Alabazoğlu İbrahim	Bekir	Keziban	1303		Anafartalar	8	Ağustos	1331	28
11	Kaşcamii Mah.	Çaycıoğlu Hüseyin	İbrahim	Keziban	1293		Anafartalar	8	Ağustos	1331	38
12	Kaşcamii Mah.	Naiboğlu Halid	Süleyman	Adile	1308		Kirte Dere	21	Kanun-ı Evvel	1331	23
13	Kaşaşağı	Çakıroğlu Mehmed Ali	Mestan	Aişe	1298		Anafartalar	15	Ağustos	1331	33
14	Kaşaşağı	Memişoğullarından Kadiroğlu Mehmed	Kadir	Kâdime	1308		Seddülbahr	23	Teşrin-i Evvel	1331	23
15	Kaşaşağı Mah.	Cukkaoğlu Mehmed	İbrahim	Dudu	1296		Çanakkale	29	Ağustos	1331	35
16	Kaşaşağı Mah.	Dumanoğlu Hasan	Ahmed	Keziban	1296		Teşe ..... Muharebesi	18	Ağustos	1331	35
17	Kaşaşağı Mah.	Fazlioğlu Ömer	Müteveffa Abdullah	Müteveffa Fadime	1291	Yok	Çanakkale Seddülbahr			1332	41
18	Kaşhacıbey Mah.	Sağıroğlu Salih			1305	Hadice	Seddülbahr (Mecruhin Hastanesi)	2	Kanun-ı Evvel	1331	26
19	Kızılca Mah.	Haballioğlu Mustafa	Mustafa	Hadice	1304	Hadice	Gelibolu	9	Haziran	1331	27
20	Lebtebiciler Mah.	Malhacıoğlu Mehmed	Hasan	Hadice	1306					1331	25

Levent Şahverdi Arşivi

21	Müderris Mah	Hacı Yunusoğlu Mehmed	Ali	Keziban	1308	Zeklye	Gelibolu	9	Mayıs	1331	23
22	Müderris Mah.	Hacı Haytaoğlu Nuri	Hacı Ömer	Esmehan	1303		Gelibolu	26	Temmuz	1331	28
23	Pazar Aşağı Mah.	Hacı Samihoğlu Hüsnü	Hüseyin	Aişe	1306	Bekâr		2	Ağustos	1331	25
24	Pazar Yukarı Mah.	Toylu Mahmudoğlu Hamdi	Mehmed Ali	Emine	1306	Bekâr	Seddülbahr	21	Nisan	1331	25
25	Pazar Yukarı Mah.	Şehperlioğullarınd an Kamil	Hacı Mehmet		1301			28	1	1915	30
26	Salur Mah.	Postalioğlu Rıza	Mütevelfa Hasan	Şerife	1307	Aişe	Anafartalar			1332	25
27	Saray Mah	Ayazoğlu Yakub	Mehmed	Fatıma	1306	Mücerred	Anafartalar	28	Temmuz	1331	25
28	Saray Mah	Ebcedoğlu Hasan	Hasan	Şerife	1303	Fatma	Feyzibey Tepesinde	25	Kanun-ı Evvel	1331	28
29	Ağab	Türkmenoğlu Mehmed	İbrahim	Hadice	1306	Bekâr	Çanakkale	6	Temmuz	1331	25
30	Altıkapı	Gök Mehmetoğlu Ali	Mestan	Fatıma	1305		Çanakkale İntepe Muharebesi	27	Mayıs	1331	26
31	Altıkapı	İbrahim	Mehmet		1301			24	7	1915	30
32	Ayvalı	Çaparoğlu Hafız Süleyman	Molla Mehmed	Fadime	1302		Seddülbahr	22	Ağustos	1331	29
33	Ayvalı	Arapoğullarından Molla Hasan	Hüseyin		1302			14	7	1915	29
34	Bağkonak Bucak Merkezi	Fethi	Hacı Mehmet		1310		Konya Mevkii Askeri Hastanesi	22	6	1916	22
35	Örkenez	Kara Fatmaoğlu İbrahim	Ali	Şerife	1307		Çanakkale	17	Mayıs	1331	24
36	Örkenez	A'ban Oğullarından Ahmed Oğlu Hacı Ömer	Ahmed	Aişe	1305	Bekâr	Gelibolu	1	Nisan	1331	26
37	Örkenez	İkicioğlu Salih	Ali		1304		Kanlıdere'de	22	Mart	1331	27
38	Örkenez	Dilhanoğlu Mustafa	Hüseyin	Zeyneb	1308		Çeşmealtı Muharebesi	28	Temmuz	1331	23
39	Örkenez	Kuiakoğlu Mustafa	Mevlüd	Ümmühan	1307		Çeşmealtı	28	Temmuz	1331	24
40	Bahlıyar	Mütevellioğlu Ramazan	Mustafa	Emine	1307	Var	Seddülbahr	24	Mart (Mayıs)	1331	24
41	Celebtaş	Hataloğullarından Hasan Ali Oğlu Abdil	Hasan Ali	Esmehan	1306		Hastanede	24	Kanun-ı Evvel	1331	25
42	Celebtaş	İmamoğlu Süleyman	Ali	Fatma	1302	Hadice	Seddülbahr Kirte Dere				--
43	Celebtaş	Süleyman	Ali		1292		Hastanede	5	11	1915	39
44	Celebtaş	Şükrü	Ahmet		1303		Kanlıdere	23	8	1915	28
45	Akçaşar	Süleyman	Hacı Peder		1309		Alçı Tepe'de	22	10	1915	22

Levent Şahverdi Arşivi

46	Akçaşar	İbrahim	Süleyman		1301			4	12	1915	30
47	Çetince Akçasar	Onsekizoğlu Halil	Ahmed	Halime	1263	Ümmühan	Çanakkale	26	Mayıs	1331	68
48	Çetince Akçasar	Meşastarlıoğlu (?) Süleyman	İbrahim	Adile	1307		Anafartalar	4	Teşrin-i Evvel	1331	24
49	Çetince Akçasar	İmamoğlu Süleyman	Hacı ..... Efendi	Fahriye	1309	Evli	20. Alay 1. Topçu Taburu	25	Kanun-ı Evvel	1331	22
50	Dedeçam	Ahmet	Hüseyin		1302		Mekteb-i Harbiye Hastanesi	14	6	1915	29
51	Dedeçam	Ömer	Mahmut		1302		Kerevizdere'de	18	4	1915	29
52	Manarga	Muharremoğlu Ömer	Mahmut	Mümine	1307	Mücerred	Esna-yı Harbde	18	Haziran	1331	24
53	Manarga	Cemkeşoğlu İsmail	Mustafa	Emine	1307	Bekâr	Şimal Gurubu Ağır Mecruhin Hastanesi	21	6	1331	24
54	Eğirler	Çavuşoğlu İbrahim	İbrahim		1296		Arıburnu	25	Ağustos	1331	35
55	Eğirler	Köra'batoğlu Numan	Mustafa	Lale	1307		Kirte Dere'de	21	Kanun-ı Evvel	1331	24
56	Eyübler	Alioğlu Mehmed	Ali	Ratibe	1305		Anafartalar	1	Ağustos	1331	26
57	Eyüpler	Süleyman	Halil		1300		Anafartalar Muharebesi	25	9	1915	31
58	Gemen Bayat Mah.	Küçük Alioğlu İbrahim	Ali Osman	Şerife	1309	Mücerred	Seddülbahr	2	Temmuz	1331	22
59	Gemen Güney Mah.	Muhsinoğlu Mustafa	Ali	Hadice	1303	Müteehhil	Seddülbahr	5	Kanun-ı Evvel	1331	28
60	Hisar Aşağı	Karadanaoğlu Mehmed	Mustafa	Emine	1307		Anafartalar	4	Teşrin-i Evvel	1331	24
61	Hisar Aşağı	Karadanaoğlu Hakkı	Ali	Fadime	1308		.. Bahr de	12	Kanun-ı Sani	1331	23
62	Hisar Yukarı Mah.	Osmanoğlu Yusuf	Osman	Hadice	1304		Anafartalar	13	Ağustos	1331	27
63	Hisarardı	Hasan	Halil		1305		Anafartalar	16	9	1915	26
64	Kırkbaş	Hasan Hüseyin	Yusuf		1299		Taşkışla Hastanesi	10	12	1915	32
65	Kozluçay	Ramazan	Veli		1301		Meydan Harbi	5	10	1915	30
66	Gelegermi	Nuryedioğlu (Turyedioğlu?) İbrahim	Mehmed	Aişe	1303	Şaziye	Karahisar Hastanesi	3	Haziran	1331	28
67	Gelegermi	Çulaoğlu Süleyman	Mehmed	Şerife	1294		Anafartalar	8	Ağustos	1331	37
68	Gelegermi	İmamoğullarından Molla Hasan Oğlu Hasan	Mehmed	Şerife	1302		Savla Limanında	8	Kanun-ı Evvel	1331	29
69	Gelegermi	Çakaloğlu Yusuf	Receb	Keziban	1304		Seddülbahr	22	Mayıs	1331	27
70	Gelegermi	Çakaloğlu İsmail	Abdullah	Şerife	1304		Seddülbahr Kirte Dere	12	Kanun-ı Evvel	1331	27
71	Gelegermi	İmamoğullarından Hasan	Mehmed	Emine	1303		Sıhhiye İhbaatıyla	8	Kanun-ı Evvel	1331	28
72	Gelegermi	Turyalıoğlu Ramazan	Veli	Alime	1300	Müteehhil	Seddülbahr	7	Kanun-ı Evvel	1331	31

Levent Şahverdi Arşivi

73	Körküler	Mehmet Ahmet	Ramazan		1301			2	9	1915	30
74	Körküler	San Mustafaoğullarından Mustafa	Saat		1292		Mestantepe Muharebesinde	29	5	1915	39
75	Körküler	Mustafa	Seyit		1292		Kale-i Sultaniye Merkez Hastanesi	14	11	1915	39
76	Köstük	Hatiboğullarından Musa Oğlu Ali	Musa	Keziban	1304	Var	Çanakkale	2	Kanun-i Sani	1332	28
77	Köstük	Kavaloğullarından Mevlüt	Halil		1302			12	7	1916	29
78	Kumdanlı	Kürt Omeroğlu Ömer	Yakup	Esmehan	1296		Seddülbahr	17	Haziran	1331	35
79	Kumdanlı	Sülükoğlu Süleyman	Veli	Alşe	1303		Muharebede	13	Teşrin-i Evvel	1331	28
80	Kumdanlı	İmamoğlu Ömer	İbrahim	Hadiçe	1307		Kirte Hastanede	7	Kanun-i Evvel	1331	24
81	Kurusarı	İsaoğlu Nuri	Mehmed	Emine	1308	Emine	Gelibolu	17	Mayıs	1331	23
82	Kurusarı	İsaoğlu Mestan	Mütevefla Ömer	Alime	1309	Bekâr	Maydos Clv. Mecruh. Hastanıda Vefat	20	Nisan	1331	22
83	Kurusarı	Mehmedoğlu Nuri	Mahmed	Emine	1308		Balıklepe Mevkiinde	17	Mart	1331	23
84	Kuyucak	Fosbaloğlu (?) Mahmut	Veli	Şerife	1302	Keziban	Gelibolu	9	Haziran	1331	29
85	Kuyucak	Kombaloğlu Mahmud	Veli	Şerife	1302		Gelibolu	9	Haziran	1331	29
86	Kuyucak	Devecioğlu Mehmed	Ali	Fadime	1298		Mecrahin Hastanesinde	18	Ağustos	1331	33
87	Kuyucak	İbişağaoğlu Rifat	Osman	Adile	1298		Hastanede	10	Kasım	1331	33
88	Kuyucak	Ceiazoğlu Emin	Mustafa	Fatma	1289	Var	Gelibolu Kirte Muharebesi	15	Temmuz	1331	42
89	Kuyucak	Abdullah	Suliç				Akbaş Hastanesinde	28	5	1915	"
90	Sücüllü	Aydınlı Oğullarından Ali	Halil				Seddülbahr	12	4	1916	"
91	Sücüllü	Öküzoğullarından Hüseyin	Ali		1293		Seddülbahr Muharebesi	2	6	1915	38
92	Sücüllü	Çobanoğullarından Mustafa	Osman		1298		Yusufçuk Tepesinde	8	6	1915	33
93	Sücüllü Aşağı	Torosoğlu Ali	İsa	Dudu	1305		Gelibolu	29	Ağustos	1331	26
94	Sücüllü Aşağı Harman	Şabanoğlu Hüseyin	Ali	Hatca	1299		Seddülbahr	2	Ağustos	1331	32
95	Sücüllü Aşağı Harman Mah.	Ahtelioğlu Ahmed	Ahmed	Sultan	1300		Sıhhiye Kaleml İhbarıyla	17	Ağustos	1331	31
96	Sücüllü Aşağı Mah.	Nuryedioğlu Himmet	İsmail	Alşe	1297	Alşe	Anafartalar	5	Kanun-ı Evvel	1331	34

Levent Sahverdi Arşivi

97	Sücüllü Aşağı Mah.	Şerafoğlu Emrullah'ın Evekioğlu Ramazan	Müteveffa Ali	Keziban	1300	Fadime	Anafartalar	16	Teşrin-i Evvel	1331	31
98	Sücüllü Cedid Aşağı	Baloğlu Ramazan	Musa	Dudu	1299		....., Sütlecik Muharebesi (Çanakkale?)	12	Ağustos	1331	32
99	Sücüllü Cedid Yukarı	Çobanoğlu Osman	Mustafa	Ümmühan	1299		Anafartalar	15	Ağustos	1331	32
100	Sücüllü Cedid... Mah.	Değirmencioğlu İsmail	Mehmed	Rahime	1297	Hanife	Desaadette Topçu Makina	10	Haziran	1331	34
101	Sücüllü Yaya Mustafa Mah.	Göleoğlu Durmuş	Mehmed	Emine	1297	Sürune	Seddülbahr	1	Haziran	1331	34
102	Sücüllü Yaya Mustafa Mah.	Bekiroğlu Ahmed	Ahmed	İsmihan	1305			17		1331	26
103	Sücüllü Yaya Mustafa Mah.	Göleoğlu Durmuş	Mehmed	Emine	1297		Seddülbahr	1	Ağustos	1331	34
104	Sücüllü Yaya Mustafa Mah.	Kirmanoğullarında n Mustafa Oğlu Osman	Mustafa	Hadice	1298		Seddülbahr - Dere Muharebesi	18	Mayıs	1331	33
105	Tırtar	İbiş Çavuşoğlu Ramazan	İbiş Çavuş	Müslime	1304		Anafartalar	5	Ağustos	1331	27
106	Tırtar	Çoban Mercanoğlu Mehmed	Ahmed	Eşe	1300		Meydan-ı Harb'de	27	Temmuz	1331	31
107	Tokmacık	Keçecioğlu Halil Oğlu Mehmadin Yusuf	Mehmed	Esmehan	1309			24	Teşrin-i Sani	1331	22
108	Tokmacık	Bekçioğullarından Yusuf	Mehmet		1308		Semer Tepesi	13	9	1915	23
109	Tokmacık	Gemicioğlu Yusuf	Mehmet		1309			14	1	1915	22
110	Üyüklü Eski Geçid	Gönüloğlu Ali	Mustafa	Ayşe	1304		Seddülbahr	3	Temmuz	1331	27
111	Üyüklü Mescid Mah.	Pehlivanoğlu Ali	Mustafa	Aişe	1304	Bekâr	Seddülbahr	8	Haziran	1331	27
112	Üyüklü Mescid Mah.	Pehlivanoğlu Ali	Mustafa	Aişe	1304		Seddülbahr	3	Temmuz	1331	27
113	Üyüklü Mescid Mah.	Velioğlu Veli	Osman	Aişe	1302		Anafartalar	23	Temmuz	1331	29
114	Üyüklü Mescid Mah.	Karamehmedoğlu Hüseyin	Hasan	Fatma	1298		Anafartalar	7	Teşrin-i Sani	1331	33

Levent Şahverdi Arşivi

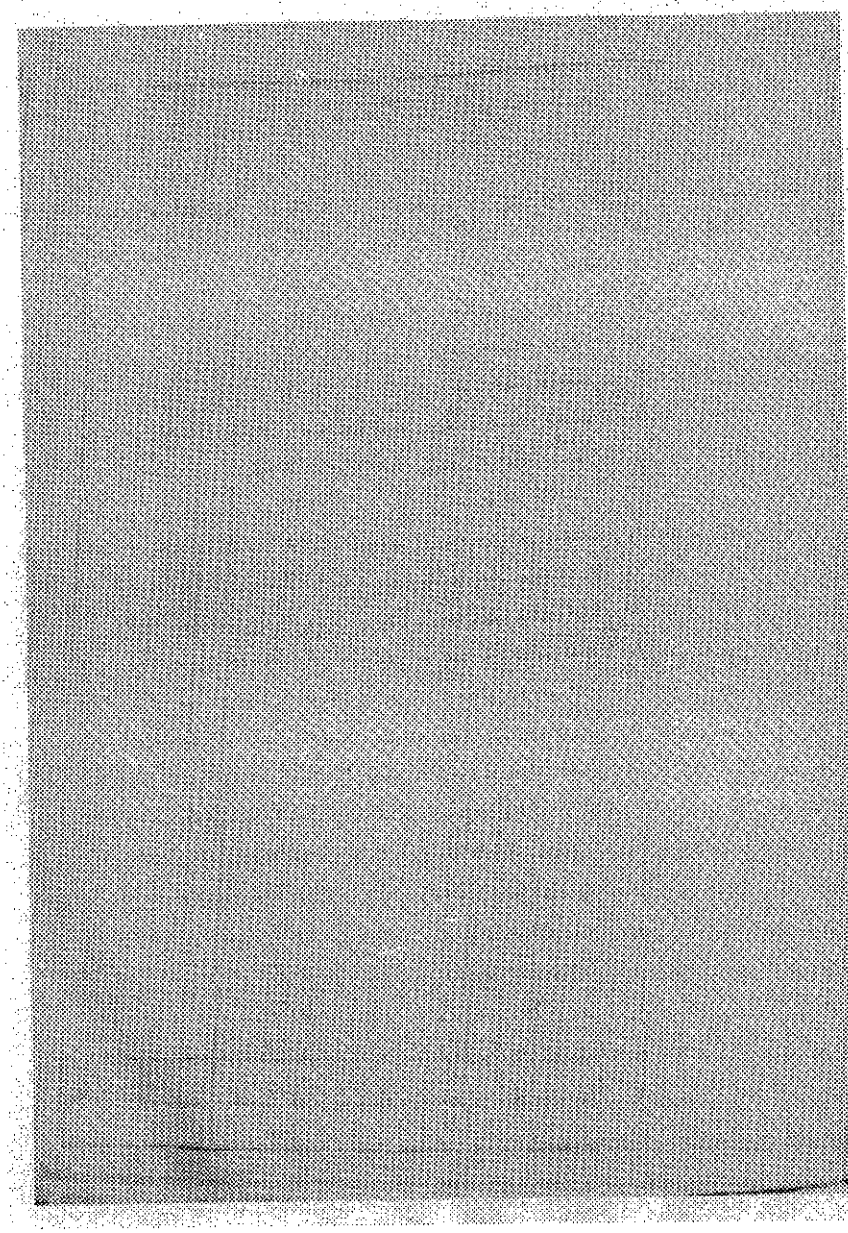
115	Üyüklü Mescid Mah.	Karamehmedoğlu Hüseyin	Hasan	Esmahan	1298		Anafartalar		Kanun-ı Sani	1331	33
116	Üyüklü Nalbant Mah.	Şaban Beyoğlu Mehmet	Süleyman	Fatma	1309	Bekâr	Gelibolu	15	Nisan	1331	22
117	Üyüklü Nalbant Mah.	Kuyucuoğlu Mehmed	Mustala		1306	Bekâr	Silah altında	3	Mayıs	1331	25
118	Üyüklü Yanarık Mah.	Yusufoğlu Mestan	Süleyman	Emine	1289		Hastanede				"
119	Üyüklü Yanarık Mah	Kalemoğullarından Hüsyinoğlu Tahir	Hasan	Şerife	1308		Kirte Dere	1	Kanun-ı Evvel	1331	23
120	Yarıkkaya	Madenoğlu Süleyman	Ali	Aişe	1307		Seddülbahr Kirte Dere	23	Kanun-ı Evvel	1331	24
121	Yarıkkaya	İsmail	Hüseyin		1291		Ayestefanos Hastanesi	17	12	1915	40
122	Yukarı Kaşıkara	Memişoğlu Memiş	Hüseyin	Hanım	1297	Fadime	Arıburnu	18	Nisan	1331	34
123	Yukarı Kaşıkara	Bıçaksızoğlu Gulamın Ali	Arif	Fatma	1308	Bekâr	Düşman ile müsademede	20	Nisan	1331	23
124	Yukarı Kaşıkara	Cabbaroğlu (Çapar?) Mehmed	Müteveffa Ahmed	Aişe	1306	Mücerred	Kirte	18	Eylül / Ağustos ?	1332	26
125	Yukarı Kaşıkara	Bacaksızoğullarınd an Veli	Hasan		1301		Çanakkale Cephesi	10	8	1915	30
126		Abdulkadir	Süleyman		1307		Gümüşsuyu Hastanesi	5	3	1915	24
127		Abdullah	İbiş Mehmet		1306		Anafartalar	7	9	1915	25
128		Ahmet Ali	Kerkel		1303		Kanlıdere'de	22	3	1915	28
129		Tavoğlu Ali	Osman		1299		Meydan Harbi	27	5	1915	32
130		Ali	Ramazan				9. Fırka Seyyar Hastanesi	25	4	1915	"
131		Ali Osman	Mehmet				Akbaş Nakliyat Hastahanesi	20	10	1915	"
132		Feyzullah	Abdulkadir		1295		Bakırköy Gaziler Hastanesi	26	6	1915	36
133		Yalanoğullarından Halil	Ahmet		1298		Şahintepe'de Lağım Tamirinde	22	6	1915	33
134		Hasan Hüseyin	Kara Mehmet		1304		Yeşiltepe'de	9	3	1915	27
135		Hüseyin	Hasan		1303		Feyzibey Tepesinde	25	10	1915	29
136		İbiş	Ahmet		1297		Kerevizdere'de	19	4	1915	34
137		İbrahim	İbiş		1301		Göç Tepesi	15	8	1915	30
138		İlyasoğullarından İbrahim	Bekir		1300		Yusufçuk Tepe Muharebesi	8	6	1915	31
139		Çakaloğullarından İsmail	Abdi		1308		Hastane'de	4	11	1915	23
140		Molla Eminoğullarından İsmail	Mehmet		1301		Çanakkale Cephesi	7	9	1915	30

Levent Şahverdi Arşivi

141		Kemal	Emin		1304		Merkeztepe'de	6	3	1915	27
142		Mahmut	Hacı Yakup		1304		Kanlıtepe'de	29	2	1915	27
143		Musaoğullarından Mestan	Mestan		1293			2	6	1915	38
144		Mevlût	Halil		1302		Meydan Harbi	27	5	1915	29
145		Hacı Ömeroğullarından Muhittin	Ömer		1293		Seddülbahr Muharebesi	25	7	1915	38
146		Muhsin	Hasan		1297		Arburnu Muharebesi	18	3	1915	34
147		Mustafa	Ali		1307		Merkeztepe'de	6	3	1915	24
148		Mustafa	Ali		1303		Çanakkale Cephesi	7	10	1915	28
149		Mustafa	Hüseyin				Çeşmealtı Muaherebesi'nde	28	5	1915	--
150		Kocaoğullarından Mustafa	Mehmet		1303		Meydan Harbi	28	5	1915	28
151		İlyasoğullarından Mustafa	Mehmet		1290		Gelibolu Hastanesi	23	3	1917	43
152		Ali Ademoğullarından Mustafa	Osman				Şarapnel Tapasıyla	6	3	1915	--
153		Karamanoğullarınd an Mustafa	Osman		1298			18	3	1915	33
154		Kumruoğullarından Ömer	Osman		1291		Hilal-i Ahmer Taksim Hastanesi	27	10	1915	40
155		Rıfat	Osman		1298		Gülhane Hastanesi	10	9	1915	33
156		Rıza	Hasan				5.Kolorduya mensup 10.Fırka Sıhhiye Bölüğü	7	6	1915	--
157		Süleyman	Veli		1303		Çanakkale Cephesi - Albayrak Mevkii'nde	7	9	1915	28
158		Fakıroğullarından Vehbi	Ahmet		1307		Çanakkale Cephesi	7	11	1915	24
159		Yusuf Ali	İbrahim		1304		Mestanlepe Harbi'nde	28	5	1915	27

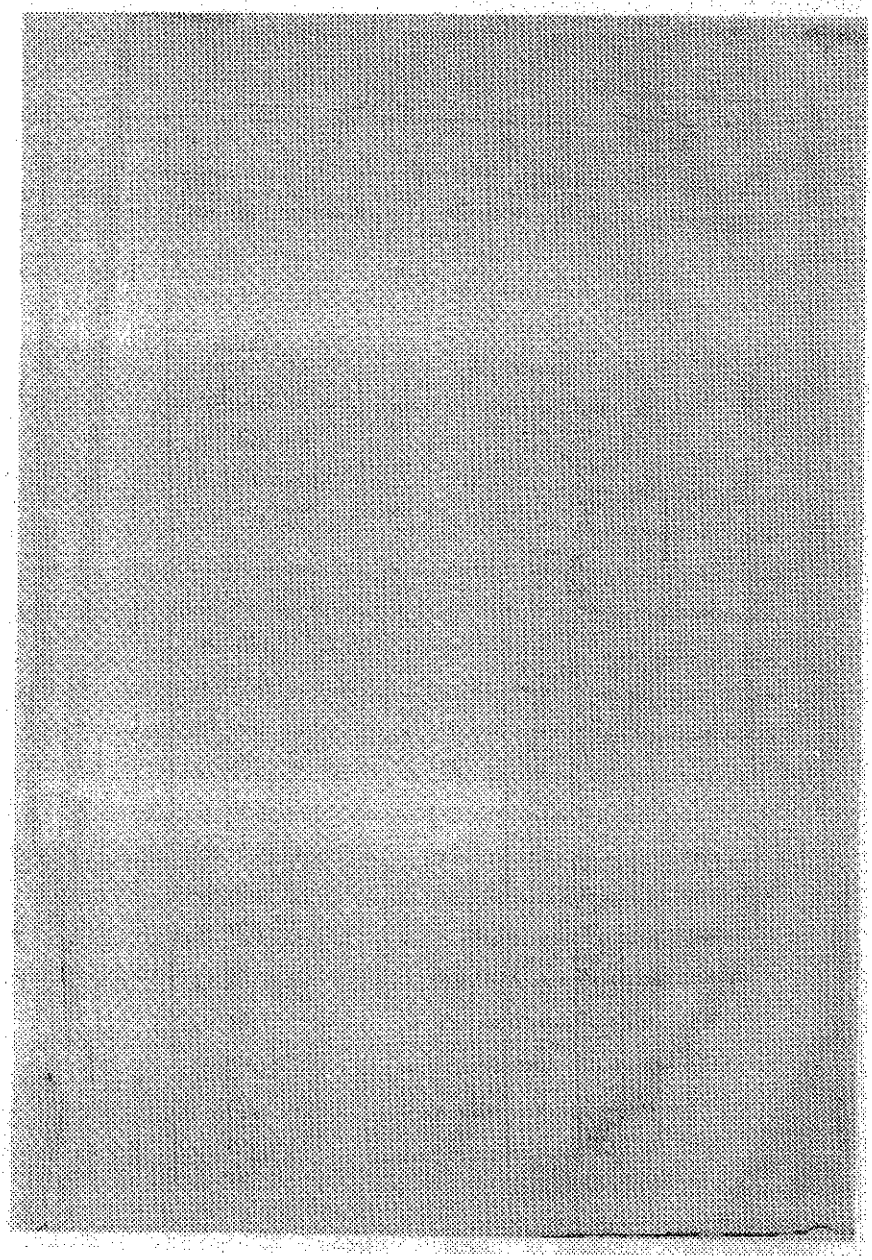
Levent Şahverdi Arşivi

EK: 2

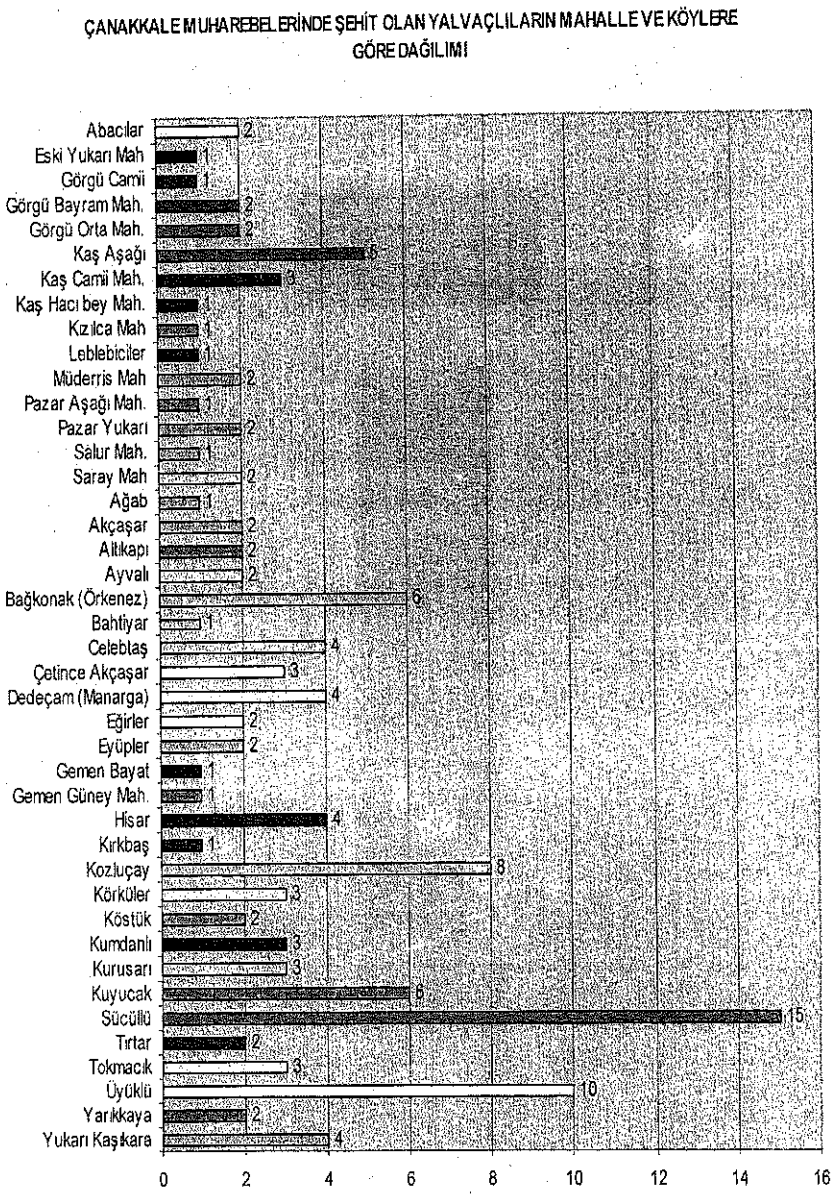
Levent Sahverdi Arşivi

EK: 2a

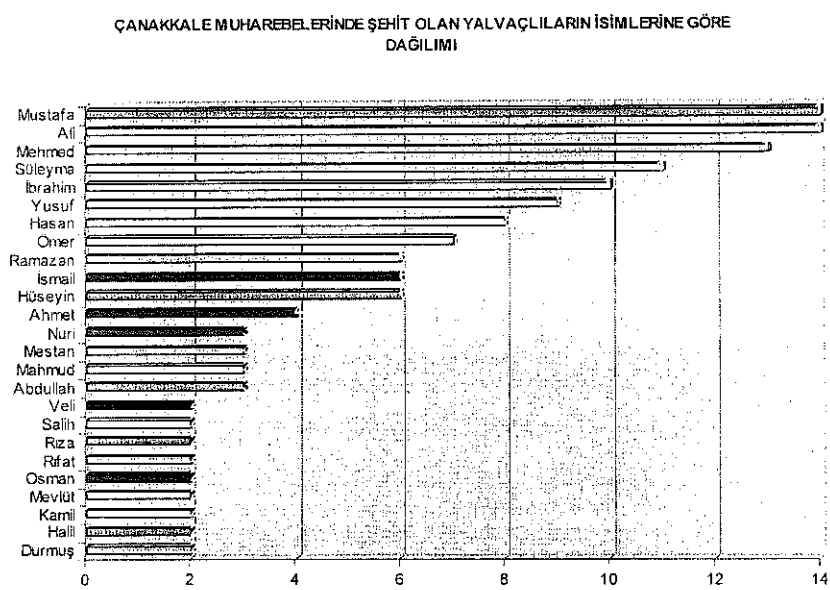
Levent Şahverdi Arşivi

EK:3, Grafik: 1

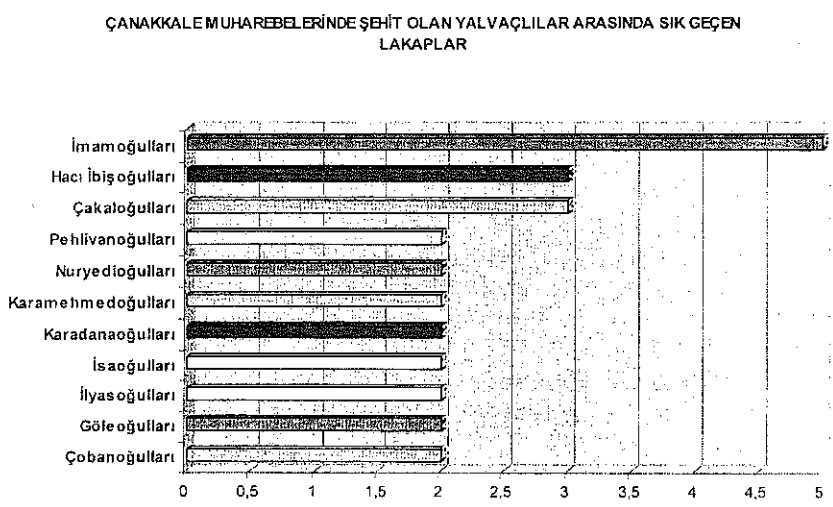

Levent Şahverdi Arşivi

EK: 4, Grafik:2

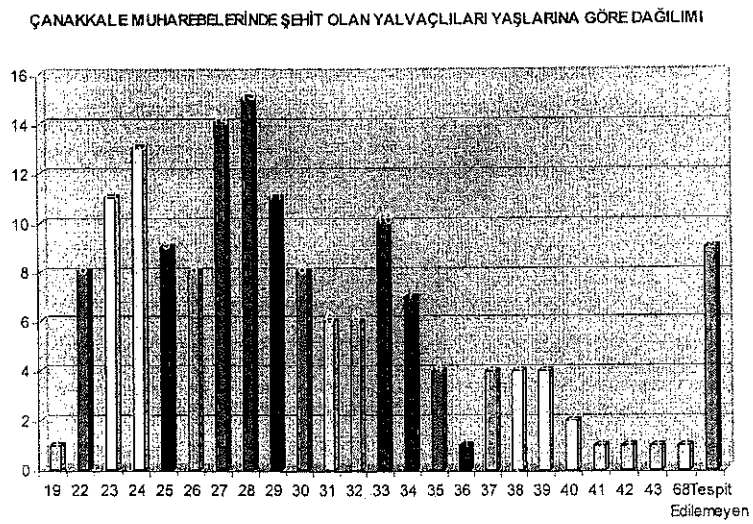

EK:5, Grafik: 3

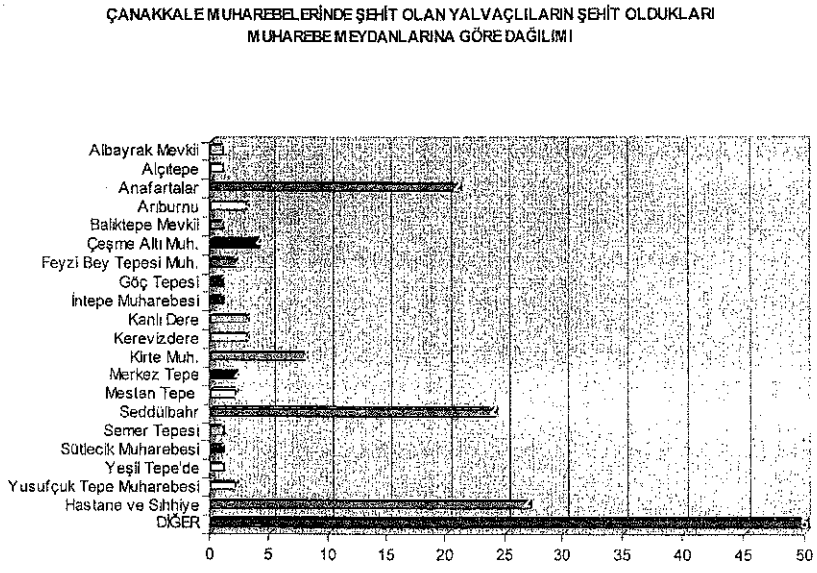

Levent Şahverdi Arşivi

EK: 6, Grafik: 4

EK: 7, Grafik: 5

Levent Şahverdi Arşivi

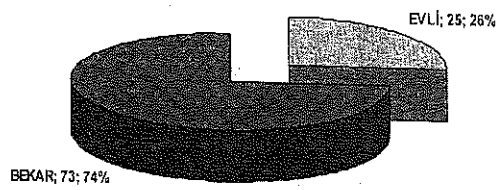
EK: 8

Çanakkale Muharebelerinde Şehit Olan Yalvaçlılardan Babasıyla Aynı Adı Taşıyanlar

Sıra No	Defter Müteselsil No	Mahalle veya Köyü	İsim, Şöhreti ve Sınıf ve Sanatı	Baba ve Validesi İsimleri		Doğum Yeri ve Tarihi	Evli İse Kocası veya Karısı	Şehit Olduğu Yer	Vefat Tarihi			Yaşı
				Babası	Validesi				Gün	Ay	Yıl	
26	5728	Sücüllü Yaya Mustafa Mah.	Bekiroğlu Ahmed	Ahmed	İsmihan	1305			17		1331	26
29	5731	Sücüllü Aşağı Harman Mah.	Ahtellioğlu Ahmed	Ahmed	Sultan	1300		Sıhhiye Kalemi İhbarıyla	17	Ağustos	1331	31
85	6204	Saray Mah	Ebcedoğlu Hasan	Hasan	Şerife	1303	Fatma	Feyzibey Tepesinde	25	Kanun-ı Evvel	1331	28
49	5759	Eğirler	Çavuşoğlu İbrahim	İbrahim		1296		Arıburnu	25	Ağustos	1331	35
127	1376		Musaoğullarından Mestan	Mestan		1293			2	6	1915	38
14	5437	Kızılca Mah.	Haballioğlu Mustafa	Mustafa	Hadice	1304	Hadice	Gelibolu	9	Haziran	1331	27

EK: 9, Grafik: 6

ÇANAKKALE MUHAREBELERİNDE ŞEHİT DÜŞEN YALVAÇLILARIN MEDENİ DURUMLARINA GÖRE DAĞILIMI

Levent Şahverdi Arşivi